

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin

Disertační práce

PhDr. Jan Holovský

Modernizace mezi Prahou a Kolínem
Modernisation between Prague and Kolín

Vedoucí práce prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

2019

Rád bych poděkoval vedoucímu mé práce prof. PhDr. Ivanu Jakubcovi, CSc. Bez jeho cenných rad a podpory by tato disertační práce nemohla vzniknout.

Rovněž bych rád poděkoval Jaroslavu Pejšovi ze Státního okresního archivu v Kolíně, který mi byl mimořádně nápomocen v badatelské činnosti a byl mi rovněž skvělým odborným konzultantem.

A nakonec bych chtěl poděkovat mým rodičům, sestře a manželce za velkou podporu, bez níž by psaní těchto řádků bylo mnohem obtížnější.

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze... dne 15. 3. 2019

Jan Holovský

Abstrakt

Cílem této disertační práce je analýza průběhu modernizace vymezeného regionu v letech 1850-1938, který leží mezi aglomerací města Prahy a regionálním centrem Kolín. Modernizační proces je nahlížen především z hlediska hospodářských dějin. Práce bude analyzovat demografický a hospodářský vývoj, rozvoj dopravy, infrastruktury, hospodářských elit a částečně také některá témata spojená s demokratizací. Mimo samotné modernizace bude zhodnocena také proměna struktury regionu, vzájemných vazeb a vývoj u typologicky odlišných sídel. Konkrétní analýza proběhne jak v rámci regionu jako celku, tak i na vybraných sídlech Český Brod, Kostelec nad Černými lesy, Kouřim, Pečky a Úvaly.

Klíčová slova

modernizace, hospodářský, demografický, region, urbanizace, město, vesnice, venkov, infrastruktura, elity, český, Čechy

Abstract

The aim of this dissertation thesis is an analysis of the modernization process during the 1850 – 1938 period in the given region extending from the city of Prague to the regional centre Kolín. The modernization proces is in particular seen in terms of economic history. In the thesis I will analyse demographic and economical development, the building up of the transport, infrastructure, economic elites and partially also some subjects related to democratisation. In addition to the modernization itself, the transformation of the regional structure, mutual relations and development of typologically different settlements will also be assessed. Particular analysis will be done in the frame of the region as well as on selected settlements of Český Brod, Kostelec nad Černými lesy, Kouřim, Pečky and Úvaly.

Keywords

Modernization / Modernisation, economic, demographic, Region, Urbanization, City, Town, Village, rural, Infrastructure, Elite, Czech, Bohemia

Obsah

1. Úvod.....	8
2. Teoretický základ výzkumu.....	15
3. Region se představuje	24
3.1 Vymezení regionu	24
3.2 Geografie.....	25
3.3 Dějiny do roku 1850.....	26
3.4 Vybraná větší sídla do roku 1850.....	31
3.4.1 Český Brod	31
3.4.2 Kostelec nad Černými lesy	32
3.4.3 Úvaly	34
3.4.4 Kouřim.....	35
3.4.5 Pečky	37
4. Výchozí stav regionu z hospodářského hlediska k roku 1850.....	39
5. Modernizace Kolína 1850 - 1938	47
6. Samospráva a spolková činnost v procesu demokratizace	59
6.1 Region a demokratizace	59
6.2 Obce, okresy a nová legislativa.....	62
6.2 Spolková činnost	69
7. Demografie a složení populace.....	74
7.1 Vývoj počtu obyvatel	74
7.2 Národnostní a náboženské složení	86
8. Doprava.....	96
8.1 Silnice.....	96
8.2 Železnice	103
8.3 Lodní doprava	115
9. Přehled regionálního hospodářského vývoje v době industrializace	119
10. Primární sektor.....	133
10.1 Zemědělství.....	133
10.2 Lesnictví a rybníkářství.....	151
10.3 Nerostné suroviny	154
10.4 Lichtenštejnské panství	155

10. 4 Židovská rodina Hellerů a systém nájemního hospodaření na velkostatkách	160
11. Sekundární sektor	164
11.1 Potravinářská výroba.....	164
11.2 Chemická výroba	184
11.3 Strojírenská a elektrotechnická výroba	187
11.5 Další podniky	191
12. Terciární sektor	195
12.1 Finanční ústavy	195
12.2 Další aktivity v sektoru služeb	201
13. Územní rozvoj v době moderní urbanizace	205
13.1 Celkový územní rozvoj regionu	205
13.2 Vybrané příklady urbanistického vývoje významných sídel v letech 1850 - 1938	221
13.2.1 Český Brod	221
13.2.2 Kostelec nad Černými lesy.....	225
13.2.3 Úvaly	227
13.2.4 Kouřim.....	230
13.2.5 Pečky	233
13.3 Architekti Jan Koula, Antonín Balšánek a Český Brod.....	236
14. Komunální infrastruktura.....	240
14.1 Přehled vývoje komunální infrastruktury v regionu	240
14.2 Budování kanalizace a vodovodu na příkladu Peček.....	253
14.3 Veřejné zdraví v regionu a Okresní nemocnice v Českém Brodě	257
14.4 Školství.....	260
14. 5 Elektrifikace regionu.....	266
15. Hospodářské elity v regionu	278
15.1 Hospodářské elity v letech 1850-1914.....	278
15.2 Vybraní představitelé hospodářských elit působící v regionu.....	287
15.3.1 Karel Weinrich	287
15.3.2 Jan II. z Lichtenštejna.....	290
15.3.3 Jan Antonín Prokůpek	291
15.3.4 Justus Emanuel Szalatnay de Nagy Szalatna.....	293
15.3.5 Rodina Glaserů	294
15.3.6 Rodina Mandelíků	297
15.3.7 Rodina Veselých.....	300

16. Závěr	303
17. Prameny a literatura	313
17.1 Nevydané prameny.....	313
17.2 Vydané prameny	313
17.3 Periodicky vydávané prameny	320
17.4. Digitalizované prameny	326
17.5 Literatura a statistické práce (do roku 1945).....	327
17.6 Kvalifikační práce	339
17.7 Periodika po roce 1945.....	339
17.8 Elektronické zdroje	340
18. Seznam tabulek	342
19. Seznam zkratk	344
20. Obrazová příloha.....	345

1. Úvod

Každé místo v naší zemi má za sebou bohatou historii a je protkáno hustou a proměnlivou sítí vzájemných vazeb, které tvoří jeho identitu a *genius loci*. Větší množství takových míst tvoří region a větší množství regionů tvoří zemi a stát. V této disertační práci budu jeden takový region analyzovat. Hlavním tématem je proces modernizace oblasti, ležící mezi Prahou a Kolínem, v letech 1850 až 1938, tedy mezi zemskou metropolí a významným regionálním centrem. Modernizační proces budu na vymezeném regionu sledovat především z hlediska hospodářské historie, přičemž k němu budu využívat jak induktivního, tak mikrohistorického přístupu. Cílem je komplexnost a širší kontext problematiky, které jsou při zpracování zvoleného tématu nezbytné. V některých případech použiji pro adekvátní zachycení komplexnosti problematiky také přístupu sociální, popřípadě politické historie. V tomto směru též vnímám přístupy tzv. *Gesellschaftgeschichte* a rovněž tzv. *common social science*, i jejich limity.

Zaměření projektu je specifické z řady důvodů. V první řadě je modernizace jednotlivých regionů (umělých i přirozených) zatím nedostatečně zpracována, přičemž absence adekvátních studií je palčivá především v případě Čech. Nemluvě o tom, že většina dostupných prací je ohraničena zánikem Habsburské monarchie. Dalším specifikem je, že existující relevantní studie se příliš nevěnují převážně zemědělským regionům, jakým byla sledovaná oblast, ale spíše výrazně průmyslovým regionům. Přitom právě na sledovaném regionu lze sledovat počátky industrializace, která byla v českém vnitrozemí se zemědělstvím úzce propojena. Vzhledem k tomu, že jde o oblast národnostně v drtivé většině českou, lze v této práci analyzovat mechanismus českého hospodářského vzestupu. A na závěr je třeba zmínit, že většina dosavadních prací se zaměřuje spíše na dynamicky se rozvíjející sídla, zatímco ta stagnující nebo dokonce upadající jsou analyzována méně. Avšak bez pochopení těchto sídel nelze plně porozumět celému procesu.

Časový rámec let 1850 a 1938 byl vybrán kvůli snaze o dlouhodobou analýzu modernizace českého vnitrozemí v rámci Habsburské monarchie a Československa, během poměrně svobodného hospodářského a sociálního vývoje, jehož kontinuita byla sice přerušena obdobím první světové války, avšak na rozdíl od období pozdějšího je mezi roky 1850-1914 a 1918-1938 patrná silná kontinuita v hospodářské oblasti. Téma modernizace bylo vybráno z důvodu možnosti komplexního uchopení převratné proměny společnosti v tomto období,

kteřé by sledování samotného procesu industrializace ochudilo o další podstatné faktory. Co se týče vymezení prostoru, sledovaný region leží mezi většími městy podél Labe na severu, Posázavím na jihu, současnou pražskou aglomerací na západě a Kolínem a Kutnohorskem na východě. Konkrétní vymezení a jeho důvody jsou uvedeny ve třetí kapitole této práce. Hlavními „mantinely“ analyzovaného prostoru, jehož nejdůležitější dopravní trasy a tím i orientace probíhaly západovýchodním směrem, byly právě města Praha a Kolín. Počet obyvatel pražské aglomerace se v letech 1850 a 1938 rozrostl ze 155 tisíc na asi 1 milion a východní hranice metropole se z Nového Města pražského a Karlína posunuly k Hloubětínu, Hrdlořezům, Malešicím a Hostivaři. Spolu s tím rostla také schopnost Prahy ovlivňovat své okolí a obracet ho k sobě. Kolín se pak díky značné industrializaci stal největším městem východní části středních Čech a mezi roky 1850 a 1938 vyrostl z necelých 7 tisíc obyvatel na téměř 19 tisíc.

Region bude analyzován jako celek i na některých tematických mikrosondách. V relevantních kapitolách bude jednotlivý vývoj uveden na pěti vybraných největších sídlech regionu, tedy na Českém Brodě, Kostelci nad Černými lesy, Kouřimi, Pečkách a Úvalech. Tato sídla jsou zvolena nejen pro svou velikost a význam, ale také pro typologickou odlišnost, která by měla zvýšit komplexnost celé analýzy. Ostatně sledovaný region je poměrně rozmanitý, neboť vedle zemědělských a průmyslových oblastí jsou v něm také oblasti hůře přístupné a zalesněné. Samotný Kolín nebude přímým objektem mé badatelské činnosti, avšak vzhledem k jeho silné provázanosti se zbytkem regionu jej nelze vynechat. Vývoj v rámci Kolína bude prezentován především v případech, které ovlivňovaly zbytek regionu. Zároveň mu bude věnována celá kratší kapitola, která bude, tak jako výše zmíněné případy, z velké části založena na mé rigorózní práci *České město v procesu modernizace mezi lety 1850 až 1914 na příkladu Kolína*, kterou jsem v roce 2017 obhájil na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.¹ Některé styčné body, dané souvisejícím badatelským zaměřením, byly s mou rigorózní prací také u dalších kapitol. V kapitole o komunální infrastruktuře pak při analýze elektrifikace částečně vycházím také z mého článku *ESSO – Electrification of the Central Labe Districts between 1916 and 1950*, který jsem v roce 2012 uveřejnil v *Acta Polytechnica*.²

Nutno však dodat, že původním badatelským záměrem, uvedeným v teziích disertační práce, byla analýza ještě čtyř dalších obcí, tedy Velimi, Ratboře, Jevan a Chotouně. Tento záměr však z důvodu roztržitého archivního materiálu s malou vypovídací hodnotou

¹ HOLOVSKÝ, Jan, *České město v procesu modernizace mezi lety 1850 až 1914 na příkladu Kolína*, rigorózní práce, Univerzita Karlova, Tatce, 2017.

² HOLOVSKÝ, Jan, *ESSO – Electrification of the Central Labe Districts between 1916 and 1950*. In: *Acta Polytechnica*, vol. 52, no. 5, 2012, s. 62-69.

a nedostatku dalších zdrojů nebyl uskutečněn. Dostupné informace k těmto obcím tak byly alespoň zařazeny do celkového vývoje regionu. Podobně problematická byla také hlubší analýza sociálního a politického vývoje a co bylo překvapivější, také zemědělství. A to navzdory tomu, že šlo převážně o tradiční agrární oblast. Zemědělský vývoj je tak zpracován alespoň částečně tak, jak dostupné prameny umožnily, zatímco politický a sociální vývoj je uveden u tematicky zpřízněných kapitol o demokratizaci a hospodářských elitách.

Tato disertační práce tedy modernizaci vymezeného regionu zpracovává na demografickém a hospodářském vývoji, na rozvoji dopravy, infrastruktury, hospodářských elitách a částečně také na tématech spojených s demokratizací. „Průřezově“ se pak budu snažit odpovědět na následující otázky:

- 1) Jak probíhala modernizace regionu?
- 2) Jak se měnila struktura regionu a jednotlivé vazby v jeho rámci?
- 3) Jak reagovala na modernizaci typologicky odlišná sídla?

Mezi tematicky nejbližší práce českých badatelů patří diplomová práce Jana Štemberka o hospodářském vývoji nepřilíš vzdáleného okresu Brandýs nad Labem, která je však dovedena pouze do počátku 20. století.³ Druhou je poměrně zásadní publikace ostravského historika Milana Myšky *Region a industrializace*, která je zaměřena na vývoj ve Slezsku.⁴ Opět však nesleduje období Československa. Co se týče vývoje jednotlivých měst, zásadní je především práce Pavla Kladiwy, Aleše Zářického a dalších badatelů, nazvaná *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850-1914*, přičemž pro účely této práce je nejvýznamnější 2. svazek II. dílu, který je zaměřen na finance a infrastrukturu.⁵ Další přínosnou publikací je v tomto směru práce Karla Maiera, která zpracovává rozvoj čtyř středních měst v Čechách (Hradec Králové, Pardubice, Plzeň a České Budějovice).⁶ Nicméně pro potřeby regionu, ve kterém jsou analyzována jen malá města a ani Kolín nepatří mezi typické úspěšné střední město, lze brát některé závěry s určitou rezervou. Poměrně nedávným

³ ŠTEMBERK, Jan, *Hospodářský vývoj okresu Brandýs nad Labem v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, Praha, 2000.

⁴ MYŠKA, Milan, *Region a industrializace: Studie k dějinám industrializace Slezska (1800-1918)*, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2014.

⁵ KLADIWA, Pavel a kol., *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850-1914*, II. díl, 2. sv., Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2009. Citovaný svazek je také jediný z celé řady *Lesk a bída obecních samospráv*, ze kterého v této práci čerpám. K tématu rovněž významně přispívá sborník, který Pavel Kladiwa a Aleš Zářický editovali: KLADIWA, Pavel a ZÁŘICKÝ, Aleš (ed.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740-1918*, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2009.

⁶ MAIER, Karel, *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*, Praha: Academia, 2005.

přirůstkem k tématu je pak publikace Michala Horáčka o průběhu industrializace ve středočeském Benešově.⁷

Dalšími publikacemi, které lze pro účely této práce částečně využít, jsou práce Jiřího Peška, Václava Matouška a kolektivu okolo Pavly Horské.⁸ Nakonec lze zmínit ještě výstupy Výzkumného centra průmyslového dědictví ČVUT.⁹ Významnou zahraniční publikací, která mi byla velkou inspirací, je pak kniha německého historika Jürgen Reuleckeho *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*.¹⁰ Jeho práce patří do tzv. bielefeldského projektu, vedeného proslulým historikem Jürgenem Kockou.

Regionální bibliografie není příliš obsáhlá a tematicky je poměrně roztržštěná. Nicméně pro účely této práce lze využít především dvě zásadní publikace. První je velmi zdražilá „městská kniha“ s hutným historickým přehledem od renomovaného regionálního historika Ladislava Jouzy *Historie a současnost podnikání na Kolínsku*.¹¹ Druhou je popularizační, avšak obsahově mimořádně kvalitní kniha Zdeňka Jelínka a Zdeňka Helferta *Kolínsko*, sepsaná již roku 1990.¹² Mimo to nepravidelně vychází sborníky *Archivní prameny Kolínska*¹³ a *Práce muzea v Kolíně*,¹⁴ v nichž lze nalézt řadu článků o sledovaném regionu. Nutno rovněž dodat, že byly v práci využity také některé statistické publikace, např. *Historický lexikon českých zemí*.¹⁵

Z dobových publikací pak vysoce nad ostatní vyčnívají dvojdílné *Dějiny královského města Kolína nad Labem* od kolínského gymnaziálního profesora Josefa Vávry.¹⁶ Z jeho díla, které se pro svůj mimořádný význam dočkalo v letech 2014-2015 nového vydání, se lze

⁷ HORÁČEK, Michal, *Benešov technický a industriální*, Benešov: Muzeum Podblanicka, 2017.

⁸ PEŠEK, Jiří, *Od aglomerace k velkoměstu: Praha a středoevropské metropole 1850-1920*, Praha: Scriptorium 1999; MATOUŠEK, Václav, *Čechy krásné, Čechy mé: Proměny krajiny Čech v době industriální*, Praha: Krigl, 2010; HORSKÁ, Pavla a kol., *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropy*, Praha, Litomyšl: Paseka, 2002.

⁹ BERAN, Lukáš a VALCHÁŘOVÁ, Vladislava (ed.), *Pražský industriál: technické stavby a průmyslová architektura Prahy*, Praha, ČVUT, 2005; FRAGNER, Benjamin a ZIKMUND, Jan (ed.), *Co jsme si zbořili: Bilance průmyslové éry – deset let*, Praha, ČVUT, 2009; PEJŠA, Jaroslav a STAREC, Milan, *Historické pivovary Kolínska*. Praha: ČVUT v Praze, 2011. Zásadním výsledkem činnosti Výzkumného centra pro průmyslové dědictví je taktéž internetová databáze, viz: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 19. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/index2.php>.

¹⁰ REULECKE, Jürgen, *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985.

¹¹ JOUZA, Ladislav a kol., *Historie a současnost podnikání na Kolínsku*, Pardubice: Městské knihy, 1999.

¹² JELÍNEK, Zdeněk a HELFERT, Zdeněk, *Kolínsko*, Praha: Středočeské nakladatelství a knihkupectví, 1990.

¹³ Např. JOUZOVÁ M. a JOUZA, L., *Knihovna řemeslnické besedy a vznik městské knihovny v Kolíně*. In: *Archivní prameny Kolínska*, Kolín: SOA v Praze – SOKA Kolín, 2000, s. 3-39.

¹⁴ Např. ZUBÍKOVÁ, Klára a JOUZA, Ladislav, *Rodina Mandelíků a architekt Jan Kotěra*. In: *Židé v Kolíně a okolí, Práce muzea v Kolíně – řada společenskovední IX*, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 2005, s. 99-117.

¹⁵ RŮŽKOVÁ, Jiřina, ŠKRABAL, Josef (ed.), *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*, Praha: Český statistický úřad, 2006.

¹⁶ Pro účely této práce je důležitý především druhý svazek: VÁVRA, Josef, *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé od roku 1618 až po naše časy*, Kolín: J. L. Bayer, 1888.

dočíst i o historii části regionu. Podobně je tomu u dalšího učitele kolínského gymnázia Jana Šafránka, který v roce 1924 vydal své vzpomínky na Kolín a okolní region v 70. a 80. letech 19. století.¹⁷ Literárně méně zdařilé, avšak obsahově mimořádně cenné, jsou pak publikace *Úvaly jindy a nyní*, dvě tištěné kroniky Kostelce nad Černými lesy a dva pamětní listy, zpracované jednak pečeckým Sokolem a jednak městem Pečky při příležitosti odhalení pomníku T. G. Masaryka v Pečkách.¹⁸ Zajímavým počinem, mapujícím historii, stav školství aj. v politickém okrese Kolín jsou dva díly publikace Josefa Tůmy *Kolínsko a Kouřimsko*.¹⁹ Mimo to byly využity také příslušné dobové statistické publikace, které byly při analýze jednotlivých procesů a tendencí nezastupitelné.²⁰ Statistické příručky školských okresů Český Brod a především Kolín, se pak ukázaly jako zcela jedinečný pramen při zpracování regionálního zemědělství, k němuž bylo k dispozici relativně málo adekvátních a vzájemně porovnatelných informací.²¹ Celkově byly dobové publikace pro částečně zobecňující účely této práce mimořádně přínosné a při vhodné komparaci dokázaly kompenzovat problematický stav archivního materiálu.

Jak je již naznačeno výše, oproti předpokladům se ukázala povaha dochovaných archivních pramenů jako poměrně problematická a nalézt využitelné informace nebylo snadné. Ukázalo se to především při plánovaném využití zápisů z městských zastupitelstev, které byly ve většině případů málo využitelné pro svou stručnost a vytrženost z kontextu. Některé zápisy, většinou ze staršího období, ale v některých případech také z doby první republiky, dokonce chyběly. Nakonec jsem je tedy využil spíše jen u jednotlivých případů

¹⁷ ŠAFRÁNEK, Jan, *Vzpomínky na Kolín*, Praha: Ústř. matice školská, 1924.

¹⁸ BROŽ, Otakar a SOMMER, Václav (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, Úvaly: Místní školní rada, 1929; HODINÁŘ, Karel a KLÍMA, Václav, *Kronika města Kostelec n. Černými lesy, obecně Černý Kostelec zvaného*. Kostelec nad Černými lesy: Fr. Kadeřábek, 1912; ŠIMÁČEK, František, *Za poznáním města Kostelce n.Č.L. a jeho okolí, Kroniky díl I.-Místopis, dějiny kosteleckého panství, domy, statistiky*, Kostelec nad Černými lesy: Fr. Kadeřábek, 1935; *Pamětní list Sokola pečeckého*, Český Brod: Sokol, 1899; *Pečky. Pamětní list vydaný při slavnosti odhalení pomníku osvoboditele a prvního presidenta čsl. republiky Dra. T. G. Masaryka*, Pečky: nákl. města, 1927.

¹⁹ TŮMA, Josef, *Kolínsko a Kouřimsko: obraz poměrů přírodních, života obyvatelstva i paměti časů minulých, Díl třetí, Paměti osad na Kouřimsku*, Kolín: Učitelstvo školního okresu kolínského, 1915; TŮMA, Josef, *Kolínsko a Kouřimsko: Obraz poměrů přírodních, díl druhý – Paměti osad na Kolínsku*, Kolín: Učitelstvo školního okresu kolínského, 1915.

²⁰ Např. PALACKÝ, František, *Popis království Českého*. Praha: J.G. Kalve, 1848; *Podrobný seznam míst v Čechách. Vydán Cís. Kr. Statistickou ústřední komisí*, Wien: Alfred Hölder, 1885; *Batovcův politický kalendář a adresář na rok 1899*, roč. 7., Praha: F. B. Batovec, 1899; *Batovcův Almanach – politický kalendář a adresář na rok 1910*, roč. 18., Praha: F. B. Batovec, 1910; *Österreichische Statistik N. F. Bd. 3: Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich. Heft. 8, Böhmen*, Wien: Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1916; *Zprávy kanceláře pro statistiku polního a lesního hospodářství v království Českém na rok 1872*, II, s. LII; *Československá statistika*, sv. 42, Praha: Státní úřad statistický, 1927; *Statistický lexikon obcí v Zemi české. Úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nař.*, Praha: Orbis, 1934; *Statistická ročenka Republiky československé*, Praha: Státní úřad statistický, 1937.

²¹ SOkA Kolín, knihovna, *Podlipansko v číslech. Statistická a početní příručka školního okresu československého*, Český Brod: L. Beneš, 1929; SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech. Statistická a početní příručka škol. okresu kolínského*, Kolín: J. L. Bayer, 1933.

v problematice územního rozvoje, budování infrastruktury či u analýzy finančního stavu některých sídel. Z archivních pramenů se pro účely této práce ukázaly jako nejvhodnější fondy Archiv města Český Brod, Okresní zastupitelstvo Český Brod, Archiv města Kostelec nad Černými lesy, Archiv města Pečky, Archiv města Kolín a Archiv Okresní úřad Kolín a Archiv města Kouřim. Všechny jsou uloženy ve Státním okresním archivu v Kolíně (dále jen „SOkA Kolín“). Důležitý byl také fond Elektrárenský svaz středolabských okresů a částečně rovněž fond Rodinný archiv Koulů tamtéž. Další archivní fondy byly již mnohem méně využitelné, přičemž asi nejvíce se to ukázalo na fondu Archiv města Úvaly ve Státním okresním archivu Praha-Východ se sídlem v Přemyšlení. Komplikovaná situace však byla i v případě Kouřimi a částečně Kostelce nad Černými lesy, a to především u samosprávných okresů. V této práci tak byly u obou měst využity spíše jen výše zmíněné zápisy městských zastupitelstev.

Z pramenů, uložených ve výše zmíněných archivních fondech, se jako stěžejní ukázaly některé kroniky. V nich se nacházely informace s potřebným kontextem a tedy nikoliv pouze jednotlivé zmínky. Mimo dvou výše zmíněných kronik Kostelce nad Černými lesy, které vyšly v tisku, jsou pro 1. třetinu 20. století nejlépe využitelné Kronika Peček²² a v případě Českého Brodu Pamětní knihy města (pro roky 1914-1938) a samosprávného okresu (pro celé období trvání okresu) Český Brod.²³ Jednou z dalších využitých kronik je Kronika obce Tatce, uložená ve Státním okresním archivu v Nymburce se sídlem v Lysé nad Labem.²⁴ Nicméně některé kroniky jsou dnes již digitalizovány. Z nich jsou v práci přímo využity především kroniky obcí Ratboř a Klučov.²⁵ Využil jsem také množství dobových map a leteckých snímků, které jsou již nyní k dispozici v digitalizované verzi.²⁶

²² SOkA Kolín, fond Archiv města Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947).

²³ SOkA Kolín, fond Archiv města Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928; Tamtéž, Pamětní kniha 1929-1938; SOkA Kolín, fond Okresní zastupitelstvo Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha; Tamtéž, inv. č. 33.

²⁴ SOkA Nymburk (se sídlem v Lysé nad Labem), fond Archiv obce Tatce, inv. č. 51, Kronika obce Tatce 1924 (1857) – 1968.

²⁵ Kronika obce Ratboř. Pamětní kniha. In: *Obec Ratboř* [on-line]. Oficiální stránky obce Ratboř [cit. 12. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www.ratbor.cz/hlavni-menu/informace-o-obci/kronika/>; Pamětní kniha obce Klučova 1950. Díl II., s. 84. In: *Obec Klučov, Lstiboř, Skramníky a Žhery* [on-line]. © 2013, Oficiální stránky obce Klučov [cit. 3. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.klucov.cz/data/kroniky/klucov/2str084.htm>.

²⁶ II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm; III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: tamtéž. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Náhledy map Stabílního Katastru. In: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/; *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html; Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 11. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>.

V práci jsem hojně využil i dobový tisk. Mimo celostátní tisk, např. Národní listy nebo Národní politiku, jsem využíval také tisk regionální. Centrem tisku v regionu byl přirozeně Kolín, kde mezi roky 1872 a 1886 vycházela konzervativní Koruna Česká, v letech 1876 až 1887 liberální Kolínské noviny, od roku 1885 vycházely další liberální noviny Kolínské listy a od přelomu 19. a 20. století dále mladočeské (později radikální) Labské Proudny, konzervativní Hlasy z Polabí/Polabské noviny, Katolické noviny a od roku 1910 rolnický časopis Nezávislost.²⁷ V meziválečném období byl významný např. Hlas demokracie, spojený s Československou národní demokracií. Okruh periodik, často přímo propojených s jednotlivými strami, však byl samozřejmě širší. Mimo Kolín je významný především list Naše hlasy, který vydával v letech 1881-1939 Josef Miškovský. Spolu s nimi vycházel v letech 1888-1899 také čtvrtletník Naše listy.

Příloha této práce je tvořena z velké části obrazovým materiálem, který mi poskytl Sátní okresní archiv Kolín, reprodukcemi z některých relevantních publikací či z mapových materiálů, digitalizovaných na výše zmíněných webových stránkách.

²⁷ VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 271; SOkA Kolín, knihovna, *Bibliografie regionálního tisku na okrese Kolín (1863-1893)*, Kolín 1984.

2. Teoretický základ výzkumu

Sledovaného badatelského záměru se dotýká řada teoretických přístupů.²⁸ Některé z nich, které mají dopad více zpracovávaných témat, uvedu v této kapitole. Prvním zásadním pojmem je **modernizace**.²⁹ Můžeme ho sledovat už u osvícenců v 18. století a francouzský filosof a matematik Nicolas de Condorcet popisoval vzájemné propojení hospodářského vývoje a společenské změny již v roce 1794.³⁰ Tento pohled byl postupně doplňován novými poznatky Charlese Darwina, vznikající sociologie (sociální evoluce Herberta Spencera, racionalizace Maxe Webera) aj. Sociolog Émile Durkheim také analyzoval vztah mezi společnostmi a jejich institucemi a problémy, které technologický progres může způsobit. Zformování novodobého modernizačního diskursu ale proběhlo až ve 2. polovině 20. století. V prvním období, které trvalo až do 70. let 20. století, byla modernizace chápána převážně pozitivně a vedoucí osobnosti (např. Talcott Parsons) byly přesvědčeny, že tímto univerzálním procesem projdou víceméně všechny státy a společnosti. To se právě během 70. let ukázalo jako nepřesné, protože již bylo zřejmé, že proces se v různých společnostech projevuje více či méně odlišně. Toto paradigma tak bylo značně zpochybněno a nové, realističtější, se zformovalo až v 90. letech. To už byl náhled na modernizaci doplněn o komplexnější soubor pohledů, nicméně stále je předmětem množství diskuzí.³¹

Termín modernizace je v této práci chápán především ve smyslu již klasického pojetí německých historiků a sociologů, tedy především Hanse-Ulricha Wehlera, Reinharda Bendixe a Rainera M. Lepsiuse. Ti považují modernizaci za proces proměny tradiční agrární společnosti ve společnost moderní, ve které se hlavní zdroje společnosti přesunuly ze zemědělského sektoru do průmyslu. Základními složkami modernizace jsou v tomto smyslu především industrializace, urbanizace a demokratizace. Mimo tyto procesy je výrazným aspektem rovněž rozvoj empiricko-analytické vědy. Na rozdíl od tradiční agrární společnosti získala modernizovaná společnost schopnost efektivní sebeorganizace, která je propojena s ideou neustálého pokroku a postupně také hospodářského růstu.³² Nicméně tyto teoretické pohledy nevnímám absolutně, neboť chápu kritiku konceptu jako statického a podceňujícího

²⁸ Vzhledem k tomu, že tato práce navazuje na mé předchozí badatelské záměry o Kolíně, výběr z teorií částečně odpovídá mé zmíněné obhájené rigorózní práci: HOLOVSKÝ, J., *České město v procesu modernizace*, 2017.

²⁹ Termín modernizace byl používán sociology a historiky již od 50. let 19. století.

³⁰ Srov. WILLIAMS, David, *Condorcet and Modernity*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004.

³¹ Viz např. KELLER, Petr, *Teorie modernizace*, Praha: Sociologické nakladatelství, 2007.

³² K tématu modernizace a jeho akceptování viz např. MYŠKA, Milan, *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia sekundárního sektoru*, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2010, s. 48-64.

někdy jak tradiční společnost, tak i značnou variabilitu průběhu modernizačního procesu, u něhož lze někdy pozorovat i reversní trendy. Nelze také odhlédnout od faktu, že v řadě oblastí opravdu neměla modernizace jednoznačně pozitivní dopad. Nicméně lze konstatovat, že modernizace je globální fenomén, který je v rámci výše zmíněného paradigmatického modelu především převratnou součástí dějin Západního světa od 18. století, přičemž měl při postupném šíření přesah i do dalších převážně křesťanských společností. V jiných civilizačních okruzích byl jeho průběh komplikovanější, i když některé státy, především asijské v čele s Japonskem, se na něj dříve či později dokázaly relativně úspěšně adaptovat.³³ Vzhledem k dynamice procesu odlišný vývoj samozřejmě neprobíhal jen v rámci civilizačních okruhů, ale také v rámci jednotlivých států a regionů. Je však třeba mít rovněž na paměti odlišnosti průběhu modernizace i v rámci každé společnosti. V Evropě šlo například o rozdílný vývoj ve směru od západu na východ, pro který se vžil termín „západovýchodní kaskáda obecného kulturního vývoje“, nebo o odlišnosti v adaptaci u protestantských a katolických společností. Níže rovněž uvedu prostorovou stránku vývoje, která právě během procesu modernizace získávala na významu.

Odlišným, i když souvisejícím, termínem je pak *modernita*, která není procesem, ale stavem. Je využívána pro popis situace, která nastala po zavrnutí tradičního myšlení a jeho nahrazení novým přístupem. Historie termínu je mnohem starší než modernizace, byl používán už od konce starověku, neboť nejpozději od 5. století po Kristu ho doboví myslitelé používali pro vymezení křesťanské společnosti vůči předchozí pohanské. Nově se pak termín rozšířil ve Francii koncem 17. století, a to v rámci porovnávání tehdejší společnosti s obdivovanou antickou. Postupně se prosadil jako vymežující stav vůči všemu dřívějšímu a tradičnímu. Velké obliby se mu v 19. a 20. století dostalo např. ve výtvarném umění, ale postupně se etabloval v řadě oborů a diskursů, přičemž je stále používán spíše v pozitivních konotacích.³⁴

Druhým zásadním pojmem, se kterým tato práce pracuje, je **region**. Jeho definice je velice různorodá, ale pokud „extrahujeme“ alespoň zásadní význam, většinou platí, že *„Region je omezený složitý dynamický prostorový systém, vzniklý na základě interakce přírodních a sociálně ekonomických jevů a procesů a vykazující určitý typ organizační*

³³ Srov. HLAVAČKA, Milan, Co je to modernizace? In: KLADIWA, P. a ZÁŘICKÝ, A. (ed), *Město a městská společnost*, 2009, s. 13-19.

³⁴ Srov. BERMAN, Marshall, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, London and Brooklyn: Verso, 2010.

jednoty, která jej odlišuje od ostatních regionů.“³⁵ V zásadě jde tedy o území, vymezené na základě jednoho nebo více společných znaků. Regiony vznikají během procesu regionalizace, který může znamenat jak rozpad většího celku na menší, tak shlukování menších územních jednotek do větších. Vymezit region lze v zásadě dvěma způsoby, tedy objektivně a subjektivně. Objektivní vychází výlučně z interpretace reality a intenzity vazeb mezi jednotlivými složkami takového regionu. Subjektivní přístup je pak v principu „umělý“, takže stanovuje „účelový region“ na základě určité potřeby. Nutno ovšem dodat, že jde o míru, neboť i objektivní vymezení má určité subjektivní rysy. Oba způsoby se rovněž mohou často překrývat. Vymezit region objektivním i subjektivním způsobem lze mnoha způsoby, např. z administrativního (správního), geografického, demografického či kulturního hlediska. Zásadně se může dle použitého přístupu lišit i velikost tohoto regionu. Faktory vymezení lze rozdělit na exogenní (vnější) a endogenní (vnitřní). Exogenní může být např. vymezení dle geografických a přírodních charakteristik, endogenní pak mimo jiné ekonomický stav nebo kulturní specifika. Nutno dodat, že v době průmyslové revoluce probíhala proměna tradičních historických regionů, které se vyznačovaly výraznou rovnoměrností, v regiony nové, jejichž základní charakteristikou byly kontinuální změna a nerovnoměrnost.³⁶

Bádání o regionálních dějinách lze pozorovat již od počátku moderní historiografie. Pro Adama Smithe byl ještě základním územním celkem hospodářského vývoje stát, ale už badatelé německé historické školy do výzkumu vnášeli i hledisko regionů mimo vymezené hranice, neboť v rozdrobeném Německém spolku byl pojem státu problematický. Analýza hospodářského vývoje v rámci regionů pak posílila, když se ukázalo, že industrializace probíhá i v rámci jednotlivých států velmi nerovnoměrně, což definoval především Alfred Marshall. Další posun přišel v meziválečném období, kdy snahu o regionální pohled tematizovala první generace francouzské historické školy Annales (Marc Bloch a Lucien Febvre). Zásadní změna ale nastala až v 60. a 70. letech 20. století, kdy výrazně posílila snaha o propojení výzkumu hospodářského vývoje a jeho regionálního uspořádání. Asi nejvýznamnějším představitelem nové vlny zkoumání byl anglický historik a ekonom Sidney

³⁵ TOUŠEK, Václav, KUNC, Josef a VYSTOUPIL, Jiří, *Ekonomická a sociální geografie*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 373.

³⁶ K vymezení a jednotlivým aspektům regionů a regionalizace např. srov. KADEŘÁBKOVÁ, Jaroslava a KHENDRICHE TRHLÍNOVÁ, Zuzana, *Region a regionální vědy: (vybrané sociální, kulturní a environmentální aspekty)*, vyd. 1, Praha: Vysoká škola finanční a správní, 2008; HOLUB, Zbyněk (ed.), *Region, regionalistika, regionalismus a regionalisté*, České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, 2007; KREJČÍ, Tomáš, *Regionální rozvoj: teorie, aplikace, regionalizace*, 1. vyd., Brno: Mendelova univerzita, 2010; LACINA, Karel, *Regionální rozvoj a veřejná správa*, Praha: Vysoká škola finanční a správní, 2007; TOUŠEK, V., KUNC, J. a VYSTOUPIL, J., *Ekonomická a sociální geografie*, 2008.

Pollard, který byl přesvědčen, že nositelem industrializace jsou přímo regiony.³⁷ Od 80. let minulého století je tak spojení regionů a hospodářského vývoje primárním cílem řady badatelů, podnětné jsou v tomto směru např. práce rakouských historiků (projekty *Geschichte Niederoesterreichs*, *Geschichte Salburgerlands*).

Pokud se na výzkum regionu nedíváme primárně z hlediska hospodářských dějin, z českých historiků ho zdůrazňoval už František Palacký a paradigmatickým dílem se během 2. poloviny 19. století stal *Dějepis města Prahy* od Václava Vladivoje Tomka. Na něj navazovala další významná jména české historické vědy, tedy Josef Pekař, Zdeněk Nejedlý, Josef Vitězslav Šimák a František Roubík, v jejichž díle se kloubí odkaz pozitivizmu a vlastivědného přístupu. V 60. letech 20. století znovu vyzdvihl roli regionů v bádání František Kutnar a zasadil jí do komplexnějšího strukturovaného rámce, ve kterém hrály důležitou roli hospodářské a sociální dějiny. Do roku 1989 pak proměnu přístupu k regionálním dějinám, tedy zkoumání složité společenské proměny ve vymezeném prostoru, jak jí propagovala škola *Annales* a další západní badatelé, reflektovalo jen minimum českých odborníků. Teprve po roce 1989 česká historiografie ve větší míře akceptovala nové západní trendy, což se postupně propojilo s větším společenským důrazem na rozvoj jednotlivých regionů. Z českých hospodářských a sociálních historiků se regionálnímu výzkumu úzce věnoval např. Milan Myška.³⁸

Sledování historie regionů je rovněž úzce propojené s historickou disciplínou mikrohistorie, studující širší dějiny v rámci určité případové studie. Tento termín se sice objevoval již od konce 50. let 20. století, ale etabloval se až v 70. letech, a to především díky práci italského historika Carla Ginzburga. Jeho asi nejznámějším dílem je kniha *Sýr a červi*, v níž na soudním procesu z 16. století, ve kterém byl furlanský mlynář Domenico Scandella obviněn z kacířství, rekonstruoval dobový myšlenkový svět.³⁹ Asi nejvýznamnějším českým mikrohistorickým příspěvkem posledních let jsou *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic* od Josefa Petráně z roku 2011, které završily jeho dlouholeté bádání o rodné obci.⁴⁰

Lokalizačním hlediskem ekonomických aktivit se zabýval již jeden ze zakladatelů neoklasické ekonomie Alfred Marshall, který tematizoval i aglomerační úspory, které při industrializaci větších sídel hrály velkou roli. Nicméně on i jeho neoklasičtí následníci tvořili sice podnětné, ale velmi abstraktní modely, které v praxi platí jen omezeně. Z novějších

³⁷ Srov. POLLARD, Sidney, *Peaceful Conquest. The Industrialisation of Europe 1760-1970*, Oxford: Oxford University Press, 1981.

³⁸ MYŠKA, M., *Region a industrializace*, 2014, s. 7-8.

³⁹ K tématu srov. HORSKÝ, Jan, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním: úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*, Praha: Argo, 2009.

⁴⁰ PETRÁŇ, Josef, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha: NLN, 2011.

regionálních teorií je třeba zmínit myšlenku, se kterou přišla Jane Jacobsová. Ta rozpracovala teorii o difuzi nových myšlenek a postupů v rámci regionů, kterou viděla v jejich „transplantaci“ z metropolitního prostředí do regionů dosud periferních. Podle Jacobsové jde o přirozený vývoj, který je neustálý a postupně se zvyšuje provázanost regionů s metropolitním prostředím, mezi sebou navzájem i v jejich rámci. Průvodním projevem je urbanizace, zvyšování hospodářské produkce a rovněž nahrazování méně efektivní produkce tou výkonnější. Tím navázala na relevantní předchozí teorie Waltera Christallera (teorie centrálních míst), Wilhelma Laundhardta, Alfreda Webera (teorie lokalizace průmyslu), Augusta Löscheho (teorie tržních zón), Wiliama Alonsa, Homera Hoyta či Waltera Isarda o prostorovém uspořádání společnosti.

V rámci analýzy regionu v blízkosti zemského centra, který je tvořen jak městskými, tak venkovskými sídly, je nutné vnímat teoretickou rovinu rovněž prostřednictvím problematiky „centrum (jádro)-periferie“. Tato teorie polarizace pracuje s konfliktem v chápání divergenčních nebo konvergenčních tendencí a vhodně doplňuje abstraktní teorie především neoklasických ekonomů, založené na produkčních, sociálních, funkčních nebo kulturních kritériích.⁴¹ Tento přístup jasně odděluje prostor podle míry koncentrace ekonomických aktivit. Jeho hlavním průkopníkem byl od 60. let 20. století vědec rakouského původu John Friedmann. Podle něj jsou centrálními regiony s velkou mírou autonomie schopné inovovat a rychle reagovat na zásadní změny a aktuální vývoj, zatímco periferie se vyznačují opačným přístupem a těmito schopnostmi nedisponují. Friedmann v zásadě konstatuje, že periferie, často venkovská, nemá v procesu modernizace příliš možností pro svůj další rozvoj. Novější bádání však definuje možnosti vzestupu těchto regionů, které mohou v dynamicky se proměňujícím ekonomickém prostředí navzdory dlouhodobému znevýhodnění vytvořit (a obsadit) během procesu racionalizace určitý prostor, zásadní pro další ekonomický rozvoj.⁴² Dalšími průkopníky tohoto přístupu byli Albert Otto Hirschman, Francois Perroux nebo Douglass North. Teorie polarizace je pak přímo propojená s teorií kumulovaných příčin, kterou v 2. polovině 50. let 20. století formuloval švédský ekonom a sociolog Gunnar Karl Myrdal. Myrdal mimo jiné poukazuje na problém tzv. selektivní

⁴¹ K teoretickému přístupu srov. BLAŽEK, Jiří a UHLÍŘ, Jiří, *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, implikace*, Praha: Karolinum, 2011; KOUŘILOVÁ, J. a kol., *Synergie vztahu město-venkov*, Praha: Alfa Nakladatelství, 2012.

⁴² Srov. Např. MAIER, Gunther a TÖDTLING, Franz, *Regional- und Stadtökonomik 1, Standorttheorie und Raumstruktur*, 4. vyd., Wien/New York: nakl. Springer, 2006.

migrace, který podvazuje pracovní trh „periferie“ a při větším rozsahu této migrace je pro zasažený region charakteristické relativně přestárlé a nedostatečně vzdělané obyvatelstvo.⁴³

Součástí práce jsou analýzy modernizace jednotlivých vybraných významných sídel, většinou měst. Je tedy třeba alespoň uvést alespoň stručnou zmínku k bádání o **historii městských sídel**. Analýza dějin měst je součástí historiografie už od jejich počátků (zabývali se jimi např. Henri Pirenne, Max Weber nebo Fernand Braudel), avšak z komplexního hlediska, jako součást urbanizace a šířeji procesu modernizace, je rozvíjena až od 60. let 20. století a jsou s ní spojena jména jako Peter Hall, Ray E. Pahl, Eric E. Lampard, Jan de Vries, Jürgen Kocka, Jürgen Reulecke, Lothar Gaal a z českých badatelů pak např. Martin Hampl, Jiří Musil, Aleš Zářický nebo Pavel Kladiwa. Města a proces urbanizace vůbec začaly být nahlíženy z několika úhlů pohledu, především pak z hospodářských, demografických, protorových a sociálních. Zmíněný Peter Hall při historické analýze odlišoval tři pojmy u vývoje města – hmotný, funkční a politický, které zkoumal odděleně.⁴⁴ Studium měst je tedy nyní pojímáno často interdisciplinárně (především z hlediska historie, sociologie a geografie) a jako komplexní proces proměny prostorové organizace společnosti. Z toho však vyvstávají také komplikace, kdy se badatelské výstupy ne vždy protínají, stejně jako definice jednotlivých pojmů aj. Není bez zajímavosti, že jeden z českých průkopníků progresivního pojetí městských dějin z meziválečného období a první profesor hospodářských dějin na Univerzitě Karlově, tedy Bedřich Mendl, se narodil právě ve sledovaném regionu (roku 1892 v Břežanech, asi 6 kilometrů severozápadně od Českého Brodu).⁴⁵

Dalšími souvisejícími metodologickými konstrukty jsou teorie **růstových pólů** a **kreativního prostředí**.⁴⁶ Jsou v zásadě snahou o vysvětlení důvodů, proč se někde dařilo pokroku více než jinde. Mezi prvními nabídl vysvětlení v 60. letech 19. století francouzský filosof a historik umění Hippolyt Taine. Podle něj byla důležitá tzv. morální teplota, která umožňovala kompetentním osobám seberealizaci. Prostředí, ve kterém se dařilo prosazování nových myšlenek, bylo dle něj tvořeno kombinací množství kulturních aspektů a relevantního způsobu života, který umožnil jejich uplatnění.⁴⁷ Nová vlna teoretických přístupů přišla až

⁴³ Ke Gunnaru K. Myrdalovi viz např. SOJKA, Milan, *Dějiny ekonomických teorií*, Praha: Havlíček Brain Team, 2010, s. 230-231.

⁴⁴ HALL, Peter et al., *Containment of Urban England*, London: The Royal Geographical Society, 1973. Srov. HORSKÁ, P. a kol., *Zrod velkoměsta*, 2002, s. 12.

⁴⁵ K počátkům proměny historického pohledu na dějiny měst z hospodářského pohledu a na hospodářské dějiny vůbec viz: KUTNAR, František a MAREK, Jaroslav, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví: Od počátku národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, 2. vyd., Praha: NLN, 1997, s. 755-908.

⁴⁶ K přehledu některých teorií např. viz: Maier, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, s. 23-25.

⁴⁷ TAINE, Hippolyt, *Philosophie de l'Art*, Paris: Hachette, 1926 (1865).

ve 2. polovině 20. století a je spojena především s francouzskými a švédskými odborníky. Obecně se dá konstatovat, že francouzští vědci se koncentrovali spíše na fyzické aspekty problematiky, zatímco ti švédští více vzhlíželi k charakteru příslušného prostředí. Nejprve Francois Perroux roku 1965 v reakci na např. Schumpeterovy hospodářské cykly rozpracoval teorii jejich prostorového vyjádření. Inovace dle něj nejsou tvořeny v prostoru rovnoměrně, ale koncentrují se v „růstových pólech“ (města, velké podniky či jejich skupiny) a šíří se s odlišnou intenzitou do dalších oblastí. Jeho teorii rozpracoval další Francouz Phillippe Aydalot. Ten mluvil o „inovačním prostředí“, které definuje předpoklady možnosti uplatnění inovace. Takovým předpokladem je dopravní dostupnost a fyzická blízkost, stejně jako různorodost potřebných složek, které dohromady působí synergickým účinkem. Z českých vědců na růstové póly reagoval i geograf Martin Hampl, který je tematizoval ve své teorii komplexity a diferenciaci světa z počátku 70. let 20. století.⁴⁸

Švédové Gunnar Törnqvist a Torsten Hägenstrand pak vytvořili koncept kreativního prostředí, které je tvořeno dostatečným množstvím informací a kompetence, je tvořivým způsobem přeměnit v něco nového. Z teorie růstových pólů si nicméně Gunnar Törnqvist bere prostorové umístění tohoto prostředí do hustě zalidněných oblastí, neboť potřebuje značnou interakci mezi lidmi i mezi potřebnými komponenty. Navíc je v duchu Schumpetera přesvědčen, že tvořivosti nejvíce prospívá určitá dynamická nerovnováha.⁴⁹ Tento přístup ještě více rozvedl Åke Emanuel Andersson, který se zaměřil na proces přerodu potřebných složek k tvořivému výsledku. Vyzdvihl diverzitu v rámci kultury, informací a kompetencí, ekonomickou úroveň, která poskytuje potřebné zdroje a rovněž svobodné prostředí, které všechny tyto složky umožní využít. Zabývá se také motivací, která k využití inovací vede a souhlasí s nutností nestabilního prostředí, které neumí uspokojit některé potřeby a lidé tak hledají nové přístupy, které by to již zvládly.⁵⁰

Sledované období se v hospodářských dějinách již tradičně dělí na první a druhou průmyslovou revoluci, i když i koncept průmyslových revolucí je samozřejmě podroben kritice, včetně časového vymezení. V Habsburské monarchii se sice projevovaly se značným zpožděním, ale to se rychle snižovalo. První průmyslová revoluce a tedy masové zavádění strojů do výroby, jejíž koncept tematizoval v 2. polovině 19. století Arnold Toynbee, probíhala v západní Evropě od 18. století, v Čechách pak asi od 2. čtvrtiny 19. století. Je

⁴⁸ HAMPL, Martin, *Teorie komplexity a diferenciaci světa se zvláštním zřetelem na diferenciaci geografickou*, Praha: Univerzita Karlova, 1971.

⁴⁹ Törnqvist, Gunnar, Creativity and the Renewal of Regional Life. In: Buttner A. (ed.): *Creativity and Context: A Seminar Report. Lund Studies in Geography. B. Human Geography 50*, Gleerup Lund, 1983, s. 91-112.

⁵⁰ MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 23-25.

spojená s rozvojem parního stroje a nového postupu výroby surového železa a asi nejvýznamnějším symbolem, který obě složky kombinuje, je zrod parní železnice. Druhá průmyslová (vědecko-technická) revoluce, kterou poprvé tematizoval Georges Friedmann, revoluce započala v 70. letech 19. století a během ní začala masová elektrifikace a využívání výbušného motoru. Výraznou inovací byl rovněž Thomasův zkujňovací postup. Její konec je udáván na 20. až 30. léta 20. století.

V tomto smyslu je rovněž nutné zmínit teorie ekonomických cyklů hospodářského vzestupu a poklesu, v jejichž rámci modernizace regionu probíhala. Tato teorie v historii prošla již mnoha bouřlivými diskuzemi a není tak úplná shoda na jejich přesné definici. V zásadě je ale zřejmé, že jsou cykly krátkodobé v délce 3 až 5 let („Juglarovy“), střednědobé v délce mezi 7 a 11 roky („Kitchinovy“) a dlouhodobé o délce 20 až 25 let („Kuznetsovy“) či podle jiných 45 až 50 let („Kontraťevovy“). Právě Kontraťev rozděloval cykly na počátek industrializace (1780-1842), cyklus oceli a páry (1842-1897) a cyklus elektřiny, chemie a výbušného motoru (od roku 1890 do poloviny 20. století). Při porovnání s koncepty první a druhé průmyslové revoluce je však zřejmé, že časovému vymezení vyhovuje spíše periodizace dle Simona S. Kuznetse. Proslulý ekonom Josef Alois Schumpeter nicméně z Kontraťevových cyklů vycházel, originálním způsobem je rozpracoval a zasadil do kontextu inovací prováděných podnikatelskými individualitami (druhý cyklus považoval za období „řemeslnické inovace“ a třetí za období „vědecké inovace“).⁵¹

Na závěr⁵² je rovněž vhodné uvést průběh jednotlivých **hospodářských cyklů**, v rámci kterých modernizace regionu probíhala. První moderní hospodářské cykly lze částečně vysledovat od let 1849/1850. První a neúplný cyklus probíhal do roku 1857, kdy proběhla první velká mezinárodní ekonomická krize. Pro hospodářský vývoj byla omezující především státní půjčka z roku 1854 a dále vnitřní i mezinárodní problémy. Následně do roku 1866 proběhl neúplný cyklus spíše pomalejšího růstu, přerušovaný prusko-rakouskou válkou. Po uvolnění poměrů pak do roku 1875 probíhal další cyklus, který se stal obdobím nejvyššího hospodářského růstu (tzv. Gründerzeit). A rovněž prvním úplným cyklem v dějinách

⁵¹ SCHUMPETER, Joseph, Alois, *Business cycles: a theoretical, historical and statistical analysis of the capitalist proces*, New York: McGraw-Hill Book Col, 1939.

⁵² V souvislosti s obecnými teoriemi mohou zmínit i tzv. kulturní převrat, v jehož rámci lze sledovat velké zaměření na téma kultury. Tento diskurz nastoupil v 90. letech 20. století a používá výrazného antropologického přístupu, nicméně aktuálně zažívá určitý útlum a je vystaven značné kritice. Mimo to samozřejmě existuje řada relevantních teoretických konceptů, které se s menší či větší částí zabývají sledovanou problematikou a přitom zde není prostor pro jejich širší rešerši, např. Lefebrova konstrukce prostoru, Halbwachsova kolektivní paměť, místa paměti Pierra Nory, nebo teoretické pojetí industrializace, nicméně některé příslušné teorie případně nastíním v příslušných kapitolách.

monarchie. Už v roce 1873 však propukla velká světová hospodářská krize, následovaná od konce 70. let postupnou krizí agrární. V letech 1876 až 1880 a 1881 až 1885 probíhal jen pětiletý hospodářský cyklus, během kterého první průmyslová revoluce bolestivě přecházela v druhou. Úspěšnější byly již cykly let 1886 až 1893 a především 1894 až 1900. V roce 1900 proběhla menší krize, následovaná devítiletým cyklem let 1901 až 1909, který rovněž končil krizovým rokem. Poslední předválečný cyklus, který byl ve znamení slušného hospodářského růstu, byl postižen balkánskými válkami a nakonec přetrhnut válkou světovou.

Standardní hospodářské prostředí nastalo až po válce. Po krizovém období, spojeném se zásobovacími problémy a deflační Rašínovou politikou, probíhala od roku 1924 velká hospodářská konjunktura, nicméně ekonomický cyklus skončil v roce 1929, kdy propukla největší hospodářská krize od 70. let 19. století. Další hospodářský cyklus, charakterizovaný velkými hospodářskými obtížemi, i když v českém vnitrozemí relativně menšími než v německojazyčném pohraničí orientovaném na spotřební průmysl, skončil po krátkém oživení těžkého průmyslu na podzim 1936 o rok později. Následné období však již bylo přerušeno německou agresí.⁵³

⁵³ JAKUBEC, Ivan, JINDRA, Zdeněk a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí: od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha: Karolinum, 2006, s. 168-171.

3. Region se představuje

3.1 Vymezení regionu

Analyzovaný region je objektivně vymezen především na základě administrativních a geografických kritérií a rovněž z hlediska vzájemných vztahů mezi jednotlivými sídly. Subjektivně je pak vymezena přesná hranice, a to z důvodu analýzy prostoru mezi zemskou a později státní metropolí a městem, které se v průběhu modernizace stalo ve východních středních Čechách tím největším. Vymezený region z velké části kopíruje dva politické okresy z let 1898 až 1939, tedy okresy Český Brod a Kolín, v jejichž rámci měla jednotlivá sídla historicky poměrně blízké vztahy. Z okresu Kolín pak nejsou analyzovány dějiny jeho části na východ (pravý břeh) od řeky Labe (s centrem v Týnci nad Labem) a na východ od Kolína na levém břehu Labe, neboť ta byla historicky propojena spíše s Kolínem samotným, než s ostatními analyzovanými sídly. Územní rozsah sledovaného regionu i jednotlivých politických okresů je pak uveden v příloze, na obrázcích č. 1-2 a 10-14.

Kromě analýzy vymezeného regionu bude analyzováno také pět typologicky odlišných sídel – Český Brod, Kostelec nad Černými lesy, Úvaly, Kouřim a Pečky. První tři sídla ležely (definitivně) od roku 1868 do konce sledovaného období v politickém okrese Český Brod, přičemž Český Brod a Kostelec nad Černými lesy byly také centry vlastních samosprávných a soudních okresů. Kouřim ležela v politickém okrese Kolín a byla centrem vlastního samosprávného a soudního okresu. Do vymezeného regionu jsem také zařadil Pečky s bezprostředním okolím (Velké Chvalovice, Ratenice). Tento prostor, dosud orientovaný na města při Labi v čele s Poděbrady, se totiž po napojení na železnici pomalu obracel k ostatním městům a obcím, napojeným na hlavní železniční trasu Olomouc - Praha. Pečky byly součástí politického i samosprávného okresu Poděbrady a neměly tedy žádnou výraznější správní funkci. Samotný Kolín není přímým předmětem analýzy, avšak bude mu rovněž věnována pozornost, neboť měl přímý administrativní, hospodářský, sociální i kulturní vliv na většinu tohoto regionu. Jeho vyčlenění z dějin analyzovaného regionu by tak bylo umělé a zkreslující. Rovněž není analyzována oblast soudního okresu Říčany, který se z politického okresu Český Brod odtrhl již v roce 1898.

Hlavními dopravními osami regionu jsou dvě státní silnice mezi Prahou a Kolínem, respektive mezi Prahou a Kutnou Horou, pokračující až do Vídně. Při severním okraji regionu

jde o hlavní železniční trasu mezi Prahou, Českým Brodem a Kolínem, pokračující přes Pardubice do Olomouce. Tyto trasy definovaly jeho hlavní orientaci na západ k Praze a na východ ke Kolínu a zpočátku také ke Kutné Hoře. Vztahy s oblastmi na sever a na jih od regionu pak byly výrazně slabší.

Největšími městy sledovaného regionu, které jsou zároveň v centru mého badatelského úsilí, byla královská města Český Brod, Kouřim a poddanské město Kostelec nad Černými lesy. V regionu pak byla další menší poddanská města Zásmyky a Stříbrná Skalice a během sledovaného období se nakonec městem (a ještě předtím městysem) stala i původně větší vesnice Pečky. Kromě zmíněných měst bylo v takto definovaném prostoru ještě šest městysů (včetně Úval) a až na jeho jihozápad hustá síť lidnatých vesnic.

3.2 Geografie

Povrch sledované oblasti je v severní části rovinný, přičemž tato rovina spadá do středního Polabí, které tvoří těžiště nejrozsáhlejší české nížiny.⁵⁴ Směrem k jihu se postupně zvlňuje, podobně je tomu ve směru z východu na západ. Východní a severozápadní okraje regionu se dotýkají přímo Labe, tedy největší řeky protékající v českých zemích. Severní část regionu patří do geomorfologického celku Středolabská tabule.⁵⁵ Jižní část regionu je z hlediska geomorfologických celků poněkud pestřejší, neboť do ní patří z jihovýchodu Hornosázavská pahorkatina,⁵⁶ z jihu Benešovská pahorkatina⁵⁷ a ze západu Pražská plošina.⁵⁸ Nejnižším položeným místem je hladina Labe u Velkého Oseka, která má nadmořskou výšku 187 metrů. Nejvyšším bodem je pak s 545 metry nad mořem vrch Pecný u Ondřejova, ležící na jihu regionu nedaleko Stříbrné Skalice. Významnou krajinnou dominantou je Lipská hora nedaleko obce Vitice, dosahující výšky 367 m n. m.

⁵⁴ K tématu srov. FARSKÝ, Ivan a MATĚJČEK, Tomáš. *Vybrané kapitoly z fyzické geografie*, Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 2008.

⁵⁵ Jedná se o plochou, denundační (dlouhodobě erodující, zvětrávající a mechanicky se zarovnávací) krajinu české křídové pánve. Vyskytují se zde rovněž osamocené vyvýšeniny (či skupiny vyvýšenin) tvořené erozí, tedy „svědecké hory“, které jsou výrazným krajinným prvkem. Je tvořena především podcelky Českobrodské tabule a z části Nymburské kotliny. Středolabské tabuli je nadřazenou jednotkou Středočeská tabule. Ta zase patří do geomorfologické subprovincie (soustava) Česká tabule, která pokrývá asi 1/5 plochy Čech.

⁵⁶ Konkrétním podcelkem je Kutnohorská plošina, která je poměrně členitá s plochým reliéfem. Hornosázavské pahorkatině je nadřazena geomorfologická oblast Českomoravská vrchovina. Jí je pak zase nadřazenou jednotkou Česko-Moravská subprovincie.

⁵⁷ Konkrétním podcelkem je Dobříšská pahorkatina. Její nadřazenou oblastí je Středočeská pahorkatina. Ta je pak rovněž součástí Česko-Moravská subprovincie.

⁵⁸ Charakteristicky je Pražská plošina v této části mírně zvlňená. Nadřazena je jí Brdská oblast, která je součástí Poberounské subprovincie.

Mimo Labe a Sázavy, jejichž části tvoří hranice regionu, je zde největším tokem řeka Výrovka⁵⁹ o délce 61,89 km, pramenící v Kochánově u Uhlířských Janovic na Kutnohorsku a vlévající se do Labe u Pístů nedaleko Nymburka. Na Výrovce leží např. Kouřim, Plaňany, Radim nebo Dobřichov u Peček. Jejím největším přítokem, který se do ní z levé strany vlévá až nedaleko Labe, je řeka Šembera. Šembera (na dolním toku též zvaná „Černavka“), na níž leží mimo jiné Český Brod a Poříčany, je dlouhá 28,2 km a pramení severně od Jevan. Mimo tyto dvě lze za významnější vodní tok považovat jen potok Výmola, levostranný přítok Labe o délce 33,1 km. Výmola, která protéká mimo jiné Úvaly, pramení severně od obce Mukařov a do Labe se vlévá východně od Čelákovic.

Z půdních typů se v převážně úrodném regionu vyskytují hlavně hnědozemě, při Labi jsou půdy nivní a v severní části se vyskytují černozemě. Vyskytují se však rovněž slabě podzolované (neúrodné) půdy. Z půdních druhů převažují středně propustné hlinitopísčité a písčitohlinité. Původním biotopem regionu byly především dubohabrové háje, avšak postupně byla většina regionu odlesněna. Okolo Labe rostly rozsáhlé luhy a olšiny, ty se však dochovaly pouze v malé rozsahu. V okolí Jevan a na východ od Stříbrné Skalice se původně rozprostíral rozsáhlý komplex květnatých bučin, z nichž se zachovala jen část (Voděradské bučiny), případně byly postupně přeměněny na druhově chudší bučiny bikové (acidofilní). Ve zvlněném okolí Kostelce nad Černými lesy historicky rostly jehličnaté lesy, tvořené především smrky a jedlemi.⁶⁰

Co se týče podnebí, severovýchodní část regionu se má teplé, mírně suché podnebí s mírnou zimou, jihovýchodní část je v oblasti mírně teplé a mírně suché s převážně mírnou zimou. Jihozápadní cíp okolo Stříbrné skalice má pak již poněkud vlhčí podnebí. Průměrné roční srážky se dlouhodobě pohybují mezi 550 až 650 mm, což nevybočuje ze standardu českého vnitrozemí.

3.3 Dějiny do roku 1850

Způsob modernizace regionu byl silně provázán s jeho předchozími dějinami. Většina regionu byla osídlená díky příznivým podmínkám už od počátku zemědělství na českém území, což dokládají četné archeologické památky, z nichž asi nejvýznamnější jsou pravěká a raně středověká hradiště Stará Kouřim a Klučov, nebo pohřebiště z doby římské na lokalitě

⁵⁹ Na horním toku je řeka rovněž nazývána Vavřinec či Vavřinecký potok, na středním toku pak Kouřimka a blíže k soutoku Plaňanka. Pro oblast u ústí do Labe je výlučně užíván název Výrovka.

⁶⁰ K přírodním podmínkám na Kolínsku srov. např. JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 7-33.

Pičhora v Dobřichově. Od středověku jsou pak dějiny regionu ovlivněny jak blízkostí pražských měst a kutnohorského rudného revíru, tak historií dvou významných královských měst, tedy především Kolína⁶¹ a rovněž Kouřimi, založenými v 2. polovině 13. století.⁶² Rovněž byla významná role původně trhové osady v majetku českých biskupů Český Brod, která byla ve 2. polovině 13. století povýšena na město, od roku 1437 královské. Pozemková držba byla poměrně rozdrobená a nejvíce statků zde vlastnila drobná šlechta, pražští, kutnohorští, kolínští, kouřimští a českobrodští měšťané a až do husitské revoluce také církve. Z předhusitské doby se dochovala řada staveb, která dodnes ukazuje relativní prosperitu a význam regionu. Kromě kostelů,⁶³ středověkého základu historických center v Kolíně, Kouřimi a Českém Brodě a pozůstatků hradeb tamtéž jsou pro tuto oblast typické tvrze, z nichž se do dnešních dní dochovaly ty v Maloticích, Lošanech, Tuchorazi, Hradeníně a Vyšehořovicích. Ty dodnes dokládají majetkově roztržštěný charakter regionu. Naopak se prakticky nedochovaly původní kláštery cisterciáků v Kouřimi (probošství) a v Klášterní Skalici (dodnes stojí pouze fragmenty pilíře a západní zdi chóru) a dominikánský klášter v Kolíně. Do dějin a historické paměti regionu totiž výrazně zasáhla husitská revoluce.

Během tohoto období byl nejvíce zasažen Český Brod, který dráždil husity svou blízkostí k Praze a církevní vrchností. Po jeho krvavém dobytí v roce 1421 se postupně vzdala i ostatní města v regionu, následně přešla na stranu husitů a celý region pak sehrál významnou roli v další historii hnutí, což vyvrcholilo památnou bitvou u Lipan v roce 1434. Kromě úbytku obyvatelstva a hospodářského propadu bylo důsledkem husitských válek nebyvalé posílení pozice měst a nižší šlechty, vedoucí k období značného rozkvětu, které dodnes připomínají renesanční zámky v Kostelci nad Černými lesy, v Přerově nad Labem a v Radimi,

⁶¹ K dějinám Kolína např. srov. VÁVRA, Josef, *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení první do roku 1618*, Kolín 1878; VÁVRA, Josef, *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, 1915, s. 1-13, 303-341; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990.

⁶² Navzdory relativnímu středověkému úspěšnému rozvoje Kouřimi bylo hlavní městské seskupení východní části středních Čech položeno východněji, patřily do něj kromě Kutného Hory a Kolna také Čáslav a Nymburk.

⁶³ Už z doby předrománské a románské se do dnešní doby především zachoval kostel sv. Václava ve Vrbčanech, ke kterému se dokonce váže pověst o uschování praporečky tohoto svěťce a zemského patrona a stejnojmenný kostel v Žabonosech, mezi dalšími pak kostel sv. Jiří v Hradešíně nebo kostel Nejsvětější trojice v Dobřichově. Nutno ovšem dodat, že tyto kostely byly v průběhu historie různě upravované či přestavované. Nejvýznamnější románský kostel je bazilika Panny Marie v Tismicích z konce 12. století, který až na malé úpravy z 18. století zachoval v původní dispozici. Další původně románské kostelíky jsou kostel sv. Jakuba ze zaniklé vsi Roveň u Stříbrné Skalice a kostel Zvěstování Panny Marie v Plaňanech. Ještě větší rozvoj pak zaznamenaly sakrální stavby období gotického slohu, mezi nejceněnější patří samozřejmě kostely v největších městech, tedy monumentální chrám sv. Bartoloměje, jediný svého druhu v českých zemích mimo pražská města a Kutnou Horu, dále arciděkanství sv. Štěpána v Kouřimi a gotické jádro má i kostel sv. Gotharda v Českém Brodě. Z dalších staveb jsou pak nejceněnější kostel Narození Panny Marie v Červených Pečkách, sv. Bartoloměje v Třebovli, Stětí sv. Jana Křtitele ve Skramníkách nebo sv. Šimona a Judy ve Viticích. Srov. ŠULC, Roman, *Kostely, modlitebny, synagogy*. In: *Kolínsko* [online]. Cesty a památky [cit. 16. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/kostely-synagogy-a-modlitebny>.

předhradí Kouřimské brány v Českém Brodě nebo pozůstatky zámku v Kolíně, původně hradu postaveného na troskách bývalého kláštera.⁶⁴ Roku 1436 bylo také založeno panství kolínské a postupně se začalo rozšiřovat panství černokostelecké, což vedlo k centralizaci některých částí regionu. Malá poddanská města Kostelec nad Černými lesy a Zásmyky se pak rovněž stala centry lokálního obchodu a řemesel a po nějakou dobu dokonce městy rezidenčními.

Období rozkvětu však bylo nejprve oslabeno konfiskacemi po prvním stavovském povstání proti Ferdinandu I. roku 1547, ale zásadní otřes přišel během třicetileté války, po níž následovala nejen politická perzekuce, ale celý region byl, paradoxně především díky dobré dopravní dostupnosti, rozvrácen a přišel o značnou část obyvatelstva, na některých panstvích až o 75 %. Vývoj řady sídel to poznamenalo na dlouhou dobu (několik jich úplně zaniklo) a v některých aspektech dokonce nevratně, neboť byl jejich snížený hospodářský význam brán v potaz při pozdějších významných dopravních stavbách, jako byly státní silnice a nakonec i železnice. Z měst byly asi nejvíce zasaženy Kostelec nad Černými lesy a Kouřim, ale poškozena byla víceméně všechna. Avšak zatímco Kostelec nad Černými lesy se pod Lichtenštejny zotavil a postupně začal nebývale vzkvétat jako centrum rozsáhlého panství, Kouřim se již z této rány nevzpamatovala. Z poddanských městeček se pak od 2. poloviny 17. století poměrně dařilo také Zásmykům pod Šternberky a poněkud dopravně odříznuté Stříbrné Skalici, která byla rovněž v majetku Lichtenštejnů. Stříbrná Skalice dokonce během 2. poloviny 18. století postavila dřevěný vodovod.

V souvislosti s výsledky třicetileté války se také značně proměnilo pozemkové vlastnictví v regionu a do oblasti přišla řada šlechtických rodů ze zahraničí, což spolu s emigrací dovršilo proměnu složení elit. Roztříštěnost vlastnictví jednotlivých statků ale přes růst černokosteleckého panství zůstávala velká. V rámci rekatolizace se proměnil také ráz regionu, kterému začalo vévodit baroko. Dodnes je zastoupení pozůstatků baroka hojné, do tohoto slohu se postupně „oblékla“ města i městečka, světské i sakrální stavby. Kromě řady kostelů,⁶⁵ ať nových nebo přebudovaných, byly vybudovány také nové kláštery - kapucínské

⁶⁴ Dochovalo se rovněž několik renesančních kostelů, především kostely Nejsvětější trojice v Českém Brodě a Kouřimi, zámecký kostel sv. Vojtěcha v Kostelci nad Černými lesy, kostel sv. Václava v Přistoupimi nebo sv. Václava v Dobřeni. Srov. Tamtéž.

⁶⁵ Z husté sítě nově postavených barokních kostelů lze vyzdvihnout kostel sv. Prokopa v Chotouni, pravděpodobně navržený Janem Blažejem Santinim – Aichlem a dostavěný roku 1710 a kostel Nejsvětější trojice v Drahobudicích podle návrhu Ignáce Jana Nepomuka Palliardiho z let 1753-1754. Mezi další významné svatostánky patří rovněž kostely sv. Andělů strážných v Kostelci nad Černými lesy, Narození sv. Jana Křtitele v Tuklatech, sv. Havla ve Štolmíři, Nanebevzetí Panny Marie v Předhradí nebo sv. Václava v Horních Krutech. Už v menší míře probíhala stavební činnost u sakrálních staveb během klasicismu, lze zmínit např. kostel sv. Jakuba většího v Kounicích, Nanebevzetí Panny Marie v Gruně nebo sv. Petra a Pavla v Dolních Chvatlinách.

kláštery v Kolíně a v Českém Brodě, obnovený cisterciácký klášter v Klášterní Skalici a asi nejkvalitnější stavbou byl františkánský klášter v Zásmukách. Mnoho dochovaných staveb, které do velké míry formují vzhled sídel a krajiny, je také na venkově, neboť v úrodném a v severní části značně odlesněném regionu se stalo zvykem stavět již domy kamenné. Bylo vybudováno rovněž značné množství barokních zámků a zámečků, např. Starý zámek ve Škvorci, zámky v Bečvárech, Svojsčicích, Kounicích, Zásmukách nebo Radovesnicích I. a řada menších vrchnostenských sídel působila jako správní místa jednotlivých panství.

Regionu se nevyhnula selská povstání, v letech 1680 v jeho západní části, v letech 1713 a 1732 v Červených Pečkách proti Karlu Jáchymu Bredovi nebo roku 1775 po celém území regionu, ničivý hladomor v letech 1771 a 1772 a rovněž byl díky strategické pozici těžce zasažen válkou o rakouské dědictví v letech 1740 až 1768 a sedmiletou válkou v letech 1756 až 1763. Během sedmileté války zde také (kolem státní silnice u Křechoře a Vítězova) roku 1757 proběhla významná bitva u Kolína, jež pro město a region znamenala velkou publicitu. Zároveň se však již prosazovaly tereziánské a později také josefínské reformy, které výrazně proměnily mimo jiné státní a církevní správu, školství, náboženskou toleranci, ale také hospodářství. Kromě vydání robotního patentu roku 1775, zrušení nevolnictví roku 1781, sjednocení měr a vah či odstraňování překážek obchodu lze zmínit také budování císařských silnic (v regionu byly budovány dvě - z Prahy na Kolín a Kutnou Horu) a tzv. raabizaci, během které z bývalých dvorů vznikaly nové obce nebo byly na jejím základě rozšiřovány obce stávající. Během tohoto procesu byla provedena abolice roboty a na základě geometrického vyměřování rozděleny dvory u řady obcí na císařském panství Poděbrady, na kolínském i cerhenickém panství aj. Postupně se zde raabizace osvědčila a byla výhodná jak pro familianty, tak pro vrchnost, přičemž stála u vzniku poměrně svobodné a samostatné vrstvy rolníků a pomohla zvýšit intenzitu zemědělské výroby, chovu dobytka a zvýšení počtu obyvatelstva.⁶⁶ Do některých velkostatků také již pronikaly nové technické postupy v zemědělství, např. střídavé hospodářství, pěstování nových plodin v dosavadním úhoru nebo lepší vybavení pro orbu.

Po napoleonských válkách, během kterých zažil region jak impulz k hospodářským inovacím kvůli Napoleonově kontinentální blokádě, tak hospodářské problémy kvůli bankrotu státu a opakovaný průchod ruských vojsk se souvisejícím kulturním šokem, nastalo období „předbřeznové“. Během něho již pomalu postupovala proměna regionu nejen v hospodářské

Od vlády Josefa II. také vznikaly evangelické modlitebny, např. ve Velimi roku 1784 (později přestavěna). Srov. Tamtéž.

⁶⁶ Srov. ČERNÝ, Václav, *Pozemková reforma v 18. stol.*, Praha: Českomor. podniky tiskařské, 1928.

oblasti, zatím především na šlechtických velkostatkách, ale také ve způsobu myšlení.⁶⁷ První fáze národního obrození se regionu prakticky netýkala, ale už ve 20. a 30. letech 19. století se zde národní obrození začíná projevovat. Projevilo se především v ochotnickém divadelnictví, zakládání čtenářských spolků a půjčování českojazyčných knih a časopisů. Dověšení národního uvědomění měšťanů a venkovských elit, které pak hrálo výraznou roli v modernizaci regionu, proběhlo ve 40. letech 19. století, přičemž spolu s požadavky na demokratizaci vyvrcholilo revolučními událostmi v roce 1848, které se regionu bezprostředně dotkly. Majitel kolínského panství Antonín Veith a jeho bratr Václav se stali členy Svatováclavského výboru a jednotlivé obce i skupiny obyvatel zasílaly petice se stížnostmi a žádostmi Národnímu výboru. Kolín, Český Brod, Kostelec nad Černými lesy, Kouřim, Zásmuky, Červené Pečky, Plaňany a Cerhenice dokonce vytvořily na popud státu národní gardy. Z nich však na pomoc Praze během Svatodušních bouří vyrazila jen nejradikálnější národní garda z Kolína, která se zapojila do bojů v Praze, a při zpáteční cestě ještě došlo k její ozbrojené srážce s Khevenhüllerovým praporem v Běchovicích.

Po porážce revoluce nastalo období zásadních hospodářských proměn, které nastartovalo už zrušení poddanství v září roku 1848. Do tohoto nového období už region vstupoval napojený na symbol přicházející industrializace – železnici Severní státní dráhy mezi Olomoucí a Prahou, která v letech 1843 až 1845 přepásala jeho severní část. Ve společnosti tak nastal velký zlom.

Co se týče identity regionu, ta byla utvářena kombinací historické paměti a symbolů. České národní hnutí bylo výrazně historizující, což se u současníků pojilo s důrazem na významné krajinné prvky v regionu, především na řeky a hory. Z tohoto hlediska tak sledovaný region definovalo Labe (a tedy příslušnost jeho severní části k Polabí), které sice nemělo takový vlastenecký význam jako Vltava, nicméně jak kvůli velikosti, tak i díky vzájemnému soutoku s Vltavou, považovanému za srdce Čech, bylo vnímáno jako česká krajinná dominanta. Na druhé straně identitu regionu definovaly dvě bojiště při státní Kutnohorské silnici – Bitva u Kolína s mohylou z roku 1843 na vrchu Bedřichov u Křechoře a samozřejmě Bitva u Lipan na Lipské hoře. Vzhledem k akcentování husitství byla Lipská hora asi nevýznamnějším symbolem celého regionu.⁶⁸

⁶⁷ Co se týče empírového stavebního slohu, projevil se nejvýrazněji již nedaleko za hranici vymezeného regionu (avšak stále na Kolínsku), při stavbě monumentálního zámku Kačina. Ten si nechal v letech 1802 - 1822 postavit východně od Kutné Hory a Kolína tehdejší prezident gubernia a nejvyšší purkrabí Království českého Jan Rudolf Chotek.

⁶⁸ Srov. ŠUBRT, F., A., BOROVSÝ, F. A. a JIRÁSEK, A. (ed.), *Ottovy Čechy. Společnou prací spisovatelův a umělcův českých. Díl IV. Polabí*, Praha: J. Otto, 1888, s. 169-180. Čechy představovaly jeden ze čtyř

3.4 Vybraná větší sídla do roku 1850

Následující přehled představuje vybraná sídla sledovaného regionu, která v letech 1850-1938 prošla největším hospodářským vzestupem. Uvedena je stručná historie od nejstarších dob do poloviny 19. století.

3.4.1 Český Brod

Název města má svůj původ v brodu přes řeku Šemberu na Trstenické stezce. Původní název Brod byl s povýšením osady na město přejmenován na Biskupský Brod (Broda Bohemicalis) a od 1315 je uveden již současný název Český Brod.

Povodí Šembery patří mezi nejdéle osídlené oblasti v Čechách, nicméně samotné osídlení prostoru historického jádra Českého Brodu⁶⁹ je mnohem novějšího data. V rámci rozvoje obchodu na Trstenické stezce stoupl význam místního brodu přes Šemberu natolik, že zde pražský biskup Jan I. založil před polovinou 12. století trhovou osadu, celnici a most. Její součástí už byl románský kostel sv. Gotharda. Postupně tu vzniklo velké tržiště a překladiště zboží také pro cesty mezi Labem a Sázavou a stezky směrem na Kouřim a k Sázavskému klášteři, dále do Staré Boleslavi a přes Sadskou rovněž do Polska. Nejspíše roku 1268 byla osada povýšena na město, přičemž byla v rámci nové lokace přeložena Šembera a původní koryto i s mostem zasypáno.

V roce 1289 bylo město vypáleno stoupencem Záviše z Falkenštejna, avšak bylo obnoveno a dále se rozvíjelo. Další epizodou bylo obsazení Ronovci v roce 1315, avšak město se vrátilo do rukou pražského biskupství a později arcibiskupství, kde velmi dobře prospívalo. Výstavba byla dokončena okolo roku 1360 za arcibiskupa Arnošta z Pardubic, a to včetně vydláždění náměstí a přístupových cest, založení špitálu s kostelem sv. Máří Magdaleny a dalšího budování kostela sv. Gotharda. Městu byla také rozšiřována práva a asi roku 1379 se začalo řídit právem Starého Města pražského. Ve městě začaly probíhat radikální změny - začala být více používána čeština, boj o samosprávu město úspěšně dokončilo už před rokem 1402, kdy byla založena nová městská radnice u kostela sv. Gotharda a rovněž začaly být vedeny městské knihy (tzv. Liber memorabilium). Roku 1406 byla samospráva dále posílena

nejvýznamnějších počínů nakladatele Jana Otty a jde tedy o reprezentativní náhled do dobového vnímání regionu.

⁶⁹ Ke starším dějinám Českého Brodu např. KUDRNÁČ, Jaroslav, Staroslovanští zemědělci na Českobrodsku. In: *Vlastivědný sborník Českobrodsko – 2*, Praha: Krajský dům osvěty v Praze – Kabinet muzejní a vlastivědné práce, 1959. KUDRNÁČ, Jaroslav, Archeologické výzkumy a nálezy na Českobrodsku v roce 1958. In: *Tamtéž*; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990; DVOŘÁK, Miloš, *Český Brod. Stručné dějiny, umělecké památky, pamětihodnosti na Českobrodsku*, Český Brod: Interes, 1992.

kodifikací práv a povinností města arcibiskupem Zbyňkem Zajícem z Házmburka, včetně svobodného nakládání s nemovitostmi.

V následujícím období však arcibiskupská správa města zanikla a po krvavém dobytí husity roku 1421 pak hrálo město významnou roli v rámci hnutí a dále rozvíjelo svou autonomii. Roku 1437 povýšil král Zikmund Lucemburský Český Brod mezi královská města a udělil mu erb, který používá dodnes. Následující období rozkvětu bylo postupně zasahováno katastrofami. V roce 1512 tu propukl velký požár, během prvního stavovského povstání bylo město postihnuo těžkými hospodářskými a politickými represáliemi. Přesto během 2. poloviny 16. století město dostavělo renesanční kostel Nejsvětější trojice s kazatelnou a 40 metrů vysokou zvonici u kostela sv. Gotharda. Nejtěžší úder však přišel během třicetileté války, kdy bylo v letech 1639 a 1643 těžce zasaženo drancováním vojsk. Po třicetileté válce započalo dlouhé období obnovy a následné stagnace, během které byl Český Brod už jen malým královským městem s typicky řemeslnickou a zemědělskou výrobou. Baroko se pak nejvíce podepsalo na kostele sv. Gotharda a rovněž na špitálu s kostelem sv. Máří Magdaleny, který se během 40. let 18. století stal kapucínských klášterem, později zrušeným během josefínských reforem. Pro budoucnost města však bylo významné, že zůstal pevně napojený do hlavní osy dopravního systému v Čechách. Český Brod se stal prvním královským městem na východ od pražských měst na státní Kutnohorské silnici, dobudované během 2. poloviny 18. století. Kromě toho tu díky výhodné geografické poloze mohla být protažena železnice mezi Prahou a Olomoucí.⁷⁰

3.4.2 Kostelec nad Černými lesy

Město se původně jmenovalo Kostelec v Černém lese nebo ve zkrácené podobě Černý Kostelec. Kostelec v názvu pochází z latinského castellum, a upomíná na původně opevněný kostel, stojící na počátku města a zbytek jména pochází z černě vyhlížejících hlubokých jehličnatých lesů, které ho obklopují. Současný název je definitivně oficiálně používán od roku 1920.

Na počátku města⁷¹ je opevněný kostel v místech dnešní zámecké kaple, který byl součástí ochrany cesty Prahy do Kouřimi přes téměř neobydlený prostor Černého lesa, který

⁷⁰ Mezi významné osobnosti Českého Brodu do roku 1938 patří: **Gotthard Pokorný** (1733-1802), varhaník, hudební skladatel a ředitel kůru v kostele sv. Petra a Pavla v Brně. **František Pokorný** (1827-1907), archivář a politik. **Jan Koula** (1855-1919), významný architekt a rektor technické univerzity v Praze. **Josef Miškovský** (1859-1940), novinář, spisovatel, nakladatel, historik a spolkový činovník. **Antonín Balšánek** (1865-1921), významný architekt a vysokoškolský pedagog. **František Balátě** (1889-1965), stavební ředitel, československý legionář, plukovník československé armády a vyznamenaný válečný hrdina.

⁷¹ K starším dějinám města viz: ŠIMÁČEK, F., *Za poznáním města Kostelce n.Č.L. a jeho okolí*, 1935; KLÁPŠTĚ, Jan, O středověkém osídlení Černokostelecka. In: *Práce Muzea české vesnice, mimořádné číslo*,

prostory obou měst odděloval. Jeho okolí bylo kolonizováno až v průběhu 13. století a první zmínka o vsi a panství Černý Kostelec je až v listině z roku 1344, ale místní hrad zřejmě stál již dříve. Vesnice s okolím vcelku dobře přečkala husitské války a v roce 1489 jí na žádost Jindřicha ze Smržova povýšil Vladislav Jagelonský na městečko. Díky tomu získal Kostelec nad Černými lesy výsadu výročního trhu, provozování všech řemesel a vaření a prodeje piva. Přesto Jindřich ze Smržova nezvládl svou hospodářskou situaci a roku 1492 musel panství prodat Slavatovi z Chlumu a Košumberka a následně v 16. století připadl Kostelec královské komoře, přičemž do místního zámku zajížděl i Ferdinand I. na lov. Nicméně jej roku 1558 prodal Jaroslavu Smiřickému ze Smiřic, který si ho zvolil za nové rodové sídlo. Smiřičtí ze Smiřic panství výrazně rozšířili a povznesli, mezi jejich nejvýznamnější památky patří přebudování hradu na renesanční zámek, vybudování unikátního zámeckého kostela sv. Vojtěcha a rovněž hřbitovního kostela sv. Jana Křtitele. Smiřické ze Smiřic však kvůli účasti na povstání českých stavů čekal definitivní pád a panství získal roku 1623 Karel Eusebius z Lichtenštejna. V rukou tohoto rodu, který město a celý region značně ovlivnil, pak vydržel až do konce patrimoniální správy.

Městečko i s okolím bylo drasticky zničeno za třicetileté války, ale na rozdíl od ostatních sídel v regionu se pod Lichtenštejnny postupně vzpamatovalo a stalo se centrem zdaleka největšího panství v regionu. Dalším aspektem byla činnost Marie Terezie Savojské z Lichtenštejna, která panství převzala roku 1712 a stála u počátku jeho dynamického rozkvětu. Nechala přestavět zámek a pomohla rovněž založení kostela sv. Andělů Strážných na náměstí. Celé město tak dostalo výraznou barokní tvář. Mimo to vydala roku 1736 privilegium, kterým začalo propouštění 408 černokosteleckých obyvatel z poddanství, přičemž dostali právo svobodného obchodu v malém i velkém. Ve 2. polovině 18. století pak město proslavily jeho hrncířské dílny, které začaly postupně zásobovat trhy v Praze a středních Čechách. Byl tím zároveň kompenzován hendikep, spočívající v menší úrodnosti okolí města. Další pozitivní efekt měly reformy Lichtenštejnů v oblasti zemědělské a řemeslné výroby. Hospodářský vzestup byl umocněn tím, že město zůstalo přímo napojeno i na novou síť státních silnic, a to konkrétně na Kutnohorskou silnici (někdy zvanou rovněž Černokostelecká). Výsledkem tohoto vývoje byl fakt, že v 19. století se Kostelec nad Černými

Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1977; JELÍNEK Z. a HELFERT Z., *Kolínsko*, 1990; MRVÍK, Vladimír, *Dějiny černokosteleckých domů: historická topografie města Kostelce nad Černými lesy*, Praha: Město Kostelec nad Černými lesy, 2009.

lesy stal po Kolíně nejlidnatějším a nejvýznamnějším městem v regionu. Na rozdíl od něj ho však zdaleka minula výstavba železnice.⁷²

3.4.3 Úvaly

Název Úvaly je definitivně oficiálně používán od roku 1921, kdy bylo nařízeno užívání názvu Úvaly. Do té doby bylo využíváno několik různých verzí tohoto jména, a to většinou německé podoby Auwal a českých slov Ouval, Ouvaly nebo Úval.

Na začátku historie Úval⁷³ je hradiště Stará Kouřim, které bylo založeno před polovinou 9. století po Kr. V raném středověku bylo toto místo sice ještě neobydlené a většinou pokryté hustým lesem, především v horní a střední části potoka Výmoly, ale již od 11. století bylo prokazatelně obydleno okolí dnešních vsí Jirny a Nehvizdy východně od Úval. Zásadním impulzem byla část tzv. Trstenické stezky, která propojovala prostor dnešního okolí Českého Brodu s přemyslovským hradištěm na Staré Boleslavi. Při velké kolonizaci dosud málo obydlených oblastí, která začala před polovinou 13. století, byl prostor Úval postupně vykloučen a osídlen, přičemž v celé oblasti vznikla řada nových vesnic s opevněnými zemanskými a někdy i měšťanskými dvorci. Centrem okolí Úval se pak stal nově založený hrad Škvorec. Zřejmě právě díky úsilí majitelů škvoreckého hradu vznikly samotné Úvaly, založené u brodu přes potok Výmol jako trhové městečko.

O jeho počátcích prakticky neexistují žádné zprávy, bližší informace jsou k dispozici až od 60. let 14. století. Právě tehdy bylo panství Škvorec i s Úvaly prodáno staroměstským měšťanem Donátem Rostem bohatému pražskému patricijovi Olbramu Menhartovi, další část pak patřila jiným měšťanským rodinám z Prahy a dále se dělila až do roku 1448, kde se počet majitelů Úval stabilizoval na čísle dva. Původní kolonizační úsilí postupně ochablo a okolo roku 1500 část původních kolonizačních vsí zase zanikla a les v okolí Úval byl větší a méně prostupný, což neprospělo především frekventované dopravě mezi Prahou a východem království. Není příliš zřejmý důvod zániku těchto vsí, a zda se jednalo o půdní či klimatické důvody aj. V 16. století se nakonec Úvaly dostaly do majetku proslulé šlechtické rodiny Smiřických, mající hlavní sídla především na východě Čech, kteří je začlenili do vznikajícího

⁷² Z významných osobností města do roku 1938 lze zmínit: **Alois Rada** (1866–1951), loutkář a autor her pro loutkovou představení. **Jaroslav Čulík** (1861-1942), notář a překladatel, prezident pražské notářské komory a předseda Spolku notářů československých. **Karel Vaněk** (1887-1933), spisovatel a novinář, pokračovatel románu Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. **Václav Bolen** (1887-1963), politik a meziválečný poslanec Národního shromáždění za Komunistickou stranu Československa a Československou stranu národně socialistickou. **Ferdinand Trippé** (1893-1980), významný primář a ředitel místní léčebny. **Karel Pačes** (1911-1999), velkoobchodník a podnikatel, který emigroval do USA.

⁷³ K dějinám Úval do roku 1850 srov. BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 47-68; ADAMEC, Stanislav a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, Úvaly: Město Úvaly. 2004; PSOTA, JAN a kol., *Drobné památky v Úvalech a okolí*, Úvaly: Klub přátel historie a přírody Úval a okolí, 2009.

černokosteleckého panství.⁷⁴ Smiřičtí zanikli jako rod během třicetileté války a přes poručnictví Albrechta z Valdštejna se Škvorecké panství dostalo spolu s černokosteleckým a uhříněveským panstvím pod Karla ml. z Lichtenštejna, s jehož rodem pak byly svázány další dějiny města.

Škvorecké panství včetně Úval bylo i díky dopravní dostupnosti několikrát silně poškozeno a vydrancováno za třicetileté války, což silně podvázalo jeho další vývoj. Na počátku 18. století byly Úvaly závislé především na zemědělství a řemeslníci zde vyráběli spíše jen pro vlastní potřebu, jako např. pekaři a řezníci.⁷⁵ Na potoce Výmola ležely také dva mlýny, nazvané Dolejší a Hořejší. Hospodářskou páteř Úval několik zájezdních hostinců, které těžily z provozu na Kutnohorské silnici, která přes městečko procházela.⁷⁶ Ruch podpořil patent z roku 1727, který doporučil Úvaly jako vhodnou stanici pro obchodníky a formany, kteří cestovali na trase mezi Lipskem, Rakouskem a Uhrami s průjezdem Prahou. Na tento fakt navazovalo založení poštovní stanice v Úvalech roku 1754. Na druhou stranu byly opět díky dobré dostupnosti poškozeny a vydrancovány během války o dědictví rakouské a sedmileté války. Ještě před příchodem železnice v letech 1843 až 1845 pak byly Úvaly s okolím ovlivněny lichtenštejnskými hospodářskými reformami v zemědělství a v uvolnění řemeslné výroby, což připravilo vhodné podmínky pro další rozvoj.⁷⁷

3.4.4 Kouřim

Název města je slovanský, přičemž je vysvětlován legendou o “velikém kouření“, kterým dával mýtický Lech znamení svému bratrovi Praotci Čechovi na Říp o místě, kde se se svým lidem usadil.

Kouřim⁷⁸ vznikla na místě, které bylo trvale osídleno již od mladší doby kamenné. Toto osídlení bylo logickým důsledkem příhodných přírodních podmínek, vytvořených tokem Výrovky a Ždánického potoka. Ty totiž vytvořily hluboká skalnatá údolí, která vydělovala několik plochých vyvýšenin, vhodných k založení sídelních útvarů. Na strategicky výhodném

⁷⁴ Jaroslav Smiřický ze Smiřic koupil od královské komory panství Kostelec nad Černými lesy, které učinil hlavním venkovským sídlem rodu a škvorecké panství i s Úvaly přenechal svému mladšímu bratrovi, který Úvaly a okolí definitivně scelil nákupem statků od Jana Vchynského ze Vchynic. Srov. LÁNÍK, Jaroslav, *Historie a současnost podnikání Praha – Východ*, Žehušice: Městské knihy, 2007, s. 24.

⁷⁵ Nicméně díky poloze na královské silnici zde mohli působit i koželuzi a několik kovářských provozů. Vlastní cechovní organizaci však patrně nezaložili a spadali pod cechovní bratrstva ve Škvorci a Kostelci nad Černými lesy, výjimečně pod bratrstva z některých jiných měst lichtenštejnského dominia. Viz: Tamtéž.

⁷⁶ Nejvýznamnější z nich byla Dolejší hospoda, později známá pod jménem U Českého lva, která byla založena už před rokem 1654. Srov. Tamtéž.

⁷⁷ Srov. Tamtéž, s. 24-26.

⁷⁸ Ke Kouřimi ve středověku a novověku existuje rozličná dobová literatura, viz: LOTH, Johann. *Kouřimský kraj w Králowstwi českém (Kartografický dokument)*, Praha: Friedrich Kretschmar, 1847; OEHM, Vincenc, *Paměti královského města Kouřimě. Díl 1. Od založení župního hradu až do začátku válek husitských (r. 1419)*, Praha: vl. nákl. 1894; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 316-374.

rulovém bloku nad Výrovkou bylo založeno významné hradiště Stará Kouřim, kterou po svém příchodu přebudovali staří Slované a která zanikla během přemyslovského sjednocování Čech v 10. století. Na vedlejším pahorku na Svatojiřské ostrožně poté vznikl přemyslovský správní hrad (spolu s Oldříšem u Labe jeden z nejstarších v Čechách), který fungoval v rámci hradské soustavy až do roku 1223, kdy se jeho správci Děpoltovi III. z vedlejší přemyslovské větve Děpolticů stala osudnou revolta proti Přemyslu I. Následovalo tak poslední dějství osídlení prostoru. Na nejnižší ze zmíněných plošin (asi 1 km od Staré Kouřimi), na které již předtím stála malá osada, bylo někdy před rokem 1250 založeno královské město. První zmínka je z roku 1261, přičemž jeho prvními kolonisty bylo německojazyčné obyvatelstvo ze Saska. Tou dobou zde také vznikl arciděkanský chrám sv. Štěpána, cisterciácké probošství a ve 14. století byla postavena nedaleká stará radnice, centrum městské samosprávy. Už Přemysl Otakar II. také dával za vzor kvalitu kouřimských hradeb. Brzy se Kouřim stala významným městem a pevnou součástí historické paměti.

Město, které zůstalo centrem správního systému jako sídlo kraje, se až do novověku utěšeně rozvíjelo. Kouřim byla roku 1334 poničena požárem, ale tehdejší markrabě Karel jí rychle obnovil. Za nepokojů v letech 1402-03 pak bylo město i celý kraj postiženo těžkým drancováním a nakonec se roku 1421 bez boje vzdalo husitům, neboť se měšťané zalekli osudu Českého Brodu. Navzdory kapitulaci však bylo vypáleno cisterciácké probošství sv. Martina a s ním propojený klášter v nedaleké Klášterní Skalici. V rámci husitského hnutí hrálo město důležitou roli, získalo větší význam a autonomii a po roce 1436, kdy se vzdalo Zikmundovi, následovalo období vzestupu. Největšího rozkvětu dosáhla Kouřim na přelomu 15. a 16. století a ke konci 16. století zde působilo více než 16 řemeslných cechů propojených s okolním zemědělským zázemím (např. řeznictví, pekařství nebo sladovnictví), město vlastnilo rozsáhlý pozemkový majetek a počet obyvatel přesahoval 2 tisíce.⁷⁹ Hlavní památkou na toto období je dnes zvonice u chrámu sv. Štěpána z roku 1525, přestavěná v renesančním stylu v roce 1570. Další upomínkou je kostel sv. Trojice s hřbitovem z roku 1591, kombinující gotiku i renesanci.

Nicméně touto dobou už Kouřim stagnovala, neboť po nepodařeném stavovském odboji roku 1547 následovaly tvrdé represe ze strany Ferdinanda I. a definitivní ránu dostalo město během třicetileté války, která město silně zdevastovala a počet obyvatel Kouřimi a okolí klesl snad až o 75 %. Přesto město zůstalo správním centrem Kouřimského kraje, ale jeho správní úřady přesídlily do Prahy kvůli ztrátě významu a dopravní odlehlosti, neboť obě

⁷⁹ Na soudobé město to byl poměrně významný počet obyvatel, nicméně Praha již v té době měla téměř třicetinásobně početnější obyvatelstvo.

státní silnice město míjely ve vzdálenosti 5 až 6 km. Až v roce 1740 byla formálně obnovena císařem Karlem VI. městská privilegia a město se snažilo hospodářský propad (podpořený válkami o dědictví rakouské a válkou sedmiletou) kompenzovat zemědělské výroby. Baroko ve městě zanechalo stopu nejen na vnější podobě některých budov, ale rovněž v kapli Panny Marie Pomocné, postavené roku 1727 zřejmě významným architektem Janem Blažejem Santinim na místě středověkého popraviště. Zástavba byla ale výrazně poničena dalším požárem z roku 1811, který zničil asi 60 domů včetně děkanství. Alespoň nominální status města zanikl zrušením Kouřimského kraje roku 1850 a do další etapy tak vstupovalo jen jako malé okresní město bez přímého napojení na státní silnice a rovněž bez železnice.⁸⁰

3.4.5 Pečky

Původní jméno vesnice je Pečky Podblatné, případně Pečky na Podblatí, v 19. století se začal používat název Pečky na státní dráze, a to kvůli odlišení od Červených Peček. Název Pečky je používán od 70. let 19. století, k čemuž došel přes tvary Petschka, Petschek, Peczka po Peček. Původ názvu není příliš jasný, snad má základ ve staročeském "pičit se", což znamená vyčínvat nebo ukazovat se. Pro tento původ mluví i název nedalekého vrchu Pičhora, přičemž byl obci dán kvůli jejímu vyčínávání v jinak bažinaté krajině. Jiná možnost je původ z německého "petschieren" (pečetění).

O Pečkách⁸¹ se poprvé dočteme v roce 1225, kdy je v darovací listině Přemysla Otakara II. připomínán jako svědek zeman Jan z Peček, další zemané s přídomkem „z Peček“ jsou poté písemně připomínáni až do 15. století. Až do 19. století byly Pečky klasickou vesnicí, podle sčítání po ničivé třicetileté válce z roku 1651 tu bylo jen patnáct usedlostí. Pečky si prošly komplikovanou vlastnickou historií, často měnily své majitele a byly děleny i mezi více vrchností. Části Peček tak průběžně náležely Radimi, Českému Brodu, Plaňanům, Cerhenicím, Poděbradům, Kostelci nad Černými lesy nebo Svojsicím, což pokračovalo až do zrušení patrimoniální správy roku 1848. Podobně komplikovaná byla i orientace obce, neboť její poloha na hranici Polabské nížiny propojovala jak s městy ve středním Polabí, tak i s panstvími ve zvláštější části regionu. Historicky jsou navíc silně spjaty s nedalekým Dobřichovem a jeho farnímu kostelu, nicméně během 18. a 19. století Pečky díky

⁸⁰ Mezi významné osobnosti Kouřimi patří: **Brikký z Licka** (1488?-1543), český právník, politik, soudní písař a mistr pražské univerzity. **Josef Jindřich Řezníček** (1823-1880), spisovatel, překladatel a dramatik spolupracující s J. K. Tylem. **František Vejdovský** (1849-1939), zoolog a profesor na Karlově univerzitě, který první popsal kmen strunovců. **Jan Plichta** (1898-1969), dirigent, violista, písničkář a profesor komorní hry a hry na violu brněnské konzervatoře. **Evžen Linhart** (1898-1949), funkcionalistický architekt a návrhář nábytku. **Hubert Veselý** (1842-1914), politik, starosta města a okresu Kouřim, později poslanec Říšské rady.

⁸¹ K dřívější historii Peček: *Pamětní list Sokola pečeckého*, Český Brod: Sokol, 1899; *Pečky a Okolí*, Praha: Polygrafia 2, 1960, nestr.; *Pečky: Příroda a společnost*, Pečky: Městský úřad Pečky, 1995.

hospodářsky příhodnější poloze (byly zde dokonce 2 mlýny) postupně zvyšovaly počet obyvatel a velikostí jej zastínily ještě před příchodem železnice. Severní státní dráha pak do Peček, disponujících vhodnou polohou i významem, přišla v letech 1843 až 1845. Byla zde rovnou zřízena i stanice, která měla být spojnicí asi 9 km vzdálených Poděbrad jakožto centra panství s novou železnicí.⁸²

⁸² Do konce sledovaného období jsou s Pečkami spojené následující osobnosti: **František Jiří Mach** (1869–1952), český hudební pedagog, skladatel a ředitel měšťanské školy v Pečkách. **Josef Křovák** (1884–1951), geodet, přednosta triangulační kanceláře a rovněž autor tzv. Křovákova zobrazení tehdejšího Československa z let 1922 až 1933). **Karel Truksa** (1885–?), architekt, autor sakrálních staveb Církve československé. **Václav Štěpán** (1889-1944), klavírista, pedagog, muzikolog, skladatel a publicista.

4. Výchozí stav regionu z hospodářského hlediska k roku 1850

Z výše uvedených charakteristik je zřejmé, že sledovaný region je až na jihozápadní část dobře dopravně dostupný (severní část lépe než jižní), na české poměry velmi úrodný a v důsledku toho historicky poměrně lidnatý. Region byl dlouhodobě součástí sítě zemských stezek. Tato dopravní síť, pozitivní z hlediska přenosu inovací, v polovině 19. století zahrnovala tzv. Vídeňskou silnici, která spojovala Prahu, Kolín a Vídeň, dále z Prahy paralelně vedoucí silnici na Kutnou Horu, která se na Vídeňskou silnici východně od Kutné Hory napojuje, některé severní okraje regionu protínala rovněž silnice na Poděbrady, a ve směru na Poděbrady a Nymburk a rovněž ve směru na Brandýs nad Labem existovalo silniční propojení s německými zeměmi. V rámci víceméně hvězdicového silničního systému českých zemí s centrem v Praze byl tedy region nadprůměrně dobře propojen. Ze sledovaných sídel byly na některou ze státních silnic přímo napojeny Úvaly, Český Brod, Kolín a Kostelec nad Černými lesy. Z ostatních pak byly od těchto silnic nejvíce (5 až 6 kilometrů) vzdáleny Pečky a Kouřim. Na Labi bylo rovněž až do jeho kanalizace a splavnění plaveno dřevo. Nejvýznamnější a nejpřevratnější ale byla samozřejmě nová železnice mezi Olomoucí a Prahou, která severní část regionu protнула roku 1845. Díky ní byl region v nové kvalitě napojen nejen na Prahu, ale také na Vídeň, což mělo pro jeho rozvoj zásadní vliv. Z historických měst byl na železnici napojen Kolín a Český Brod, z městysů Úvaly a z dalších významnějších obcí Pečky a později rovněž Velim a Cerhenice.

Je nutné zdůraznit, že celý region byl svou polohou mezi centrální pražskou aglomerací na západě a druhou největší zemskou aglomerací v Kutné Hoře hluboce ovlivněn. S útlumem těžby stříbra a zaostáváním Kutné Hory v industrializaci pak její roli během 19. století definitivně přebral právě Kolín, který měl pro rozvoj průmyslu lepší předpoklady. Mezi ty patřil dostatek vody a strategická poloha královského města, které střežilo labský brod na velmi výhodném místě v užším korytu s vyššími a částečně skalnatými břehy. Podobně výhodnou polohu měl v širším regionu snad pouze Týnec nad Labem. Jednotlivé obce nebyly příliš daleko od pražského pólu rozvoje ani před příchodem železnice. Východní část regionu byla vzdálená necelých 60 km, což je vzdálenost, kterou jezdec na koni mohl zvládnout během dne. Západní část pak byla vzdálená jen asi 20 km a cesta do Prahy a zpět během jediného dne tak byla dosažitelná i pro pěší. Jistým mantinelem však byly

hluboké lesy,⁸³ které tento region oddělovaly od bezprostředního okolí Prahy a v dobách nestability a zvýšené zločinnosti se z nich stávaly nebezpečné úseky dopravní sítě. Na severu tento region sousedil s hustě obydlenou oblastí okolo Labe a na jihu s málo prostupným Posázavím.

Pokud se na region podíváme v širším kontextu, je jeho výrazným rysem vysoká koncentrace měst a tedy množství konkurentů na malém prostoru.⁸⁴ S ochabováním pozice Kutné Hory se zvyšovalo rozdrobení oblasti bez dominujícího centra. Ze zmíněných měst byl mimo ní největší Kolín, ale jeho velikost nebyla natolik výrazná, aby se stal hlavním centrem širšího regionu. K roku 1843 mělo „jádrové“ královské město Kolín podle díla Popis království Českého od Františka Palackého přes 6 tisíc obyvatel.⁸⁵ Vzhledem k tomu, že ve 3. desetiletí 19. století byla průměrná velikost českého královského města 3 250 obyvatel, se dá Kolín klasifikovat jako nadprůměrně velké město v této kategorii. Ještě více to vynikne při srovnání s průměrem všech českých měst, který ve stejné době činil 2 103 obyvatel.⁸⁶

Jeho největší lokální konkurent Kutná Hora, která byla jen asi 12 km vzdálená, měla tehdy i s aglomerací svého rudného revíru vůči němu dvakrát větší počet obyvatel.⁸⁷ V širším regionu pak bylo významným sídlem také královské město Čáslav s téměř 4 tisíci obyvateli a rovněž královské město Nový Bydžov s téměř 4,5 tisíci obyvateli. Obě byly tedy nad zemským průměrem. Ostatní města v této úrodné oblasti byla výrazně menší. Poddanská města Poděbrady, Lysá nad Labem a Chlumeck nad Cidlinou měla okolo 3 tisíc obyvatel, Sadská pak necelých 2,5 tisíce a byla tak stále nad zmíněným průměrem českých měst. To se již nedá říct o královském Nymburku s 2,8 tisíci obyvateli. Co se týče Prahy, jen její vnitřní část bez předměstí měla roku 1843 asi 112 tisíc obyvatel a 3 302 domů,⁸⁸ tedy asi osmnáctkrát více než Kolín a sedmkrát více než všech šest měst regionu dohromady.

⁸³ Šlo jednak o lesy na Černokostelecku a v severním Posázaví, v okolí Úval a Škvorce pak tzv. Vidrholec či Fiedrholec, který na západě dosahoval až ke Kolodějím. Jeho dnešním pozůstatkem je Klánovický les.

⁸⁴ „Region“ je v této disertační práci užíván ve dvou významech – užším a širším. Užší region (dále jen „region“) je ten, na který se práce zaměřuje, tedy levobřežní část okresu Kolín bez jihovýchodního okraje („za Kolínem“), dále okresy Kouřim, Český Brod a Kostelec nad Černými lesy. Patří tam i část okresu Poděbrady s Pečkami a okolím. Širší region pak tvoří značná část východní části středních Čech, kam mimo užšího regionu patří ještě zbytek okresu Poděbrady, Kutná Hora a Čáslav. Pro jeho vymezení bylo hlavní kritérium dostupností během jednoho dne (pěšky nebo vozem s koňským spřežením) a rovněž intenzita vzájemných vztahů.

⁸⁵ PALACKÝ, F., *Popis království Českého*, 1848.

⁸⁶ LÁNÍK, Jaroslav, The development of Czech Towns in the 1830's to 1850's. In: *Hospodářské dějiny/Economic History*, sv. 15, 1986, s. 377-410.

⁸⁷ Údaje za Kutnou Horu jsou uvedeny v rámci celé aglomerace, neboť to více odpovídá jejímu charakteru města, vzniklého na základě v prostoru nerovnoměrně rozvinuté důlní činnosti. V jádrovém městě žilo 8777 obyvatel a stálo zde 758 domů.

⁸⁸ Kromě Františka Palackého k obyvatelstvu Prahy např. srov. HAVRÁNEK, Jan, Demografický vývoj Prahy v druhé polovině 19. století. In: *Pražský sborník historický 1969 - 1970*, Praha: Orbis, 1970, s. 70-105. DVOŘÁČEK, František, Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921. In: *Československý statistický věstník*, Praha: Státní úřad statistický, 1926.

Tab. 1: Největší „jádrová“ města a městečka v širším regionu a v Praze roku 1843

Město	Počet obyvatel	Počet domů
Praha	111 706	3 302
Kutná Hora	8 777	758
Nový Bydžov	4 328	478
Čáslav	3 714	363
Poděbrady	3 076	352
Chlumeck nad Cidlinou	3 061	331
Lysá nad Labem	3 003	427
Nymburk	2 815	240
Sadská	2 404	368
Kolín	6 131	485
Kostelec nad Černými lesy	2 526	274
Kouřim	2 170	293
Český Brod	1 877	199
Zásmuky	1 587	193
Stříbrná Skalice	892	139
Úvaly	459	100

Zdroj: PALACKÝ, F., *Popis království Českého*, 1848.

Pokud takto k roku 1843 zhodnotíme města a městečka ve vymezeném regionu, pak je třeba konstatovat, že královská města Kouřim a Český Brod s asi 2 tisíci obyvateli byla již hluboko pod zemským průměrem. Naopak poddanský Kostelec nad Černými lesy s 2,5 tisíci obyvatel byl ve své kategorii dokonce nadprůměrným. Ostatní už byly výrazně menší, neboť poddanské město Zásmuky mělo pouze 1,5 tisíce obyvatel a další poddanské město Stříbrná Skalice pak dokonce jen necelých 900, tedy podobně jako velká vesnice. Je třeba dodat, že v regionu bylo ještě šest městysů, jejichž velikost se od Stříbrné Skalice příliš nelišila a dva z nich byly dokonce lidnatější. Šlo o Kounice (1 148 obyvatel), Plaňany (964 obyvatel, 104 domů), Škvorec (876 obyvatel, 107 domů), Červené Pečky (841 obyvatel, 101 domů) a Cerhenice (815 obyvatel, 130 domů) a tehdy ještě zdaleka nejmenší Úvaly (459 obyvatel,

100 domů).⁸⁹ V dalších kapitolách nicméně bude z důvodu přehlednosti a komparativnosti analyzován vývoj jen vybraných sídel – mimo Kolína také Kouřimi, Kostelce nad Černými lesy, Českého Brodu, Úval a Peček, jednotlivých soudních okresů a kompletního regionu.

Většina regionu byla sice úrodná, ale do obchodu s obilím a dalšími potravinami nebyl příliš zapojen. Přitom díky protoindustrializaci především neúrodných pohraničních oblastí se obchod s potravinami rozvíjel již od konce 18. století. V Kolíně bylo prodáváno obilí pouhých 34 okolních vesnic, což bylo v přepočtu na obyvatele podobné množství, jako u Kutné Hory. Jenže Hradec Králové, který byl co do počtu obyvatel okolo půlky 19. století poměrně srovnatelný, byl počet vesnic třikrát vyšší.⁹⁰ Hradec Králové byl sice blíže pohraničním trhům, ale jeho zemědělské zázemí nebylo tak úrodné, jako střední Polabí. Kolínu, který omezoval i větší počet konkurenčních měst v jeho blízkosti, v oblasti obchodu kupodivu příliš nepomohli ani místní židé. Vesnice v regionu se tedy sice mohly pyšnit rostoucí zemědělskou výrobou, avšak do skutečně významných obchodních operací nebyly zahrnuty. Dalším z výsledků malé obchodní výměny v regionu byla malá specializace. Proslulost tak vedle kosteleckého hrnčířství získal jen granátnický cech, jehož sláva však končila už ve 40. letech 19. století. Do obchodu s granáty se zapojovali židovští obchodníci z Kolína, ale i obchodníci křesťanští. Jenže ti většinou pocházeli z Prahy.⁹¹ Už ve 30. letech 19. století pak zanikla kolínská manufaktura, v níž byla předena bavlna a produkovány a potiskovány látky.⁹² Vzhledem k absenci výraznějších ložisek vhodných nerostných surovin tak region měl řadu omezujících faktorů pro vznik průmyslu.

Nejlépe asi dokládá ekonomický stav jednotlivých měst v polovině 19. století informace, která kategorizovala města podle „ficticia stálého“, tedy podle zařazení do jedné z pěti skupin plátců domovních daní. V regionu byl nejvýše zařazen Kolín, ale i ten spadl až do předposlední čtvrté kategorie. Zbytek patřil do poslední skupiny, což jen dokládá kontinuální problémy, spadající svým původem až do ničivých let třicetileté války. Změnu

⁸⁹ K dalšímu vývoji počtu obyvatel jednotlivých sídel viz např. *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850-1970*, Praha: SEVT, 1978.

⁹⁰ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 37.

⁹¹ Granáty se zpracovávaly od 60. let 18. století do asi 40. let 19. století. Viz: JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 37.

⁹² Přitom v rámci dnešního Kolínského okresu byly založeny dva protoindustriální provozy v Týnci nad Labem, a to manufaktura Dobrovských, která pro c.k. továrnu na vlněné zboží v Linci spřádala vlnu od roku 1785 a o něco starší koželužna z roku 1769. Obě byly významné pro počátku moderního průmyslu v Týnci nad Labem. V Kolíně však tato kontinuita chybí. Srov. JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 164; K dějinám Týnce nad Labem také srov. TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, 1915, 279-280.

nepříliš uspokojivého trendu tak inicioval až příchod železnice.⁹³ Retardační moment představovaly i velké požáry, které postihly Kolín, Kouřim a Kostelec nad Černými lesy během období revolučních a napoleonských válek (1796, 1811, 1814). Ještě v polovině 19. století bylo hlavní a nejvýnosnější hospodářskou činností ve městech a městysích vaření piva. Řemeslná výroba již byla méně výnosná a vyznačovala se malou specializací a efektivitou. Právě pivovarnictví tu mělo díky vhodným podmínkám napříč regionem dlouhou tradici a množství pivovarů bylo rozseto i v řadě venkovských obcí a bylo úzce propojeno nejen s lokálním pěstováním obilí, ale také chmelu.⁹⁴ Určitou výjimkou bylo černokostelecké panství, které zažívalo postupný hospodářský rozkvět, a vznikla zde asi jediná významná nepotravinářská výroba v regionu. Šlo o výrobu hrnčířskou, která se od 80. let 18. století vyvíjela přímo v Kostelci nad Černými lesy a postupně zvyšovala svou kvalitu a odbyt. Mimo to lze zmínit ještě rozvoj ovocnářství v Kouřimi, kterým jinak stagnující město s okolím později výrazně proslulo. Celkově lze konstatovat, že zde existovalo značné propojení měšťanů s jejich agrárním zázemím, což se později ukázalo jako jeden z výrazných aspektů modernizace regionu.

Příhodné podmínky a vyšší množství zdrojů umožnilo také poměrně hustou síť často středně velikých vesnic. Další charakteristická vlastnost místního venkova byla dlouhodobá majetková rozdrobenost držitelů zemědělské půdy, která zde přetrvávala již od středověku, a to přes některé centralizační tendence a postupně se rozšiřující černokostelecké panství. Do poloviny 19. století přetrvávala především v jižní části regionu. Přesto se místní velkostatky díky skvělé poloze a kvalitě půdy staly jedněmi z prvních, které v Čechách aplikovaly zásadní inovace v zemědělské výrobě, tedy střídavé hospodaření, zavádění pěstování cukrovky, vojtěšky a brambor, zlepšený chov dobytka a technicky dokonalejšího náčiní. Tím ovšem jejich role na počátku průmyslové revoluce neskončila. Ještě před zrušením poddanství a komercializací zemědělské výroby u nich počala tvorba vzájemně provázaného zemědělsko-průmyslového komplexu. Jeho předpoklady se rozvíjely od tereziánsko-josefinských reforem a jeho začátky sledujeme během napoleonských válek, které podnítily rozvoj místní zemědělské výroby. Díky kontinentální blokádě, která tvrdě zasáhla dovoz třtinového cukru, začaly některé místní velkostatky s experimentální výrobou řepného cukru. Ještě předtím proběhl roku 1799 neúspěšný pokus na statku Molitorov u Kouřimi, ale v roce 1811 už vznikl funkční a se zbytkem panství racionálně provázaný cukrovar na panství

⁹³ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 36-37.

⁹⁴ Srov. PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011, s. 6-9.

Růženy Náchodské Kbel (jako pobočka cukrovaru Žáky u Kutné Hory), ležící nedaleko Kolína. Nebyl však ještě rentabilní a zanikl už roku 1814.⁹⁵

Po delším útlumu přišla další zakladatelská vlna ve 30. a 40. letech 19. století, kdy vznikly 3 cukrovary, založené v menších sídlech a se zahraničním know-how. První byl roku 1835 postaven v městečku Zásmyky německou firmou Satzer, Krug a Bärenreuter, byl však pouze tzv. břečkárnou, vyrábějící jen 30 % sirup pro zpracování v jiných cukrovarech.⁹⁶ Druhý cukrovar byl již významnější, založil ho Alois kníže z Lichtenštejna v Liblicích u Českého Brodu roku 1838 v rámci modernizace černokosteleckého panství. Třetí cukrovar pak založil v Pečkách v letech 1846 až 1847 významný německý cukrovarník Karel Weinrich (inovátor a zakladatel mnoha českých cukrovarů, mimo jiné v Dobrovicích).⁹⁷ Původně nevelká továrna na vyrábění řepného sirupu stála u počátku přerodu větší vesnice v malé industriální město. Byla rovněž prvním výrazným zhodnocením železnice v celém regionu, která Pečky protнула v letech 1843 až 1845, neboť Weinrich nejprve roku 1838 založil cukrovar v nedalekém polabském městě Salské, který však po příchodu železnice do Peček prodal a začal prozítelně podnikat v blízkosti nové dráhy. Lidnatý a úrodný venkov se tak spolu s kvalitním dopravním napojením stal významnou přidanou hodnotou pro industrializaci regionu. Vzhledem k málo rozvinutému obchodu a nedostatku úvěru totiž jejich zemědělské přebytky poskytovaly v případě koncentrace větší možnosti pro získání podnikatelského kapitálu. Skýtalý však i další možnosti. Jednotlivé obce totiž disponovaly relativně vyšší schopností spotřeby a s populačním růstem a technickým pokrokem rovněž skýtalý i množství potenciálních pracovních sil pro průmyslovou výrobu.

Z hlediska správní funkce před zrušením patrimoniální správy byl v regionu významný Kostelec nad Černými lesy a pouze relativně také Kouřim. Právě Kouřim byla už od 13. století centrem Kouřimského kraje, jehož součástí byla většina regionu. Nominálně byla centrem i po reorganizaci krajů v roce 1751, dokud nebyl kraj roku 1850 zrušen. Avšak

⁹⁵ K roli Kbel v počátku Českého cukrovarnictví srov. NEUMANN, Karl August, *Vergleichung der Zuckerfabrikation aus in Europa einheimischen Gewächsen mit der aus Zuckerrohr in Tropenländern mit Bezug auf Staats- und Privatwirtschaft*, Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1837, s. 15-19, DUDEK, František, *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*, Praha: Academia, 1979, s. 21-22. K celkovému počátku cukrovarnictví srov. ŘÍHA, Oldřich, *Počátky českého cukrovarnictví*, Praha: Univerzita Karlova, 1976. K dějinám Molitorova u Kouřimi dále srov. TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 353. K dějinám Kbel pak srov. TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kolínsku*, 1915, s. 190-197.

⁹⁶ Tamtéž, s. 191. Srov. JOUZA, Ladislav, Osudy rodiny Mandelíků, majitelů zámku v Ratboři u Kolína. In: HAMÁČKOVÁ, Vlastimila a LHOTOVÁ, Marie, (ed.), *Židé v Čechách. Sborník příspěvků ze semináře konaného 24. a 25. října 2006 v Liberci*, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007, s. 135-185; HOZNAUEROVÁ, Libuše, *Historie Zásmyk*, Zásmyky: Město Zásmyky, 2009, s. 95-96.

⁹⁷ Cukrovarna na akcie u Peček, *Pokrok* II, 1863, s. 366; GROSS, B. F. In: *Listy cukrovarnické* XII, 1893-1894, s. 131-132; *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 24-25; Aktiengesellschaft der Pečeker Zuckerraffinerie, Peček. In: *Die Gross Industrie Österreichs* III, Wien, 1908, s. 191; VOLÁK, František, *Pečky v nové době*. In: *Pečky*, 1927, s. 42, 49.

fakticky byly úřady kvůli dopravní odlehlosti Kouřimi přes žádosti města umístěny do Prahy. Pro Kouřim to byl další citelný hendikep a nevyužitá příležitost k obnově bývalého významu. Obzvláště, když bylo roku 1751 jasně stanoveno, že krajský úřad je nadřazený jednotlivým vrchnostem, vybírá daně a hejtman musí mít příslušnou odbornou kvalifikaci.⁹⁸ To Kostelec nad Černými lesy, centrum rozlehlého lichtenštejnského panství v Čechách, využil i díky lepšímu dopravnímu napojení své správní funkce lépe. Měšťané byli z výše uvedeného rozhodnutí Marie Terezie Savojské z Lichtenštejna už od roku 1736 propouštěni z roboty a poddanství, ve městě probíhal stavební boom a i díky prosperujícímu hrncířství Kostelec nad Černými lesy postupně v populaci a počtu domů předstihl nejen Kouřim, ale i Český Brod. Mnohem větší Kolín byl do poloviny 19. století správním centrem pouze pro své okolí, což podvazovalo jeho další rozvoj. Bylo to o to palčivější, že některé významné instituce byly umístěny i v konkurenčních městech širšího regionu. V Čáslavi a Chrudimi bylo totiž umístěno finanční ředitelství, v Kutné Hoře a opět v Chrudimi dokonce obchodní soud.

Hlavní škola, která měl v rámci regionu relativně vysoký dosah, byla vybudována jen v Kolíně. Mimo ní už žádná škola podobný význam neměla. V ostatních sídlech regionu byly při farách nejnižší školy triviální, v Kouřimi a Českém Brodě dvoutřídní, jinak jednotřídní. Významnější z nich byla jen ta v Českém Brodě, na které postupně působily tři generace skvělých osobností: muzikant Václav Antonín Vrabc (1707-1760), jeho syn Josef Václav Vrabc (1736-1815) a Josefův žák Jan Bohumír Dlabač (1758-1820), knihovník strahovského kláštera, hudebník, historik, spisovatel a v letech 1813 až 1818 ředitel Královské české společnosti nauk.⁹⁹ Církevní správa byla v celém regionu jen základní, takže jediné církevní instituce s větším dosahem byly zdejší kláštery. V polovině 19. století z nich fungovaly pouze dva, tedy kapucínský klášter v Kolíně a františkánský klášter v Zásnukách. Po reformách Josefa II. poklesl počet jejich mnichů, dopadly však lépe než kapucínský klášter v Českém Brodě a obnovený cisterciácký klášter v Klášterní Skalici, které byly zrušeny úplně. K možným aktérům rozvoje se nemohla radit ani armáda, jejíž posádky nebyly příliš významné a neprojevovaly větší iniciativu v plánování rozvoje těchto měst. Navíc se kolínská vojenská posádka, dislokovaná v kasárnách vedle kolínského radnice, přesunula už roku 1864 do Hradce Králové.¹⁰⁰

⁹⁸ Ke krajskému zřízení srov. HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, JANÁK, Jan a DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy českých zemí: od počátku státu po současnost*, Praha: NLN, 2005.

⁹⁹ JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 169.

¹⁰⁰ K dějinám správní funkce Kolína a větších sídel lze najít roztroušené informace v řadě publikací, např. srov. VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, 1915; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990.

Celkově lze konstatovat, že v době před stavbou železnice a zrušením patrimoniální správy měl z významnějších sídel ve sledovaném regionu nejlepší podmínky pro modernizaci (vedle Kolína) Kostelec nad Černými lesy, který mohl navázat na dosavadní správní funkci a etablovanou hrnčířskou výrobu nadregionálního rozsahu. Naopak Český Brod víceméně stagnoval, nemluvě o Kouřimi. Region jako celek pak měl pro první fázi industrializace českého vnitrozemí relativně vhodné podmínky (včetně dostatku vody) a polohu, avšak bez výraznějších zásob nerostných surovin.

5. Modernizace Kolína 1850 - 1938

Jak již bylo řečeno výše, analýza modernizace Kolína není primárním cílem této práce, avšak jako významné regionální průmyslové centrum, regionální centrum středního školství, správní centrum politického okresu Kolín aj., mělo na velkou část regionu značný vliv. Bez analýzy Kolína by tedy tato disertační práce nebyla dostatečně komplexní. Město celkově procházelo mezi roky 1850 a 1938 značným rozvojem, ale nepřilíš kontinuálním.¹⁰¹ Jádrem jeho vzestupu byla přítomnost železnice od roku 1845, která se v dalším desetiletí stala atraktivní pro nově vznikající průmysl.¹⁰² První fáze modernizace byla jednoznačně úspěšná. Trvala asi do konce 80. let 19. století a nejvyšší intenzity dosáhla během období „Gründerzeit“ v letech 1867-1873. Tato éra je spojena s purkmistry Josefem Formánkem a Václavem Radimským, aktivními staročeskými politiky, kteří se obklopili řadou výtečných osobností. Nebyla to jednotvárná skupina, neboť v ní byli lidé s vysokoškolským vzděláním (většinou právními), ale také středoškolsky vzdělaní měšťané nebo lidé se zemědělským původem, jako mlynáři a sedláci. Mezi nimi vynikal proslulý František Horský, který výrazně proměnil zemědělskou výrobu v regionu, když zvelebil kolínské panství. Byl to syn vrchnostenského úředníka z Bíliny, který studoval na progresivní zemědělské škole v Českém Krumlově a poté se prosadil jako schopný úředník na schwarzenberském panství.

Železnici doplňoval systém silnic a poloha na Labi s dostatkem vody, takže Kolín mohl využít svého zemědělského zázemí úrodného středního Polabí s výraznými zemědělskými přebytky. Z těch mohl být generován první kapitál, na jehož základě vznikaly první továrny. Tyto továrny byly se zemědělstvím regionu spjaty i svým zaměřením, neboť šlo o továrny na výrobu olejů, lihových produktů, dále cukrovar, modernizované mlýny a pivovar nebo o Lučební továrnu. Menší význam mělo strojírenství, které pro ostatní továrny vyrábělo příslušenství. Na tento způsob industrializace navazovaly první finanční ústavy, jako

¹⁰¹ V této části vycházím především z mé rigorózní práce: HOLOVSKÝ, J., *České město v procesu modernizace*, 2017. K dějinám města do roku 1938 je poměrně obsáhlá, avšak tematicky poměrně rozčlivená literatura. Např. srov. *Spořitelna města Kolína 1894-1924*, Kolín: Spořitelna města, 1925; *Město Kolín: Jeho vývoj dějinný, kulturní a průmyslový*, Kolín: Odbor Klubu čsl. turistů, 1927; SOkA Kolín, knihovna, *Živnostenská záložna v Kolíně – Zálabí, Dvacet pět let živnostenské záložny 1910-1935*, Kolín, 1935; *Divadlo v Kolíně. Památník vydaný Divadelním družstvem, spolkem pro postavení divadla v Kolíně, k otevření nového divadla dne 12. listopadu 1939*, Kolín 1939; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999; ZUBÍKOVÁ, Klára, *Architektura a Urbanismus města Kolína 1850-1950*, diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc, 2002-2004; KUČEROVÁ, Hana, *Stavební vývoj města Kolína jako prostředek realizace ambic městských elit v letech 1918-1934 na příkladu stavby spořitelny, divadla, obchodní akademie a sboru Církve československé*, diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, Praha, 2009.

¹⁰² Srov. MACHAČOVÁ, Jana a MATĚJČEK, Jiří, *Město a městská společnost v českých zemích v 19. století*. In: KLADIWA, P. a ZÁŘICKÝ, A. (ed), *Město a městská společnost*, 2009, s. 34-35.

Občanská záložna (1864) a posléze regionální fenomén – Úvěrní banka z roku 1870, která se později stala třetí největší národnostně českou bankou. Předmětem jejího podnikání byly hlavně cukrovarny. Vzhledem k tomu, že střední Polabí byl region úrodný, byl také lidnatý, takže představoval vydatný zdroj potřebných pracovníků v kolínském průmyslu a také představoval dobré zázemí pro odběr místního zpracovatelského průmyslu. Během zmíněného zakladatelského období se zahustila železnice, neboť k té současné přibyla i Rakouská severozápadní dráha a Kolín se stal dopravním uzlem.¹⁰³

Počátky průmyslového podnikání jsou zajímavé také z personálního hlediska. V Kolíně sice byla silná židovská menšina, ale její první pokusy o stavbu a provozování továrních podniků nedopadly příliš úspěšně. První Selikovského, později Fischerova, továrna z konce 50. let 19. století totiž příliš neprosperovala. Za rozvojem průmyslu stojí spíše továrna na výrobu lihu, kterou založili německojazyční podnikatelé ze Slezska v čele s Karlem Latzelem st. Jejich lihovar fungoval asi od roku 1860 a vzhledem k odbornému a kapitálově zajištěnému provozu šlo o podnik úspěšný, který inspiroval další podnikatele. Sám Karel Latzel st. v Kolíně již zůstal a integroval se do místní elity okolo Josefa Formánka a Václava Radimského. Podílel se dokonce i na vzniku kolínské Úvěrní banky, což mu přineslo i nadregionální úspěch.¹⁰⁴ Na německojazyčné podnikatele však velmi rychle navázala vlna již národnostně převážně českých podnikatelů, kteří tím dokázali připravenost místního prostředí na industrializaci.

Kolín přijímal nové myšlenky a postupy dle regionálních možností a s místními specifiky. Silná byla role nejen zemědělství, ale také svépomocných spolků a menší byly samozřejmě i finanční možnosti města. Rozvoj města navíc byl do 80. let 19. století tak rychlý, že překvapil i elity, které se na něm podílely a silně jej podporovaly. Výsledkem byla nedostatečná reakce na změny, které modernizace přinesla. To se navíc pojilo s tradiční mentalitou zakladatelské generace, která podceňovala investice do rozvoje města, a hlavním cílem byl spíše vyrovnaný rozpočet. Infrastrukturní zařízení tak byla budována až opožděně a pod tlakem, který zanedbávání výstavby přinášelo. Nutno však dodat, že Kolín v tomto plně odpovídal dobovému přístupu i větších měst, než byl on sám a vůči dobovému průměru byla jeho investiční aktivita zřejmě mírně nadprůměrná. I díky menším možnostem se navíc Kolín snažil přesunout budování, provozování a financování větších projektů na samosprávný okres, což se mu většinou dařilo. Specifikem byla místní plynárna z roku 1869, kterou město místo vlastní režie pronajímalo soukromým majitelům. Tento přístup se ale setkával s opakovanou

¹⁰³ K dějinám Kolína do konce 80. let 19. století srov. VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888.

¹⁰⁴ Ke Karlu Latzelovi st. viz: Tamtéž, s. 251.

kritikou.¹⁰⁵ V 80. letech také město financovalo jediný skutečně výrazný infrastrukturní projekt, když postavilo 3 nové základní školy. Zároveň se podařilo vybudovat kanalizaci a dláždění ve většině historického města a postavit dva nové mosty. Zanedbána však byla oblast kultury, což nepříjemně omezovalo spolkový život ve městě. Město také nedostatečně podporovalo rozvoj středního školství, neboť bylo finančně velmi náročné. Základní školství však bylo v souladu s dobovým přístupem a důrazem na českojazyčné vzdělávání podporováno dostatečně.¹⁰⁶

Rozvoj města nezastavila ani hospodářská krize, která propukla v roce 1873 a následně přešla ve stagnaci. Ostatně 80. léta patří k nejúspěšnějším v Kolíně, neboť město vykazovalo vyšší přírůstek než jiná střední města, např. blízké Pardubice. V půlce 19. století neměl Kolín ani 7 tisíc obyvatel a v roce 1870 v něm žilo už 13 tisíc lidí. V 80. letech tu byla navíc založena tiskárna J. L. Bayera, která posunula místní tiskařské závody na novou úroveň a udělala tak z Kolína jedno z tiskařských center českých zemí. Podobně se městu vedlo v bankovníctví, neboť na místní finanční trh přišla Rakousko-uherská banka, což znamenalo jednoznačné ocenění dosavadní pozice Kolína. Městská zástavba ještě nebyla příliš rozsáhlá a stavělo se stále spíše podél hlavních silnic a spíše se využívaly volné plochy v rozlehlých městských zahradách. Komplikace však už způsobovalo příliš vzdálené nádraží, malé rozvojové plochy okolo městského jádra (Kolín neměl výraznější hradební pás) a velkou bolestí byla trasa železnice podél Labe, která od řeky zbytek města doslova odřízla. Rychlost výstavby domů byla srovnatelná s jinými středními městy a pomalu dosluhující staročeské vedení v letech 1887-1889 postavilo jako svůj odkaz budovu nové radnice, která vycházela z dobově oblíbené inspirace plzeňskou radnicí.¹⁰⁷

Následující období však znamenalo výrazné snížení růstu, které Kolín vyčlenilo s množiny rostoucích úspěšných českých středních měst, jako byly Pardubice, Mladá Boleslav nebo tradiční správní centra v Hradci Králové, Českých Budějovicích či Plzni. Je překvapivé, že se tak stalo v 90. letech 19. století, kdy byly během hospodářské konjunktury zakládány nové továrny v progresivních a specializovaných oborech. Většinou šlo o chemický průmysl, ale také podniky v průmyslu potravinářském, strojírenském nebo textilním. Vznikla také úspěšná finanční instituce – městská spořitelna. Jenže všechny nové podniky nepatřily mezi ty opravdu velké a kapitálově zajištěné, které mají více než tisícovku zaměstnanců

¹⁰⁵ SOKA Kolín, fond Archiv města Kolín, bez inv. č., Městské zastupitelstvo 1864-1871, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 17. 4. 1869, s. 119.

¹⁰⁶ Ke školství v Kolíně srov. LÁNSKÁ, M., Vývoj školství v Kolíně. In: *Město Kolín*, s. 17-20; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, 1915. K vývoji do roku 1888 též srov. VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 325-327.

¹⁰⁷ K dějinám města do roku 1900 srov. SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti král. města Kolína nad Labem (1836) 1886-1900 (autor František Potůček).

a mohou tak působit jako tahoun rozvoje města. Nejvýznamnější továrnou v Kolíně byla Lučební továrna, která byla založena už v roce 1871.¹⁰⁸ Počet jejích zaměstnanců však tisícovky nedosahoval a nemohla tak působit prorůstově, jako např. automobilka v Mladé Boleslavi nebo chemické závody v Pardubicích. Výsledkem byl rychlý pokles růstu, který byl o to překvapivější, že některá sídla i v užším regionu poměrově rychle rostla. Během 20 let od roku 1890 se tak počet obyvatel zvýšil jen o 5 tisíc. Nezměnilo to ani další zahuštění železniční sítě v čele s vybudováním regionální tratě do Posázaví.

Vzhledem k výše zmíněné absenci podniku typu „Big business“ s více než tisícovkou zaměstnanců a multiplikačním efektem na rozvoj města byl zásadní problém v tom, že mimo průmyslovou výrobu toho Kolín příliš mnoho nenabízelo. Nebyla tu významnější státní instituce a střední školy s relativní výjimkou gymnázia plnily většinou funkci vzdělávání pro místní průmysl s malým nadregionálním přesahem. Pokračoval sice v budování základních škol, které byly důležité z hlediska začlenění žáků do českého národního hnutí, ale u středního školství, které mělo být „výkladní skříní“ města už byla podpora komplikovanější. Vysoké finanční nároky způsobily, že Kolín se snažil přesunout na vyšší správní úroveň i místní gymnázium s relativním nadregionálním dosahem, které se postupně vytvořilo v 70. letech, ale roku 1884 bylo po delším úsilí města předáno státu. Výsledek byl ten, že do rozvoje instituce kolínští představitelé odmítali investovat. Do roku 1914 však město postavilo dvě další budovy pro odborně zaměřené střední školy, svázané s regionálními potřebami. Šlo jednak o řemeslnou školu, pozdější školu průmyslovou a také o obchodní akademii. Pakliže situace ve školství byla složitá, investice do kultury byly ještě na mnohem nižší úrovni. Nevznikaly žádné výstavné budovy, které budovala úspěšná střední města. Jedinou výjimkou je budova Sokola, která vznikla v 70. letech a v níž se, podobně jako v celkem kvalitně vybaveném sále Zámecké restaurace, odehrávala většina kulturního dění. Ve městě sice vznikly i knihovna či muzeum, ale využívaly starší budovy. Městské muzeum tak (později na rozdíl od mnohem menšího Českého Brodu) využívalo od roku 1913 jen historickou budovu školy při faře chrámu sv. Bartoloměje. Kulturní instituce mohly využít pouze budovu Sokola, postavenou v 70. letech 19. století a Zámeckou restauraci, v níž byl poměrně dobře zařízený sál. Od roku 1913 také novou budovu získalo místní muzeum. Ta však nebyla nová, ale šlo o původní farní školu, ležící vedle chrámu sv. Bartoloměje. Pro město s ambicemi Kolína to byl citelný hendikep.¹⁰⁹

¹⁰⁸ *Batovcův Almanach – politický kalendář a adresář na rok 1910*, roč. 18., 1910, s. A6-A27.

¹⁰⁹ K tomuto srov. PRÁGR, Alois, Václav, *Potřeba a nutnost dalších kulturních podniků v Kolíně*, Kolín: vl. nákl., 1918, nestr.

Tou dobou již končila dlouhá dominance staročeských elit a čím dál vyšší vliv měly ty hospodářské elity, které již nebyly tolik svázaný s tradičním myšlením, neboť se narodily již v industrializující se společnosti. Vyznačovala se lepším vzděláním, často absolvovaným na zahraničních školách a vyšším zastoupením inženýrů, kteří touto dobou velmi získali na symbolickém kapitálu. Touto dobou lze také konečně sledovat vyšší zastoupení židovských hospodářských elit v průmyslovém podnikání. V této generaci se již na rozvoj města pohlíželo strategicky a rostlo přesvědčení o potřebě zásadních investic místo pouhého udržování a „záplatování“ nejpalčivějších problémů. Tím se samozřejmě skokově zvýšilo zadlužení města, což podporovalo i rostoucí břímě, které na město přenášel novou legislativou stát. Oproti srovnatelným městům nebylo zadlužení města nijak vysoké, na čemž se podílely i problémy s projektem splavnění řeky Labe,¹¹⁰ na který byly navázány mnohé další infrastrukturní projekty, především vybudování moderní soustavné kanalizace a stavba nového mostu. Přesto však část kanalizace již vybudována byla, podobně pokročilo dláždění hlavních tras nejen v historickém jádru, ale také v předměstských čtvrtích a vybudovány byly sirotčinec, chorobinec i významná nemocnice. Ještě před první světovou válkou také ing. František Křížík postavil v Kolíně elektrárnu nedaleko nádraží, která se stala základem pro elektrifikaci nejen Kolína, ale také dalších obcí v regionu. Zvýšeny byly také investice do rozvoje školství nebo na postavení moderního vodovodu ze Štítar (který nahradil předchozí neúspěšný projekt). Nicméně pokud se v úspěšných středních městech této doby mluví o jistém „municipálním socialismu“, v jehož rámci byla městská infrastruktura provozována a budována městem, což pomáhalo rozvoji životní úrovně širokých vrstev, v Kolíně tomu tak nebylo. Pokračovala snaha o přenesení břímě na okres nebo pronajímání soukromým společností.

S budováním municipální infrastruktury úzce souvisí její profesionalizace. V Kolíně se prosadila relativně opožděně, neboť teprve roku 1898 bylo založeno městské technické oddělení, které vedl kompetentní odborník ing. Antonín Hlaváček. Po třech letech získal pro potřeby systematického budování města moderní regulační plán a postupně tak měnil vzhled Kolína tak, aby odpovídal modernímu průmyslovému městu.¹¹¹ Vzhledem ke zmíněnému

¹¹⁰ Od schválení „Vodocestného zákona“ v roce 1901 se s prováděnými infrastrukturními projekty čekalo na začátek prací, ale problémy s realizací zákona způsobily, že projekt byl ve zmenšené podobě odstartován až na konci roku 1911. Jenže skutečné práce začaly až v únoru 1913 a do vypuknutí první světové války tak již dokončen nebyl. To mělo silný dopad na dokončení městské technické infrastruktury, což bylo negativně pocíťováno především na Zálabí. SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol obecního zastupitelstva 1911-1919, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 23. 11. 1911, s. 51; Tamtéž, 28. 12. 1912, s. 163; Tamtéž, 20. 1. 1913, s. 179.

¹¹¹ O Hlaváčkově působení v Kolíně více viz: SOKA Kolín, f. Antonín Hlaváček, bez inv. č., dotazník LUSK, xerox. kopie.

zpoždění, navíc podporovanému oddalované kanalizace Labe a rovněž kvůli poklesu růstu města byl však komplexní rozvoj města komplikovaný a úspěšná střední města mu v rozvoji unikala čím dál rychleji. Nejvíce to bylo vidět na případu částečně srovnatelných původně vrchnostenských Pardubic, které nejprve Kolín v růstu zastíňoval, aby se počínaje 90. lety 19. století od něj rychle vzdalovaly.

Co se týče stavebního vývoje, Kolín od 90. let 19. století po vyčerpání vnitřních rezerv začal expandovat i mimo hlavní komunikace a jednotlivá zástavba se začala propojovat. Tato zástavba se tak homogenizovala a místní čtvrtě se začaly funkčně vymezovat. Kutnohorské a východní část Zálabského předměstí se tak staly průmyslovými čtvrtěmi, v ostatních čtvrtích se naopak stavěly obytné domy, přičemž místní elita upřednostňovala západní část Zálabského předměstí, oblast propojení centra a Kutnohorského předměstí a rovněž Kouřimské předměstí, které se stalo hlavní výstavnou částí města. Celkový počet nových staveb se však zmenšil a reprezentativní výstavba byla rozptýlena po různých částech města. Místo moderního městského centra s koncentrací reprezentativních budov, které si vytvořily i konkurenční Pardubice, nebo klasické dobové Bahnhofstrasse, tak hlavní veřejné prostory v Kolíně tvořily společně Karlovo náměstí, hlavní ulice Kutnohorského předměstí přiléhající k městskému jádru a postupně sílila role také Kouřimského předměstí a jeho hlavní Žižkovy třídy.¹¹² Regulační plán pro Zálabí navíc vytvořil komunikační síť vějířovitého typu s okružními ulicemi, která je poměrně ojedinělá. Jako hlavní stavební symboly moderního hrdého měšťanstva se nad městskou zástavbou tyčil soubor reprezentativních novorenesančních budov sokolovny, radnice a nově také základní školy pro západní obvod a Občanské záložny. Rozšiřovala se také udržovaná zeleň pro veřejné využití v rámci moderního pojetí volného času. Hlavním centrem volnočasových aktivit byl zarostlý Kmočův Kolín nebo lesy a lesoparky na západní a severní části Zálabí.

Hůře než k nové výstavbě a veřejnému prostoru se ale obyvatelé Kolína zachovali ke svému historickému dědictví. Historické budovy byly částečně přestavěny, což se nejvíce dotklo místní židovské čtvrti, která byla ve své kompaktnosti jedinečná. Její částečná asanace, stejně jako odstraňování většiny hradebního pásu, který jinak příliš nepřekážel stavebnímu

¹¹² V meziválečném období sice organizace městského prostoru pokročila, ale moderní městské centrum se stále nevytvořilo. Pokračovala roztráštěnost zástavby, takže sice při Žižkově třídě vznikla nová budova gymnázia, ale budova Občanské záložny byla lokalizována na Karlovo náměstí, nový protestantský kostel zase na Husově náměstí, které bylo umístěno v prostoru mezi Kouřimským a Kutnohorským předměstím a budova divadla byla roku 1939 dokončena v Havlíčkově třídě na Kutnohorském předměstí. Právě tato část města se ale nejvíce přiblížila skutečnému městskému centru až na počátku 50. let, neboť zástavbu Havlíčkovy třídy a školní budovy v ulicích Komenského a Heverova propojilo otevření dosavadní kapucínské zahrady, která se přeměnila v park. Plnohodnotné centrum to ale nebylo. Srov. KUČEROVÁ, H., *Stavební vývoj města*, 2009; ZUBÍKOVÁ, K., *Architektura a Urbanismus města Kolína 1850-1950, 2002-2004*.

rozvoji, značně znehodnotilo historické dědictví města. Byla však alespoň shoda na zachování unikátního rázu jihovýchodní části centra, okolo v té době upravovaného chrámu sv. Bartoloměje, která si zachovala takřka středověký ráz. Ve výsledku však k ochraně památek kolínští představitelé přistupovali hůře než vzorová střední města typu Hradce Králové či Českých Budějovic. Lépe se zachovala i rychle rostoucí česká průmyslová města jako Mladá Boleslav a Pardubice, nebo ta méně úspěšná, jako Tábor nebo Klatovy. Kolínský přístup se dá připodobnit k jihočeskému Písku, v němž se také zachovala řada zajímavých památek, ale na druhou stranu došlo k citelným zásahům přímo do městského historického jádra. Nutno dodat, že přístup Kolína byl spíše dobovým průměrem a některé případy přebudování historických center v Čechách jsou mnohem více devastující vůči dochovaným památkám. Takový byl případ Plzně, která se proměnila podle vídeňského stylu nebo důlního centra Příbrami. Podobně se zachovala také řada národnostně spíše německých měst, jako Ústí nad Labem, Děčín aj.

Co se týče osobností, velkou roli na modernizaci města měl od konce 80. let 19. století architekt Čeněk Kříčka, který pocházel z nepříliš vzdálené Libice nad Cidlinou a do Kolína se přesunul po studiích v Praze.¹¹³ Nejprve si ve městě otevřel kancelář, poté se věnoval politickému, hospodářskému a spolkovému životu a stal se velkým zastáncem rychlé modernizace města podle odborného a profesionálního přístupu. Právě on stojí za zřízením městského technického oddělení a příchodem Antonína Hlaváčka. Postupně se stal vedoucí postavou místních mladočechů a navíc se stal nejviditelnějším představitelem skupiny evangelíků, do níž mimo jiné patřil i evangelický farář a učitel na kolínském gymnáziu Čeněk Dušek. Tito evangelíci měli zase blízko k realistické straně a T. G. Masarykovi a snažili se z Kolína udělat určité správní centrum pro evangelickou komunitu. S touto podporou se také v roce 1902 stal purkmistrem v Kolíně.

Brzy ale vypukly spory s politickými rivaly i katolíky a vzhledem neprozíravému postupu a zároveň k tomu, že se sami považovali za přímé pokračovatele tradice českého husitství a reformace, které byly úhelným kamenem českého národního hnutí, zatímco kritici v nich naopak viděli pruské špiony a arogantní elitáře, vydržel Kříčka v čele města jen do roku 1904. Poté kvapně Kolín opustil.¹¹⁴ Z jeho aktivního přístupu a kompetencí pak čerpala Praha, kam se přestěhoval. Bylo to vyvrcholení politického boje, který následoval po dotvoření masových politických stran v 90. letech a již předtím se tento boj projevoval při

¹¹³ SLÁDEČEK, P., Čeněk Kříčka – Gründer a lidumil, *Dějiny a současnost*, č. 8/2014, s. 42-44.

¹¹⁴ *Labské proudy*, roč. IX., č. 12, 19. 3. 1904.

protižidovských bouřích v roce 1893, vyhoceném boji mezi staročechy a mladočechy nebo rozkolu v sokolské jednotě. Kříčkův odchod sice znamenal uklidnění politické situace, ale město tím ztratilo nadšeného, i když trochu impulzivního, modernizátora, který mohl podpořit jeho růst. To samozřejmě neznamená, že se nedopustil chyb, neboť jeho účast na zakládání nových akciových podniků v Kolíně (továrna na kávové náhražky, továrna na vozy, tzv. petrolka) byla poněkud překotná a společností tak chyběl větší kapitál. Po něm se však podobně aktivní člověk, který mohl přerušit kolínskou stagnaci, nenašel.

Kolín tak k první světové válce došel jako průmyslové město s orientací na chemický a potravinářský průmysl a v jeho aglomeraci bylo téměř 18 tisíc obyvatel. Nedaleká Kutná Hora měla o 2 tisíce obyvatel méně. Stal se tak největším městem ve východních středních Čechách. Role průmyslového centra však byla menší, než se v 80 letech 19. století zdálo a určitý nadregionální význam mělo jen několik dílčích aspektů, jako kolínské gymnázium, spolkový život (vznikli zde proslulí Baráčníci), hudební produkce (v Kolíně působil František Kmoch) a kupodivu zde působilo několik z nejvýznamnějších českých fotografů (František Krátký, Bohumila Bloudilová, Josef Sudek, Jaromír Funke či Eugen Wiškovský). Správní význam Kolína se ale omezoval spíše na jeho vlastní úzký region a město se tak nepřetvořilo v úspěšné střední město typu Pardubic, Hradce Králové, nebo alespoň Mladé Boleslavi. Kromě výše zmíněných aspektů se na pomalém růstu od 90. let podílela zřejmě i přílišná blízkost Prahy, takže se do ní přesouvali úspěšní jedinci i úspěšné společnosti, jako např. Úvěrní banka. Tento centralizující vliv blízkosti Prahy by zřejmě mohl narušit jen zmíněný velký podnik celostátního významu anebo vydatné naleziště nerostných surovin jako v Kladně. Obzvlášť, když v blízkosti Kolína ležela řada dalších významných měst, vedle Kutné Hory soustředěných většinou v Polabí, ale také Čáslav aj. Doboví pozorovatelé však za malým růstem města viděli spíše nedostatečnou podporu státních institucí, která se projevila v železniční bariéře nebo komplikacích při budování infrastruktury.¹¹⁵ Je také pravda, že v pramenech se představitelé města vymezují vůči přílivu chudých dělníků do města, avšak jde zřejmě spíše o důsledek snížených možností města. Ukazuje to ale na fakt, že Kolín si dal záležet, aby byl vnímán jako průmyslové město a zanedbal tak rozvoj dalších funkcí města v oblasti kulturní nebo školní, které by ho mohly povznést na správní centrum širšího regionu. V tom zřejmě hrál roli i nedostatek financí a možností.

¹¹⁵ Např. ŠAFRÁNEK, J., *Vzpomínky na Kolín*, s. 19.

Po vypuknutí první světové války nastala diskontinuita, která život v Kolíně naprosto proměnila a jeho rozvoj prakticky zastavila.¹¹⁶ Chyběly zde pracovní síly, hospodářství se přeorientovalo na válečnou výrobu, byly stanoveny maximální ceny, neboť rostla dražota, byl zaveden přidělový systém a u některých potravin a v důsledku toho se vytvořil černý obchod. Pro válku méně potřebné podniky omezovaly výrobu, na druhou stranu např. v chemickém průmyslu musela být pracovní doba prodloužena na 12 až 14 hodin denně, aby byla uspokojena válečná poptávka. Pro válečné úsilí byla významná především rafinerie petroleje na Zálabí a později především „Draslovka“, které dostaly státní dohled. Stávky byly zakázány a platy do roku 1915 nerostly. Pro nejpotebnější byla zřízena tzv. lidová kuchyně s vyvařování zdarma nebo za snížené ceny. Kolín tehdy naplno pocítil svou roli jako dopravní křižovatky, projížděly jím stovky vojenských vlaků (což silně ochromilo osobní dopravu) a okolo nádraží se soustředilo velké množství vojáků. Na podzim roku 1914 tu vznikla pozorovací a rozřídovací stanice pro zraněné a nemocné vojáky, kteří zde byli umístěni v karanténě a poté (s výjimkou zajatců) přemístěni. Do města zamířilo také 400 polských uprchlíků z Haliče a 2 tisíce haličských židů, ze zajatců pak především Italové pracovali v místních továrnách, popřípadě na regulaci Labe.

S postupující válkou a nespokojeností se odpor obyvatel projevoval mimo jiné sympatizováním se zajatci. Kvůli špatné úrodě z roku 1915 se horšila zásobovací situace, a od roku 1916 se projevovala také energetická krize kvůli nedostatku uhlí a petroleje a nedostatek kovů. Zvyšovala se rovněž nezaměstnanost zůstavších pracovníků ze spotřebního průmyslu, inflace, daně a množství nově vypisovaných válečných půjček. Během roku 1917 se tak díky zhoršení situace a vlivem zahraničně-politických událostí rozmohly protidrahotní demonstrace a stávky. Pod novým císařem Karlem se také zvýšila aktivita kolínských politiků, která vyjádřila touhu po demokratizaci poměrů a připojila se rovněž k Manifestu českých spisovatelů. Situace se stávala již neudržitelnou a během následujícího roku se zvyšovaly počty manifestací a stávek, na kterých se už otevřeně volalo po osamostatnění. V tom byly aktivní především sociální demokraté a národní socialisté. Od poloviny roku 1918 se nejprve v ilegality zformoval Národní výbor, který začal spolupracovat s důstojníky místní posádky a četnictvem a zároveň započal shromažďovat potraviny, aby mohl převzít zásobování obyvatelstva. 17. října Národní výbor vystoupil z ilegality a 28. října přebрал moc za pomoci dlouhodobě zorganizovaných sokolů, dobrovolných hasičů i kolínské vojenské posádky. Rolí místního zástupce nového státu Národní výbor vykonával až do 8. prosince 1918, kdy byl přes nesouhlas státem rozpuštěn.

¹¹⁶ K dějinám Kolína za první světové války srov. JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 205-210.

Kolínské elity se snažily nové situace po založení Československa využít k nastartování svého růstu. Určité předpoklady město mělo, jenže již tři desetiletí zažívalo zpomalování růstu, což podvazovalo jeho ambice. Zároveň mělo město méně vyvinutou infrastrukturu. Místní elity vsadily s podporou státu na investice do výstavby, která Kolín obohatila o řadu nových budov se symbolickým významem. Asi nejvýznamnější je proslulá budova obchodní akademie při hlavní Žižkově ulici na Kouřimském předměstí. Z těch dalších lze jmenovat budovu Občanské záložny na Karlově náměstí, elektrárnu ESSO, postavenou na Zálabí podle návrhu Jaroslava Fragnera, z dálky viditelnou vodárenskou věž při západním okraji města, moderní „Husův sbor“ (sborový kostel Církve československé) na Husově náměstí v prostoru mezi Kutnohorským a Kouřimským předměstím a rovněž dlouho připravované divadlo při hlavní Kutnohorské ulici, jehož dokončení však spadá až do prvního roku Protektorátu Čechy a Morava. Ve 20. letech město konečně získalo moderní komplexní kanalizační systém, nový regulační plán a úspěšně skončila i kanalizace a splavnění Labe spojené s výstavbou nového říčního mostu, jehož součástí byla hydroelektrárna. Povedlo se rovněž částečně „otočit“ Kolín k řece a upravit nábřeží, především na straně Zálabí. Během 20. let 20. století se také masově rozšířila elektrifikace města a dále se rozvíjely finančních ústavů. Do Kolína přišla např. filiálka Banky československých legií, vznikly tu Lidová záložna v Kolíně a Středočeská záložna v Kolíně a čtyři pojišťovny ve městě vybudovaly své pobočky.¹¹⁷

Naopak se přes velkou snahu nepodařilo do konce sledovaného období vybudovat říční přístav. Pomalu se rozvíjela také železnice. Roku 1925 byla sice otevřena zastávka Kolín – Zálabí na trati do Velkého Oseka, která výrazně pomohla rychle se rozvíjejícímu Zálabí, ale náhrada za dlouhodobě nevyhovující hlavní nádraží dlouho nepřicházela. Navzdory počátku prací již v roce 1919 bylo po řadě koncepčních, organizačních a finančních sporů otevřeno nové nákladové nádraží teprve roku 1931 a nové osobní nádraží až na konci roku 1940. Přes brzký počátek se jen pomalu rozvíjela automobilová doprava. Dynamičtější však byla automobilová nákladní doprava, rozvíjená soukromníky již brzy po válce a od 2. poloviny 20. let také soukromá doprava autobusová.

Místní továrny musely po těžkých válečných časech znovu nastartovat mírovou výrobu, avšak v nových podmínkách výrazně zmenšeného a hospodářsky vyčerpaného státu a vysokých celních bariér to nebylo snadné. Zjistila se také sociální situace, neboť v prvních poválečných letech rostla nezaměstnanost. Situaci se snažil zlepšit Ústav pro zprostředkování práce, avšak z 1166 lidí, kteří se v lednu 1919 ucházeli o práci, jí našlo jen 178 žadatelů.

¹¹⁷ K občanské vybavenosti města srov. např. *Město Kolín*, 1927.

Proto pokračovaly dělnické demonstrace a stávky až do roku 1921. Politické konsekvence se projeví již 15. června 1919 při první všeobecných volbách do obecního zastupitelstva. V Kolíně vyhráli sociální demokraté a druzí byli národní socialisté, společně pak získali nadpoloviční většinu hlasů. Brzy však následoval rozkol uvnitř sociální demokracie, kdy se od ní po sérii stávek, protestů oddělilo radikální levicové křídlo a během jara 1921 vytvořilo místní organizaci Komunistické strany Československa. Komunisté byli v Kolíně relativně úspěšní a vytvořili zde dokonce Průmyslový svaz lučebního dělnictva a vlastní Federaci dělnických tělocvičných jednot (odštěpené ze sociálnědemokratické organizace Dělnická tělocvičná jednota), ale po další radikalizaci a sovětizaci strany po roce 1929 počet členů navzdory hospodářské krizi klesal. Oproti tomu sociálnědemokratické strany Kolínu dominovaly do konce Československé republiky a jejich představitelé se střídali ve funkci starosty až do let 1935/1936,¹¹⁸ kdy se město definitivně propadlo do velkých finančních potíží a stát byl nucen na něj uvalit svou správu v čele s vládním komisařem. Nutno dodat, že v době ohrožení republiky se v Kolíně konala mohutná demonstrace (11. května 1938), na které lidé celého regionu vyjadřovali touhu k obraně, což oficiálně deklarovali dopisem prezidentu republiky.

Ve 20. letech vznikla v Kolíně řada dalších podniků, často specializovaných a moderně zaměřených,¹¹⁹ jako elektrotechnický závod Prchal, Ericsson a spol., továrna na plechové obaly FERRINA, výroba strojů a kovového zboží METEOR, závod na výrobu izolovaných a pancéřových trubek KABLO Kolín nebo továrnu na světelné reklamy Reklamon a řada jiných. Opět však žádný z nich nebyl podnikem z kategorie „Big business“, namísto toho se spíše upevnilo postavení chemického průmyslu. Svoje prvenství posilovala Akciová továrna na výrobu lučebnin, která roku 1920 dokonce založila farmaceutické oddělení, které generovalo určité inovační prostředí. Česká akciová společnost pro rafinování petroleje pak sice upadala, ale roku 1925 se dostala pod americký koncern Standard Oil Company a profitovala ze zvyšující se potřeby benzínu a mazacích olejů v rámci automobilového boomu. Celkově tak lze u velkých podniků vidět postupující monopolizaci a např. německá I. G. Farben se snažila proniknout do Akciové společnosti pro zpracování draselných louhů, rovněž Kolínská továrna na vozy se stala součástí koncernu Ringhoffer –

¹¹⁸ Asi nejvýznamnější starosta meziválečného období byl národní socialista Julius Komrs (1879 - 1954), který město vedl v letech 1923 – 1930 a v letech 1929 – 1931 a 1938 – 1939 dokonce působil jako senátor v Národním shromáždění ČSR. Dalším výrazným starostou byl sociální demokrat Miroslav Jelínek (1900 - 1965), který během svého působení v letech 1931 – 1935 Kolín dovedl ke kolapsu a nucené státní správě. Později byl v letech 1946 – 1948 poslance Ústavodárného Národního shromáždění a již jako člen Komunistické strany Československa poslancem Národního shromáždění ČSR v letech 1948 – 1953.

¹¹⁹ K vývoji průmyslu v Kolíně např. KRONUS, J., *150 let rozvoje kolínského průmyslu*, Kolín: Jaroslav Kronus, 1998; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999.

Tatra. Naopak klesal význam potravinářského průmyslu a v meziválečném období zanikly oba kolínské cukrovary. V roce 1919 se také konečně projevila pozice Kolína jako hospodářského centra, když zde byl založen Klub průmyslníků středolabských okresů v Kolíně jako místní skupina Ústředního svazu čsl. průmyslníků v Praze, kam byl soustředěn skoro celý průmysl z politických okresů Čáslav, Český Brod, Kolín, Kutná Hora, Nymburk a Poděbrady. Kolínský průmysl se vezl na hospodářské konjunktře až do roku 1929, kdy ho zasáhla Velká hospodářská krize. Několik menších podniků úplně zaniklo, avšak těžký průmysl krizi zvládl. Problematická byla samozřejmě nezaměstnanost, kulminující v letech 1931 a 1932.

Kolín se ani v meziválečném období přes určitou snahu nestal úspěšným středním městem, mezi roky 1921 a 1930 se jeho populace zvýšila jen o 2 tisíce obyvatel, i když nastal stavební boom a počet nových domů vzrostl o 1/3. Výše zmíněné aspekty, které bránily většímu rozmachu města, ale nezmizely a sny o „českém Manchesteru“, o velkém říčním přístavu nebo o nevídaně rozlehlé průmyslové zóně zůstaly jen „na papíře“. Naopak, překročení finančních možností města a Velká hospodářská krize vedly k nucené státní správě, zatímco konkurenční Pardubice se dál rychle měnily v klasické střední město.

6. Samospráva a spolková činnost v procesu demokratizace

6.1 Region a demokratizace

Proces demokratizace, tedy proměna společenské struktury z tradičního modelu na model demokratické občanské společnosti s řadou samoregulačních a samosprávných schopností, je předmětem řady odborných kritických debat, nicméně v rámci Západní společnosti ho lze vnímat jako jeden ze zásadních rysů modernizace. Demokratizace je spojena s adaptací společnosti na vyšší počet zdrojů a možností díky pokroku vzdělanosti, techniky a hospodářskému růstu. Průběh procesu je však komplikovaný, ovlivněný řadou faktorů a nezřídka společnosti reagovaly i reverzně. Dalším společným rysem bylo budování společnosti na národním principu, což umožňovalo její reorganizaci na rovnoprávnou občanskou společnost. České národní hnutí je pak spojeno s řadou specifíků, např. se značnou absencí českojazyčných šlechtických a měšťanských elit, která se podepsala na jeho převážně venkovském charakteru a snaze generovat vlastní nové elity pomocí českojazyčného školství. Dobově oblíbený byl také mýtus o dávné demokratičnosti starých Slovanů, potlačené Germány, na kterou lze v moderní době navazovat. Interakce se silnějším a vyspělejším německojazyčným obyvatelstvem, vnímaná přes historizující souvislosti (se zaměřením na husitské války a českou reformaci), se stala hlavním národním narativem, po roce 1918 aktualizovaným o převrácené role v novém Československu a jeho institucionalizaci.¹²⁰

Proces demokratizace v politickém slova smyslu nabíral na intenzitě, když se postupně rozmělněovala i hierarchizace volebního práva na základě majetku (u majetnějších vrstev byla předpokládána vyšší odpovědnost), tedy rozdělení voličů do jednotlivých volebních kurií. Volební právo bylo rozšířeno už za Taafeho vlády v roce 1882 a v letech 1896-1897 byla ve volených orgánech zavedena nová volební kurie se všeobecným hlasovacím právem. Následně v roce 1907 bylo zavedeno pro muže starší 24 let všeobecné, rovné a tajné volební právo a po vzniku Československa byl roku 1920 snížen minimální věk pro voliče na 21 let a poprvé mohly hlasovat i ženy. Celonárodní strany staročeků a mladočeků koncem 19. století nahradilo období masových stran, prosazujících partikulární zájmy jednotlivých

¹²⁰ Srov. RAK, Jiří, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Jinočany: H & H, 1994, s. 99-126.

skupin obyvatelstva. Šířila se tak politická fragmentace a nestabilita, což pokračovalo po „zmražení“ vývoje během první světové války i v období první republiky.¹²¹

Politické dění v regionu je jen velmi málo zmapované, neboť většina publikací či článků na toto téma se zabývá pouze významnými událostmi v dějinách jednotlivých obcí, ale nikoliv soustavným politickým vývojem. Taková analýza je ostatně vzhledem k charakteru dochovaných archivních pramenů značně komplikovaná. Nicméně lze alespoň shrnout, že po dominanci staročeků a krátkém vzestupu mladočeků v 80. a 90. letech 19. století (jejich vliv byl silný obzvláště v Českém Brodě) měli v regionu od přelomu 19. a 20. století největší vliv Sociální demokraté, kteří byli oblíbení především v průmyslových obcích a nejlepších výsledků standardně dosahovali v soudním okrese Kolín.¹²² Ve volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1920 však i díky špatné poválečné situaci se zásobováním vyhráli i v dalších okresech regionu, včetně poděbradského. Ve volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1925 však již nezmohli v okrese Kostelec nad Černými lesy, kde vyhráli Agráři a v okrese Poděbrady, kde vyhráli Národní socialisté. Situace vydržela i ve volbách do Poslanecké sněmovny roku 1929 a nakonec ve stejných volbách v roce 1935 vyhráli Sociální demokraté již jen v okrese Kolín a Agráři ovládli i okresy Český Brod a Kouřim, kde však měli dlouhodobě velmi silné pozice.¹²³

Co se týče výrazných politiků, mimo Kolín (skupina staročeků okolo Václava Radimského, Františka Havelce, Josefa Frománka či Čeňka Hevery a později mladočeků okolo Čeňka Kříčky) lze zmínit několik jmen. Několik z nich je v práci dále zmíněno mezi významnými regionálními hospodářskými elitami – starosta Ratboře Robert Mandelík (1875-1946), starosta Kutlířů, kolínského okresu a zemský poslanec Jan Antonín Prokůpek (1832-1915) nebo starosta Kouřimi, kouřimského okresu a poslanec Říšské rady Hubert Veselý (1842-1914).

Z regionálních politických (a rovněž spolkových a kulturních) osobností pak vysoce výčinná postava **Josefa Miškovského** (1859-1940). Rodák z Poboří u Plaňan, kde se narodil do rodiny statkáře Jana Miškovského, byl mimořádnou a všestrannou osobností, která je sice

¹²¹ Srov. URBAN, Otto, *Česká společnost 1848-1914*, Praha: Svoboda, 1982; URBAN, Otto, *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha: NLN, 2003.

¹²² Vývoj místních organizací sociálně demokratické strany byl poměrně komplikovaný, přičemž často vyrůstaly na přelomu 19. a 20. století ze starších vzdělávacích spolků, jako byl Budoucnost v Kolíně z roku 1896, Dělnický vzdělávací spolek Pokrok v Českém Brodě (Dělnický dům) z roku 1893 nebo Vzdělávací občanská beseda pro okres Kostelec nad Černými lesy z roku 1896. Národní socialisté, kteří měli své voliče především u živnostenských dělníků, železničářů a drobných obchodníků pak již před samotným založením strany (1898) vytvořili roku 1896 v Kolíně, kde měli významné zastoupení, vzdělávací besedu Pokrok a roku 1899 v jejím rámci Politický klub. Po svém založení roku 1899 se rychle v regionu, obzvláště v soudním okrese Kouřim a v Kostelci nad Černými lesy, prosadila Agrární strana. Srov. JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 199-201.

¹²³ *Volby do zákonodárných orgánů Československa a České republiky 1920-2006*, Praha: ČSÚ, 2009.

s regionem úzce spjata, ale vysoce ho přesahovala. Politickým zaměřením byl mladočech a do Českého Brodu přišel mimo jiné právě jako nominant této strany. Mezi obory jeho činnosti patřila mimo politiku také publicistika (založil významné místní periodikum *Naše hlasy*), spisovatelství, historie, spolková činnost a samozřejmě politika. Vystudoval reálku v Kutné Hoře a přestěhoval se do Českého Brodu, kde si zřídil knihkupectví a začal vydávat rozličné publikace, často zaměřené na historii. Ostatně byl duší muzejního spolku, který stál za vznikem městského muzea. Mimo jiné se snažil zmapovat i mizející Čertovu brázdou, pravděpodobnou pravěkou obchodní stezku mezi Sázavou a Chotouní, kterou prošel a zmapoval spolu s novinářem a spisovatelem Hanušem Kuffnerem. Velmi brzy se stal významnou osobností města a po tři desetiletí zasedal v městské radě a v okresním zastupitelstvu. Podílel se na založení okresní nemocnice, městské spořitelny, pomníku Prokopa Velikého, městského gymnázia, rozvíjel starost o sirotky a patřil mezi nadšené propagátory Sokola. Pořádal každoroční akce k výročí bitvy u Lipan a u lipanské mohyly také často řečnil. Později se stal dokonce předsedou Jednoty čs. novinářů a následně doživotním čestným předsedou. S manželkou Annou měl tři děti. O jeho nadregionální oblibě svědčí také řada článků v dobovém tisku, které vycházely v době jeho kulatých narozenin. Josef Miškovský zemřel 3. srpna 1940 a jeho pohřeb 16. srpna téhož roku se stal posledním vystoupením českobrodských sokolů na veřejnosti a manifestací českého vlastenectví.¹²⁴

Kromě Josefa Miškovského patří mezi významné politické osobnosti také další českobrodský politik, **František Macháček** (1874-1941). František Macháček se narodil v Kobyli na Moravě a původem byl ze Svatouchu na Vysočině. Do Českého Brodu se dostal jako vyučený hrnčír a chvíli působil i v Kostelci nad Černými lesy, ve vyhlášeném centru hrnčírství, kde si našel také manželku Marii, se kterou měl stejnojmennou dceru. Od roku 1898 působil v místní buňce sociální demokracie a od roku 1904 pracoval jako kontrolor v okresní nemocenské pojišťovně v Českém Brodě, kde se vypracoval na vedoucího. Během první světové války sloužil dva roky u armády v zázemí a po vzniku republiky se plně pustil do politického života. Sociální demokraté pod jeho vedením vyhráli obecní volby v červnu roku 1919, přičemž získali téměř polovinu všech hlasů. Tehdy se František Macháček poprvé stal starostou města, což zopakoval ještě několikrát a podílel se na značném rozvoji Českého Brodu během období první republiky. V roce 1928 se stal dokonce členem zastupitelstva Země České a o rok později dokonce předsedícím Zemského výboru. Měl blízko

¹²⁴ Stov. *Naše hlasy*, roč. XXXI, č. 5, 1911, s. 2; *Naše hlasy*, roč. XXXV, č. 26, 1915, s. 3; *Vesnické noviny českobrodského okresu 10*, 1959, č. 2, s. 2; BEDNÁŘÍK, Karel, Josef Miškovský. In: *Českobrodský zpravodaj 1965*, č. 3-5; MIŠKOVSKÁ, Zuzana, Českobrodský redaktor Josef Miškovský (1859 - 1940). In: *Archivní prameny Kolínska 1999*, Kutná Hora: SOKA Kolín, 2000, s. 3-25.

k popřevratovému ministru spravedlnosti Františku Soukupovi a 6. března 1930 byl součástí delegace, která T. G. Masarykovi gratulovala na Pražském hradě k jeho 80. narozeninám. Mimo řady městských institucí, o nichž bude pojednáno v kapitole o komunální infrastruktuře, spoluzaložil také Dělnickou tělovýchovnou jednotu, která sídlila v Lidovém domě.¹²⁵ Po událostech let 1938 a 1939 se jeho zdravotní stav rychle zhoršil, odstoupil z politických i spolkových funkcí a 16. února 1942 zemřel na plicní chorobu.¹²⁶

Lze ještě zmínit třetího českobrodského politika z přelomu 19. a 20. století a prvních tří desetiletí 20. století, starostu, podnikatele a velkostatkáře, Viktora Weidenhoffera, pečeckého prvorepublikového starosty a kulturního činovníka Františka Voláka, kteří se silně zapsali do dějin všech tří měst, avšak zhodnocení jejich významu by ještě mělo být předmětem dalších analýz. Více informací je k **Bedřichovi Kaše** (1847-1917), dlouholetému starostovi města (1884-1917) a okresu (1886-1917) Kostelec nad Černými lesy. Tento místní rodák se snažil o rozvíjení dopravně odříznutého města, byl od roku 1873 spoluzakladatelem a předsedou Spolku dobrovolných hasičů, působil jako předseda Městské školní rady, jako člen Okresní školní rady a celkově se stal významným a váženým spolkovým funkcionářem. Nepovedlo se mu sice do města přivést železnici, ale založil zde menší moderní nemocnici, zasadil se o vybudování nové školní budovy a přístavbu věže kostela Andělů strážných.¹²⁷

6.2 Obce, okresy a nová legislativa

Modernizace regionu byla celkově úzce spjata s novou legislativou, která vymezovala kompetence a povinnosti jednotlivých orgánů. Rakouská a rakousko-uherská legislativa měla svou inspiraci v Prusku a ve Francii, Československá republika pak na ní silně navazovala. Byla zároveň odrazem procesu demokratizace, v jehož rámci se formovala nová občanská společnost. Od roku 1850 až do nástupu konzervativní vlády Eduarda Taafeho v roce 1879 byla legislativa poměrně liberální, po zkušenosti z hospodářské krize a jejích důsledků po

¹²⁵ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 290-295.

¹²⁶ Zajímavý medilon k životu Františka Macháčka, včetně vzpomínek jeho syna, je umístěn na stránkách: Macháček František – první starosta po roce 1918. In: *Lidé, osobnosti a události Českobrodsko* [on-line]. © 2019, eStránky.cz [cit. 25. 2. 2018]. Dostupné z: <http://www.cesbrod.estranky.cz/clanky/starostove/machacek-frantisek---prvni-starosta-po-roce-1918.html>.

¹²⁷ 23. ledna 1911 mu bylo uděleno čestné občanství města Kostece nad Černými lesy. HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 219-220. Srov. Bedřich Kaše (1847-1918). In: *PROSTOR – architektura, interiér, design* [on-line]. PROSTOR [cit. 24. 2. 2018]. Dostupné z: <http://www.prostor-ad.cz/pruvodce/pyychod/kostelec/hrbitov/kase.htm>.

roce 1873 se zvýšila úloha státu a monarchie rozvíjela i sociální zákonodárství, které patřilo spolu s Německem a Švýcarskem mezi ty vůbec nejpokrokovější. V dalším textu nastíním ty nejzásadnější zákonné rámce, které měly vliv na obce v regionu. Relevantní specifickou legislativu pak uvedu u jednotlivých kapitol.

Nelze začít jiným zákonem než tím, který **obce** zřizoval. Prozatímní zákon obecní neboli Stadionovo prozatímní obecní zřízení (císařský patent č. 170/1849 ř. z.), který reagoval na revoluční události let 1848-1849, byl schválen v roce 1849 s platností od roku 1850.¹²⁸ Pro Čechy byl uveden do praxe zákonem č. 274 čes. z. z., ze dne 19. října 1854. Skutečný dopad na praktické fungování obcí byl komplikovanější, protože byl po nastolení neoabsolutismu podřízen státním zásahům, které funkčnost samosprávy značně omezovaly. Opravdový začátek obecní samosprávy tak lze datovat až po vydání tzv. říjnového diplomu císaře Františka Josefa I. z roku 1860 (po prohrané válce v Itálii), kterým se vzdal absolutismu, přičemž o rok později vydal tzv. Únorovou (Schmerlingovu) ústavu, v jejímž rámci vznikla Říšská rada, skládající se z panské a poslanecké sněmovny. Moderní obecní samosprávu následně zřídil zákon č. 18/1862 ř. z. Pro Čechy pak obecní zřízení stanovoval zákon č. 7/1864.¹²⁹

Volební systém počítal se třemi volebními kuriemi (sbory), přičemž v první volební kurii volili nejbohatší občané, jejichž přímé daně tvořily třetinu všech odvedených daní a v dalších dvou sborech pak volili středně majetní a nejméně majetní občané. Pravomoci se dělily na samostatné, ke kterým byly obce oprávněny a přenesené, v jejichž rámci spolupracovaly se státem. Samospráva byla umožněna skrze zastupitelstvo čili obecní výbor, z jehož středu se volilo představenstvo obce čili obecní rada v čele se starostou. Starosta byl výkonným orgánem, který měl na starosti bezpečnost, uvádění legislativy v život, daně, brannou povinnost, domovské právo. Obec měla celkově udržovat a rozvíjet svůj vlastní majetek, pečovat o místní infrastrukturu a dohlížet na mravnost, zdravím, nedotknutelností majetku, provádět stavební a požární dozor či pečovat o chudé. Později přibyla i správa

¹²⁸ Zákon je dostupný elektronicky např. v: Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich. In: *ALEX. Historische Rechts- und Gesetzestexte Online* [on-line]. Österreichische Nationalbibliothek [cit. 30. 11. 2018]. Dostupné z:

<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=rgb&datum=18490005&seite=00000203>. Další říšské zákony, zveřejněné v této práci, jsou elektronicky dostupné např. na: Říšská sbírka zákonů. In: *Virtuální knihovna právních předpisů* [on-line]. Masarykova univerzita. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>. K problematice říšských zákonů a jejich uveřejňování viz např. *Ottův slovník naučný. Dvacátýprvý díl*, Praha: J. Otto, 1904. s. 825. K zákonům zasahujícím města v letech 1850 až 1938 srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 44-50.

¹²⁹ K tomuto zákonu a jeho dopadům např. viz: *Zřízení obecní a řád volení v obcích pro království České ze dne 16. dubna 1864*, Praha: Nákladem Linnekogla a Funka, 1872.

nižšího školství. Břemeno, které stát na obce přenášel, se v čase zvyšovalo a představovalo značnou zátěž pro obecní rozpočet.¹³⁰

Jednou z nejvýznamnějších a také nejnákladnějších povinností se stala péče o síť základních **škol**. Navíc tyto povinnosti postupně rostly, včetně podílu na správě středního školství, což kulminovalo školním zákonem č. 62/1863 ř. z., a finálním definováním širokých pravomocí obcí vůči veřejnému školství v roce 1873.¹³¹ V tomto směru se obce dostaly do komplikované situace, neboť budování a péče o školy, především střední, byly při specifickém charakteru českého nacionalismu velmi prestižní záležitost, nicméně taktéž záležitostí velmi nákladnou, takže se u menších měst staly předmětem častého jednání s nadřízenými orgány o spoluúčasti nebo přímém převzetí.

V následujících desetiletích však změny neustaly, naopak v reakci na krizi liberalismu a nástup konzervativních politiků v 70. letech 19. století pokračovaly. Kromě nutnosti proplácet náklady na vojsko, pokud se v obci ubytovalo (1879), se zvyšoval všeobecný důraz na lepší **hygienu**, takže od roku 1874 musely obce řešit budování hřbitovů podle nové, koncepčně promyšlenější legislativy z roku 1874, v roce 1910 upravené českým místodržícím. Od roku 1888 města zřizovala své fyziky pro oblast komunální hygieny, spojené především s kontrolou zdrojů pitné vody, skládkami aj. V roce 1889 přibyl významný zákon č. 19/1883 čes. z. z., obcím ukládal dohled nad nakládáním s dobytkem a nařizoval nucenou jatečnost na centrálních jatkách.¹³²

Rozšiřovaly se i povinnosti obcí v oblasti **zdravotnictví**, a to především od zákona č. 19/1888 ř. z., na nějž navazovala zemská vyhláška č. 33/1890 a konkretizující místodržitelské vyhlášky z let 1890 a 1895. Podle těchto nařízení tak začaly vznikat moderní nemocnice, většinou okresní a v případě větších měst i municipální.

Další veřejnou službou, kterou na obce přenesl stát, byla starost o **chudinu**. Sociální péči o chudé obce převzaly domovským zákonem č. 105/1863 ř. z., od katolické církve. Tato právní úprava, včetně její konkretizace navazujícím zemským zákonem, se však ukázala jako nedokonalá, neboť obce samy určovaly, kteří obecní chudí dostanou domovské právo a tudíž také sociální pomoc. Problém neřešené chudinské problematiky tak především v industrializujících se městech s vysokým počtem přistěhovalých bobtnal a byl akcelerován hospodářskou krizí a stagnací po roce 1873. Konzervativní Taafeho kabinet nicméně učinil řadu dobově velmi progresivních kroků, zaměřených především na pracovníky v průmyslu, které pomohly problém zmírnit a dostaly monarchii na čelo světového sociálního

¹³⁰ HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J. a DOBEŠ, J., *Dějiny správy českých zemí*, 2005, s. 300-301.

¹³¹ MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 46-48.

¹³² K výpisu relevantní legislativy, významně zasahující do vývoje měst srov. tamtéž, s. 44-50.

zákonodárství. Během jeho éry tak vznikla živnostenská inspekce (1883), 11 hodinová pracovní doba, zákaz pracovní činnosti dětí do 14 let a úrazové a nemocenské pojištění (1888). Tyto zákony navíc dále podpořily příliv obyvatel venkova do průmyslových měst. Následovaly další pokusy o prosazení zákonů ke zlepšení sociální péče, včetně sociálního bydlení nebo odchodu do penze, ale k tomu došlo až po vzniku Československa.¹³³

A právě sociální zákonodárství patřilo po roce 1918 k nejnápadnějším „úkolům“ nové republiky. Stát nejen rozvíjel sociální zachytanou síť, ale také aktivně vytvářel pracovní místa a více chránil zaměstnance před pracovními úrazy a nemocemi. Vznikl tak propracovaný komplexní systém, který pomohl stabilizovat situaci v novém státě. Dělnické invalidní a starobní pojištění stanovoval zákon č. 221/1924 Sb., s účinností od 1. července 1926.¹³⁴ Tento zákon sjednocoval pojištění dělníků ohledně invalidity, stáří, nemoci či vdovských a sirotčích důchodů. Zřizoval též Ústřední sociální pojišťovnu, která na ostatní pojišťovny dohlížela. V roce 1925 pak stát přešel na tzv. gentský systém, který kombinoval státní podporu a prostředky odborových organizací. Stát se zasadil také o podporu sociálního bydlení, a to především zákonem č. 211/1919 Sb., který definoval stavební úlevy a dále zákonem č. 35/1923 Sb., o stavebním ruchu. Regulace cen nájemného pak nařizovalo vládní nařízení č. 251/1923 Sb., zařazující některé obce do nájemných tříd. Spolu s řadou dalších zákonů, schválených především v 1. polovině 20. let, které poskytovaly různé úlevy, se tak vcelku úspěšně snažil o zlepšení situace v sociálně dostupném bydlení.

Celkově se zvýšila snaha státu o investice do veřejně prospěšných projektů a řadu dosavadních zařízení postátnoval. Výrazně se to projevilo ve zdravotnictví, které se po první světové válce a epidemii tzv. španělské chřipky dostalo do těžké situace a stát navíc vydal zákon č. 332/1920 Sb., který převedl na bedra státu zdravotní službu, takže byly rušeny instituce městských fyziků.¹³⁵

Zvyšování role státu se projevilo i ve školství, kde stát vstupoval do financování provozu, platů učitelů a dalších zaměstnanců, a také získal převažující vliv nad investicemi do nových škol. Svou novou roli definoval v zákonu č. 292/1920 Sb., který mimo jiné rušil dosavadní běžnou praxi školských přírážek. Zvyšoval se také vliv okresů. Zákonem

¹³³ Srov. JAKUBEC, Ivan a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848-1992*, Praha: Oeconomia, 2008; MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 49.

¹³⁴ ZÁKON ZE DNE 8. 11. 1928, JÍMŽ SE MĚNÍ A DOPLŇUJE ZÁKON ZE DNE 9. ŘÍJNA 1924, ČÍS. 221 SB. Z. A N., O POJIŠTĚNÍ ZAMĚSTNANCŮ PRO PŘÍPAD NEMOCI, INVALIDITY A STÁŘÍ. In: *EPRAVO.CZ* [on-line]. © EPRAVO.CZ, a.s., 1999-2018, ISSN 1213-189. Dostupné z: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=4707&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>. Na serveru EPRAVO.CZ lze také dohledat další zákony, uvedené v této práci s datem schválení od 28. 10. 1918.

¹³⁵ K vývoji legislativního rámce pro české obce v letech 1918-1938 srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 72-77.

č. 77/1922 se pak školní přírážky částečně vrátily, ale byly přímo včleněny do obecních rozpočtů.

Je zajímavé, že zákonodárství z dob monarchie, zaměřené na infrastrukturu, platilo během existence první republiky většinou i nadále, s výraznou výjimkou zákona č. 438/1919 Sb., který stanovil státní podporu při soustavné kanalizace (více viz v samostatné kapitole). Naopak jen dílčí změny se projevily na obecním zřízení. Oproti současnému stavu, kdy si obec mohla zvolit prakticky jakoukoliv komisi, byla od počátku 20. let stanovena povinnost ustanovení komise finanční a letopisecké. Starosta pak již nevedl běžnou agendu sám, ale byla tím pověřena celá obecní rada, která nicméně stále byla volena obecním zastupitelstvem a tvořila jeho jednu třetinu.¹³⁶

Alespoň stručně je nezbytné uvést další související legislativní změny ve sledovaném období. Na základě „Únorové ústavy“ z roku 1861 byla ustanovena dvoukomorová Říšská rada, v jejíž dolní komoře zasedali zástupci jednotlivých zemských sněmů. Situaci v celé Habsburské monarchii tak mohl volič v regionu ovlivňovat především volbami do zemských sněmů, které nově disponovaly zákonodárnou mocí. V Českém zemském sněmu působily kurie velkostatků s 5 virilisty, kurie měst a obchodních komor (ve volbách však kandidovaly odděleně) a kurie venkovských obcí. Celkem v Českém zemském sněmu zasedalo 241 poslanců.¹³⁷ Říšská rada nebyla příliš funkční až do roku 1867, kdy byla, v rámci politické reakce na prohranou Prusko-Rakouskou válku roku 1866 a rakousko-uherské vyrovnání z února 1867, vydána tzv. Prosincová ústava. Ta již tvořila základ relativně moderního právního uspořádání Habsburské monarchie. Do Říšské rady se pak již od roku 1873 volilo přímo, přičemž se volilo v rámci kurií velkostatkářské, kurie obchodních měst, kurie obchodních a živnostenských komor a kurie venkovských obcí. Vliv českých politiků byl v důsledku tzv. pasivní rezistence silně omezený až do jejího ukončení v roce 1878 (Český zemský sněm), respektive 1879 (Říšská rada).¹³⁸

System se rozpadl na konci první světové války, kdy se z Národního výboru vytvořil nejprve Národní výbor Československý a 14. listopadu 1918 pak až do roku 1920 vzniklo v rámci prozatímní ústavy Revoluční národní shromáždění. To schválilo na konci své činnosti novou Ústavní listinu Československé republiky, v jejím rámci vzniklo dvoukomorové

¹³⁶ KAŇKA, Josef, *Základy správy obecní. Správní příručka českých zemí*, 2. rozšíř. vyd., Kutná Hora: vl. nákl., 1927; KLIMENT, Josef, *Základy obecního zřízení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Systematický výklad zákonů o způsobu jednání obecních orgánů a návrh jednacích řádů*, Brno: Rolnická tiskárna, 1930. Srov. *Masarykův slovník naučný, díl 5. N-Q*, Praha: Československý kompas, 1931, heslo „Obec“.

¹³⁷ URBAN, O., *Česká společnost 1848-1918*, 1982. s. 147-153.

¹³⁸ Srov. NAVRÁTIL, Michal, *Almanach sněmu království Českého 1895-1901*. Praha: Edvard Beaufort, 1896.

Národní shromáždění republiky Československé, přičemž v poslanecké sněmovně zasedalo 300 poslanců a v senátu 150 senátorů. Jak je uvedeno výše, volební právo bylo všeobecné, minimální věk voliče byl 21 let a hlasovat již mohly i ženy. Zemské orgány ztratily autonomii, přičemž do roku 1928 v Čechách působil Zemský výbor, jmenovaný československou vládou. Po schválení zákona č. 125/1927 Sb. a rovněž zákona č. 92/1928 Sb. byla vytvořena zemská zastupitelstva, (120 členů, 1/3 jmenovaná československou vládou, 2/3 vybrány ve volbách), zemské úřady a institut zemského prezidenta, jmenovaného československým prezidentem. Tato situace přetrvávala až do konce sledovaného období.¹³⁹

Pro analýzu vývoje regionu byl mimořádně důležitý vznik **okresů**, které postupně nahradily dosavadní panství. Postupně přebíraly také funkci krajů, protože ty byly nejprve k roku 1850 reorganizovány a v roce 1862 zrušeny. V roce 1850 byly zřízeny větší politické okresy (v regionu Kolín, Český Brod, Poděbrady) v čele s hejtmanem a menší soudní okresy (Kolín, Kouřim, Český Brod, Kostelec nad Černými lesy, Poděbrady). Mezi pravomocemi hejtmana bylo provádění zákonů na lokální úrovni, dohlížení nad nově vzniklou samosprávou obcí, měl na starosti veřejný pořádek, bezpečnost, evidenci obyvatel, udržování dopravní infrastruktury či záležitosti okolo ubytování armádních jednotek. Již v roce 1855 však vznikly smíšené okresní úřady, které působily v hranicích původních soudních okresů, s nimiž se okresy politické spojily. Nový smíšený okres tak realizoval jak funkci nižší správní jednotky státu, tak i správu soudní a např. finanční. V čele stál okresní představený. To trvalo až do roku 1868, kdy vznikla definitivní podoba okresní správy, která vydržela i období Československa. Situace se částečně vrátila do let 1850-1855, takže vedle sebe existovaly větší politické okresy a menší soudní okresy. V čele politického okresu stál okresní hejtman, jemuž do pravomocí předchozích představitelů okresní správy přibyl i dohled nad volbami. Ve výsledku to znamenalo definitivní zrušení správních orgánů v Kostelci nad Černými lesy a v Kouřimi, kde zůstaly jen okresní soudy, což dále oslabilo význam a rozvoj obou měst.

Roku 1864 pak vznikly **samosprávné okresy**, zřízené ve hranicích soudních okresů (Kolín, Kouřim, Český Brod, Kostelec nad Černými lesy, Poděbrady). Byl to samosprávný orgán, který umožňoval obcím realizovat jejich zájmy na vyšší úrovni, a zároveň to byla do jisté míry protiváha regionální státní správy. Obce postupem času také začaly více využívat kooperace se samosprávnými okresy při realizaci projektů, které přesahovaly obecní rámec, nebo se na ně snažily převádět finančně nákladné instituce. Mimo to pak mohly samosprávné

¹³⁹ KÁRNÍK, Zdeněk, *České země v éře První republiky, Díl 1. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929)*, Praha: Libri, 2000, s. 100-101. Srov. SCHELLE, Karel, *Vývoj české veřejné správy*, Ostrava: KEY Publishing s.r.o., 2008, s. 212; HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J. a DOBEŠ, J., *Dějiny správy českých zemí*, 2005.

okresy vyvažovat i chybná rozhodnutí na obecní úrovni. Od roku 1865 stálo v jejich čele okresní zastupitelstvo, tvořené standardně 18-36 členy (např. okres Kolín měl 24 zastupitelů), kteří byli voleni odděleně venkovskými obcemi, městy, velkostatky i významnými průmyslníky a obchodníky. V rámci zastupitelstva pak byl zvolen užší šestičlenný výkonný orgán, nazvaný okresní výbor, v čele s okresním starostou. Volební období bylo tříleté. Samosprávné (zastupitelské) okresy měly řadu pravomocí. V rámci samostatné působnosti měly na starosti okresní majetek, spravovaly okresní instituce, dozороvaly nad obecní samosprávou, okresní dopravní infrastrukturou a povolovovaly i případné spojování obcí. V rámci přenesené působnosti se pak staraly o ubytování vojska či některé záležitosti soudní a správní.¹⁴⁰ V Kostelci nad Černými lesy a Kouřimi, které byly centry vlastních samosprávných okresů, to znamenalo alespoň částečné zmírnění situace, která nastala po zrušení jejich politických okresů a spojení s politickými okresy Český Brod, respektive Kolín.

Po vzniku Československa byly samosprávné okresy rozpuštěny a místo nich vznikly okresní správní komise. V letech 1927-1928 pak na základě zákona č. 125/1927 Sb., proběhla reorganizace okresní správy, která dosavadní praxi unifikovala a definitivně tak samosprávné okresy zanikly. Okresy byly totiž reorganizovány v souladu s reorganizací zemské správy (která nad okresy dozороvala) a vznikly jednotné okresní úřady (název správní jednotky byl jednoduše „okres“) v čele s okresním hejtmanem. Ty v sobě kombinovaly jak státní správu, tak i samosprávu. Součástí okresů bylo okresní zastupitelstvo o 18-36 členech s šestiletým funkčním obdobím (volební právo měli jen občané od 24 let věku). 2/3 členů byla volena přímo, zbytek byl dosazen z okruhu „odborníků“. Scházelo se minimálně čtyřikrát ročně. Ze svého okruhu zastupitelstvo volilo osmičlenný okresní výbor (s dalšími osmi náhradníky), které se scházelo častěji. Nové okresy (Kolín, Český Brod, Poděbrady) pak měly ve své působnosti záležitosti správního soudnictví, hospodářství, metodickou, poradní či iniciační funkci. Mezi orgány nových okresů patřily také komise, přičemž finanční komise byla obligatorní. Měla v čele předsedu, polovina členů byla volena a druhá jmenována a celkově dohlížela nad okresním hospodařením i nad hospodařením okresních institucí. Ostatním komisím předsedal hejtman, který zastupoval okres navenek. Separátně od těchto nových okresů pak nadále působily původní soudní okresy.¹⁴¹

¹⁴⁰ Srov. HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J. a DOBEŠ, J., *Dějiny správy českých zemí*, 2005, s. 304-305.

¹⁴¹ FLÖGEL, Jaroslav, *Praktická příručka pro obecní a okresní funkcionáře*, Praha: Vl. Orel, 1931; KLAPKA, Jaroslav, *Okresní zastupitelstva a výbory (Systematický výklad a texty zákonů)*, Vysoké Mýto: Československá Obec samosprávná, 1930. Srov. *Historický vývoj právní úpravy správního řízení a dalších postupů ve veřejné správě v českých zemích (1918-2005)*, Olomouc: Právnická fakulta, 2007. HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J. a DOBEŠ, J., *Dějiny správy českých zemí*, 2005, s. 379-381.

6.2 Spolková činnost

Významným, avšak nepříliš akcentovaným fenoménem demokratizace je spolková činnost. Ačkoliv má samosprávné sdružování na základě společných zájmů kořeny již v antice, masové se stalo během výše zmíněné společenské reorganizace během procesu modernizace, kdy se rovněž rozšiřovalo informační pole a diverzita zájmů jednotlivých částí společnosti. Sdružování, inspirované britským a německým vzorem, se velmi silně prosadilo také v hospodářské sféře (záložny, družstva, kampeličky, ale také akciové společnosti, živnostenská společenstva aj.), což bude uvedeno v dalších kapitolách. Spolčování upravoval již zákon č. 253/1852 ř. z., který nebyl příliš restriktivní, avšak deklaroval nutnost povolení okresního hejtmanství. Tím bylo v období neoabsolutismu zabráněno zakládání politických spolků. Nicméně na základě zákona vznikala řada spolků, včetně hospodářských (např. i akciové společnosti). Na to po politickém uvolnění v 60. letech 19. století navázal nový spolčovací zákon č. 134/1867 ř. z., v jehož rámci sice úřady mohly během čtyř týdnů nový spolek zrušit a bylo třeba konání schůze spolku ohlašovat s úřadům s předstihem, avšak pokud přímo neodporovaly zákonu, nebývala činnost spolků příliš narušována. Nutno dodat, že mezi spolky se dle zákona řadily i politické strany, takže spolková a politická činnost bývaly provázány. Nová podoba sdružování také navazovala na zrušené cechy, které byly nahrazeny povinným živnostenských sdružováním. Tento liberální zákon umožnil doslova „boom“ zakládání nových spolků a nebyl zrušen ani po vzniku Československa. Následuje stručný přehled těch nejvýznamnějších (nehospodářských) spolků v regionu.

První spolky vznikaly již během 1. poloviny 19. století a měly kulturní zaměření. Motivací bylo počínající národní obrození. Mezi první se řadil ochotnický divadelní spolek v Kouřimi z 20. let, dále Česká čtenářská beseda z roku 1827 a ochotnická představení se značně nepravidelně konala od počátku století (většinou byla provozována studenty) i v Kolíně, což vyvrcholilo založením ochotnického spolku roku 1841. V roce 1883 se změnil na Spolek divadelních ochotníků Tyl a již pět let předtím vznikl dělnický zábavný spolek Kotlár, zaměřený na dramatickou tvorbu a rovněž divadelní spolek Jirásek. Od roku 1883 se ustanovilo taktéž Družstvo pro postavení divadla v Kolíně, které však svůj záměr realizovalo až na samém sklonku realizovaného prostředí, přičemž budova divadla byla dostavěna až roku 1939. V roce 1859 byl v Kolíně založen také mužský zpěvácký spolek Dobroslav a roku 1876 ženský pěvecký spolek Dobromila. Navzdory absenci reprezentativní divadelní budovy

byl Kolín pro celý region centrem divadelních a hudebních aktivit. V roce 1905 pak vznikla Kolínská filharmonie.¹⁴²

To však neznamenalo, že by ostatní města nevyvíjela v tomto směru žádnou aktivitu. V Českém Brodě se v roce 1865 sdružili ochotníci do nového spolku, který od roku 1869 začal hrát české divadelní hry, nicméně se v roce 1884 sloučili s divadelním odborem Sokola. Příliš dlouho nevydržel ani zpěvácký spolek Ozvěna z roku 1864. V Kouřimi pak pokračovaly aktivity ochotníků z doby předbřeznové (spolek Zličan) a roku 1865 zde vznikl zpěvácký spolek Lech. V Kostelci nad Černými lesy vznikl v roce 1865 rovněž divadelní spolek, který založili místní vysokoškolští studenti, a roku 1884 zde vznikl zpěvácký spolek Lumír. V Úvalech byl založen divadelní kroužek roku 1866 z iniciativy faráře Františka Soukupa. Roku 1885 zde vznikl také Zpěvácký spolek Smetana, sdružující drážní a cukrovarnické úředníky. V Pečkách byla roku 1884 založena Čtenářská beseda, u níž byl vytvořen poměrně kvalitní divadelní odbor, a vymezovala se vůči kulturním aktivitám německojazyčného vedení místního Weinrichova cukrovaru. Malé ochotnické sbory vznikly i v menších obcích, za všechny lze připomenout spolek Tyl ze Stříbrné Skalice z roku 1891. Od konce 90. let 19. století vznikaly rovněž muzejní jednoty, díky kterým byla zakládána v regionu muzea (Kolín 1895, Český Brod 1896, Kouřim 1906, Kostelec nad Černými lesy 1930).¹⁴³

V roce 1863 vznikl v Českém Brodě česko-německý spolek Českobrodská beseda, v němž se sdružovali především úředníci, křetí inklinovali k němčině a německé kultuře. V Kolíně, v Českém Brodě a v Kouřimi také vznikly spolky Měšťanská beseda a Řemeslnická beseda. V Kolíně byla Řemeslnická beseda po sokolské jednotě druhým nejvýznamnějším spolkem. V Kostelci nad Černými lesy vznikla Měšťanská beseda roku 1867, ale její činnost po osmi letech skončila.¹⁴⁴ Roku 1873 vznikla v Kolíně Svobodná obec baráčníků, která šířila humanistické ideje spojené s charitativní činností a tradicionalistickým vlastenectvím. Značný impulz pro rozšíření „Baráčníků“ po celých českých zemích byla jejich účast na Jubilejní zemské výstavě v Praze roku 1891 a Národopisné výstavě československé v Praze roku 1895, na nichž spolek vystavil model baráčnícké rychty v Praze.¹⁴⁵ Na tomto místě je třeba

¹⁴² SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886-1900, s. 164; VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, s. 253; SOKA Kolín, Spolky města Kolína 1859-1961, úvod ke sdruženému inventáři; RŮŽIČKA, B., *Dějiny divadelního družstva*. In: *Divadlo v Kolíně. Památník vydaný Divadelním družstvem, spolkem pro postavení divadla v Kolíně, k otevření nového divadla dne 12. listopadu 1939*, Kolín: Divadelní družstvo, 1939.

¹⁴³ JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 177-178, 195-196.

¹⁴⁴ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886-1900, s. 136; ŠAFRÁNEK, J., *Vzpomínky na Kolín*, 1924, s. 63; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 177-178, 196.

¹⁴⁵ Srov. JOUZA, Ladislav a JOUZOVÁ Miroslava, Pavel Fischer. In: *Práce muzea v Kolíně, řada společenskovoední IX*, Kolín: Regionální muzeum Kolín, 2005, s. 52-53; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 196.

zdůraznit, že naprostá většina místních spolků byla určitou obdobou celonárodních spolků, zatímco „Baráčníci“, kteří zpřítomňovali svou idealizovanou podobu tradičního českého venkova, jsou skutečně originálním přínosem sledovaného regionu.

Nejvýznamnějším spolkem v regionu byl samozřejmě **Sokol**, který byl nejprve založen roku 1862 v Kolíně bezprostředně poté, kdy vznikla první jednota v Praze. Právě Kolín se stal regionálním ohniskem šíření hnutí a významným centrem sokolských jednot v regionu. Další významné sokolské jednoty vznikly roku 1868 ve Velimi, roku 1870 v Českém Brodě a v Kouřimi, roku 1887 v Kostelci nad Černými lesy, roku 1888 v Pečkách a roku 1907 v Úvalech. Sokol, který v českém národním duchu navazoval na antický ideál kalikaghatia a zároveň vycházel z německých „turnerských spolků“, se stal mimořádně oblíbeným. Vedle hromadného cvičení totiž pořádal zábavy, plesy, výlety, divadelní představení a po vzniku Československa také provozoval vlastní biografy. Věhlas kolínskému Sokolu dávala o roku 1871 také proslulá kapela Františka Kmocha (1848-1912), rodáka ze Zásnuk a jednoho z nejvýznamnějších skladatelů pochodové hudby v českých zemích. Působnost Sokola se postupně rozšiřovala, neboť se od prvotní národnostní problematiky postupně zaměřoval také na politické a sociální otázky, přičemž z hlediska politického směřování nebyly od konce 19. století výjimečné rozkoly a zakládání konkurenčních jednot. V problematických prvních letech první republiky byli členové Sokola rovněž výrazným bezpečnostním faktorem a řada z nich byla nasazena v bojových akcích proti Maďarsku a Polsku. V Kolíně se také narodil a působil významný sokolský činovník, od roku 1912 člen předsednictva České obce sokolské, Alois Václav Prágr (1857-1943).¹⁴⁶

Od konce 60. let 19. století byla zřejmá snaha měšťanů o osvětu v rozrůstajících se dělnických vrstvách. V tuto dobu ještě dělnictvo a měšťané spolupracovali na základě národnosti, která byla prozatím důležitější, než rozdělení do tříd. Mezi první společné samosprávné spolky patřil kolínský Oul z roku 1869, což bylo podnikatelské potravinové družstvo sdružující místní řemeslníky a dělníky. Družstvo však vykonávalo i další osvětovou a sociální činnost a řada jeho členů pocházela z kolínského okresu. Na podobné bázi vznikaly také spolky Úspora z Kostelce nad Černým Lesem z roku 1870 a spolek Včela, založený v Maloticích a v Červených Pečkách téhož roku. Roku 1871 byl založen spolek Oul v Úvalech a roku 1871 byl v Českém Brodě založen Spolek vzájemně se podporujících

¹⁴⁶ SOKA Kolín, f. Tělocvičná jednota Sokol Kolín, inv. č.3a, Zápisník správního výboru 7. 10. 1862 – 16. 4. 1874, s. 1; SOKA Kolín, knihovna, Výroční zprávy Sokola kolínského za roky 1884-1938; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 196. Srov. MATOUŠEK, V., *Čechy krásné, Čechy mé*, 2010, s. 187; SPLITKOVÁ, Irena, *Život a dílo A. V. Prágra: Portrét osobnosti sokolského a spolkového pracovníka v Kolíně*, bakalářská práce, Slezská univerzita v Opavě, Opava, 2000.

dělníků, který měl mimo v názvu uvedené činnosti za účel také osvětu, v jejímž rámci již propagoval ranné sociálně demokratické názory. Dělnických a řemeslnických spolků poté vznikalo víc, přičemž asi nejzajímavější je hrnčířský spolek Kruh z Kostelce nad Černými lesy, založený roku 1876. Sdružoval majitele hrnčířských dílen, jejich dělníky a tovaryše. Na konci 80. let 19. století v tomto zájmovém spolku vzrůstaly animozity na základě třídního původu, což vyvrcholilo jeho rozdělením.¹⁴⁷

Nová fáze již politicky vyhocenějšího sdružování rostoucího dělnictva proběhla koncem 19. století, kdy se některé spolky staly předstupněm lokální sociálně demokratické organizace. V Českém Brodě tak již roku 1879 vznikla Dělnická beseda, v Kostelci nad Černými lesy Dělnický vzájemně se podporující spolek Svornost, ve Velimi Vzdělávací a podporovací spolek Jarost a dělnické besedy vznikaly i v dalších městech. Roku 1892 vznikla Dělnická beseda také v Kolíně, avšak politická činnost jí nebyl umožněna a tak se soustředila na vzdělávací a podpůrnou činnost. Proto byl roku 1896 založen již nepokrytě angažovaný Politický spolek Budoucnost, z něž vznikla kolínská organizace sociálně demokratické strany. V Českém Brodě byl roku 1893 založen Dělnický vzdělávací spolek Pokrok, z něhož se, po následné změně názvu na Občansko vzdělávací spolek Pokrok a později na Dělnický dům, stala v roce 1901 místní odnož sociálně demokratické strany. V roce 1896 byla založena také Vzdělávací občanská beseda pro okres Kostelec nad Černými lesy, z níž se rovněž vytvořila místní organizace sociálně demokratické strany a roku 1903 se tyto myšlenky ještě silněji etablovaly založením odborové organizace Svaz hlinářských dělníků v Rakousko-Uhersku, skupina Kostelec nad Černými lesy. Na vznik těchto organizací navázalo zakládání Dělnických tělocvičných jednot, např. roku 1907 v Kostelci nad Černými lesy nebo roku 1909 v Úvalech. Místní Dělnická tělocvičná jednota Rovnost, která se roku 1922 rozštěpila, provozovala od roku 1923 první kino. To bylo v regionu poměrně ojedinělé, neboť jak již bylo řečeno, v ostatních obcích se o biografy staral většinou Sokol. V roce 1912 vznikla Dělnická tělocvičná jednota i v Pečkách.¹⁴⁸

Z dalších politických spolků lze zmínit mladočeská uskupení Občanský klub v Kolíně z roku 1885 (od roku 1896 převzatý radikály), Klub národní strany svobodomyšlné pro kolínský, kouřimský a poděbradský okres z roku 1887 a Politický spolek polabský z roku 1890. Tyto spolky byly centry mladočeského vlivu v regionu. Dále pak lze uvést národně

¹⁴⁷ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886-1900, s. 164; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 199-201.

¹⁴⁸ *Pečky a Okolí*, 1960, nestr.; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 37, 42; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 199-201.

sociální výchovně vzdělávací besedu Pokrok, založenou roku 1896 a následný Politický klub z roku 1899.¹⁴⁹

Z řady dalších spolků pak lze uvést spolky okrašlovací, které např. v roce 1877 vznikly v Úvalech a v Kolíně.¹⁵⁰ Regionální kuriozitou je tzv. Spolek koupelny v Úvalech, založený dle britského vzoru roku 1894 farářem Vojtěchem Šrámkem a přáteli a známými. Spolek měl postupně asi 90 členů, většinou úřednického a měšťanského původu, přičemž se scházel v lázni.¹⁵¹ Významnou byla postupná zakladatelská vlna sdružení dobrovolných hasičů, kteří se nejprve během 2. poloviny 19. století etablovali většinou ve větších sídlech a od přelomu 19. a 20. století i v menších obcích. Od přelomu obou století se také více projevuje fenomén volného času, díky němuž začínají vznikat první sportovní kluby, většinou fotbalové – 1898 Český Brod, 1908 Pečky, 1912 Kolín. V Úvalech (1919), v Kouřimi (1921) nebo v Kostelci nad Černými lesy (1923) jsou fotbalové týmy zakládány až během první republiky, stejně jako ve velké části menších obcí v regionu.

Ostatně právě v období první republiky nastává doba dalšího rozvoje spolkové činnosti, která se (např. u Sokola) již rozšiřuje do menších obcí a zároveň jsou ve větších sídlech zakládány již úzce zaměřená uskupení, např. včelařské, lovecké a kynologické spolky, tenisová družstva, zahrádkářské spolky, střelecké spolky aj. Při pohledu na počet spolků např. v Českém Brodě ke konci sledovaného období v roce 1938 dojdeme k číslu 83.¹⁵² Zajímavým je také rozvoj kulturního života v regionu, který byl soustředěn v Kolíně a poměrně překvapivě v Kouřimi. V Kolíně nabyla na významu Kolínská filharmonie, oba zpěvácké spolky a Městská hudba Františka Kmocha, zároveň zde bujel také život divadelní a ochotnická představení pořádal jak divadelní spolek Tyl, tak i divadelní odbory Sokola a dělnických tělovýchovných jednot a dokonce divadelní soubory jednotlivých politických stran, včetně komunistické strany (spolek Prolekult). V Kouřimi pak kvalitu představení místních ochotníků výrazně zvýšila překladatelka a spisovatelka Žofie Podhorecká (1877-1963). Mimo města se etablovaly některé kvalitní kapely při sdruženích dobrovolných hasičů, např. v Kořenících nedaleko Ratboře (1918, založena Jindřichem Franzem).¹⁵³

¹⁴⁹ *Kolínské listy*, roč. XIV, č. 1, 4. 1. 1913; JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 199-201; VESELÝ, Tomáš a SRB, Vladimír, *Činnost politických spolků a stran v Kolíně v letech 1861-1938*, seminární práce, Univerzita Karlova v Praze, 1995, s. 13-14, 20-23.

¹⁵⁰ Srov. SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886-1900, s. 150-151, 479.

¹⁵¹ ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 39.

¹⁵² SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938.

¹⁵³ JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 230-231.

7. Demografie a složení populace

7.1 Vývoj počtu obyvatel

Jedním z nejvýznamnějších ukazatelů modernizace je demografický vývoj, který procházel podstatnými změnami. V uvedeném období tak můžeme sledovat regionální projevy obecného trendu proměny typicky agrární kombinace vysoké porodnosti a vysoké úmrtnosti na relativně nízkou porodnost a úmrtnost. Nicméně v přechodném období, kdy se poměr mezi živě narozenými a zemřelými rozevřel ve prospěch porodnosti, lze sledovat historicky ojedinělý dynamický nárůst obyvatelstva, který se tak stal významným hospodářským a sociálním faktorem. Nutno ovšem dodat, že tento nárůst obyvatelstva nedosahoval hodnot ve srovnatelných regionech v německých zemích, což bylo mimo jiné dáno i vyšším věkem, ve kterém byly uzavírány sňatky.

Tab. 2: Počet obyvatel dle okresu v letech 1880-1930¹⁵⁴

Rok	Soudní okres				Celkem
	Český Brod	Kostelec nad Černými lesy	Kolín	Kouřim	
1880	27 503	18 778	35 341	28 752	110 374
1930	36 349	15 982	46 449	27 976	126 756
Změna v %	32,2	- 14,9	31,4	- 2,7	14,8

Zdroj: *Podrobný seznam míst v Čechách*, 1885; *Statistický lexikon obcí v Zemi české*, 1934.

Sledovaný region mezi roky 1880 a 1930 vzrostl o necelých 15 %, avšak české země (v současných hranicích) zaznamenaly celkový nárůst ve výši 30 %. Z regionu¹⁵⁵ na průměrný přírůstek obyvatel v českých zemích dosáhl (a také jej přesáhl) soudní okres Kolín a rovněž Český Brod, jehož růst byl ještě vyšší. Průměr tak snižují soudní okresy Kouřim a Kostelec

¹⁵⁴ U demografických dat je jako finální rok pro porovnání vývoje uveden rok 1930. Další sčítání lidu, plánované na rok 1940, již z pochopitelných důvodů nemohlo být realizováno a data po druhé světové válce a následném odsunu a dalších migračních pohybech již jsou příliš diskontinuitní.

¹⁵⁵ Okres Kolín je ze statistických důvodů uveden jako celek, avšak do sledovaného regionu spadá jen jeho západní část. V údajích rovněž nejsou zahrnuty Pečky, které přináležely do okresu Poděbrady. Údaje za samotnou obec Pečky jsou uvedeny níže. Podobný přístup byl kvůli vzájemné porovnatelnosti aplikován napříč celou prací.

nad Černými lesy, které naopak v počtu obyvatel klesly. Okres Kouřim jen mírně, o necelá 3 %, ale pokles druhého jmenovaného okresu o 15 % byl již značný. V obou případech tedy nejde ani o skrytou depopulaci, kdy vymezená oblast roste méně, než činí její přirozený přírůstek obyvatelstva, ale o přímé vylidňování, které zasáhlo především zemědělský venkov. V okrese Kouřim pokles alespoň částečně vyvažoval relativní rozvoj obcí na jeho severní hranici, které ležely v blízkosti Olomouc – Praha, nebo na ní byly přímo napojeny.

Při analýze vzájemně porovnatelných údajů ze sčítání lidu od roku 1869 v okresech dle dnešních hranic, přičemž sledovaný region zastupuje dnešní (rok 2019) okres Kolín, nastal mezi roky 1869 a 1930 nárůst obyvatelstva z více než 80 tisíc lidí na více než 110 tisíc, tedy o necelých 38 %.¹⁵⁶ V českých zemích se pak počet obyvatel zvýšil ve stejné době o 41 %. Pokud vezmeme na vědomí, že nešlo o klasický rychle rostoucí průmyslový region, ale spíše o zemědělskou oblast s převažujícím potravinářským průmyslem, z kterého se navíc často odcházelo do nedaleké Prahy, je nárůst blízko českému průměru znakem vcelku úspěšné modernizace. Tento úspěch ještě zvýrazňuje porovnání s oblastí okolo Kutné Hory, která je v zásadě shodná s dnešním okresem Kutná Hora. Její obyvatelstvo v téže době pokleslo o asi 4 % (ze 103 tisíc na 99 tisíc). Mimo to je prakticky srovnatelný s nárůstem mimořádně úrodného a dopravně skvěle napojeného okresu Nymburska (bráno rovněž v dnešních hranicích), který má navíc přidanou hodnotu řeky Labe. Nymburk totiž mezi roky 1869 a 1930 vzrostl téměř o 40 % (ze 73 tisíc na 102 tisíc). Při analýze podílu okresu Kolín na celkovém počtu obyvatelstva českých zemí, v roce 1869 tvořil tento podíl 1,1 %, v roce 1930 pak mírně poklesl na 1 %.

Nelze rovněž zapomenout na fenomén tvorby aglomerací. V této době však ještě pražská aglomerace do vymezeného regionu nezasahovala (během 2. poloviny 20. století byly některé obce na západním okraji politického okresu Český Brod připojeny k Praze), i když se mu svou východní hranicí výrazně přiblížila, takže to byl spíš částečný případ Kolína,¹⁵⁷ který výrazně ze zbytku regionu vyčníval. S tím souvisí i zvýšení podílu obyvatelstva Kolína jako regionálního centra oproti (více méně) „periferii“ zbytku sledované oblasti. Pokud v roce

¹⁵⁶ RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora. Pro tyto údaje jsem byl nucen využít statistická data za okres Kolín v aktuálním vymezení (k roku 2018), neboť údaje za politické okresy Český Brod a Kolín neobsahují data za Pečky a okolní obce, které se teprve odpoutávaly od Poděbradska, a jejich vzájemná provázanost se navíc proměňovala v čase. Okres Kolín v dnešním vymezení neobsahuje západní část sledovaného regionu s okolními městy Kostelec nad Černými lesy a Úvaly a také některé další okrajové části. Zároveň k němu je počítán východní cíp okolí Kolína s centrem ve městě Týnec nad Labem.

¹⁵⁷ Kolínskou aglomerací je myšleno propojení Kolína s předměstími a vesnic Štítary a Sendražice. Vytváření této aglomerace však bylo komplikované, neboť reálně probíhalo až od přelomu 19. a 20. století, a i když ke Kolínu byly Štítary původně administrativně připojeny, kolínská zástavba prorůstala spíše mezi Zálábím a Sendražicemi. Štítary se nakonec kvůli financím dokonce osamostatnily. Např. srov. KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 3., KOLÍ - MIRO, Praha: Libri, 1998, s. 44.

1869, kdy byla míra industrializace ještě celkem malá a jak v Kolíně, tak i ve zbytku regionu zaměřená na potravinářský průmysl, činil podíl kolínské aglomerace na dnešním okrese Kolín asi 12 %, v roce 1930 to již bylo okolo 18 %.

Co se týče hustoty obyvatelstva, v roce 1869 bylo v regionu průměrně 100-119 lidí na km², což bylo výrazně nad celkovým průměrem českých zemí.¹⁵⁸ Na počátku se tato hustota v rámci jednotlivých soudních okresů (s výjimkou lesnatého Kostelce nad Černými lesy) zase tolik nelišila, ale industrializace v tomto zapříčinila velké změny. Ještě v roce 1890 patřily soudní okresy Kolín a Kolín společně do nadprůměrné kategorie okresů se 125-150 obyvateli na km² (do stejné kategorie patřilo Plzeňsko, Litoměřicko nebo Turnovsko), Český Brod patřil s Kostelcem nad Černými lesy společně do průměrné kategorie s 80-100 obyvateli na km² a Pečky s celým okresem Poděbrady do kategorie 100-125 obyvatel na km².¹⁵⁹ Industrializované soudní okresy Kolín a Český Brod však rostly rychleji a ostatní stagnovaly nebo přímo klesaly. V roce 1921 tak měl zdaleka nejhustší zalidnění soudní okres Kolín, v němž bylo 186 lidí na km², což bylo s výjimkou Prahy a její aglomerace nejvíc v celém širším regionu. Nejbližší soudní okresy mimo region s vyšší hustotou obyvatelstva byly už jen Hradec Králové, Kralupy nad Vltavou a poté až sklářské okresy Semily nebo Železný Brod. Po Kolínu měl v širším regionu nejvyšší hodnoty okres Poděbrady s Pečkami (141 obyvatel na km²), okres Karlín (140 obyvatel na km²), Nymburk a Kutná Hora (139 obyvatel na km²) a Brandýs nad Labem (137 obyvatel na km²). Další okresy sledovaného regionu již měly hustotu obyvatelstva nižší - Český Brod 115 obyvatel na km², Kouřim 114 na km² a Kostelec nad Černými lesy jen 86 km². Hodnota hustoty zalidnění posledního zmiňovaného okresu byla podobná spíše Posázaví.¹⁶⁰

V roce 1930 jsou pak demografické trendy ještě zjevnější. Nejvyšší hodnotu zalidnění (196 obyvatel na km²) si stále drží Kolín, ale neroste již tak rychle. Přibližuje se rychle rostoucí okres Český Brod (134 obyvatel na km²), ostatní okresy Kouřim (111 obyvatel na km²) a Kostelec nad Černými lesy (80 obyvatel na km²) spíše mírně klesají. Okres Poděbrady mírně vzrostl (148 obyvatel na km²), o něco méně i okres Nymburk (142 obyvatel na km²). Nejvíce v širším regionu přirozeně vzrostly, mimo samotnou metropoli, okresy v aglomeraci Prahy (Karlín/Praha – Východ na 306 obyvatel na km², Roztoky na 216 obyvatel na km²,

¹⁵⁸ Jen v Kostelci nad Černými lesy byla hustota obyvatelstva mírně pod 100 obyvateli na km². FIALOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva v Českých zemích*, Praha: Mladá fronta, 1998, s. 142.

¹⁵⁹ Srov. Mapa zalidněnosti Království českého dle sčítání obyvatelstva. In: *Ottův slovník naučný. Šestý díl*. Praha: J. Otto, 1893, příloha k Ottovu slovníku naučnému.

¹⁶⁰ Ostatně jižní část okresu k Sázavě přiléhala. Mimo dobových statistických pramenů k hustotě obyvatelstva např. srov. Interaktivní mapa obyvatelstva 1921 – 2011. In: *Historický GIS* [on-line]. © 2013, URRLab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 1. 1. 2019]. Dostupné z: <http://www.historickygis.cz/aplikace/mapa.html>.

Říčany ze 118 na 182 obyvatel na km²), ale také Brandýs nad Labem (164 obyvatel na km²) a Pardubice dokonce předstihly okres Kolín, neboť za 9 let zvýšily hustotu obyvatelstva ze 178 na 198 obyvatel na km², což jasně demonstrovalo převahu růstu industrializace města Pardubice nad městem Kolín. Klesal i okres Kutná Hora (na 135 obyvatel na km²). Celkově lze potvrdit, že mezi roky 1921 a 1930 mírně demograficky rostly okresy v úrodnějších a lépe dopravně přístupných místech, zatímco ty ostatní, např. Posázaví a další části jižněji položených oblastí středních Čech víceméně klesaly, a to jak v úspěšnějších, tak i méně úspěšných okresech.¹⁶¹

Industrializace také proměnila demografickou strukturu obyvatelstva, takže se zvýšily rozdíly mezi jednotlivými sídly a okresy také v podílu dětí na populaci. Ještě v roce 1921 se okresy Český Brod, Kostelec nad Černými lesy a Kouřim pohybovaly v tomto ukazateli na hodnotě okolo 29 % podílu, zatímco nejvíce industrializovaný okres Kolín jej měl pouze 26,4 %. V roce 1930 se pak hodnoty v souladu s klesáním porodnosti snížily. Český Brod tak měl tuto hodnotu na 25,5 %, Kostelec nad Černými lesy na 26,2 % a Kouřim na 25,8 %. Kolín naopak kvůli rychlejší proměně životního stylu klesnul až na 21,6 % podílu dětí na populaci. Zajímavější však je porovnání s okolními okresy. Zatímco v roce 1921 jsou tyto hodnoty napříč širším regionem s výjimkou Prahy a Kolína relativně srovnatelné, v roce 1930 již úrodnější okresy okolo Labe s výjimkou Českého Brodu snížily podíl dětí na obyvatelstvu až k 23-24 %, ještě více se snížil mimo Kolín také v okresech Kutná Hora (21,84 %). Naopak zmíněné tři ze čtyř sledovaných okresů si spolu s okresy Říčany u Prahy, Jílové u Prahy a Uhlířské Janovice zachovávaly tento podíl výrazně vyšší, v průměru okolo 3 %. V těchto okresech tedy demografický přechod k menším rodinám probíhal pomaleji, a to s výjimkou Českého Brodu a Říčan navzdory zápornému migračnímu saldu.¹⁶²

Migrace je ostatně jedním z fenoménů procesu modernizace. Pokud lze vyjít z dat, která máme pro rozmezí let 1921-1930, kdy se již naplno projeví trendy předchozího demografického vývoje, pak mají kladné migrační saldo okresy Český Brod (8 až 12 % ročně) a poměrně malé kladné migrační saldo má okres Kolín, kde se již projevuje stagnace růstu města Kolín (0 až 2 ‰ ročně), probíhající od 90. let 19. století. Záporné migrační saldo mají samozřejmě Kouřim (-8 až -12 ‰ ročně) a Kostelec nad Černými lesy (-4 až -8 ‰ ročně). Překvapivější je však malé záporné migrační saldo u okresu Poděbrady (0 až -2 ‰ ročně), ostatně populační přírůstek Peček je touto dobou již jen malý. Podobně vysoké kladné

¹⁶¹ Tamtéž, [cit. 8. 1. 2019].

¹⁶² Tamtéž, [cit. 4. 1. 2019]. Migrační saldo je konečný výsledek migrace, tedy poměr příchozích a odchozích obyvatel. Pokud je za stanovené časové období a na vymezeném místě vyšší počet příchozích než odchozích, je to kladné migrační saldo. V opačném případě jde o saldo záporné.

migrační saldo jako okres Český Brod má mimo pražskou aglomeraci v širším regionu a jeho blízkého okolí jen Brandýs nad Labem a Hradec Králové.¹⁶³

Co se týče migrace v rámci regionu, nejatraktivnější byl samozřejmě samotný Kolín. Za prací i za studiem do něj přicházeli lidé z celého sledovaného regionu a velké části širšího regionu (z oblastí vzdálenějších od Prahy). Z kolínského politického okresu a některých přilehlých méně úrodných oblastí se do Kolína až do konce 19. století stěhovala asi polovina přirozeného přírůstku. V ostatních průmyslových sídlech byla mobilita spíše v rámci jejich soudních a v případě Českého Brodu také politických okresů.¹⁶⁴ Při pohledu na charakter migrace lze vysledovat, že Kolín, Pečky, Český Brod, Úvaly a některá menší industrializovaná místa zažívaly od 60. a 70. let 19. století „stupňovitou migraci“, tedy příchod obyvatel venkova kvůli relativní blízkosti, přičemž z nich pak někteří dále odcházeli do velkých průmyslových center, do Prahy, Vídně nebo mimo Rakousko-Uhersko.¹⁶⁵ Sílicí migrační tok podpořila kombinace zemědělské krize, trvající od konce 70. let do počátku 20. století a rovněž značný přirozený přírůstek obyvatel na vesnici, daný celkově zlepšením životních podmínek, zdravotní péče aj.

Zformoval se tak proslulý „der Zug nach der Stadt“, který však nezasahoval všechna místa stejně. Nejhůře na tom byla odlehlejší sídla, v jejichž bezprostřední blízkosti nebyla žádná větší koncentrace průmyslových podniků. Odchod do úspěšnějších sídel tak v regionu nejvíce pociťovali obyvatelé soudních okresů Kouřim a Kostelec nad Černými lesy. Masový příchod venkovanů, jejichž kulturní vzorce se do jisté míry lišily od způsobu života ve městech, způsoboval nejen vzájemné třenice, ale také kladl důraz na racionalizaci rozvoje industrializovaných sídel. Opačným procesem procházela některá sídla na západě regionu, kam naopak mířili obyvatelé Prahy, kteří přinášeli velkoměstské kulturní vzorce a know-how, které se pak snažili aplikovat v původně zemědělských sídlech typu Úvaly či Jevany. V následujících tabulkách je pak zřejmý vývoj jednotlivých sledovaných obcí s porovnáním s městy širšího regionu a Prahy.

¹⁶³ Viz historické údaje např.: 3.1 Historické aspekty migrace. In: *Atlas obyvatelstva* [on-line]. © 2013, URRIlab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 1. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www.atlasobyvatelstva.cz/cs/31-historicke-aspekty-migrace-v-cesku>.

¹⁶⁴ Srov. KÁRNÍKOVÁ, Ludmila, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích*, Praha: Československá akademie věd, 1965, s. 117.

¹⁶⁵ MATĚJČEK, Jiří a MACHAČOVÁ, Jana, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*, 2. vydání, Praha: Karolinum, 2010, s. 150-157.

Tab. 3: Počet obyvatel vybraných sídel v širším regionu

Město	Počet obyvatel dle roku						
	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930
Pražská aglomerace ¹⁶⁶	270 389	349 574	437 373	559 433	667 664	729 820	950 465
Kutná Hora	16 565	16 799	17 614	19 506	20 362	19 112	18 706
Nový Bydžov	7 719	8 753	9 401	9 876	10 486	9 775	9 295
Čáslav	6 312	7 178	8 396	9 174	9 318	9 460	10 635
Poděbrady	4 976	5 736	6 096	6 738	7 165	7 589	8 967
Chlumec nad Cidlinou	3 916	4 675	4 599	4 479	5 135	5 082	5 183
Lysá nad Labem	4 177	4 749	4 663	4 943	5 376	5 977	7 863
Nymburk	3 475	5 858	7 057	8 212	10 886	11 853	12 538
Sadská	3 121	3 244	3 125	3 150	3 096	3 057	3 238
Kolín	10 239	12 538	14 481	16 339	18 138	18 029	20 568
Kostelec nad Černými lesy	3 451	3 694	3 696	3 475	3 377	3 252	3 379
Kouřim	2 780	3 174	3 333	3 130	2 875	2 683	2 400
Český Brod	3 722	4 472	4 758	5 069	5 568	5 463	6 807
Úvaly	818	981	1 130	1 292	1 820	2 332	4 346
Pečky	1 929	2 539	3 388	4 049	4 644	4 535	4 761

Poznámka: Počty obyvatel jsou z důvodu porovnatelnosti jednotlivých obcí s odlišným vývojem v průběhu dlouhé časové řady uvedeny v územním rozsahu obce z roku 2005.

Zdroj: RŮŽKOVÁ, Jiřina, ŠKRABAL, Josef (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora.

Při analýze výše uvedené tabulky je jako první nutné zmínit, že Praha měla tradičně natolik dominantní postavení, že počet obyvatel metropole mnohonásobně překračoval počty obyvatel dalších největších měst v Čechách, natož těch ve sledovaném širším i užším regionu. Vzhledem k tomu, že industrializace na tomto procesu nic nezměnila, byl růst Prahy saturován odlivem části obyvatelstva z ostatních částí Čech, tedy i ze sledovaného regionu. Vzhledem k výše zmíněnému procesu stupňovité migrace tak byl podvázán rozvoj řady větších sídel, ze kterých se do Prahy odcházelo především, obzvláště když aktérem této vnitřní migrace byla i vzdělaná elita. Pro skutečně podrobnou analýzu rozsahu této migrace

¹⁶⁶ Počty obyvatel i domů v pražské aglomeraci, uvedené v této práci, obsahují údaje za Prahu a za historické předměstské obce, které byly k roku 2005 součástí území hlavního města Prahy.

prozatím není dostatek pramenů, nicméně je zřejmé, že ve sledovaném období byl prostor prakticky celých středních Čech Prahou přirozeně „vysáván“. Skutečně dynamický růst větších městských sídel tak vidíme ve středních Čechách pouze za předpokladu, že se zde nalézala významná surovinová základna (Kladno), nebo se tu etabloval celostátně významný podnik typu „Big business“ (Mladá Boleslav). Nicméně řada menších sídel, často původně vesnic či městysů, prošla dynamickým vývojem, většinou založeným na kombinaci dobrého dopravního napojení, vhodné polohy a založení významnějšího podniku (např. Kralupy nad Vltavou, Čelákovice, Neratovice, Pečky, Úvaly aj.). Tato sídla sice zažila relativně vysoký růst, nicméně ten byl často podvázan jednostranným hospodářským zaměřením a stačil tak jen na etablování se mezi menšími městy.

Tab. 4: Změna počtu obyvatel vybraných sídel v širším regionu

Město	Změny počtu obyvatel v uvedených letech v %					
	1869-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910	1910-1921	1921-1930
Pražská aglomerace	29,3	25,1	27,9	19,4	9,3	30,2
Kutná Hora	1,4	4,9	10,7	4,4	-6,1	-2,1
Nový Bydžov	13,4	7,4	5,1	6,2	-6,8	-4,9
Čáslav	13,7	17	9,3	1,6	1,5	12,4
Poděbrady	15,3	6,3	10,5	6,3	5,9	18,2
Chlumeck nad Cidlinou	19,4	-1,6	-2,6	14,7	-1	2
Lysá nad Labem	13,7	-1,8	6	8,8	11,2	31,1
Nymburk	68,6	20,5	16,4	32,6	8,9	5,8
Sadská	3,9	-3,7	0,8	-1,7	-1,3	5,9
Kolín	22,5	15,5	12,8	11	-0,6	14,1
Kostelec nad Černými lesy	7	0,1	-6	-2,8	-3,7	3,9
Kouřim	14,2	5	-6,1	-8,1	-8,7	-10,5
Český Brod	20,2	6,4	6,5	9,8	-1,9	24,6
Úvaly	19,9	15,2	14,3	40,9	28,1	86,4
Pečky	31,6	33,4	19,5	14,7	-2,3	5

Poznámka: Počty obyvatel jsou z důvodu porovnatelnosti jednotlivých obcí s odlišným vývojem v průběhu dlouhé časové řady uvedeny v územním rozsahu obce z roku 2005.

Zdroj: RŮŽKOVÁ, Jiřina, ŠKRABAL, Josef (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006.

Rovněž je nutné zdůraznit, že trend populačního vývoje Prahy vcelku koreluje s vývojem úspěšných středních měst v Čechách v jednotlivých dekádách sledovaného období (silně provázaného s hospodářským růstem), i když zde změny často probíhaly s určitým předstihem.¹⁶⁷ V zásadě tak úspěšná česká města po pomalejším startu začala rychle populačně růst v 60. a částečně 70. letech 19. století, poté následoval menší krizový a pokrizový útlum až do posledního desetiletí 19. století, kdy se dynamika růstu opět zvýšila nejen kvůli hospodářskému vzestupu, ale také díky výraznému snižování úmrtnosti. V prvním desetiletí se však snižování úmrtnosti potkalo s již plošným snižováním porodnosti, takže se přírůstek snižoval. V dalším desetiletí pokles pokračoval, aby byl kontinuální proces přerušen první světovou válkou.¹⁶⁸

Během první světové války se nejen skokově zvýšila úmrtnost (v důsledku bojových akcí a postupně čím dál výrazněji také v zázemí, z důvodu nedostatku potravin a epidemií), ale kvůli odvodům a dalším změnám se rovněž skokově snížila porodnost - v letech 1915 až 1918 dokonce na asi polovinu. Propad porodnosti, která se ani po výrazném zvýšení po skončení války už nedostala zpět ani na předválečné hodnoty, tak spolu s válečnými ztrátami způsobil hluboký zásah nejen do hospodářské a sociální oblasti, ale také do potenciálu dalšího populačního vzestupu regionu. Během 20. let sice nastalo další období růstu, avšak malého na to, aby byla obrovská mezera v demografii alespoň z části kompenzována. Vzhledem ke změně životního stylu se porodnost pomalu snižovala, aby pak ve 30. letech, v době hospodářské krize, začala klesat radikálně. V této době ostatně i úspěšná česká města rostla většinou jen pomalu nebo rovnou stagnovala. Porodnost se opět zvýšila až po konci sledovaného období, tedy během německé okupace, kdy probíhal ústup českého obyvatelstva z veřejného prostoru k vlastní rodině. Tehdy se však také výrazně zvýšila úmrtnost.

Ze sledovaných měst širšího regionu patřily mezi nejúspěšnější města Nymburk, Poděbrady a Lysá nad Labem. Jejich vývoj je však výrazně nerovnoměrný s častými dynamickými výkyvy, odpovídajícími lokálními proměnám hospodářské situace. Nymburk tak má dvě skoková období nárůstu, a to mezi roky 1869 a 1880 a po roce 1900, kdy se zdárně rozvíjel jeho potravinářský průmysl (především cukrovar, později pivovar) a zvyšoval se význam v železniční dopravě (včetně železniční dílny a kolonie Severozápadní dráhy). Poděbrady výrazněji rostly až díky rozvoji lázeňství za první republiky a Lysá nad Labem od počátku 20. století s rozvojem místního podnikání (např. Vichrova továrna na kovové zboží).

¹⁶⁷ Např. srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005; JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 86-89.

¹⁶⁸ K vývoji obyvatelstva v Českých zemích dle jednotlivých roků srov. *Demografická příručka - 2007* [on-line]. Praha: Český statistický úřad, zveř. 18. 12. 2008 [cit. 21. 5. 2018]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/demograficka-prirucka-2007-a3sd41aow>.

Čáslav pak po spíše průměrném růstu začala stagnovat, což přerušila až za první republiky i díky nečekanému hospodářskému úspěchu zdejšího spotřebního průmyslu (především Pickovy továrny na mýdla). Naopak historicky významná města Kutná Hora, Nový Bydžov, Chlumeck nad Cidlinou výrazněji rostla jen v prvních třech desetiletích, poté se projevil jejich nevýhody v procesu industrializace (dopravní odlehlost, nedostatek vody aj.). Sadská pak navzdory poměrně uspokojivému napojení na dopravu pouze stagnovala. Na konci sledovaného období se z těchto měst za Kutnou Horu, jejíž počet obyvatel se příliš nezměnil, zařadil na druhé místo Nymburk, který na počátku patří mezi nejmenší.

Tab. 5: Obyvatelstvo ve vybraných sídlech v regionu

Město	Počet obyvatel/Výše přírůstku obyvatel v % oproti předchozímu roku v jádrových obcích dle administrativního vymezení v uvedených letech							
	1843	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930
Kolín	6131	9 199	11 332	13 268	15 025	16 470	16 204	18 488
	-	50	23,2	17,1	13,2	9,6	-1,6	14,1
Kostelec nad Černými lesy	2526	3 032	3 238	3 220	3 026	3 000	2 910	3 039
	-	20	6,8	-0,6	-6	-0,9	-3	4,4
Kouřim	2170	2 780	3 174	3 333	3 130	2 875	2 683	2 400
	-	28,1	14,2	5	-6,1	-8,1	-8,7	-10,5
Český Brod	1877	3 141	3 841	4 087	4 233	4 589	4 456	5 385
	-	67,3	22,3	6,4	3,6	8,4	-2,9	20,8
Úvaly	459	818	981	1 130	1 292	1 820	2 332	4 346
	-	78,2	19,9	15,2	14,3	40,9	28,1	86,4
Pečky	745	1 317	1 883	2 684	3 301	3 880	3 852	4 053
	-	76,8	43	42,5	23	17,5	-0,7	5,2
Velim	550	1 089	1 417	1 555	1 740	1 986	2 016	2 050
	-	98	30,1	9,7	11,9	14,1	1,5	1,7
Chotouň	277	396	473	468	506	479	446	477
	-	43	19,4	-1,1	8,1	-5,3	-6,9	7
Jevany	221	315	331	276	273	309	270	388
	-	42,5	5,1	-16,6	-1,1	13,2	-12,6	43,7
Ratboř	205	320	318	355	416	422	496	590
	-	56,1	-0,6	11,6	17,2	1,4	17,5	19

Zdroj: PALACKÝ, F., *Popis království Českého*, 1848; RŮŽKOVÁ, Jiřina, ŠKRABAL, Josef (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora.

Poznámka: Sčítání lidu v roce 1843 bylo prováděno odlišným způsobem, než sčítání lidu od roku 1869. Porovnání s ostatními roky je tedy třeba brát s určitou rezervou.

Dále bude analyzován vývoj jednotlivých sídel (jádrových obcí) sledovaného regionu dle výše uvedené tabulky mezi roky 1843 a 1930. Pro vývoj obyvatelstva ve sledovaném regionu lze k demografickým změnám uvést, že ještě v 50. letech 19. století probíhala migrace z populačně rostoucího venkova do větších sídel pomaleji. Příčinou byla omezená možnost získat pracovní místo, neboť industrializace byla teprve na samém počátku a iniciační role železnice se projevovала pomalu, protože její síť byla zatím poměrně málo rozvinutá a pro velkou část obyvatelstva cenově jen málo dostupná. Určitou výjimkou potvrzující pravidlo jsou Pečky, kde Weinrichův cukrovar vznikl téměř současně s příchodem železnice a do původně zemědělské vesnice se poměrně záhy začalo stahovat z okolí množství pracovníků, nebo Ratboř po založení cukrovaru roku 1853. Prostorová mobilita zemědělského obyvatelstva byla omezená také pomalým průběhem výkupu obyvatel vesnic z poddanství. Navíc zpočátku migrace mířila spíše mimo regionu – do Vídně či do ciziny. Důvodem byl výše zmíněný nedostatek pracovních míst v menších sídlech.

To se změnilo od 60. let, kdy začala první vlna industrializace, která zasáhla řadu menších i větších sídel v regionu. Během krátké doby tak byla potřeba do vznikajících průmyslových objektů získat nové pracovníky. Dalším faktorem bylo rozšiřování železničního systému, který měl nyní mnohem větší dosah a postupně také technický pokrok, který se již začal projevovat na větších statcích i na venkově, kde najednou nebylo potřeba tolik pracovní síly. Nezanedbatelný význam pak měly i společenské a legislativní změny. Důležitým faktorem byla např. změna ve všeobecné branné povinnosti v roce 1868, díky níž nebylo třeba v hospodářství držet v rámci rodiny všechny syny a celý statek tak mohl připadávat už jen prvorozenému a nemusel se dělit. Místo toho mohli ostatní synové, s určitou finanční podporou, odcházet do měst, kde studovali, pracovali a často se i natrvalo usazovali.¹⁶⁹ Na tento proces navázala dlouhodobá krize v zemědělství, celkově hospodářský cyklus a rovněž výstavba regionálních železničních tratí. V prvních třech desetiletích 20. století pak mimo výše zmíněné faktory ovlivňovala demografický vývoj také móda rekreace, která zasáhla především klidnější sídla v západní části regionu, které nebyly příliš vzdálené od metropole a přitom disponovaly vhodným přírodním okolím.

Při zaměření na jednotlivá sídla užšího regionu v tehdejší rozsahu, které zahrnuje už i menší města a vesnice, vidíme velmi zřetelné rozdíly mezi hospodářsky úspěšnými a neúspěšnými obcemi. O omezené dynamice růstu měst svědčí to, že nejrychleji rostly

¹⁶⁹ Původní vojenská služba trvala sedm let, ale její délka klesla na 2-3 roky (záleželo na jednotce). Úlevu tak pocítili majitelé gruntů o velikosti cca 7,67 ha, kteří do té doby již tak nepříliš velké hospodářství dělili, aby se vyhnuli odvodům. Do roku 1868 totiž nebýval odveden dědic gruntu. FIALOVÁ, L. a kol., *Dějiny obyvatelstva v Českých zemích*, 1998, s. 161.

industrializující se vesnice **Pečky** a městys **Úvaly**. Populace Peček se mezi roky 1843 a 1930 více než zpětinásobila a u Úval dokonce zdesetinásobila, takže velikostně předběhly dvě ze čtyř největších měst. I mezi nimi však jsou výrazné rozdíly, které vyplývaly z rozdílného průběhu modernizace i polohy. Pečky tak rostly nejvíce do konce 19. století, zatímco Úvaly až od začátku století následujícího. Úvaly se rovněž lépe vypořádaly s dopady první světové války a navzdory ní si udržely slušné tempo růstu i ve 2. desetiletí 20. století. Naopak Pečkám obyvatelstvo poprvé mírně ubylo, neboť tu probíhal hospodářský útlum, symbolizovaný pádem místního cukrovarnického průmyslu.

Za relativně úspěšné město lze mimo Kolína považovat **Český Brod**. Nutno dodat, že právě **Kolín** v období let 1843-1930 počet obyvatel rovněž ztrojnásobil a navzdory postupné stagnaci se dostal až na hranici kategorie středních měst. Pokud srovnáme dynamiku růstu, v Kolíně ho lze rozdělit na dvě období. V prvním období, které trvalo do konce 80. let 19. století, Kolín celkem dynamicky rostl v souladu s obecným trendem úspěšných českých středních měst, v 80. letech dokonce nadprůměrně. Nicméně se brzy vyčerpal a navzdory zakladatelské vlně (tzv. druhý Gründerzeit), která u ostatních úspěšných středních měst či metropolí znamenala radikální zvýšení přírůstku obyvatelstva, tu započal opačný trend. Tehdy mu definitivně „utekly“ např. srovnatelné a nepříliš vzdálené Pardubice. Po určitém oživení ve 20. letech 20. století, v době řady modernizačních projektů a nadějných vyhlídek, se růst města definitivně vyčerpal v letech následujících, kdy se město dostalo do velkých finančních potíží. Na výrazně odlišné části se dá rozdělit také dynamika přírůstku Českého Brodu. Zatímco zhruba do roku 1890 procházelo město podobnou rychlostí růstu jako Kolín, v 90. letech následoval útlum (větší než v Kolíně), posílený malou adaptací na nové průmyslové obory, protože mimo výroby potravin zde vznikla pouze továrna na hospodářské stroje. Na rozdíl od Kolína se však Českému Brodu povedlo v prvním desetiletí nového století přírůstek zase zvýšit a navzdory ztrátám následujícího desetiletí se po skončení první světové války počet obyvatel zvýšil o více než 20 % v souladu s již úspěšnější adaptací na modernizační trendy. Ve 30. letech však opět následoval pokles.

Ani u těch méně úspěšných měst není dynamika vývoje srovnatelná. Zatímco **Kostelec nad Černými lesy** postupně do roku 1880 zastavoval svůj původně rychlý růst a následoval pomalý úpadek (s výjimkou rychlejšího 6 % poklesu během 90. let 19. století), **Kouřim** nejprve rostla o poznání rychleji (i když výrazně méně než Kolín nebo Český Brod), aby se v 90. letech 19. století dostala do rychlého úbytku obyvatelstva. V obou případech se především projevoval prohlubující se deficit v dopravním napojení, přičemž u Kostelce nad Černými lesy byla absence železnice alespoň částečně kompenzována polohou na státní

silnici, v případě Kouřimi pak nepomohl ani příchod neprůjezdné regionální železnice v roce 1881. Zakládání nových podniků od přelomu 19. a 20. století se oběma měšťům vyhnulo s relativní výjimkou u zpracování hrnčířských jílu v Kostelci nad Černými lesy a právě pouze Kostelec se po první světové válce vrátil k alespoň malému růstu, čemuž pomohl i potenciál pro rekreaci díky atraktivní okolní přírodě.

Poslední čtyři obce, na kterých lze demonstrovat demografický vývoj vesnických sídel, jsou vybrány kvůli odlišné typologii, která umožňuje lepší přehled probíhajících změn na venkově. Všechny tyto obce se potýkaly s obecnými procesy, během kterých nejprve rychle rostl počet obyvatel venkova během období konjunktury, aby po vypuknutí agrární krize od konce 70. let 19. století odcházela značná část populačního přírůstku za prací v průmyslu do měst či městysů. Nejdynamičtější je samozřejmě **Velim**, která během období „Gründerzeit“ prošla úspěšným zakladatelským obdobím. Především po založení továrny na „cikorku“ (pozdější továrnu na čokoládu) a cukrovaru, spolu se zřízením železniční zastávky, lze vidět období vysokého populačního růstu, kdy se jen mezi roky 1843 a 1869 počet obyvatel zdvojnásobil. V 80. letech sice populační růst klesl na třetinu, ale v posledních dvou dekádách před první světovou válkou si stále udržoval více než desetiprocentní úroveň, ačkoliv zde tehdy nevznikl žádný nový opravdu výrazný podnik a růst tak závisel spíše na rozvoji těch stávajících. Po první světové válce však, navzdory pokračujícímu úspěchu místní „čokoládovny“, nastala určitá stagnace. Celkově se v období 1843-1930 počet obyvatel téměř zčtyřnásobil.

V **Chotouni** probíhal celkem vysoký růst (s vrcholem do konce 60. let 19. století) pouze do osmé dekády 19. století, tedy do vypuknutí agrární krize kombinované s celkovou hospodářskou stagnací. Následující roky pak byly obdobím poklesu s výjimkou malého růstu 90. let 19. století a 20. let 20. století. Jako čistě zemědělská obec bez většího rekreačního potenciálu tak trochu rostla jen při oživení zemědělské výroby. Většina přirozeného přírůstku tak odcházela za lepšími životními podmínkami do rostoucích sídel. Nutno však také vzít v úvahu, že oproti řadě dalších podobně disponovaných vesnic v regionu mohla Chotouň snížit počet odchozích přidanou hodnotou místní každoroční svatoprokopské poutě, která skýtala pro místní řadu nadstandardních ekonomických příležitostí. Celkově se mezi roky 1843 a 1930 počet obyvatel zvýšil o více než 70 %.

Mírně odlišný model vývoje se ukazuje na příkladu **Jevan**. Mezi roky 1843 a 1869 nejprve zažily podobný populační růst jako Chotouň, převyšující 40 %. Ale vzhledem k tomu, že Jevany během poslední třetiny 19. století neměly proti úspěšnějším sídlům příliš co nabídnout, je u nich vidět nejprve podprůměrný růst, v 80. letech 19. století následovaný

velmi dynamickým úbytkem a i v 90. letech, kdy řada jiných vesnic alespoň trochu rostla, Jevany stále mírně klesaly. To se změnilo až od začátku 20. století, kdy i Jevany našly svou vlastní přidanou hodnotu, neboť se staly atraktivním místem pro soudobý fenomén turismu. Následoval, na podobnou obec poměrně rychlý, 13 % růst a po poklesu během následujícího desetiletí s první světovou válkou se vrátily k bezprecedentnímu růstu, který přesáhl 40 %. Takové hodnoty lze vidět spíše u úspěšných průmyslových sídel. Celkově se počet obyvatel obce zvýšil mezi roky 1843 a 1930 o 3/4.

Poslední sledovanou obcí je **Ratboř**. Prvotní rychlý, více než poloviční populační nárůst, zapříčiněný založením místního cukrovaru v roce 1853, byl během 70. let 19. století zchlazen hospodářskou krizí. Po oživení následoval vcelku slušný růst, zvýrazněný příchodem Mandelíků roku 1890. První desetiletí nového století bylo z hlediska přírůstku obyvatel slabé, a to navzdory příchodu železnice mezi Kolínem a Leděčkem nad Sázavou v roce 1900. Mimo jiné se tehdy již hlavní cukrovarnická oblast přesunula podél Labe směrem na Západ. V dalších desetiletích však navzdory první světové válce a hospodářským potížím následoval i díky úsilí rodiny Mandelíků velmi slušný růst, přibližující se 20 %. Celkově se populace obce mezi roky 1843 a 1930 ztrojnásobila.

7.2 Národnostní a náboženské složení

Tab. 6: Obcovací řeč / národnost v regionu v letech 1880 a 1930

Obcovací řeč / Národnost	Rok	Soudní okres			
		Český Brod	Kostelec nad Černými lesy	Kolín	Kouřim
Česká	1880	27 395	18 738	35 145	28 206
	1930	35 944	15 857	45 920	27 641
Německá	1880	85	39	166	539
	1930	73	29	178	57
Jiná	1880	2	-	-	-
	1930	41	23	75	38
Cizinci	1930	291	73	276	240

Zdroj: *Podrobný seznam míst v Čechách, 1885; Statistický lexikon obcí v Zemi české, 1934.*

Z národnostního hlediska byl region, jak je uvedeno v tabulce, jednoznačně český. A rovněž židovská menšina (koncentrovaná především v Kolíně a v mnohem menší míře např. v Přistoupimi), která měla v některých obcích regionu silný hospodářský a společenský význam, se pod vlivem okolí více či méně zapojovala do českého národního hnutí a postupně její identita slábla. Češi si od poloviny 19. století do 60. let 19. století procházeli dobou masového národnostního hnutí, které posléze využili mimo jiné při svém hospodářském vzestupu. Formování českého národního hnutí vyvrcholilo okolo přelomu 19. a 20. století, kdy lze již víceméně mluvit o moderním evropském národu. Z ostatních národností, především Němců, zde žili spíše jednotky osob, avšak s vyšším společenským postavením. V roce 1880 je v soudních okresech Český Brod, Kostelec nad Černými lesy, Kolín a Kouřim uveden pobyt 829 Němců, což nečiní ani 1 % obyvatel. Nejvíce jich bylo okresu Kouřim, kde tvořili necelá 2 % obyvatel. V roce 1930 jich pak je hlášených ani ne polovina počtu z roku 1880 (337), pouhá 0,27 %.

Střety s německojazyčným obyvatelstvem o moc zde tedy neprobíhaly, čímž se vývoj odlišoval od jiných regionů v linii styku souvislého osídlení mezi Čechy a Němci v pohraničí, nebo na Moravě, kde byla i vnitrozemská města osídlena německy mluvícím obyvatelstvem. To však neznamená, že by zde nezanechali výraznou stopu jednotliví německojazyční odborníci a podnikatelé, kteří jsou ostatně u úplných počátků industrializace dvou nejrychleji rostoucích sídel v regionu. V případě Kolína šlo o Němce z Rakouska Uherska, a to v rámci uskupení německojazyčných podnikatelů z Krnovska kolem Karla Latzela st., které okolo roku 1860 stálo na počátku chemického průmyslu v tomto městě. Druhým zmíněným hospodářským fenoménem byli cukrovarnický odborník původem z Wetzlaru v Hessensku Karel Weinrich a jeho syn Moritz, kteří v zásadě iniciovali industrializaci obce Pečky. Jejich přínos bude analyzován v kapitole o regionální hospodářské elitě.

Nutno ovšem dodat, že výrazným hospodářským elementem v regionu byla šlechta, národnostně většinou indiferentní, i když často primárně německojazyčná – Lichtenštejnové, Althanové aj. Regionální zvláštností je to, že zde mezi iniciátory pokroku ve Velimi a částečně i v Kolíně najdeme taktéž příslušníky původně hornouherské evangelické šlechty Szalatnayů. Tento rod se však již v Čechách naturalizoval.

Tab. 7: Náboženství v regionu v letech 1880 a 1930

Náboženské vyznání	Rok	Soudní okres			
		Český Brod	Kostelec nad Černými lesy	Kolín	Kouřim
Katolické	1880	26 264	18 090	30 513	27 936
	1930	22 852	11 657	27 191	20 441
Protestantské	1880	778	308	3 401	409
Evangelické	1930	2 190	832	5 064	915
Československé	1930	6 661	2 132	8 923	4 616
Izraelské	1880	456	290	1 425	407
	1930	142	61	499	96
Jiné	1880	5	-	2	-
	1930	149	64	130	106
Bez vyznání	1930	4 355	1 236	4 642	1 802
Celkem	1880	27 503	18 778	35 341	28 752
	1930	36 349	15 982	46 449	27 976

Zdroj: *Podrobný seznam míst v Čechách, 1885; Statistický lexikon obcí v Zemi české, 1934.*

Z náboženského hlediska byla naprostá většina obyvatel regionu a všech sledovaných obcí samozřejmě **katolického vyznání**, i když evangelíci a židé (především v Kolíně) měli významné zastoupení. Katolíků byla ještě v roce 1880 drtivá většina obyvatel (přes 90 %), konkrétně 102 803. Vztahy mezi konfesemi popisuje Jan Šafránek¹⁷⁰ v 70. a 80. letech 19. století poměrně idylicky, nicméně od 90. let lze sledovat zvýšení vzájemné nevraživosti. Postupně však je možné napříč dobovou literaturou i archivními prameny sledovat proces sekularizace.¹⁷¹ V „dlouhém 19. století“ jde v rámci procesu modernizace především o jakési vytlačení jejího vnitřního prožívání ve prospěch nacionalismu a racionalismu, který sílil s koncem 19. století. Ve veřejném prostoru a při společenských akcích jsou náboženská

¹⁷⁰ Jan Šafránek byl učitelem na gymnáziu v Kolíně a měl kontakty s řadou regionálních elit v Kolíně i okolí, včetně J. E. Szalatnaye. ŠAFRÁNEK, J., *Vzpomínky na Kolín*, 1924, s 33.

¹⁷¹ K sekularizaci srov. FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří a MALÍŘ, Jiří (ed.), *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno: Historický ústav AV ČR, 2009. Tíž. *Sekularizace českých zemí v letech 1848-1914*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007.

témata postupně nahrazována těmi nacionalistickými, což bylo vidět na poutích (např. Prokopská pouť v Chotouni) a posvíceních v jednotlivých obcích, které se zaměřovaly čím dál více na materiální zážitky. Na charakteru sekularizace má velký podíl i do určité míry antiklerikální podoba českého národního hnutí, která se zformovala z objektivních příčin - dichotomie historické státnosti vs. její soudobé absence, spojené s rekatolizací a státem organicky propojeným s katolickou církví. Zásadní pak bylo přijetí husitství a české reformace za stěžejní bod národního mýtu a historické paměti. Principiálně tak rostly tenze mezi obyvatelstvem, jehož nacionalistické smýšlení přešlo během 2. poloviny 19. století do masové fáze a katolickým klérem.¹⁷²

Nicméně sledovatelný odchod z katolické církve ještě většinou neprobíhal po linii: katolictví – ateismus/agnosticismus, ale spíše v linii: katolictví – evangelictví helvétského vyznání/pravoslaví. Navzdory množící se kritice církve se od náboženství až do 19. století odklonili jenom jednotlivci, a to hlavně kvůli přijetí socialistických myšlenek. Tento fenomén tedy lze vysledovat spíše v průmyslových oblastech na severu sledovaného regionu. Většina obyvatelstva však zůstala „kulturními křesťany“, kteří sice brali víru již relativně a povrchněji, nicméně stále udržovali katolické rituály. Nastal pozvolný ústup katolického křesťanství do individuálních životů jednotlivců, kde však stále tvořil v pozměněné formě axiomy jednání a hodnotové orientace.¹⁷³ Katolická církev měla stále značný vliv na společenské dění a v některých případech se účastnila také modernizačních akcí, pokud je považovala za prospěšné.¹⁷⁴

První světová válka v tomto procesu způsobila značnou katarzi a katolictví, které bylo spojeno s poraženým habsburským státem, začaly opouštět velké skupiny osob. Část z nich zůstala bez náboženské příslušnosti, přičemž za politické okresy Kolín a Český Brod to bylo přes 12 tisíc osob v roce 1930, tedy zhruba 10 % obyvatel. Téměř dvojnásobný počet věřících však přestoupil do odštěpené Československé církve (přes 22 tisíc osob v roce 1930). Nutno dodat, že největší přesuny se děly na Kolínsku a Českobrodsku, které byly více vystaveny modernizačním vlivům. V prvním desetiletí Československa byly celkově vztahy mezi katolickou církví a novým státem problematické, protože vycházel z evangelického historického narativu („husitského“). Vztahy se vyhrotily při oslavách výročí Husova upálení v roce 1925, ale v letech 1927-1928 se normalizovaly, což se projevilo na všeobecně živelné

¹⁷² Katolický klérus měl přitom velký vliv při počátcích českého národního obrození. K charakteru českého národního mýtu viz: RAK, Jiří, *Bývali Čechové*, 1994.

¹⁷³ K tomuto procesu srov. LUHMANN, Niklas, *Die Religion der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp, 1998.

¹⁷⁴ Např. děkan P. Jan Lindner se v Kolíně zúčastnil založení akciového cukrovaru v roce 1864 a ještě v roce 1897 započalo otevření Občanské záložny v Úvalech mši a promluvou místního faráře Vojtěcha Šrámka. Viz: *Hlas demokracie*, roč. IX (XXVII), č. 9, 2. 3. 1929; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 38.

tisícileté připomínce umučení sv. Václava v roce 1929. V roce 1930 byly členů katolické církve stále 2/3 obyvatelstva všech čtyř soudních okresů, tedy přes 82 tisíc obyvatel.

Proměna postavení katolické církve se projevila i v počtu nově postavených či přestavěných kostelů. Mezi roky 1850 a 1914 bylo postaveno 10 nových či přebudovaných katolických kostelů - v Maloticích (1864), Nové vsi u Kolína (1866), Vavřinci (1876), Zibohlavech (1873-1875), Škvorci (1892-1893), Lošanech (1893-1896), Zásmukách (1900-1903), Gruntě (1905-1908), Pečkách (1906-1912) a Plaňanech (1908-1913). Během první republiky však nevznikl žádný.

Evangelíci byli již od své legalizace v roce 1781 v regionu poměrně významní. Postupně nabyli vlivu v řadě oblastí, včetně té hospodářské a jejich počet postupně rostl (roku 1880 jich bylo necelých 5 tisíc). Evangelíci helvétského vyznání měli mimo okresu Mělník největší zastoupení v okrese Poděbrady, který zasahoval do severu sledovaného regionu, především do Peček. Evangelíci zde tvořili více než desetinu obyvatel. 5-10 % podíl pak měli evangelíci v okrese Kolín, což bylo stále v kontextu Čech vysoce nadprůměrné.¹⁷⁵ Ve sledovaném regionu a rovněž na Poděbradsku lze dokonce pozorovat v českém kontextu specifickou koexistenci dvou kostelů – evangelického a katolického.

Centrem evangelíků byla nejdříve Velim, kde se první evangelická bohoslužba konala už 29. května 1783, tedy jen dva roky po vydání tolerančního patentu císaře Josefa II. Poté, co jim nebyla schválena žádost o přenechání v té době téměř nepoužívaného katolického kostela sv. Vavřince, získali 30. června 1784 povolení ke stavbě modlitebny, která byla slavnostně otevřena již 24. října téhož roku. V roce 1854 byla již za působení pozdějšího zemského poslance Jana Rumla¹⁷⁶ modlitebna přestavěna na evangelický kostel, už v roce 1820 byl zřízen i evangelický hřbitov. Výjimečnost stavby nového kostela zvyšuje to, že ve sledovaném regionu vznikly do roku 1914 už jen dva další evangelické kostely – v roce 1871 v Kolíně a v letech 1892-1893 ve Škvorci u Úval (v roce 1864 vznikla také modlitebna

¹⁷⁵ Dalšími okresy s takto vysokým počtem evangelíků helvétského vyznání byly už jen okresy Čáslav, Vysoké Mýto, Roudnice a Litomyšl. Např. *Batovcův Almanach*, Praha 1910, s. 326.

¹⁷⁶ Jan Ruml se narodil v roce 1817 v evangelické vesnické rodině v Dolních Bučicích na Kutnohorsku. Střední vzdělání získal v Těšíně, dále studoval filozofii v Bratislavě (tehdy Prešpurku) a evangelickou teologickou fakultu ve Vídni. V roce 1842 získal místo faráře ve Velimi a také v Lozicích na Chrudimsku. Ve Velimi se postaral o stavbu nového kostela, ale v roce 1858 se svého postu vzdal a začal hospodařit na vyžehněném statku v Křechoři. Byl velmi aktivní a stal se významnou osobou kolínského společenského a hospodářského života. Stal se dokonce okresním starostou a mezi roky 1875 a 1881 byl za staročechy zvolen za poslance Českého zemského sněmu. Navzdory pasivní resistenci a souvisejícímu několikanásobnému zbavení poslaneckého mandátu byl opakovaně zvolen, takže za kurii venkovských obcí volebního obvodu Kouřim, Kolín a Uhlířské Janovice zastával poslanecký mandát až do smrti v roce 1881. *Národní listy*, roč. XVIII, č. 227, 18. 9. 1878, s. 2; *Budívoj*, roč. 17, č. 11, 6. 2. 1881, s. 1. Srov. LIŠKOVÁ, Marie, *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách 1861-1913*, Praha: SÚA, 1994, s. 261.

v Předhradí). Vliv místního sboru postupně rostl.¹⁷⁷ Asi nejvýznamnější představitel velimských evangelíků byl již zmíněný J. E. Szalatnay, který ve Velimi působil od roku 1857 do roku 1910.¹⁷⁸ I díky Szalatnayovi, jehož rodina měla nadregionální význam, se v 19. století z Velimi stalo jedno z center evangelictví v Čechách, zvláště když Szalatnay získal v roce 1889 titul superintendanta české evangelické církve helvétského vyznání, což byl v podstatě titul hlavního duchovního.¹⁷⁹ Významná byla rovněž evangelická škola, ve které působila řada kompetentních učitelů a již se lidově říkalo „velimská univerzita“.

Důsledek byl ten, že se Velim stala nejen jedním z centrálních míst českého evangelictví, což výrazně ovlivňovalo nejen její náboženský život, ale také kulturu. Mimo jiné přijel do Velimi v roce 1901 přednášet T. G. Masaryk, který byl s J. E. Szalatnayem názorově spřízněný. Největší dopad mělo však jeho působení na hospodářství, neboť právě Szalatnay se ve spolupráci s vedením obce zasadil o zřízení železniční zastávky a spolu s otcem a bratrem stáli u počátku industrializace obce, když založili místní cukrovar a továrnu na cikorii. Rodina Szalatnay rovněž podpořila rozvoj Kolína, když se podílela na některých významných počinech, v čele s nadregionálně významnou Úvěrní bankou a udržovala kontakt např. s podnikatelem a propagátorem hospodářských reforem Františkem Horským. Důraz na hospodářský pokrok si ostatně J. E. Szalatnay přivezl ze svých cest po protestantských západních zemích. Vztahy mezi evangelíky a katolíky však nebyly vždy bezproblémové, obec odmítala školu financovat a nakonec jí v roce 1913 uzavřela.

Po smrti J. E. Szalatnaye a zavření evangelické školy se centrum evangelíků helvétského vyznání přesunulo do Kolína, se kterým komunita ve Velimi udržovala úzké vazby.¹⁸⁰ Superintendantem církve se stal rodák ze Semtěše u Čáslavi Čeněk Dušek (1843–1918),¹⁸¹ významná osobnost, která již téměř 30 let pracovala na etablování Kolína jako

¹⁷⁷ Faráři velimského sboru byli ve sledovaném období: Jan Ruml (1847–1858), Justus Emanuel Szalatnay (1858–1910), František Šustr (1893–1898), Jaroslav Řepa (1906–1946). *K dějinám sboru srov. Památník Českobratrského evang. farního sboru ve Velimi, vydaný k oslavě 150-letého trvání za podpory staršovstva Sdružením Českobratrské evang. mládeže ve Velimi: 1783–1933*, Velim: Sdružení Českobratrské evang. mládeže, 1933; *Památník Farního sboru Českobratrské církve evangelické ve Velimi. 1783 – 2003*, Velim: Farní sbor Českobratrské církve evangelické ve Velimi, 2003.

¹⁷⁸ O této významné osobnosti bude pojednávat samostatný biografický článek.

¹⁷⁹ *Zlatá Praha*, roč. VI, č. 50, 1. 11. 1889, s. 598; *Batovcův Almanach*, 1910, s. 326;

¹⁸⁰ Počet evangelíků v Kolíně rychle rostl a mezi roky 1869 a 1914 zhruba ztrojnásobil, z 386 na 1120, přitom se počet obyvatel Kolína jen asi zdvojnásobil. SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886–1900, s. 281; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, s. 325.

¹⁸¹ Od roku 1869 byl zvolen prvním kolínským evangelickým farářem. Měl úzké propojení s britskými, americkými (byl to vynikající znalec angličtiny) a rovněž německými protestanty už od svých studijních cest. Přispíval do konfesního časopisu Hlasy ze Siona a vlastního periodika Jednota. Zabýval se rovněž filologií. Srov. *Batovcův Almanach – Politický kalendář občanský a adresář zemí koruny České na rok 1913*, Praha: F. B. Batovec, 1913, s. 345; FRINTA, A. (ed.), Čeněk Dušek, Osobnost a výběr z jeho prací, Praha 1933; První sjezd českých evangelíků z Čech a Moravy, Praha 1904. Srov. MATĚJKA, O., Mezi církví a národem. Reformovaný farář Čeněk Dušek. In: *Dějiny a současnost*, č. 9/2006, s. 18–21.

velkého centra českých evangelíků. K tomuto cíli využíval jak svého symbolického kapitálu, tak gymnázia v Kolíně, na kterém studovala řada významných evangelických osobností.¹⁸² Symbolický kapitál mu umožnil rozvíjet síť evangelických elit spojených s realisty T. G. Masaryka a Jan Herbena, do nichž v regionu patřil mimo jiné významný podnikatel, politik, architekt a neúnavný propagátor pokroku Čeněk Kříčka (v letech 1902-1904 kolínský purkmistr), výše zmíněný J. E. Szalatnay, jeho nástupce Josef Řepa nebo rodina Sixtů, který vlastnila majetky v Kolíně i ve Velimi. Vliv této skupiny však zasáhla kampaň v letech 1903 a 1904, ve které ostatní politické síly a katolíci vystoupili proti evangelíkům a obvinili je z řady nepravostí, včetně kolaborace s Němci (konkrétně evangelickým Prusy). Kromě mocenského boje šlo také o výklad českého národního mýtu, který byl založený na husitské revoluci a české reformaci. Pod Duškovým vedením se tak evangelíci helvétského vyznání, jako přímí pokračovatelé české reformace, chtěli prosadit jako hlavní síla českého národního hnutí. Výsledkem byl odchod purkmistra Kříčky z Kolína a jeho úspěšné přesídlení do Prahy. Dušek ale tento přístup prosazoval až do své smrti v roce 1918. V roce jeho smrti se povedlo dosud roztříštěné evangelické síly sjednotit a založit spolu s českými luteránskými spolky novou Českobratrskou církev evangelickou.

Nová církev byla propojena s novou masarykovskou ideou státu a úspěšně využívala složitý vztah nového státu a katolické církve ve 20. letech. Posílila i ve sledovaném regionu a sama sebe prezentovala jako duchovního nositele modernizačního étosu nové republiky. Počet věřících se téměř zdvojnásobil na 9 tisíc, přičemž nejrychlejší (asi trojnásobný) růst lze vidět v soudním okrese Český Brod. Symbolem tohoto přístupu jsou nové kostely v moderním slohu. Zvýšené sebevědomí ukazuje už opožděné vysvěcení a otevření kostela českobratrské církve evangelické v Pečkách, který byl postaven již v letech 1913–15 podle návrhu architekta Oldřicha Lisky ve stylu geometrické secese a raného kubismu. Ambiciózní a velmi originální kostel byl naplánován nástupcem J. E. Szalatnaye Jaroslavem Řepou (1906-1947) k příležitosti pětistého výročí upálení Mistra Jana Husa v roce 1915, kdy měl být vysvěcen. Nicméně plány zhatila první světová válka. Na stavbu mimo velimského sboru a pečeckých občanů přispěli i zahraniční podporovatelé z USA a Švýcarska, což zvýraznilo úzké propojení místních evangelíků s jejich zahraničními souvěrci.¹⁸³

¹⁸² Byl to např. Vilém Mathesius, zakladatel pražské katedry anglistiky a Pražského lingvistického kroužku a také Antonín Boháč, Josef Souček, Bohdan Dobiáš, Ferdinand Hrejsa, Adolf Lukl. Srov. tamtéž.

¹⁸³ Ze zahraničí přišlo 25 tisíc K, občané Peček projekt podpořili ve výši 12 tisíc K a velimský sbor 30 tisíci K. Vzhledem k tomu, že se kostel dochoval v původním stavu, jedná se o ojedinělou a slohově čistou stavbu raného kubistického období a jde rovněž o jediný kostel na světě s kubistickým interiérem. K tomuto viz rešerše

Československá církev evangelická (nemluvě o církvi katolické) však také dostala nového progresivního konkurenta, výše zmíněnou Církev československou, do které vstoupila asi desetina původních katolíků. Její stopa se v regionu projevila především vybudování moderního funkcionalistického kostela na Husově náměstí v Kolíně v letech 1931-1932.¹⁸⁴

Evangelická menšina je pro celý region fenoménem. Celkově lze konstatovat, že růst počtu a vlivu evangelíků ve sledovaném regionu geograficky je vyšší v místech u hlavní železniční trati Praha – Kolín – Česká Třebová. To znamená, že tento početní růst zřejmě nesouvisí jen s populačním růstem a příchodem bývalých katolíků kvůli propojení katolické církve s habsburským státem. Jedním z důvodů je samozřejmě také historicky vyšší počet evangelíků helvétského vyznání v Polabí a jeho blízkosti, nicméně vzhledem k intenzitě růstu počtů i významu osobností lze dovést, že je rovněž propojen s industrializací, což potvrzuje i relativně vyšší účast evangelických elit na modernizačních projektech. Schumpeterův podnikatelský „divý duch“ je ostatně výrazně zformován anglosaským protestantským prostředím a jeho individualistický a „modernizační“ charakter byl pro řadu věřících z průmyslovějších regionů zřejmě přitažlivější, než hierarchizovaná a tradicionalistická katolická církev.

Je rovněž nutné zmínit **židovskou menšinu**, která byla historicky nejsilnější v Kolíně, nicméně se po uvolnění za josefínských reforem a především po zrovnoprávnění v roce 1849 poměrů mohla již v uvedeném období svobodně stěhovat mimo původní ghetta. Počet židů mimo Kolín byl velmi malý, za zmínku stojí především jejich komunita v Přistoupimi, kde žilo několik židovských rodin od počátku 18. století a v roce 1842 si zde postavily novou synagogu a rovněž v Kostelci nad Černými lesy, kde vznikla synagoga o rok dříve (a zbořena byla roku 1920). V Kostelci nad Černými lesy byla sice v letech 1844-1852 zřízena židovská internátní škola pro 100 dětí, ale židovská populace zde velmi rychle klesala a okolo roku 1900 se již jednalo jen o desítky osob. V roce 1850 vznikla adaptací sýpky také synagoga v Úvalech, ale místní komunita byla malá a rovněž s klesající tendencí, takže byla roku 1925 zbořena. Během sledovaného období vznikla jen jedna další synagoga v Bohouňovicích II. Nicméně v řadě obcí byla přítomna alespoň jedna rodina, která se zabývala obchodem a někteří schopní jedinci velmi ovlivnili region jako celek. Nejvýznamnější mimo Kolín (zde byli Weissbergerové, Fischerové, Aschermannové, Feldmannové nebo Kafkové)¹⁸⁵ z nich byli

samotného sboru: Historie sboru. In: *Československá církev evangelická ve Velimi* [on-line]. Farní sbor ČCE [cit. 17. 12. 2017]. Dostupné z: <http://velim.evangnet.cz/historie>.

¹⁸⁴ K tomuto srov. KUČEROVÁ, H., *Stavební vývoj města*, 2009.

¹⁸⁵ FEDER, R., Kolínští židé. In: *Město Kolín*, 1927, s. 25.

Mandelíkové v Ratboři, Glaserové ve Velimi a Hellerové (jejichž členové však rovněž působili i v Kolíně). Vliv v regionu měl i pražský bohatý podnikatel Seligman Elbogen. Nutno dodat, že s regionem se spojen i rod Petschků, kteří měli historické kořeny v Pečkách a v Kolíně, kde se v 50. letech 19. století narodila jejich nejvýznamnější generace (Ignaz, Isidor, Julius). Brzy však přesídlili do Prahy a Ústí nad Labem, tedy do měst, se kterými jsou spojeny jejich největší úspěchy.

V regionu postupně klesal počet příslušníků židovské menšiny. Mohla za to především značná asimilace do českojazyčného prostředí a od přelomu 19. a 20. století asi i strmý pokles porodnosti. V roce 1880 jich bylo v Kolínském a Českobrodském politickém okrese uvedeno 2 578, přičemž téměř polovina z nich žila v Kolíně. V roce 1930 se ve zmíněných okresech k izraelskému náboženství hlásilo už jen 798 lidí. Vzhledem k tomu, že judaismus měl mnohé styčné body s křesťanstvím, probíhal i v něm proces sekularizace. Typickým příkladem je rodina Mandelíků, kde jsou odklon od původní víry a začlenění do většinového prostředí velmi zřetelné. Naopak Glaserové se sice do českojazyčného prostředí začlenili, avšak judaismu se nevzdali a podíleli se i na správě židovské obce.¹⁸⁶ Hellerové pak židovskou ortodoxii opouštěli spíše až v meziválečném období, kdy se někteří z nich oženili s křesťankami. Byli však vcelku dobře začlenění do českého národního hnutí, což mnozí z nich dokazovali začleněním do Českožidovské besedy v Kolíně. Nelze opomenout, že mezi židovskou menšinou je také charakteristická vysoká prostorová mobilita.

Vztah k židům v regionu byl ve městech zřejmě relativně tolerantní, na venkově se stále udržoval negativní stereotyp, nicméně z rady důvodů se situace koncem 19. století zhoršila.¹⁸⁷ Změny ve společnosti, které přinesla modernizace, a především sociální tenze v industrializovaných oblastech doplnily původní nedůvěru a ve východní části regionu propukly v roce 1893 protižidovské bouře. Záminkou byla vražda ženy v Kolíně, kterou obyvatelstvo chápalo jako rituální. Vzdemula se vlna rozhořčení a množství obyvatel venkovských obcí dojíždělo do Kolína útočit na židovské podniky a rabovat je. Násilné akce však velmi rychle ukončilo vojsko.¹⁸⁸ Od 90. let také lze v dobových pramenech sledovat intenzivnější projevy antisemitismu.¹⁸⁹ K tenzím pak docházelo i za první světové války,

¹⁸⁶ K tématu např. srov. Kolíně např. JOUZA, Ladislav, Osudy rodiny Mandelíků, majitelů zámku v Ratboři u Kolína. In: HAMÁČKOVÁ, Vlastimila a LHOTOVÁ, Marie, (ed.), *Židé v Čechách 2. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2009 v Liberci*, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2009.

¹⁸⁷ ŠAFRÁNEK, J., *Vzpomínky na Kolín*, 1924, s 33; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, 1915, s. 325.

¹⁸⁸ Šlo o událost celostátního významu, o které informoval např. i vídeňský *Neue Freie Presse*: *Neue Freie Presse*, Nr. 10287, 14. 4. 1893, s. 8. Srov. FRANKL, M., Obvinění z rituální vraždy v Kolíně. In: *Dějiny a současnost*, č. 6/98, s. 14-18.

¹⁸⁹ Např. SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti král. města Kolína nad Labem (1836) 1886-1900 (autor František Potůček).

zvláště když do regionu přišly asi 2 tisíce haličských židů. Za první republiky pak již protizidovské útoky (s výjimkou krátkého poválečného období při nedostatku základních životních potřeb) mizí, což lze brát i jako recepci masarykovského modernizačního étosu, který byl k židům obecně velmi tolerantní. O to větší kontrast pak byl antisemitismus druhé republiky a následné nacistické okupace, po níž židovské osídlení v regionu prakticky mizí.

8. Doprava

8.1 Silnice

Vývoj regionu je silně propojen s dopravními podmínkami. Pro hospodářský růst byla nezbytná možnost relativně rychle a efektivně převážet zboží, předávat si informace, umožnit cestování lidem a transportovat hospodářská zvířata. Kvalitní infrastruktura je pro vyspělou ekonomiku jednoduše nezbytná. Nicméně Habsburská monarchie v úrovni dopravní sítě dlouhodobě zaostávala za státy západní Evropy, což bylo dáno jak opožděným vývojem, tak i náročnými geografickými podmínkami. Důraz státu na budování kvalitní infrastruktury se postupem času zvyšoval, zvláště od 80. let 19. století. V rámci monarchie pak Čechy patřily ve výdajích na infrastrukturu na jednoho obyvatele ke špičce, konkrétně byly třetí za Dolními Rakousy a Štýrskem a přírůstek těchto výdajů v letech 1873-1910 byl spolu s Horními Rakousy v Rakousko-Uhersku nejvyšší.¹⁹⁰

Většina sledovaného regionu byla v rámci Čech kvalitně dopravně napojená už od starších dob. Tradiční síť zemských stezek se v 18. století začala měnit na modernější síť státních silnic, které měly pomoci při přesunech vojska, ale také měly význam strategický a hospodářský. Nové silnice a jejich správu definovaly patenty z let 1727, 1737, 1756 a 1760, přičemž následovalo jejich postupné budování, trvající až do poloviny 19. století.¹⁹¹ Po vzoru skotského inženýra J. L. Mac Adama byl zpevňován jejich povrch kombinací štětu, šterku a směsi drceného šterku, písku a vody. Standardní povinná šířka vozovky měla velikost 9,48 metru a pozornost byla věnována i adekvátnímu stoupání, které v nížinách činilo maximálně 4,7 %. Od nástupu železnice sloužila přeprava po silničních komunikacích spíše v rámci kratších vzdáleností a její dosah tak byl významný především v rámci regionu. Co se týče porovnání v rámci Habsburské monarchie, český silniční systém byl v délce silnic na 100 km² k roku 1910 čtvrtý za Dolními Rakousy, Horními Rakousy a Slezskem.¹⁹²

Státní silnice, vedoucí po trase Praha – Znojmo - Vídeň, která region a přímo Úvaly, Kolín a Český Brod protínala, byla prakticky dokončena již v roce 1774. Byla ze všech

¹⁹⁰ KUBŮ, Eduard, PÁTEK, Jaroslav a kol., *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha: Karolinum, 2000, s. 137.

¹⁹¹ K problematice dopravy ve sledovaném období např. srov. HLAVAČKA, Milan, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha: Academia, 1990; HONS, Josef, *Dějiny dopravy na území ČSSR*, Bratislava: Alfa, 1975; JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí*, 2008, s. 61-80.

¹⁹² Srov. *Österreichisches Statistisches Handbuch*, 30. Jg., 1911, Wien: Verlag der K.K. Statistischen Central-Commission, 1912.

silničních spojů v regionu nejvýznamnější a asi od poloviny 19. století se jí říkalo „Vídeňská silnice“. Přebudována byla i Kutnohorská silnice (přímo protínající Kostelec nad Černými lesy, proto také někdy zvaná „Černokostelecká“) a severněji i silnice na Nymburk, Chlumeck nad Cidlinou, Hradec Králové a dál do Slezska a na Moravu („Královéhradecká cesta“), přičemž celá komplexní síť komunikací byla do roku 1848 prakticky dokončena.¹⁹³ Díky tomu se zvýšila intenzita osobní dopravy, neboť nákladní formanskou a poštovní přepravu doplňovala od 30. let 19. století přeprava osob. Také v regionu se rozmohla doprava omnibusy, tedy soukromými dostavníky. Rychlost dopravy byla poměrně pomalá, nejrychlejší byla jízda na koni, během které jezdec za den většinou urazil 50 až 60 km, tedy přibližně dvojnásobek toho, co by ušel pěšky. Z východního konce regionu se tak během dne mohl dostat do Prahy, zpět již ne. Omnibusy či dostavníky většinou jezdily rychlostí okolo 10 km za hodinu, nicméně běžné byly časté přestávky. Od roku 1823 pak regionem po hlavních silnicích projížděly také expresní poštovní rychlíky s rychlostí až 12 km za hodinu, které trasu z Prahy do Vídně urazily nejpozději za 38 hodin, vzdálenost mezi Prahou a Kolínem tak projely čtvrt dne.¹⁹⁴

Co se týče poštovních stanic, byly v regionu zřízeny v Českém Brodě, v Plaňanech a v Kolíně už od poloviny 18. století, v Kostelci nad Černými lesy pak byla sběrna dopisů. Ohledně intenzity silničního spojení lze pro polovinu 19. století konstatovat, že různé spoje jezdily prakticky každý den. To platí jak pro dostavníky na Vídeňské silnici, které vypravovaly k roku 1845 v různé dny 3 spěšné spoje, 2 spoje osobní a 2 zavazadlové, tak i pro soukromé dopravce a rovněž pro spoje do dalších měst. Každý den jezdil dostavník z Českého Brodu do Prahy, z Kutné Hory přes Kostelec nad Černými lesy do Prahy nebo se do Prahy (nebo z Prahy) jezdilo dostavníky, které přes dalších měst (východně od sledovaného regionu) vyjížděly většinou z Brna či Olomouce.¹⁹⁵

Mimo hlavní silnice byl však stav komunikací mnohem horší a cestovní rychlost nižší. Nejvýznamnější byly „silniční spojky“ mezi hlavními státními silnicemi, které někdy kopírovaly staré stezky. Vídeňská a Kutnohorská silnice byly např. spojeny silnicí mezi Kostelcem nad Černými lesy a Liblicemi u Českého Brodu. Mimo to zde existovalo spojení z Kostelce nad Černými lesy a Kouřimí, pokračující dál do Kolína. Systém doplňovala řada místních, do poloviny 19. století často soukromých silnic, které byly udržovány podstatně

¹⁹³ SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt XII.*, sv. *Kauřimer Kreis*, Praha: Friedrich Ehrlich, 1844, s. XXXI-XXXIII.

¹⁹⁴ Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1990, s. 43.

¹⁹⁵ Srov. *Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr*. Prag: Haase, 1845; PETRÝL, Josef, Poštovní spoje na Českobrodsku v první polovině 19. století. In: *Vlastivědný sborník Českobrodsko - 2*, 1959, s. 93-94. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 133.

méně.¹⁹⁶ V druhé polovině 19. století začaly být budovány moderní nestátní silnice s kvalitnějším povrchem. Intenzita výstavby okresních silnic se pak v poslední třetině století zvýšila, což bylo od roku 1864 v kompetenci nově zřízených okresních zastupitelstev.¹⁹⁷ Tato aktivita poklesla na přelomu 19. a 20. století. Nadále se spíše upravovaly a zdokonalovaly již existující silnice. Na silnice nižších tříd byly napojeny Kouřim, Velim, Pečky či Ratboř. Velmi špatně na tom byly např. Jevany, které paradoxně neležely daleko od státní silnice. Dopravní situace začínajícího turistického centra se pak zlepšila až po roce 1910, kdy byla v rámci lichtenštejnského černokosteleckého panství zřízena silnice od Vyžlovky do Stříbrné Skalice, která vedla právě přes Jevany.¹⁹⁸

Zásadní význam silniční sítě vrátil až postupný rozvoj automobilové dopravy od konce 19. století. Na rozdíl od dosavadní koňské přepravy byla průměrná rychlost automobilů i motocyklů násobně vyšší a rovněž se výrazně snížila i potřeba přestávek, což spolu s flexibilitou dávalo této přepravě přidanou hodnotu vůči dominantní železnici. Poprvé se v regionu objevil automobil 8. května 1889, když jím projeli na cestě z Berlína do Štýrska dva němečtí motoristé.¹⁹⁹ Následoval dynamický rozvoj oboru, nicméně počty automobilů v Čechách za západní Evropou zaostávaly. V rámci Rakouska-Uherska sice patřily k nejvyšším, ale oproti méně lidnatým Dolním Rakousům šlo v roce 1910 o více než dvojnásobně nižší počet. V motocyklech však byly počty srovnatelné, přičemž Čechy byly s malým nárůstem první.²⁰⁰

Roky první světové války znamenaly pro silniční síť kombinaci velkých přesunů lidí a materiálů kombinované s malým zřetelem k údržbě. V Pamětní knize města Český Brod se tak např. dočteme, že: „*Automobily, před válkou tak oblíbený prostředek dopravní, vymizely z našich silnic; byly jednak zrekvírovány buď celé nebo gumy a ty, které spoře jezdí, hrčí po silnicích jako nákladní vozy majíce obruče železné.*“²⁰¹ Ve spojení s nedokonalým stavem sítě před válkou tak byla situace silniční sítě po založení první republiky poměrně komplikovaná. K tomu přibyl fakt, že státní silnice byly z dob Rakousko-Uherska vedeny severojižním

¹⁹⁶ SOMMER, J. G., *Das Königreich Böhmen*, 1844, s. XXXIII.

¹⁹⁷ Detailní přehled vybudovaných či upravených silnic ve sledovaném období je asi nejlépe doložen v kronice samosprávného okresu Český Brod: SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha; Tamtéž, inv. č. 33, Pamětní kniha. Mimo to např. *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 47.

¹⁹⁸ Do té doby byly Jevany kvalitněji propojeny jen s Kostelcem nad Černými lesy a s mlýnem v Penčicích. Nicméně nedaleko vesnice vedla jak státní silnice, tak i starobylá cesta mezi Prahou a Sázavským klášteřem.

¹⁹⁹ Srov. PETRÝL, Josef. Poštovní spoje, 1959, s. 91-95. JOUZA, L. a kol, *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 133.

²⁰⁰ V Čechách bylo k roku 1910 evidováno 1603 automobilů a 2940 motocyklů. *Österreichisches Statistisches Handbuch*, 30. jg., 1912.

²⁰¹ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928, s. 147.

směrem, přičemž aktuálně bylo třeba vytvořit orientaci západovýchodním směrem. S vzestupem automobilismu se zvyšovalo také zatížení povrchu, nicméně podfinancovaná péče a např. používání železných obručí způsobovalo obušování šterkové vrstvy státních silnic.²⁰² Větší zřetel k dopravě přišel ze strany státu až po roce 1927, kdy byl vytvořen silniční fond a zvýšil se objem financí do sítě vložených. Na regionální úrovni se to projevilo rovněž dalším zdokonalováním sítě okresních silnic, přičemž se v rámci větších měst a obcí povrch opatřoval žulovou dlažbou nebo levnějším lomovým kamenem. Stav silnic se nicméně navzdory sílící dopravě měnil jen pomalu. Např. v rámci kolínského okresu bylo ze 432 km silnic vydlážděno jen 20 km.²⁰³ Nutno rovněž dodat, že v roce 1927 byl otevřen také nový silniční most přes Labe v Kolíně, který výrazně propojil region s druhým břehem řeky.

Autobusová doprava se v rámci českých zemí etablovala poměrně nedaleko, neboť v roce 1908 zřídila pošta první autobusovou linku Pardubice – Holice a Pardubice – Bohdaneč. Mezi prvními se zřízení autobusové linky snažil Kostelec nad Černými lesy, kterému se nedařilo přivést do města železnici. *„Proto pomýšleno na zřízení autobusové jízdy do Prahy, potom jen do Říčan. I to se zhatilo. Konečně jednáno o zřízení autobusové jízdy erárem z Černého Kostelce do Čes. Brodu a zpět. K tomu cíli požadoval erár r. 1912 60.000 K. To byl pro nás požadavek příliš velký. Nyní r. 1913 žádá erár jen 20.000 K a za to pořídil by dva autobusy, opatřil a platil by šoféra a udržoval autobusy v dobrém stavu. Dne 26. října 1913 stala se v Čes. Brodě dohoda mezi zástupci a okresu Čes. Brodu a města a okresu Čern. Kostelce. Obecní výbor náš dne 29. října 1913 přistoupil na to, že město složí s okresem 10.000 K a postaví svým nákladem garáž. Český Brod s okresem dal by k účelu tomu také 10.000 K. – Okres náš uvolil se dáti k účelu tomu ve schůzi dne 21. listop. 1913 5000 K a polovinu na garáž, tedy město naše dá také 5000 K a polovinu na garáž.“*²⁰⁴ První světová válka však celý projekt zastavila. Podobně dopadly i plány na autobusové propojení Českého Brodu a Kostelce nad Černými lesy z roku 1912 a Českého Brodu, Kouřimi a Kutné Hory z téže doby.²⁰⁵

²⁰² Meziválečný růst počtu automobilů a motocyklů byl poměrně dynamický, i když ve srovnání se západní Evropou byl význam automobilismu nižší, což bylo dáno nižší životní úrovní i méně efektivní malosériovou výrobou domácích automobilových značek. I tak se zvýšil počet automobilů a motocyklů v Československu z 9929 na 100 474 mezi roky 1922 a 1930. Např. srov. *Statistická ročenka Republiky československé*, Praha: Státní úřad statistický, 1938, s. 108. Čechy byl samozřejmě nejvíce motorizovaná část státu, jeden automobil či motocykl tu připadal na 104 obyvatel. V Čechách jich pak bylo v přepočtu na obyvatele nejvíce (104). K situaci v československé silniční dopravě do roku 1928 např. srov. *Deset let Československé republiky*, sv. II., Praha: s.n., 1928, s. 661.

²⁰³ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 62.

²⁰⁴ HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 220-221.

²⁰⁵ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 196, 220-221.

Autobusová doprava se tak v regionu prosadila až po první světové válce. Část delších (státních) linek tu začala provozovat Československá pošta. První žádosti byly registrovány od samotných obcí. Mezi nejúspěšnější patřily Úvaly, které již tak dobré napojení na hlavní železnici a státní silnici doplnily roku 1921 pravidelnou autobusovou linkou Úvaly – Škvorec – Říčany, čímž se dále odkláněly od původního napojení na zbytek sledovaného regionu.²⁰⁶ Obce v politickém okrese Kolín pak požadovaly autobusovou dopravou propojit Kolín a Kouřim už od roku 1923, nicméně realizace proběhla až roku 1927, přičemž trasa pokračovala přes Horní Kruty až do Smrku u Uhlířských Janovic. Během 1. poloviny 20. let se podařilo vybudovat pravidelné spoje také mezi Českým Brodem, Kostelcem nad Černými lesy, Kouřimí a Čelakovicemi ležícími na Labi.²⁰⁷ Další trasa vznikla až roku 1931, kdy se Kolín na krátkou dobu stal konečnou zastávkou linky z Prahy přes Poděbrady, nicméně kvůli dublování železnice byla tato linka v Kolíně o rok později nahrazena linkou Poděbrady – Kolín – Kutná Hora. Síť státních linek se začala rozrůstat od roku 1929, kdy se do autobusového podnikání pustily přímo Československé státní dráhy a zvláště od roku 1933, kdy se s nimi sloučila silniční poštovní doprava. Československé státní dráhy k tomuto roku provozovaly 67 autobusových linek jen ve Středočeském kraji. O rok později v jejich rámci vznikla Správa automobilové dopravy ČSD Praha – Vršovice, které byly následně podřízeny tzv. garáže pro rozsáhlejší dopravu a autostanice pro správu jednotlivých autobusových linek, přičemž jednu z „garáží“ zřídila v Kouřimi.²⁰⁸

Zároveň se některým soukromníkům podařilo využít mezery na trhu a nabízet flexibilnější dopravu oproti železnici a rovněž na kratší vzdálenosti než státní linky. Asi nejvýznamnější soukromým dopravcem byl průkopník Josef Čábela z Hradenína, který poprvé vyjel 9. června 1926 a postupně vybuvoval autobusové spojení z Poboří do Křečhoře, Chocenic a Kolína a následně i mezi Kolínem a Plaňany. Do konce 20. let pak byl Český Brod propojen pravidelnou autobusovou linkou i s menšími okolními obcemi, přičemž i se stánými linkami tak měl Český Brod autobusové propojení s Kouřimí, Kostelcem nad Černými lesy, Mochovem, Mukařovem, Nučicemi a Prahou.²⁰⁹ V květnu 1932 začal dopravovat vozy Walter a Tatra 27 cestující po Kolíně a pak i na trase z Hradenína přes Křečhoř do Kolína. Navzdory krizi se mu zřejmě dařilo, a tak v roce 1933 otevřel v Kolíně

²⁰⁶ Srov. ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 43.

²⁰⁷ Okres českobrodský. In: *Šedesát let československé samosprávy*, Praha: Svaz československých měst v Československé republice, 1925, s. 412.

²⁰⁸ V kouřimské „garáži“ pracovalo jedenáct řidičů a pět dělníků, vedl jí garážmistr Karel Čáslavský. Byla jí rovněž podřízena autostanice v Kolíně. HOFFMAN, Petr, *Dějiny státní autobusové dopravy v českých zemích a na Slovensku. I. díl. Poštovní autobusy 1908-1914*, Litoměřice: Vydavatelství dopravní literatury, 2010, s. 170-171; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 61.

²⁰⁹ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 105.

dokonce první zájezdní kancelář v regionu. V roce 1928 na něj navázal kolínský dopravce Josef Kučera a 14. prosince 1927 si o koncesi požádal „velký hráč“ – kolínská Továrna na vozy s vlastními autobusy Fram. Ta však i díky své zálabské lokalizaci zřizovala linky spíše ve směru na sever od Labe, nicméně v srpnu roku 1929 spustila i dopravu po samotném Kolíně. Ve stejnou dobu byly na soukromou autobusovou dopravu přímo z Prahy napojeny také Jevany, kam jezdily autobusy přímo z centra Prahy (Tylovo náměstí u Národního divadla).²¹⁰ Takové propojení vesnice s Prahou bylo v celém regionu jedinečné.

Ostatní obce byly spíše propojeny s Kolínem, o což se postarali především menší dopravci - Josef Samek na trase Kolín – Zibohlavý – Kbilek – Kořenice (vedle Ratboře) – Pučery – Bečváry – Zásmuky a zpět a Josef Novotný, který na počátku roku 1931 propojil svou Pragou L Kolín s nedalekou Pašinkou. S Pučery a Uhlířskými Janovicemi propojil Kolín v září téhož roku Bohuslav Frauenberg ze Kbelu (vůz Walter FNA). Do Uhlířských Janovic jezdil z Kolína přes Solopysky od června 1932 také Josef Novotný se Škodou 254. Další soukromníci pak podobně jako Továrna na vozy spojovali Kolín ve směru na sever a východ od města. Ve městech nicméně stále „dožívaly“ původní drožky, k nimž přibýly nové „autodrožky“.²¹¹

Po roce 1918 také začal boom nákladní autodopravy, která podobně jako ta autobusová využívala díky technickému rozvoji automobilismu možnosti efektivněji navázat na dosavadní prověřené služby povozů tažených koňmi a zároveň flexibilně nabízela služby, které železnice nebo pošta nabízet nemohly. Šlo především o rozvoz na kratší vzdálenosti a mimo hlavní tahy, což bylo pro rozvoj hůře dopravně napojených částí regionu zásadní. Významná byla i jejich vyšší cenová dostupnost, takže lze sledovat zvyšující se využívání nákladní automobilové dopravy především menších podnikatelů, obchodníků a rolníků. Rozvoji pomáhalo i to, že až do roku 1933 nebyla nákladní automobilová doprava nijak přímo regulována, nebyla třeba koncese a nebyly vyžadovány ani příslušné daně a poplatky. Ve sledovaném regionu navazovaly tyto služby na kolínský komunikační uzel, odkud probíhala doprava do dalších sídel. V regionu patřil mezi nejvýznamnější dopravce Pavel Škorpík, který nabízel relativně široké množství služeb od přepravy zásilek přes traktor s vlečným vozem po první motorizované stěhování nábytku. Vedle něj zde působila řada menších přepravců

²¹⁰ *Batovcův Almanach – politický kalendář a adresář republiky Československé na rok 1929*, roč. 37., Praha: F. B. Batovec, 1929, s. 64.

²¹¹ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 59-60.

a dopravu vlastního zboží k zákazníkům zajišťovaly i některé podniky (např. kolínská chemická továrna Jakl a Štěřík).²¹²

Liberalní stav zajišťování nákladní autodopravy se nicméně nelíbil Československým státním drahám, které v neregulovaném odvětví spatřovaly nevíтанou konkurenci, zvláště poté, kdy v roce 1932 zřídily zasilatelství pro místní odvozy nákladů v Praze a Plzni, které začaly v přijatelnějších tarifech kombinovat železniční a silniční přepravu nákladů. Společnost vytvořila síť, které mimo menších i větších nákladů pomáhala i při náhlých výlukách nebo při nárazové přepravě sezónního zboží. Po tomto vstupu nastala (v době vrcholící hospodářské krize a s tím spojených státních zásahů do hospodářství) velmi rychlá regulace nákladní přepravy a na základě zákona o dopravě motorovými vozidly z roku 1933 byli dopravci zatíženi daněmi, což dopadlo především na menší dopravce podnikající v rámci živnosti.²¹³ Navíc Československé státní dráhy získaly vliv na udělování koncesí pro soukromníky, takže je z některých tras vytlačili. Kolínský okresní úřad nutil soukromníky k registraci živností na autodopravu od roku 1934, přičemž do roku 1939 vydal více než 80 koncesí. Úspěšní držitelé koncese pocházeli ze všech měst a rovněž i většiny menších sídel. Tímto vývojem se zvýšil i tlak na specializaci soukromníků. Novela zákona z roku 1935 pak zasáhla i závodní přepravu, kterou zvyšováním daně z motorových vozidel nutila k využívání přepravní sítě Československých státních drah.²¹⁴

Celkově lze při porovnání rozvoje motorismu a komplexního vývoje jednotlivých sídel konstatovat, že rozvoj automobilismu byl důležitým hospodářským faktorem zejména menších měst a obcí, které nebyly napojeny na železnici, ale přitom ležely v blízkosti významnější silniční komunikace. Ze sledovaných obcí šlo zejména o Kostelec nad Černými lesy, ležící na státní silnici a rovněž Jevany, kde rychlejší přesuny osob (většinou z Prahy) díky rozvoji motorových vozidel zvýšily turistickou atraktivitu obce. Přesto se přínos automobilismu projevoval poměrně pomalu. Naopak Kouřim, která ležela mimo přímé trasy obou nedalekých státní silnic, z rozvoje automobilismu příliš neprofitovala, a to navzdory zřízení výše zmíněné „garáže“ Československých státních drah. Zároveň rozvoj automobilismu spíše podtrhl pozici sídel již dříve napojených na železnici, obzvláště v případě železničních uzlů, které působily jako centra přepravy mezi železnicí a zbytkem regionu.

²¹² K počátku 30. let 20. století to byl ze soukromých dopravců např. František Čedík, Antonín Čejka, Ferdinand Hortenský, Suchomel & Tvrđík nebo Josef Štoll. K tomuto viz: JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 61.

²¹³ K tomuto např. srov. HONS, J., *Dějiny dopravy na území ČSSR*, 1975.

²¹⁴ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 62.

8.2 Železnice

Železnice, která do regionu poprvé pronikla v letech 1843-1845, byla a je bezesporu hlavním symbolem průmyslové revoluce. Stala se rovněž mimořádně strategickým elementem. Pro koncentraci průmyslu do sídel, které propojovala, byla nezbytná, nicméně její dopad se neprojevil okamžitě, ale až po zahuštění celé sítě. Železnice uvedla do pohybu značné integrační síly a díky zrychlené interakci začala měnit vztahy mezi velkými městy a venkovem, mezi centrem a periferií i v regionech samotných. Umožnila rovněž rychlejší přesun pracovní síly na větší vzdálenost, snižovala náklady na dopravu, ale také umožnila rychlejší přesuny vojska, jejich zásobování atd. Celkově vzato byla rychlá, efektivní a relativně bezpečná. Na druhou stranu se stala jedním z iniciátorů nerovnoměrného územního rozložení industrializace, neboť se stávala přirozenou osou hospodářského vývoje a nenapojené regiony tak byly značně hendikepovány.²¹⁵

Prvními drahami v českých zemích byly ve 20. a 30. letech 19. století koněspřežné železnice, ale již brzy, konkrétně 6. června 1839 v Břeclavi, začalo pravidelné spojení s Vídní moderním parním vlakem. V roce 1843 se pak začalo se stavbou železnice na trase Olomouc – Praha. Kromě Kolína měly být na tuto železnici napojeny v rámci regionu také **Pečky**, **Český Brod** a **Úvaly**. Na rozdíl od města Český Brod a městyse Úvaly s určitým stupněm hospodářského významu byla stanice v Pečkách zřízena z důvodu napojení mnohem významnějších Poděbrad, které však pro zavedení této dráhy ležely příliš daleko na sever. Konečná trasa celé dráhy tak byla naplánována kombinací přírodních podmínek a hospodářského významu. Prvním návrhem byla trasa vedoucí jižně od Kolína, ale nakonec bylo rozhodnuto vést jí podél řeky Labe, ve skalnatém svahu, který jí odděluje od centra města. Břeh řeky ale nebyl prázdný, a tak muselo být demolováno 21 stavení. Složitá výstavba se neobešla bez komplikací, přičemž asi nejhorší byla nehoda z 15. července 1844, se zřítím kamenný svah pod místním měšťanským pivovarem, přičemž bylo zničeno i několik stavení, v nichž zahynul během vaření piva tovaryš Josef Zub.²¹⁶ Od Peček do Českého Brodu se rovněž měnila trasa. Původně měla směřovat přes Tatce na Žhery a Bylany, nicméně od této trasy se kvůli komplikacím pro jednotlivé obce upustilo a dráha byla nově vedena severněji, v příznivějších podmínkách podél řeky Šembery. V Úvalech zase musela trať

²¹⁵ K tomuto tématu srov. KLADIWA, P. a kol., *Lesk a bída obecních samospráv*, 2009, s. 299-303.

²¹⁶ K příchodu železnice do regionu viz: VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 245-246.

překonat hluboké údolí potoka Výmoly, takže zde byl náročně vybudován devítiobloukový viadukt. Celý mimořádně náročný podnik byl navzdory řadě obtíží dokončen během dvou let.

Dne 4. srpna 1845 na trati proběhla první zkušební jízda, která získala velký ohlas a zájem místních. O několik dní později, 20. srpna 1845 regionem projel rovněž ve slavnostní náladě první vlak, který vyrážel z Olomouce a dojel až do Prahy, přičemž se akce stala velkou slavnostní událostí i pro regionální elity. Projíždějící vlak byl uvítán nastoupenými oddíly vojáků, hrající hudbou a prapory. V Pečkách vlak uvítali slavnostně odění kyrysníci a v Českém Brodě členové cechů s vlastními korouhvemi i železniční dělníci, kteří pro tento případ ozdobili své pracovní nástroje květinami. Pravidelná osobní doprava byla zavedena 1. září 1845, od 1. října pak byla následována pravidelnou nákladní dopravou.²¹⁷ Rychlost prvních parních vlaků byla okolo 30 km za hodinu (u nákladních výrazně méně), tedy asi třikrát vyšší než u koňského spřežení a s technologickým pokrokem se u dalších typů postupně zvyšovala. Cestování napříč prostorem mezi Prahou a Kolínem díky tomu místo velké části dne zabralo jen jeho malý úsek a technicky nebyl problém jej absolvovat několikrát denně tam a zpět.

Zavedení železnice byla převratná událost nejen pro mobilitu osob a nákladů, ale pro celou společnost a pro všechna napojená sídla měla zásadní dopad, vedoucí k úspěšnějšímu prosazení industrializace a modernizačních procesů. Navázání industrializace na rozvoj měst, městeček a obcí na trati je jasně vidět na poloze nově založených podniků nedaleko nádraží či zastávky postupně od 60. a 70. let 19. století, což spolu se samotnou tratí výrazně určovalo urbanistický vývoj daného sídla. Některé podniky byly se železnicí přímo propojeny vlečkou, což zjednodušovalo přepravu zboží. Především v Kolíně některé z prvních průmyslových podniků neležely v dostatečné blízkosti trati, např. olejny nebo lihovar německojazyčné podnikatelské skupiny kolem Karla Latzela st. z konce 50. let 19. století. Zpoždění zásadního iniciačního vlivu železnice na vznik průmyslu tam tedy bylo dvě desetiletí. Naopak v Pečkách byl Weinrichův cukrovar v letech 1846-1847 založen přímo naproti staniční budově, což se ukázalo být jednou z konkurenčních výhod. Ve stejnou dobu zde také Kladenské uhelné doly zřídily skladiště uhlí. Problematická pak byla značná vzdálenost od železnice u pivovaru v Českém Brodě.²¹⁸ V posledním čtvrtstoletí tohoto století pak trend koncentrace podniků podél železnice výrazně zintenzivnil.

V případě podcenění přínosu železnice bylo hospodářství obce výrazně oslabeno. Je to vidět jak na příkladu Kouřimi, tak především v širším regionu na příkladu Kutné Hory, do té

²¹⁷ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 50.

²¹⁸ Srov. MIŠKOVSKÝ, Josef, *Českokobrodské pivovarnictví*, Český Brod, 1913.

doby navzdory útlumu těžebních aktivit dominantního centra. V Kutné Hoře byla totiž železnice vedena příliš daleko na sever od města, což bylo pro vznik průmyslu velmi problematické. Obzvláště, když se k tomuto hendikepu přidal i nedostatek vody. To nakonec překrylo i fakt, že zde již působilo výsadní centrum zemské tabákové výroby, které ve spojení se železnicí mohlo poskytnout pro růst města výrazný synergický efekt. Ten však nenastal.

Ani v případě Kolína však nebylo nádraží **Severní státní dráhy** úplně vhodně umístěné, leželo totiž v poměrně značné vzdálenosti východně od jádra města.²¹⁹ Navíc to nebyla nijak zvlášť reprezentativní budova, neboť patřila až do čtvrté kategorie nádražních budov. Pečky, Český Brod a Úvaly pak měly vybudovány menší utilitární výpravní budovy dle projektu erárního architekta Antona Jünglinga.²²⁰ V Českém Brodě pak na základě projektu z roku 1874 vznikla výstavnější novorenesanční budova.²²¹ Nutno dodat, že počínaje rokem 1855 byla železnice převzata soukromou společností Rakouské společnosti státní dráhy – StEG.

Mezi roky 1867 a 1875 proběhla stavba již poměrně rozvětvené železniční sítě, kterou provozovala soukromá **Rakouská severozápadní dráha** (ÖNWB). Soukromé společnosti touto dobou stavěly rekordní délky železnic, neboť v první půlce 50. let sice nastalo krátké období jejich zestátnění, ale po vyhodnocení úspěchu bylo od této praxe upuštěno. Období „Gründerzeit“ je tak obdobím železničního boomu. ÖNWB železnici připravovalo již delší dobu, ale stavbu komplikovaly vysoké náklady a dlouhé spory o přesnou podobu této železniční sítě. Ve hře bylo jednak propojení Vídně s Pardubicemi přes Havlíčkův Brod a rovněž trasa z Vídně přes Jihlavu do Kolína. Dlouhá jednání skončila nákladným kompromisem, v jehož rámci byly vybudovány obě trasy, přičemž v Havlíčkově Brodě se tyto trasy větvyly. Vláda dala společnosti koncesi roku 1867 a samotná stavba začala roku 1868.²²² Už 6. prosince 1869 byl dán do provozu úsek Kolín – Golčův Jeníkov, přes nějž byl roku 1870 Kolín propojen s Jihlavou, Znojmem a Vídní. Dalším větvením se Kolín propojil roku 1870 s Mladou Boleslaví, roku 1873 s Nymburkem a o rok později i s Hradcem Králové.²²³

²¹⁹ Kvůli výstavbě muselo být zbořeno několik budov. Srov. VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem, oddělení druhé*, 1888, s. 245-246, 50.

²²⁰ Srov. HONS, Josef, *Čtení o severní dráze císaře Ferdinanda*, Praha: Nadas, 1991.; HONS, Josef, *Velká Cesta: Čtení o dráze olomoucko-pražské*, Praha: Mladá fronta 2007; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 49; *100 let místní dráhy Kolín – Ledečko*, Kolín, 2000, nestr.

²²¹ SOKA Kolín, fond Rodinný archiv Koulů, neuspoř., Project für die Adaptierung des Aufnahms „gebäudes in Böhm. Brod“.

²²² ŠIMKA, Alois, *Sto let Severozápadní dráhy*, Jihlava: Okresní archiv v Jihlavě, 1971, s. 10-13.

²²³ SCHREIER, Pavel, *Zrození železnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha: Baset, 2004, s. 19.

StEG a ÖNWB se pak dohodly na stavbě nového nádraží v Kolíně, které železniční systémy obou společností propojovalo. Budova byla dokončena roku 1871.²²⁴

Na hlavní železniční trase StEG postupně zhoustla síť stanic a přibyly rovněž odbočky na místní dráhy. V roce 1867 tak bylo díky úsilí evangelického faráře Justuse Emanuela Szalatnaye založeno malé nádraží ve Velimi, které se stalo impulzem k industrializaci a růstu této obce.²²⁵ Do konce století vznikly stanice i u Tatec a v Cerhencích, takže byl na železnici napojen severní okraj jinak upadajícího soudního okresu Kouřim a tato část okresu se rozvíjela nejrychleji. V Poříčanech byla stanice zřízena roku 1874, nicméně již po osmi letech se stala výchozí přestupní stanicí na nové místní železnici do Sadské a od roku 1883 do Nymburka město. Trasu **Poříčany - Nymburk** vystavěla a provozovala Rakouská společnost státní dráhy. V roce 1896 byla dráha prodloužena až na hlavní nádraží v Nymburce, čímž propojila StEG a ÖNWB. V roce 1884 bylo k tomuto účelu zřízeno nové nástupiště. Zvyšování počtu cestujících, kteří tuto trasu využívali např. i k turistickým vyjížděnkám do pohraničních hor, pak vedlo k vybudování nové nádražní budovy v roce 1899.²²⁶ Zajímavý je ovšem fakt, že pro Poříčany funkce železničního uzlu neměla přímé dopady v oblasti industrializace a zůstaly i nadále pouze velkou vesnicí.

Na počátku 80. let pak byla vybudována lokální trať **Pečky – Zásmyky s odbočkami do Kouřimi a do cukrovaru Karlov u Svojšic**, vedoucí přes Radim, Plaňany a Votelž.²²⁷ Hlavním cílem bylo železniční propojení šesti regionálních cukrovarů a pečecké továrny na umělá hnojiva. Povolení ke stavbě a provozování dráhy získala 28. srpna 1880 Rakouská společnost místních drah (ÖLEG), která měla zároveň navázat na stávající železniční vlečku mezi Pečkami a Radimí. Ale už v roce 1883 celou trasu odkoupila StEG. Provoz začal v únoru roku 1882, nicméně po převzetí si StEG zajistil další povolení k prodloužení celé trasy. Velmi důležité bylo, že neprůjezdnou odbočkou byla konečně na železnici, i když jen místního významu, napojena Kouřim. Po dvou letech byla otevřena další odbočka z **Bošic do Svojšic**. Krátká trať, dlouhá pouhých 2,3 km, byla původně projektována z hospodářských důvodů (na Svojšickém velkostatku byl mimo jiné panský pivovar) pro nákladní dopravu. V rámci

²²⁴ Tato trať stála nejen za intenzivnějším propojením širšího regionu, ale také za rozvojem Zálabského předměstí v Kolíně, do nějž přivedla množství průmyslových provozů. Srov. 100 let místní dráhy Kolín – Ledčsko, nestr.

²²⁵ K tomuto srov. JOUZA, Ladislav a JOUZOVÁ, Miroslava, Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. Velimská továrna na cukrovinky, čokoládu a kávové náhražky a rodina Glaserů. In: HAMÁČKOVÁ, V., a LHOTOVÁ, M. (ed.), *Židé v Čechách 2*, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2009, s. 20-49.

²²⁶ Nádraží bylo v roce 1960 zbořeno a na jeho místě vyrostla nová budova. K tématu viz: SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, 82, 86; SOUČEK, J., *Znáte Poříčany? Publikace OÚ Poříčany k 700. výročí první písemné zmínky*, Poříčany: Obec Poříčany, 1995.

²²⁷ *Pražský denník*, roč., XVIII, č., 19. 9. 1883, s. 2; *Národní politika*, roč. V, č. 206, 28. 7. 1887, s. 3; *Národní listy*, roč. XXII, č. 64, 6. 3. 1882, s. 3; Tamtéž, roč. XXVI, č. 314, 13. 11. 1886 (Odpolední vydání), s. 2.

projektu se dělila na dvě větve, první vedla do cukrovaru Karlov, druhá měla vést ke dvoru Nouzov, ale ta nebyla nikdy dokončena. Vzhledem k nízké rentabilitě byla v roce 1916 tato trať překlasifikována jako pouhá vlečka a o deset let později zrušena. Železniční trasa byla však už dříve (rok 1887) prodloužena ze **Zásmuk až do Bečvár**, původně jen jako železniční vlečka, od roku 1901 jako osobní železnice, která propojila celou trasu s nově vybudovanou místní železnicí z Kolína do Čerčan. Od roku 1887 trať provozovaly C. a k. rakouské státní dráhy (KkStB). Celá trasa této regionální železnice byla k počátku roku 1908 postátněna.²²⁸

Díky rozvoji Peček a nové funkci malého železničního uzlu pro regionální trať přestala postačovat dosavadní Jünglingova budova a v roce 1903 Pečky požádaly Ministerstvo železnic o stavbu nové a větší nádražní budovy. Realizace se nicméně protáhla až do roku 1912.²²⁹ Stavba byla dimenzována i pro plánované vyústění trati, propojující Pečky s Poděbrady, které mělo stvrdit tradiční vztahy mezi těmito dvěma sídly i funkci Peček jako železničního uzlu, ale k jejímu vybudování i díky vypuknutí první světové války nakonec nedošlo. Po první světové válce pak byly již investice směřovány do jiných oblastí.²³⁰ V roce 1913 novou a reprezentativní nádražní budovu získaly i Úvaly, a to přístavbou ke starší staniční budově.²³¹

Další významnou místní drahou byla trať **Kolín – Čerčany s odbočkou z Ratají nad Sázavou do Kácova**. Snaha o propojení Kolína a Benešova přes jihovýchodní část sledovaného regionu se datovala na počátek 70. let 19. století, avšak po hospodářské krizi se bylo od stavby upuštěno. Mezitím získala stavba místních drah legislativní oporu v zákoně o provozování místních drah, který byl navíc roku 1894 novelizován. Mimo to byl důležitý také zemský zákon o zvelebování železnic nižšího řádu, který měl za cíl rozvoj hůře prosperujících oblastí země. A co bylo nejdůležitější, na výstavbu těchto místních železnic země poskytovala garantované úvěry. Cílem dráhy bylo hlavně propojení řady podniků, především cukrovarů v Ratboři a Bečvárech, ale také sklářských hutí a dolů na mramor

²²⁸ K roku 1921 byly na celé trati mezi Pečkami a Bečváry v provozu následující stanice: Pečky, Radim, Plaňany, Plaňany (odbočka), Bošice, Kouřim, Bošice, Voteleč, Zásmuky, Velké Bečváry. Viz např. 100 let místní dráhy Pečky - Kouřim – Bošice – Bečváry 1881 – 1981. Sbírký starých jízdních řádů. In: *ŽelPage* [online]. © 2001-2018, Spolek ŽelPage. [cit. 1. 2. 2015].

Dostupné z: <http://www.zelpage.cz/zpravy/3867?lang=cs>; Tamtéž. Dostupné z: <http://www.zelpage.cz/zpravy/3728?lang=cs>.

²²⁹ VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 52.

²³⁰ K tomuto viz: Tamtéž, s. 53.

²³¹ Srov. BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 87-88

a vápenec v Posázaví aj. Tato potřeba byla vyjádřena množstvím petic, které zemským a státním orgánům přednášely zainteresované obce a okresy.²³²

Realizaci se železnice přiblížila roku 1890, kdy vzniklo konsorcium, které jí si dalo za cíl propojení Kolína a Čerčan-Pyšel přes uhlířské Janovice. V tomto konsorciu byla řada šlechticů i dalších významných podnikatelů a vedl ho hrabě Šternberk. Cílem bylo propojení s další místní drahou Pečky – Bečváry, ale projekt měl kvůli problematickému postupu přípravy zpoždění a konsorcium získalo koncesi až roku 1899.²³³ Vznikla akciová společnost „Místní dráha Kolín - Čerčany – Kácov“, která od září roku 1899 projekt spustila.²³⁴ Budování trati bylo kvůli komplikovanému terénu poměrně náročné, kladlo na stavitele velké nároky a vyžadovalo tak značné náklady. Mimo jiné musel být postaven 109 metrů dlouhý a v nejhlubším bodě 31 metrů vysoký železniční viadukt přes Polepku, zakřivený do S, který firma inženýra Osvalda Životského postavila z pískovcových a žulových bloků během pěti měsíců. Přesto byla trať otevřena už v půlce prosince roku 1901. Celkový rozpočet činil 10 581 000 K, přičemž zemská záruka byla 3/4 nákladů. Stát pak přispěl nákupem akcií ve výši 864 000 K. K financování stavby v menších obnosech přispěl také Okresní úřad Kolín (30 000 zl.) a městský úřad Kolín (25 000 zl. příspěvek na projekt a 577 K na stavbu silnice k nádraží).²³⁵ V zásadě šlo o dvě propojené tratě, tou druhou byla dráha z Kácova, tehdy v držení Habsburků, do Světlé nad Sázavou.²³⁶

Zatímco východní část regionu postupně prorůstala sítí místních drah, západní část, až na spojení mezi Poříčany a Nymburkem, v tomto úsilí zaostávala. To však neznamená, že se o to místní obce a elity nesnažily, ale žádný z plánovaných projektů nebyl nakonec realizován. Největší aktivitu v tomto směru vykazoval Kostelec nad Černými lesy, který jako jediný z významnějších měst neměl žádné železniční spojení s okolím. Nicméně plány na

²³² Např. SOkA Kolín, knihovna, *Zpráva zemského výboru o žádosti koncesionářů místní dráhy Kolín-Čerčany s odbočkou Rataje-Šternber-Kácov za povolení zemské subvence na stavbu této dráhy*, Praha, 1892, s. 2; *100 let místní dráhy Kolín – Leděčko*, nestr.

²³³ Tamtéž.

²³⁴ K tomuto viz: SOkA Kolín, knihovna, *Stanovy akciové společnosti „Místní dráha Kolín – Čerčany – Kácov“*, Praha, 1906, s. 3.

²³⁵ *100 let místní dráhy Kolín – Leděčko*, nestr. Srov. SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol o schůzích obecního zastupitelstva 1889-1898, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 22. 6. 1892, s. 3; 5. 12. 1894, s. 184; 15. 12. 1897 s. 280; Srov. PAVLÍČEK, Stanislav, *Naše lokálky*, Praha: Dokořán, 2002.

²³⁶ K roku 1921 byly na trati funkční následující stanice: Kolín místní nádraží, Červené Pečky, Ratboř, Chotouchov-Pučery, Pučery, Bečváry, Drahodobudice, Hatě, Uhlířské Janovice, Mirošovice, Nový Dvůr, Rataje, Leděčko. Viz: Sbírký starých jízdních řádů. In: *ŽelPage* [on-line]. © 2001-2018, Spolek ŽelPage. [cit. 1. 2. 2015]. Dostupné z: <http://www.zelpage.cz/zpravy/3867?lang=cs>; Tamtéž. Dostupné z: <http://www.zelpage.cz/zpravy/3728?lang=cs>.

spojení Kostelce s Uhříněvsí, Úval se Škvorcem a Uhříněvsí a rovněž Poříčan s Čelákovicemi zanikly už v počátečním stádiu. Nadějněji ale vypadaly dva další projekty.²³⁷

Dráha z Českého Brodu do Mochova měla měřit necelých 12 km a měla se napojit na prodloužení místní dráhy z Mochova do Čelákovic a Brandýsa nad Labem, později končící až v Neratovicích. Reálně šlo tedy o další propojení SteG a ÖNWB, tentokrát ve větší blízkosti Prahy za účelem zahuštění sítě směrem k Polabí, nicméně přes Neratovice měla být propojena i s Českou severní dráhou (BNB). BNB, působící od roku 1867, provozovala až do zestátnění roku 1908 síť železnic ve středních a severních Čechách, které se na hranicích napojovaly na saskou železniční síť. Na plánované trati by ležely zastávky Český Brod, Kounice (zde měla být vybudována železniční stanice), Štolmíř, Vykáň a Mochov.²³⁸ Pro vybudování železnice bylo založeno družstvo. Mezi roky 1899 a 1901 byl pražskou technickou kanceláří Reiter & Štěpán zpracován projekt s náklady 548 100 zl., který měl být ze 70 % uhrazen zemskými zdroji a o zbylých 30 % se měly podělit zainteresované obce, místní podnikatelé a kníže Jan II. z Lichtenštejna. Realizace projektu však narazila na byrokratické překážky u správních i samosprávních úřadů, které družstvo donutily předložit schválení projektu zemskému sněmu. Přestože byl projekt sněmem odsouhlasen, úřední a finanční komplikace pokračovaly a do první světové války železnice nebyla realizována. Po válce již projekt této železnice prosazován nebyl.²³⁹

Druhým a mnohem rozsáhlejším projektem bylo propojení Kostelce nad Černými lesy s Říčany, kterými již procházela hlavní trať Praha – Benešov – České Budějovice. Město se snažilo o zřízení dráhy již od roku 1879. Teprve v roce 1905 se však podařilo skutečně uvést projekt do pohybu. V tomto roce totiž 140 kosteleckých měšťanů podepsalo referendum, které trať požadovalo. Představitelé města toto memorandum podpořili a dokonce vybrali tři místní občany, aby jí předali Ministerstvu železnic a požádali ho o podporu projektu. Nejprve se zdálo, že bude celá akce úspěšná a do příprav na vybudování železnice se zapojil i samosprávný okres Kostelec nad Černými lesy. Ministerstvo železnic navrhlo, aby podpora státu pro projekt s odhadovanými náklady 2 miliony K činila 2/3 nákladů, zemských orgánů 5-10 % a zbylé náklady měl být uhrazen ze strany zainteresovaných obcí a soukromých subjektů. O železnici se začala zajímat také Kouřim, která se chtěla konečně stát standardní průjezdní stanicí a propojit tak připravovanou železnici s tratí mezi Pečkami a Bečváry a tím

²³⁷ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 219-220. Srov. BEDNAŘÍK, Karel. *O projektovaných a neprovedených drahách na území bývalého okresu Český Brod*. In: *Práce muzea v Kolíně*, sv. 3, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1984, s. 248. Uvedený článek Karla Bednaříka však vznikl již v roce 1944 pro pamětní knihu železniční stanice v Českém Brodě.

²³⁸ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 88, 154-155, 158-159, 166, 178.

²³⁹ Tamtéž, s. 190-191, 201, 218, 236; SOKA Kolín, f. OZ, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 21-22, 126-127, 150, 219, 250; BEDNAŘÍK, Karel. *O projektovaných a neprovedených drahách*, 1984, s. 248-249.

i s tratí mezi Kolínem a Čerčany / Ledečkem. Jednání však ztroskotala na požadavku kosteleckých radních, aby Kouřim přispěla na trať stejným dílem jako Kostelec nad Černými lesy. V roce 1906 byl projekt upraven, délka trati byla naplánována na 15 km, náklady realizace pak byly odhadnuty na asi 1 600 000 K. Samosprávný okres chtěl výstavbu železnice sanovat prodejem akcií. Projekt podpořil i Jan II. z Lichtenštejna, který přislíbil přenechat na výstavbu zdarma všechny potřebné pozemky, které měl v držení.²⁴⁰

Konkrétní provedení zpracovali inženýři Hammer a Kodl z pražského Smíchova a po předběžném schválení a několika úpravách měl projekt železnice, který mimo Říčany a Kostelec nad Černými lesy propojoval také Vojkov, Mukařov a Jevany s Vyžlovkou, délku 16,2 km a celkové náklady měly činit 7 739 000 K. Obyvatelé města a okresu Kostelec nad Černými lesy na projekt upsali 313 000 K. Zemský výbor na stavbu přislíbil 12 % a státní podíl měl činit 1 217 000 K, tedy 70 %.²⁴¹ Ministerstvem železnic byla výstavba této železnice odsouhlasena dne 17. února roku 1910. Opět však nastalo zdržení, takže převládala spíše skepse: „*V záležitosti té vysílány jsou od města a okresu deputace ku c. k. ministerstvu železničnímu, k říšským a zemským poslancům. Všude a všem líčena jest nutná potřeba dráhy té, všem ukazováno na to, že jest to životní otázkou našeho města a okresu. V ohledu hospodářském a obchodním město i okres rapidně upadá, hyne; nemá spojení s hlavním městem, ačkoliv je téměř ve středu země. Všecka námaha, všechny žádosti a prosby ukázaly se marnými.*“²⁴² Navzdory tomu, že byl projekt po dvou letech ze strany státních orgánů potvrzen, nebyl do první světové války realizován. Ta pak všechny přípravy zastavila.

Postupně houstla také zmíněná síť **továrních vlečků** k jednotlivým podnikům, a to především u hlavních tratí.²⁴³ Z velké části šlo ve sledovaném regionu o cukrovary, které měly značnou a sezónní spotřebu cukrové řepy. Např. v Kolíně byla jedna z prvních továrních vlečků vybudována u akciového cukrovaru z roku 1864 a roku 1871 František Horský vybudoval vlečku mezi Kolínem a Velkým Osekem. Další vlečky přibýly především na přelomu 19. a 20. století.²⁴⁴ Zřizovány byly i v dalších sledovaných sídlech regionu, z nejzajímavějších lze zmínit především 3,6 km dlouhou vlečku z Velimi do cukrovaru v Cerhenicích (vedoucí přímo vedle hlavní trati Praha - Kolín), případně impozantní síť

²⁴⁰ Tamtéž, s. 250-251.

²⁴¹ HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 220.

²⁴² Tamtéž.

²⁴³ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol o schůzích obecního zastupitelstva 1889-1898, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 20. 10. 1894, s. 174-175; STRNAD, Jiří, *Úzkorozchodné železnice na bývalé Severozápadní a České obchodní dráze I*, Poděbrady: vl. nákl., 2010, s. 42; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 53.

²⁴⁴ Tamtéž.

vleček v Pečkách, která propojovala nejen Weinrichův cukrovar a strojírny na sever od hlavní tratě, ale také chemické závody a původně akciový cukrovar jižním směrem, přičemž ústily do místní dráhy ve směru na Zásmuky a Bečváry. Vlečky byly zřizovány i při místních drahách, mimo jiné k cukrovaru Ratboř, nebo na již zmíněné trase mezi Pečkami a Bečváry, kde byly napojeny opět především cukrovary. Specifická je pak úzkokolejná řepařská dráha, která v délce 10,6 km propojovala Horského cukrovar v Kolíně s Horského cukrovarem v Jestřábí Lhotě. Tento velmi zajímavý projekt vnuka rytíře Horského Adolfa Richtera z roku 1894, mimochodem nejstarší řepařská dráha na území Čech, však již překračuje hranice vymezeného regionu a spíše tak podtrhuje centrální polohu Kolína v rámci funkce železničního uzlu.²⁴⁵

Již stávající tratě v regionu se pak dále rozvíjely a zdokonalovaly. Roku 1871 byla trať mezi Prahou a Kolínem ve směru na Prahu zdvoukolejněna.²⁴⁶ V roce 1885 byla zdvoukolejněna i trať na Přelouč, roku 1908 na Kutnou Horu a v letech 1908-1909 na Velký Osek.²⁴⁷ Na přelomu 19. a 20. století také postupně „zhoustla“ síť menších zastávek, jejichž zřízení požadovaly i menší obce regionu nebo industrializované okrajové části Kolína, především kvůli mobilitě pracovní síly a jako předpoklad dalšího hospodářského rozvoje.²⁴⁸ V roce 1909 byly StEG a ÖNWB postátněny a následně začaly prorůstat do jednoho systému.²⁴⁹

Léta první světové války znamenala široké a intenzivní využití železniční dopravy, což způsobilo mimořádné opotřebení celé sítě, včetně vozového parku, telegrafních linek a dalších technických zařízení. Po první světové válce Československý stát převzal mimořádně hustou síť železnic, nicméně její efektivnost za vyspělou Evropou zaostávala.

²⁴⁵ O vývoji této řepařské drážky a rovněž o dalších řepařských drážkách v širším okolí viz: Tamtéž; ŠULC, Roman. In: *Úzkokolejná řepařská dráha* [online]. Cesty a památky [cit. 12. 5. 2015]. Dostupné z: <http://cestyapamatky.cz/kolinsko/kolin/uzkokolejna-reparska-draha>. Kolínská řepařská drážka byla začleněna do systému dalších polabských řepařských drážek, nicméně v roce 1966 byla zrušena. V roce 2000 však vznikla iniciativa, která chtěla drážku obnovit, což se povedlo v roce 2007.

²⁴⁶ Srov. *100 let místní dráhy Kolín – Leděčko*, nestr.

²⁴⁷ Jednání k tomuto projektu začala v roce 1897. SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol o schůzích obecního zastupitelstva 1889-1898, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 13. 11. 1907, s. 337.

²⁴⁸ Např. od roku 1908 byla v provozu železniční zastávka v Kolíně naproti Dolejšímu (později Kmochovu) ostrovu. Plánována byla již od roku 1903, ale kvůli různým průtahům se její dokončení oddalovalo a samotná výstavba prodražovala. Aby mohla být dokončena, město Kolín uhradilo polovinu z asi 12 tisíc K nákladů, o druhou polovinu se podělil okres a Lučební továrna, které si tím zlepšila dopravní dostupnost. Zřízení zastávky však požadovaly i obce bez průmyslových závodů. Tamtéž, Protokol obecního zastupitelstva 1898-1904, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 9. 4. 1903, s. 491; Tamtéž, Protokol obecního zastupitelstva 1904-1909, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 15. 3. 1905, s. 61-62; 3. 5. 1907, s. 288; 2. 10. 1907, s. 328; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 53.

²⁴⁹ Stalo se tak po dlouhém úsilí státu, které následovalo po problémech železničních společností po vypuknutí hospodářské krize roku 1873. To našlo zpodobnění v tzv. Sekvestračním zákonu z roku 1877. Např. srov. *100 let místní dráhy Kolín – Leděčko*, nestr.

Značné problémy byly jak v organizaci, tak i v daňovém zatížení nebo technické zaostalosti Československých státních drah. ČSD měly také chronické finanční potíže, i když se pod ing. Josefem Hůlou od roku 1932 situace částečně lepšila, snižovaly se provozní náklady a rovněž zvyšoval stupeň modernizace a racionalizace.²⁵⁰

Železniční síť ve sledovaném regionu tak spíše stagnovala a zlepšení přicházelo hlavně v jednotlivostech. V meziválečném období se nepodařilo navzdory částečným reformám z let 1924, 1931 a 1932 výrazně snížit tarify, takže místní podniky limitovaly relativně vysoké náklady na dopravu, což na kratší vzdálenosti motivovalo rozvoj výše zmíněné závodní automobilové přepravy, která však byla ve 30. letech ze strany státu regulována ve prospěch ČSD. Přeprava zboží na delší vzdálenosti byla odkázána většinou na železnici. Rychlost osobní i nákladní dopravy se měnila jen pomalu. Elektrifikace na hlavních tratích během trvání první republiky neproběhla a realizace se dočkala až v poválečném období.²⁵¹ Naopak se celkem dařilo motorizaci. Postupně se prosadila především na vedlejších tratích, přičemž v regionu byla od 2. poloviny 20. let nejprve zavedena na trati mezi Pečkami a Bečváry. Motorizované vlaky umožnily snížit náklady, zvýšit počty zastávek a celkově zde realizovat flexibilnější a efektivnější dopravu. Nevýhodou zase byla menší výkonnost.²⁵² Efektivnější dopravě prospělo i zavedení tlakové brzdy.

V rámci regionu se oproti období před první světovou válkou zvýšil počet pravidelných spojů. Na hlavní trati mezi Prahou a Kolínem se mezi roky 1900 a 1938 zvýšil počet osobních vlaků trojnásobně, počet rychlíků se pak téměř zdvojnásobil. Zatímco na počátku 20. století vlaky z Prahy jezdily buď jen do Poříčan k přestupu na Nymburk, nebo až do Kolína, postupně lze sledovat zvyšující se přímou dopravní provázanost s hlavním městem i u dalších rostoucích sídel. Ve 20. letech tak už jezdily vlaky z Prahy i do konečné stanice Český Brod²⁵³ a ve 30. letech se konečnou stanicí příměstských vlaků staly Úvaly. Původně nevýznamný městyš, který procházel bouřlivým růstem, se tak z dopravního hlediska otočil od zbytku regionu směrem k Praze. V roce 1930, kdy měl asi 4,3 tisíce obyvatel, z něho do

²⁵⁰ K tématu viz: KUBŮ, E., PÁTEK J. a kol. *Mýtus a realita*, 2000, s. 142-146.

²⁵¹ Srov. tamtéž, s. 145-146.

²⁵² Sbírký starých jízdních řádů. In: *ŽelPage* [on-line]. © 2001-2018, Spolek ŽelPage. [cit. 1. 2. 2015]. Dostupné z: <http://www.zelpage.cz/zpravy/3867?lang=cs>; Tamtéž. Dostupné z:

<http://www.zelpage.cz/zpravy/3728?lang=cs>. Na rozdíl od elektrifikace, kde Československo za Německem značně zaostávalo, bylo v motorizaci úspěšnější. K tomuto srov. JAKUBEC, Ivan, K motorizaci Československých státních drah a Deutsche Reichsbahn-Gesellschaft. Konference k 150. výročí parostrojního provozu v Československu. In: *Hospodářské dějiny/Economic history*, sv. 19, 1991, s. 91-115.

²⁵³ Mimo to zde existovala snaha zřízení zastávky pro rychlíky (rychlovlaky). První žádost o zastavování rychlovlaků jedoucích z Prahy na nádraží v Českém Brodě byla generálnímu ředitelství StEG podána samosprávným okresním zastupitelstvem Český Brod již v roce 1881. Viz: SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 88.

Prahy denně jezdilo za prací, většinou po železnici, 1046 lidí.²⁵⁴ V menší míře se k Praze otáčel i Český Brod, ale u něj byl z důvodu vzdálenosti a správního významu proces mnohem pomalejší a složitější. Vzájemné propojení ale rostlo i v rámci regionu, což lze pozorovat mimo jiné na růstu intenzity pravidelných spojů na místních železničních tratích. Na trati Kolín – Čerčany / Ledečko jezdily ještě před první světovou válkou tři pravidelné spoje, před druhou světovou už více než dvojnásobek. Trojnásobně více jezdilo i vlaků z Poříčan do Nymburka a asi čtyřnásobný počet pak jezdil na trati mezi Pečkami a Bečváry. Pomalu se zvyšovala i kvalita přepravy.

Tab. 8: Pravidelné spoje na tratích v regionu mezi roky 1900 - 1938

Trať	Počet vlaků			
	1900	1921	1928	1938
Praha - Kolín	4 R, 8 O (2 O jen do Poříčan)	4 R, 15 O (2 O jen do Českého Brodu, 2 O jen do Poříčan)	5 R, 21 O (4 O jen do Českého Brodu, 3 O jen do Poříčan)	7 R, 25 O (1 O jen do Úval, 1 O jen do Českého Brodu, 5 O jen do Poříčan)
Kolín – Čerčany / Ledečko	-	4 S, 1 N v úseku Kolín - Bečváry, 3 S v úseku Bečváry - Ledečko	4 O	7 O
Poříčany - Nymburk	2 O, 1 S	2 O, 4 S (úsek Poříčany – Nymburk místní nádr.), 8 S (Nymburk místní nádr. – Nymburk hlavní nádraží)	3 O, 4 N (úsek Poříčany – Nymburk místní nádr.), 3 O, 3 N (Nymburk místní nádr. – Nymburk hlavní nádraží)	10 O (úsek Poříčany – Nymburk místní nádr.) 8 O (Nymburk místní nádr. – Nymburk hlavní nádraží)
Pečky – Kouřim	2 S	4 S	4 N, 4 M	8 O
Bošice - Zásmyky	2 S	5 S	4 N, 3 M	9 O
Zásmyky - Bečváry	1 S	2 S	5 N, 4 M	4 O

Zdroj: Sbírký starých jízdních řádů. In: *ŽelPage* [on-line]. © 2001-2018, Spolek *ŽelPage*. [cit. 1. 2. 2015]. Dostupné z: <http://www.zelpage.cz/zpravy/3867?lang=cs>; Tamtéž. Dostupné z: <http://www.zelpage.cz/zpravy/3728?lang=cs>.

Poznámka 1: R – rychlík, O – osobní/spěšný vlak, M – motorový vlak, N – nákladní vlak s přepravou osob, S – smíšený vlak s osobní i nákladní přepravou

Poznámka 2: Motorové vlaky nejsou v roce 1938 výslovně uvedeny.

Změna orientace hlavních železničních tras v Československu ze severojižního směru na západovýchodní se regionu přímo nedotknulo, neboť větvení hlavních tras probíhalo až od Kolína dál. Naopak se regionální železniční síť citelně dotkla přesměrování investic na

²⁵⁴ BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 87-88; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 44.

Slovensko, což podvázalo nejen modernizace stávajících tratí, ale definitivně zastavilo také dlouho připravovaný projekt propojení Kostelce nad Černými lesy a Kouřimi s Říčany, který by místní dráhou spojil dva hlavní železniční tahy z Prahy (Praha – Kolín – Česká Třebová a Praha – Benešov – České Budějovice) v relativní blízkosti hlavního města. Možná alternativa z roku 1919, tedy stavba nové hlavní dráhy, která by vedla z Prahy a Čerčan přes Kostelec nad Černými lesy a Kouřim směrem na Chrudim a dál na Slovensko, ztroskotala na vysokém požadavku, aby se na 30 % nákladů podílely zainteresované obce. A to navzdory tomu, že Kostelec nad Černými lesy byl ze své dopravní situace natolik zoufalý, že se neváhal kvůli napojení na novou hlavní trať značně zadlužit. Z dráhy měly profitovat také Jevany, které se stávaly oblíbeným cílem výletů Pražanů. Žádná železnice již ale do regionu nepřišla, takže jeho periferní hospodářská poloha se příliš nezměnila.²⁵⁵

Po první světové válce byla 15. září 1925 otevřena zastávka Kolín – Zálabí na trati do Velkého Oseka. Rovněž nastala modernizace větších nádraží, která již kapacitně ani symbolicky nevyhovovala novým podmínkám. V Kolíně, který plnil funkci nadregionálně významného železničního uzlu, byla nedostatečná kapacita nádraží pocíťována již od přelomu 19. a 20. století a první plány byly hotovy ještě před první světovou válkou. Nicméně rozdílné představy a finanční náročnost přestavby nakonec způsobily, že navzdory přípravným pracím, které proběhly už po válce, se dlouho nedařilo nádraží dobudovat. Jako první vzniklo nákladní nádraží v roce 1931. Osobní nádraží podle návrhu architektů Vladimíra Weisse a Josefa Zemana bylo realizováno od roku 1937, ale bylo dobudováno až po konci sledovaného období, 9. prosince 1940. Za oběť mu padly obě starší nádražní budovy, zbořené v letech 1940-1941, přistavěna byla také budova nové pošty a přestavbou prošla i silnice vedoucí okolo něj.²⁵⁶

V popisu projektu, na němž spolupracoval jak okres, tak i velké podnikatelské subjekty jako např. vedlejší Akciová továrna pro zpracování draselných louhů, jež k němu uplatnila řadu zásadních připomínek, se lze dočíst, že: *„Podle předloženého projektu má být zřízena na pozemku č.k. 3029/1 kat. obec. Kolín, jenž jest vlastnictvím čl. železnič. eráru nová přijímací a administrativní budova a to tak, že oproti nynějšímu stavu bude hlavní přístup k nádražním objektům z ulice Rašínovy. Nynější nádražní budovy budou odstraněny a prostoru bude využito k zřízení resp. rekonstrukci kolejí. Dosavadní železná lávka přemostující pozemek dráhy u ulice Rašínově bude odstraněna. Projektované novostavby*

²⁵⁵ BEDNAŘÍK, K.. *O projektovaných a neprovedených drahách*, 1984, s. 248-251.

²⁵⁶ Postup realizace a komunikace jednotlivých aktérů k tomuto projektu viz: SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., F.4.7.4.

tvoří v podstatě tři samostatné celky a to: Budovu administrativní, budovu přijímací a příslušenství restaurační.“²⁵⁷ Nicméně vzhledem ke skromnějšímu projektu bylo nádraží i po dobudování značně kritizováno za malou reprezentativnost.²⁵⁸

V letech 1928 až 1929 bylo rovněž nádraží v Českém Brodě nahrazeno architektonicky zajímavou budovou ve stylu geometrické moderny a s prvky kubismu podle návrhu Ing. arch. Františka Kouly, architekta Ředitelství státních drah Praha-Jih a syna proslulého českobrodského rodáka a architekta Jana Kouly. Stavbu realizovala stavební firma Františka Jilemnického z Prahy, ale řemeslnické práce byly zadány většinou místním soukromníkům.²⁵⁹

8. 3 Lodní doprava

Při porovnávání infrastruktury v rámci Čech či českých zemí někdy není brán zřetel na to, že byly historicky dopravně poněkud izolované, především vůči vyspělejšími evropským zemím. A nešlo jen o pohraniční hory a členitější terén. Zahuštění české dopravy železniční a částečně silniční během industrializace poněkud zakrývá fakt, že mnoho států západní Evropy mělo k dispozici i síť vodních cest (mořských i vnitrozemských), po kterých se převážely náklady velkého rozsahu.

V Čechách však vodní toky nebyly k této dopravě příliš vhodné. Sledovaným regionem tak sice při severních hranicích okresu Český Brod a skrz okres Kolín protéká Labe, ale pro větší lodi nebylo proti proudu splavné už od Mělníka. A to navzdory tomu, že řeka byla prohlubována, aby byla využitelná alespoň pro menší lodi.²⁶⁰ Pro sledovaný region byla absence takové vodní cesty hendikepem, proto vznikala řada plánů k hospodářskému využití toku Labe. Přírozeným dopravním uzlem pozemních komunikací a labské vodní cesty byl v regionu samozřejmě Kolín. Nicméně v Kolíně ve sledovaném období navzdory značnému úsilí ke zřízení říčního přístavu nedošlo. Dlouhodobé komplikace postihly také snahy o adekvátní úpravu toku řeky.

²⁵⁷ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., F.4.7.4. Nádraží. Protokol K čmž 45374/37.

²⁵⁸ K plánování a počátkům výstavby nádraží viz: *Stavitel XVIII, 1937–1938*, s. 122.

²⁵⁹ K tomuto srov. *Naše hlasy*, roč. XLVII, č. 44, 1927, s. 2; DVOŘÁK, Miloš, *Český Brod*, 1992. Část listinné a fotografické dokumentace nádraží v Českém Brodě např. viz: SOKA Kolín, f. Rodinný archiv Koulů, neuspoř.

²⁶⁰ ČÁBELKA, J., Vodní cesty a vodní díla novým cílem naučné turistiky. In: BERAN, Lukáš a VALCHÁŘOVÁ, Vladislava (ed.), *Konference na lodi: Vodní dílo v krajině*, Praha: ČVUT, 2006, s. 118-119.

Snahy o splavnění středního toku Labe, které bylo pro vybudování říčního přístavu nezbytné, se objevovaly už od 18. století, nicméně zásadní byl až zákon č. 93/1869 ř. z., Tento zákon deklaroval vodní toky s možnou splavností jako veřejný majetek. Zároveň vznikly velkolepé plány na vybudování průplavu mezi Dunajem a Odrou, který měl dohromady měřit na délku přes 273 kilometrů. Brzké vypuknutí hospodářské krize v roce 1873 však projekt zastavilo.²⁶¹

Až roku 1892 se objevují nové snahy o realizaci splavnění Labe a jeho propojení s plánovanou velkou vodní cestou. Tehdy byl založen Výbor pro průplav dunajsko vltavsko labský, na který roku 1897 navazovala Komise pro kanalizování Vltavy a Labe v Čechách. Následně v roce 1899 vznikl Středolabský komitét.²⁶² Důležitým mezníkem bylo schválení „Vodocestného zákona“ v roce 1901, v němž se již objevuje projekt splavnění a kanalizování toku řeky Labe, což mělo být součástí celkového systému průplavu Dunaj – Odra. Stavba průplavu byla plánována na dvě desetiletí a na konci měl být celý systém dlouhý 1600 kilometrů. K Labi měla vést vodní cesta z řeky Moravy od Prostějova. Nutno dodat, že s Dunajem měla být propojena také Vltava. Představa tehdejších elit byla taková, že by středním Labem proplouvaly až 67 metrů dlouhé nákladní lodě s nosností maximálně 600 tun. Ponor měl být až 1,8 m.²⁶³ Města na středním Labi v souvislosti s tím začala realizovat urbanistické projekty, které je „obracely“ k řece.²⁶⁴

Projekt se nicméně rozjížděl jen pomalu, stát navíc v této době začal s postátnováním železnic a nechtěl uvolňovat na vodní cesty potřebné finance. Výsledkem bylo, že stát odstoupil od záměru vybudování průplavu Dunaj – Odra s propojenými vodními cestami a od konce roku 1911 se soustředil jen kanalizaci říčních toků, která se konečně mohla rozeběhnout.²⁶⁵ Po složitých přípravných pracích se práce na kanalizaci Labe rozeběhly až v únoru 1913.²⁶⁶ Probíhaly sice na několika místech současně, nicméně do vypuknutí první světové války bylo na středním Labi upraveno jen několik desítek kilometrů. V Kolíně začal

²⁶¹ Projekt se však přes slibný začátek nakonec neuskutečnil. SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol o schůzích obecního zastupitelstva 1889-1898, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 24. 6. 1890, s. 27

²⁶² SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol o schůzích obecního zastupitelstva 1889-1898, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 25. 4. 1894, s. 150; Tamtéž, Protokol obecního zastupitelstva 1898-1904, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 21. 6. 1899, s. 71; 30. 5. 1900, s. 164.

²⁶³ První fáze splavnění středního Labe měla vyjít na 37 000 000 K, přičemž celý plavební systém průplavu měl přijít na 185 313 600 K). JAKUBEC, Ivan, Vodocestný zákon a jeho realizace. In: *Konference na lodi*, 2006, s. 54-58. K situaci v okrese Český Brod např. viz: SOkA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 229.

²⁶⁴ SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol obecního zastupitelstva 1904-1909, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 15. 3. 1905, s. 64-66; Tamtéž 25. 6. 1908, s. 432-433.

²⁶⁵ K recepci tohoto vývoje ve sledovaném regionu viz: Tamtéž, Protokol obecního zastupitelstva 1909-1911, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 9. 11. 1909, s. 87-88.

²⁶⁶ Tamtéž, Protokol obecního zastupitelstva 1911-1919, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 28. 12. 1912, s. 163; 20. 1. 1913, s. 179.

být v souladu s projektem budován také most a zdymadlo s hydrocentrálou.²⁶⁷ Po skončení války bylo hotových cca 60 km říčního koryta. Splavnění pak probíhalo ještě další desetiletí. Nový železobetonový most v Kolíně byl tak dokončen až roku 1927, zabudované zdymadlo roku 1929 a hydrocentrála s jezem až roku 1932.²⁶⁸

Dokončení regulace Labe konečně umožnilo seriózně spustit projekt říčního přístavu, který měl být součástí vodní cesty, končící až v Hamburku. Pro regionální podniky se tím otvírala velká příležitost ke snížení nákladů na dopravu. Veřejná soutěž na realizaci přístavu byla ve spolupráci města, Průmyslového ústavu Obchodní a živnostenské komory v Praze a některých místních subjektů (a za přispění ministerstva veřejných prací) vyhlášena roku 1931 a postupně vykrytalizoval projekt velkého rozsahu. Rozloha tzv. průmyslového přístavu měla být 205 400 m², přičemž měl zpětně podpořit ekonomický rozvoj celého širšího regionu a proměnit jeho infrastrukturu, takže překračoval hranice, ale i možnosti Kolína. V plánu bylo rozšíření Kolína o šest okolních obcí a propojení s průmyslovou zónou na Kutnohorském předměstí, která se měla zásadně rozšířit. Měl být propojený s navazující silniční a hlavně železniční dopravou a již stojícím překladištěm, délka kolejí měla být v přístavu 6 km a v rámci nádraží 8 km. Samotný přístav měl pojmout až 110 lodí, disponovat asi 21 lodními plochami pro překlad zboží, hangárem, otevřenými skládkami a každoročně v něm mělo být přeloženo až 500 tisíc tun zboží.²⁶⁹

Nicméně léta hospodářské krize, německá agrese a předimenzovanost celého projektu způsobily, že stavba přístavu začala až po skončení sledovaného období, v roce 1941. Přitom právě v době druhé republiky a okupace paradoxně nazrály vhodné podmínky pro realizaci, neboť měla podporu Ministerstva veřejných prací. Ještě v květnu roku 1939 psal starosta Kolína ministrovi veřejných prací D. Čiperovi, že: *„Dovoluji si Vám co nejzdvořileji poděkovati za Váš nevšední zájem, který věnujete otázce splavnění středního Labe a vybudování přístavu v Kolíně. Neváhám prohlásiti, že hlavně Vy, Vážený pane ministerský rado, přinášíte tím nejvíce kladu nejen pro otázku samu, ale hlavně zasluhujete se o rozkvět našeho Kolína a celého jeho kraje, za což Vám platí uznání naše a našeho občanstva.“*²⁷⁰

Dokončení splavnění Labe a pokrok ve výstavbě přístavu před tím, než válka práce definitivně zastavila, pak ukazuje naděje, které se k celému projektu dlouhodobě upínaly

²⁶⁷ Tamtéž, 31. 1. 1912, s. 77. Srov. JAKUBEC, I., Vodocestný zákon a jeho realizace. In: *Konference na lodi*, 2006, s. 54-58.

²⁶⁸ Srov. LEGER, K., Kolín a Labe. In: *Město Kolín, 1927*, s. 28; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 62-63.

²⁶⁹ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., sig. F19.2.5. Labe – Přístav a komunikace k přístavu. Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 63-65.

²⁷⁰ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., sig. F19.2.5. Labe – Přístav a komunikace k přístavu, Dopis starosty města ze dne 11. 5. 1939.

a nezůstaly skryty ani v tíživé době německé okupace: „*Dávný sen obyvatelstva města Kolína a celého středního Polabí se splnil. Labe je splavněno až do Kolína. Den, kdy první velký parník dostihl po vodní cestě Kolína, možno právem označiti jako historický, uvážíme-li, jaké možnosti hospodářského rozvoje otevírají se městu Kolínu a celému jeho kraji. První parník P III. připlul v neděli 15. srpna 1943 v 16. hod. 15. min. od Mělníka do kolínského komorového plavidla, byv očekáván tisícíhlavým zástupem na mostě i na zálabském břehu. ... Kdy bude osobní doprava zahájena, není dosud určeno. Nákladní doprava zahájí se ihned po vyhloubení řečiště.*“²⁷¹ Plánovaný velký přístav však už nikdy nebyl dokončen.²⁷²

²⁷¹ Tamtéž. J. P. Prohlášení.

²⁷² Současný kolínský přístav již leží na jiném místě, nedaleko železničního mostu.

9. Přehled regionálního hospodářského vývoje v době industrializace

Jedním z nejdůležitějších modernizačních procesů je bezesporu industrializace, přičemž proměnila společnost nejzásadněji od neolitické revoluce a přijetí křesťanství. Proto jí v této práci bude věnována také největší pozornost. Transformovala nejen způsob života, ale také vazby v regionu, takže industrializované oblasti se dynamicky rozvíjely, zatímco ty ostatní stagnovaly či přímo upadaly.²⁷³ Byla rovněž procesem těžko říditelným a předvídatelným, takže v industrializovaných sídlech způsobovala řadu problematických situací, na které pak tato sídla složitě reagovala. Studium industrializace se dostalo do popředí během 2. poloviny 20. století a postupně se vyprofilovalo kontextuální chápání industrializace jako významné součásti procesů, tvořících dohromady modernizaci společnosti. Takto to formuloval ve svém díle *The Unbound Prometheus* Američan David S. Landes.²⁷⁴ Asi od 60. let také badatelé, v čele s Angličanem Sidney Pollardem, analyzovali územní nerovnoměrnost tohoto procesu, překračující dosavadní správní jednotky i hranice států, čímž navazovali na práce neoklasických ekonomů a francouzské historické školy *Annales*. V českých zemích zatím byla industrializace analyzována spíše jen částečně, přičemž její regionální prostorovou složku zatím asi nejlépe zpracoval Milan Myška.²⁷⁵

Industrializace se často zaměňuje za pojem „průmyslová revoluce“, nicméně na rozdíl od ní jde o soustavný proces. Ten se vyznačuje především soustavným růstem hospodářského výkonu a produktivity, přechodem na hromadnou výrobu či zaváděním inovací. V českých zemích se objevila se značným zpožděním až po napoleonských válkách, přičemž v první fázi (první průmyslová revoluce) bylo iniciační odvětví textilnictví a jejími charakteristickými znaky byla železnice a parní stroj. Nicméně až asi do poloviny 19. století šlo o záležitost především německojazyčných obyvatel, ostatně se do českých zemí rozšířila především ze zemí německých. Českojazyčné obyvatelstvo na industrializaci reagovalo pomaleji a skutečná industrializace zde začala s asi o čtvrt století později.²⁷⁶ Do konce první průmyslové revoluce na přelomu 70. a 80. let 19. století pak bylo velmi složité tento náskok snížit. Nicméně se to postupně dařilo, přičemž českojazyčné obyvatelstvo k vlastnímu hospodářskému vzestupu

²⁷³ K tomuto tématu srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005.

²⁷⁴ LANDES, David, S., *The Unbound Prometheus. Technological Changes and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

²⁷⁵ MYŠKA, M., *Region a industrializace*, 2014.

²⁷⁶ K tomuto tématu srov. JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 9-10; JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí*, 2008, s. 8-9.

paradoxně využilo svůj dosavadní hendikep – převážně zemědělský charakter. Při industrializaci českého vnitrozemí byl využit, z hlediska typologie Alexandera Gerschenkrona, západo- a středoevropský způsob vývoje. Ten se oproti druhému modelu východo- a jihoevropskému vyznačuje oproti vyspělým západním centrům pokroku lépe synchronizovanou industrializací a kvalitní železniční sítí a bankovním systémem.²⁷⁷ S výjimkou rušného zakladatelského období let 1867-1873 („Gründerzeit“), byl postup industrializace spíše pozvolný a příliš tak neodpovídá Rostowově kategorizaci.²⁷⁸

Na základě analýzy jednotlivých sektorů, která je uvedena v následujících kapitolách, se dají dobře analyzovat některé tendence v procesu industrializace. Zakladatelskou vlnu podniků v 60. a na začátku 70. let 19. století, vrcholící obdobím „Gründerzeit“, umožnilo sdružování převážně agrárního kapitálu nejprve v záložnách a následně v akciových společnostech, přičemž byl využit dlouhodobý vzestup zemědělství a především řepné konjunktury. Nejzásadnějším průmyslovým oborem se stalo potravinářství a v jeho rámci hlavně cukrovarnictví, pro nějž hovořily všechny výhody – úrodnost polí, provázanost s rolníky a zbytkem zemědělsko-průmyslového komplexu, dostatek vody, menší investiční náročnost, časté inovace pocházející z českých zemí, dostatek pracovních sil a zvýšená potřeba v monarchii i za hranicemi.²⁷⁹

V první fázi ještě nebylo vždy pravidlem, že nové průmyslové podniky vznikaly při železnici, naopak lze vysledovat vcelku hustou síť napříč regionem. Navíc se multiplikační efekt železnice projevoval se značným zpožděním, takže úspěch pečeckého Weinrichova cukrovaru fungujícího při dráze od roku 1848 zůstal dlouho osamocen. O tom, které podniky budou úspěšné a které nikoliv, už však přítomnost železnice, obzvláště po dokončení zahuštění své sítě v roce 1875, rozhodovala. Není náhodou, že nejvýznamnější podniky vzniklé do roku 1873 ležely ve městech při železnici – lihovary, cukrovary, pivovar, továrna na lučebniny nebo Úvěrní banka v Kolíně, cukrovar a továrna na cikorii ve Velimi, cukrovar v Cerhenicích, oba cukrovary (lze připočítat také lučební závod) v Pečkách, oba cukrovary v Českém Brodě,

²⁷⁷ Srov. GERSCHENKRON, Alexander, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge-Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 1962.

²⁷⁸ Walt Whitman Rostow definoval 5 stádií ekonomického růstu, které jsou určitou aplikací Kuznetsových cyklů o délce cca 20-25 let. První fázi měla být tradiční předindustriální společnost založená na agrárním hospodaření a řemeslech. Jako druhé období měla být „příprava na start“, která by v kontextu Rakousko-Uherska odpovídala letům 1825/1835-1848/1849. Třetí perioda již měla být revoluční změna, tedy „start“ industrializace, který by zřejmě končil v 70. letech 19. století. Do poslední dekády 19. století by pak mělo probíhat „zrání“ a od přelomu 19. a 20. století by mělo nastat finální období masové spotřeby. ROSTOW, Walt, Whitman, *The Stages of Economic Growth: A Non-communist Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

²⁷⁹ Srov. VENCOVSKÝ, František a kol., *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha: Bankovní institut, 1999, s. 148; JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí*, 2008, s. 22-23.

cukrovar v Úvalech. Až na několik dalších cukrovarů (Ratboř, Plaňany, Zásmyky, Bečváry) a pivovar v Kostelci nad Černými lesy tomu zbytek regionu nemohl konkurovat. Ze starší doby také pokračovala řada většinou panských provozů, především pivovary a lihovary, rovněž spíše plošně rozšířené, ale jejich řady při často nezvládnuté modernizaci rychle řídly. Know-How iniciačních podniků bylo často německé, stejně jako inspirace k zakladatelskému úsilí, nicméně, brzy převzali roli národnostně čeští podnikatelé. V tomto období tak přes všechny nedostatky byly položeny pevné základy národnostně českému podnikání a v dalších fázích vývoje na nich mohlo být stavěno.²⁸⁰

Velká krize od roku 1873 sice hospodářství regionu zasáhla, nicméně skutečně problematické období bylo až od konce 70. let, kdy začala dlouhá a vleklá krize agrární, i když zprvu (do roku 1885) ještě tlumená pokračující řepnou konjunkturou. V těžkém období, které pro průmyslové podniky trvalo až do poslední dekády 19. století a pro venkov až do počátku 20. století, se pomalu a bolestivě měnila první průmyslová revoluce v druhou a podobně se měnila také společnost, která opouštěla liberální myšlení a začala se přiklánět ke konzervativnímu ochranářství (dle Habermase tzv. nový merkantilismus), přičemž vznikalo již první sociální zákonodárství.²⁸¹ V tomto období řada akciových společností zanikla či měla značné problémy kvůli malému kapitálovému zajištění, což k hospodářské škodě monarchie vytvořilo určité předsudky vůči tomuto způsobu podnikání, což se zlepšilo až od konce 19. století. Po roce 1873 a během 80. let vznikaly spíše jen tiskárny v Kolíně a strojírna na zemědělská zařízení (Wiesner v Kolíně, bratři Jouzové v Pečkách), které využívaly zvýšeného požadavku na racionalizaci výroby na větších statcích. Výjimkou byl také pivovar v Českém Brodě. Zajímavé bylo udržování výjimečného postavení regionálních finančních institucí, neboť především síť založen patřila k nejvýznamnějším v Čechách, což potvrdil nejen pokračující úspěch Úvěrní banky v Kolíně, ale také založení Rakousko-Uherské banky tamtéž roku 1887.

Další období rozvoje podnikání, tehdy již často v rámci akciových společností, tak lze vidět až od 90. let 19. století. Podniky, zakládané v rámci druhé průmyslové revoluce, již měly specializovanější, organizačně promyšlenější a mechanizovanější způsob výroby. Posílily také centralizační tendence, neboť až do konce sledovaného období se zvyšovalo

²⁸⁰ K obecným aspektům hospodářských dějin srov. JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006.

²⁸¹ Asi nejvýznamnějším hospodářskou legislativou byla novela Živnostenského řádu z roku 1883. Jeho další významná úprava přišla až v roce 1907. Srov. GERŠLOVÁ, Jana a SEKANINA, Milan, *Lexikon našich hospodářských dějin. 19.-20. století v politických a společenských souvislostech*, Praha: Libri, 2003.

množství kartelů, syndikátů či koncernů.²⁸² V tomto desetiletí už vznikají větší podniky takřka výlučně přímo podél hlavní trasy železnice mezi Prahou a Kolínem (s komunikačními uzly v Kolíně, Pečkách a Poříčanech), výjimkou byla snad jen prosperita staršího Ratbořského cukrovaru od roku 1890, kdy jej převzal Bernard Mandelík a rovněž starších Bečvár, k čemuž později přispělo napojení alespoň na regionální tratě (Ratboř 1901; Bečváry 1887 vlečka, 1901 křižovatka drah do Peček a Zásmuk a do Kolína). Zmínit je částečně možné také Hellerovu továrnu mléčné výrobky v Zalesanech nebo podnikání v ovocnictví rodiny Veselých v Molitorově. Vedle specializovanější potravinářské výroby (továrna VEGA v Úvalech, Perla v Pečkách, továrna na kávové náhražky a Kolinea v Kolíně) vznikají také specializovanější chemické provozy (dvě chemické továrny v Kolíně, menší Bauerova továrna v Pečkách) a v menší míře strojírenské závody (továrna na vozy a Trojan & Nágl v Kolíně, Suchého a Schulzovy strojírný v Pečkách, Černovského továrna v Českém Brodě), tiskárny (Hanušova a Krátkého v Kolíně) nebo výroby obuvi (Feldmann v Kolíně, Rozmach v Pečkách). Pak už vznikají jen méně významné provozy - např. cihelny (největší v Molitorově a Červených Pečkách), parní pily aj. Ze starších podniků prosperují především některé cukrovary v čele s pečeckými podniky, kolínská továrna na lučebniny, lihovar a pivovar nebo velimská továrna na kávové náhražky a čokoládu.

Některé firmy touto dobou rozšířily svou působnost na trh v dalších částech Habsburské monarchie a rovněž expandovaly i na Balkán, do Ruska či jiných států – v rámci celého regionu tak činily úspěšné cukrovary (často šla většina výroby na vývoz), ve Velimi továrna na kávové náhražky a čokoládu, v Kolíně pak Feldmannova továrna na obuv, dále kolínské a pečecké chemičky a v Kolíně i továrna na kávové náhražky, Kolinea nebo Bayerova tiskárna. V Kolíně se do popředí sice již dostal těžký chemický průmysl, ale ve zbytku regionu byl těžištěm průmyslové výroby stále potravinářský průmysl, jen v Českém Brodě a Pečkách hrál významnější roli i strojírenský průmysl, zaměřený většinou na zemědělské stroje a v méně úrodných částech také továrny na zpracování jílů. Houstla už tak silná síť finančních institucí, k rostoucí řadě různých záložen a jejích poboček přibýly také kampeličky a rovněž spořitelny v Kolíně a Českém Brodě. Rozvíjela se pojišťovna v Plaňanech, naopak velevýznamná Úvěrní banka s velkým vlivem na regionální cukrovary odchází z Kolína do Prahy, tamtéž přesunuje hlavní sídlo i továrna na kávové náhražky a čokoládu z Velimi a nechává zde jen pobočku. Nejúspěšnější firmy již vytvářely

²⁸² K tématu viz: ŠLEMR, J., Velkopřůmysl. In: *Československá vlastivěda. Díl VI. Práce*, Praha: Sfinx, 1930, s. 373-374; JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 176-177.

koncerny.²⁸³ Pečecké cukrovary tak spolu nakonec vytvořily koncern s pražským akciovým kapitálem, který postupně mohutněl o další cukrovary z regionu i mimo něj, také kolínská Lučební továrna pohltila svého konkurenta v Pečkách a některé další.²⁸⁴ Elektrifikace regionu se započala rozvíjet až těsně před první světovou válkou a její důsledky se tedy výrazněji projeví až po ní. Co se však v západní části regionu projevilo, je vzrůstající hospodářský význam cestovního ruchu.

Po vypuknutí první světové války nejdříve v některých (pro válečné úsilí vhodných) oborech, především v chemické a strojírenské výrobě (ale rovněž např. u Bayerovy tiskárny nebo Feldmannovy obuvnické továrny), nastala určitá konjunktura výroby, nicméně spotřební průmysl celkově strádal poklesem poptávky, odchodem zaměstnanců na frontu a postupně rovněž nedostatkem některých surovin. Neustálé zhoršování situace v posledních dvou až třech válečných letech zasáhlo také zbytek průmyslu, kterému rovněž docházely zdroje a navíc se stalo problémem značné opotřebení továrního zařízení a minimální investice do výroby.²⁸⁵

Po skončení války pak nastal komplikovaný přechod na mírovou výrobu, během něž se spotřeba propadla asi na polovinu (zanikl např. Horského cukrovar v Kolíně) a zpět se dostala až kolem roku 1924. Situaci komplikovaly ztráty původních odbytišť i nové hospodářské reformy (měnová reforma, nostrifikační zákon, pozemková reforma aj.). Během 20. let se k dosavadní výrobě dynamicky přidávaly další obory, produkující specializované strojírenské výrobky (KARMA Český Brod, výrobu modernizovala také továrna na vozy v Kolíně), elektrotechniku (jen v Kolíně, např. závod bratřanců Prchalových nebo Reklamon) či nové produkty chemické (podnik na léčiva v Jevanech, chemička a výroba kosmetiky v Úvalech, rozvoj továrny na lučebniny a „Petroly“ v Kolíně).²⁸⁶ Ze starších podniků se více či méně dařilo stále ještě cukrovarům, i když jejich význam pomalu uvažoval, pivovarům v Českém Brodě, Kolíně a Kostelci nad Černými lesy, velimské a kolínské továrně na kávové náhražky a čokoládu, firmě Kolinea, továrně na umělé tuky a sladové výtažky VEGA v Úvalech či Bayerově tiskárně. Těžiště podnikatelské činnosti se stále více koncentrovalo okolo hlavní železniční trati mezi Prahou a Kolínem, a to navzdory rozvíjejícímu se

²⁸³ Ke koncernům, tedy celkovému či částečnému sloučení více podniků s různými majiteli do jednoho uskupení za účelem společného uspořádání a řízení provozu, viz např. ŠLEMR, J., Velkopřůmysl. In: *Československá vlastivěda. Díl VI.*, 1930, s. 374.

²⁸⁴ K rychlému posilování těžkého chemického průmyslu v Kolíně a okolí vůči ostatním složkám hospodářství viz: PAVEC, A., Hospodářský význam Kolína. In: *Město Kolín*, 1927, s. 25. s. 35-36.

²⁸⁵ K hospodářskému vývoji během první světové války srov. JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 389-438.

²⁸⁶ K celkovému vývoji průmyslové výroby v Československu např. srov. KUBŮ, E., PÁTEK J. a kol. *Mýtus a realita*, 2000. s. 93.

automobilismu. Západ regionu se během první republiky díky dočasnému cestovnímu ruchu nebo rovnou trvalé migraci silně hospodářsky obracel směrem k metropoli. Síť finančních institucí se již zásadně neměnila, nicméně rostla její hustota a diverzita.

Všeobecný přechod od výroby lehkého spotřebního průmyslu k těžkému se však výrazněji projevil jen v Kolín a ve zbytku regionu šlo jen o jednotlivé případy v Úvalech a v Pečkách. Díky rychlé elektrifikaci se podařilo především ve větších a progresivnějších závodech přecházet na racionální výrobu pomocí elektromotorů (především chemický průmysl) a automatizace (mimo chemický průmysl také továrna na kávové náhražky a čokoládu ve Velimi).²⁸⁷

Doba Velké hospodářské krize od roku 1929 region zasáhla nerovnoměrně. Pokles nebo zastavení výroby nejprve zasáhly spotřební průmysl orientovaný hlavně na dovoz, což byly v regionu především cukrovary, u nichž se už předtím krátce projevila cukerní krize, ale zasaženy byly postupně všechny podniky (vrchol propadu výroby i nezaměstnanosti byl v roce 1933), i když těžká chemie díky větším investicím, kapitálu a centralizaci o něco méně. Silně byli zasaženi živnostníci a střední vrstvy celkově výrazně zchudly, což podvázalo spotřebu. Zatímco zemědělský venkov stát poměrně chránil před exekucemi, průmyslová sídla v čele s Pečkami a s dělníky a kovorolníky byly zasaženy více. Právě Pečky s okolím byly asi nejpostiženějším průmyslovým sídlem v regionu, neboť už roku 1929 přímo zanikl hlavní zaměstnavatel – oba spojené cukrovary a v letech 1936-1937 také místní lučební továrna.²⁸⁸ Další dva cukrovary zanikly o rok později ve Velimi a v Úvalech (v nich to dále posílilo „obracení“ k Praze), roku 1934 pak také v Bečvárech. Činnost ukončil rovněž pivovar ve Svojsicích, Feldmannova továrna na obuv, Černovského továrna v Českém Brodě jen živořila aj.

Již od 90. let 19. století rostoucí kartelizace dosáhla ve 30. letech vrcholu (v kartelech byly téměř všechny podniky),²⁸⁹ sílila i centralizace, nekompromisní racionalizace výroby v koncernech (původní Weinrichův cukrovar zlikvidoval dokonce koncern, který jej měl v názvu – Pečecká rafinerie cukru, a.s.) a do oslabených významných podniků pronikal přes banky agrární kapitál (koncern Lučební továrny v Kolíně).²⁹⁰ Z původně velkého množství

²⁸⁷ Během 2. poloviny 20. let se tak dělo s podporou státu, který snižoval clo na zahraniční stroje zákony č. 58/1925 Sb., č. 113/1927 Sb., č. 158/1929 Sb. a rovněž poskytoval 20 % odpis při náhradě starého stroje za moderní. Srov. KUBŮ, E., PÁTEK J. a kol. *Mýtus a realita*, 2000. s. 98.

²⁸⁸ V některých obcích, kde byl podíl kovorolníků vysoký, byla situace obzvláště těžká. Jedním z důsledků byl velký vzrůst preferencí Komunistické strany Československa. Např. srov. SOKA Nymburk (se sídlem v Lysé nad Labem), f. AO Tatce, inv. č. 51, Kronika obce Tatce 1924 (1857) - 1968, s. 112-113.

²⁸⁹ Ke kartelizaci např. srov. ŠLEMR, J., *Velkopřůmysl*. In: *Československá vlastivěda. Díl VI.*, 1930, s. 373; STEHLÍK, J., *Kartelový rejstřík a kartelová statistika*. In: *Statistický obzor XIV*, 1933, s. 458-461.

²⁹⁰ Stát ostatně centralizaci výroby v koncernech přímo legislativně podporoval zákony č. 88/1927 Sb. a 76/1927 Sb. K těmto trendům např. srov. KUBŮ, E., PÁTEK J. a kol. *Mýtus a realita*, 2000. s. 94-95.

cukrovarů a také pivovarů k roku 1938 zůstalo jen šest cukrovarů a pět pivovarů. Krize posílila v regionu roli těžkého průmyslu, především chemického, koncentrovaného ovšem jen v Kolíně a částečně v Úvalech, oproti průmyslu spotřebnímu, v němž se inovovalo o poznání méně (vstup firmy L. M. Ericsson do firmy bratraců Prchalů, výroba fotografický desek AKO v Českém Brodě).²⁹¹ Do roku 1938 se však už nepodařilo plně obnovit průmyslovou výrobu na předkrizový stav.

Pro vzájemné porovnání vývoje je bohužel jen málo vhodných a komparativních pramenů. Výkon ekonomiky v rámci růstu HDP v regionu nelze sledovat a tak lze využít pouze značně roztržité a jen pro část sledovaného období vhodné informace o velikosti akciového kapitálu,²⁹² u jednotlivých podniků počty jejich zaměstnanců a pro celý region podíl zaměstnanosti v průmyslu či terciálním sektoru. Z těchto údajů však lze alespoň postihnout základní tendence.

Akciové společnosti od 90. let 19. století procházely rychlým růstem, který předstihl ostatní právní formy podnikání. Svědčí o tom rovněž vzájemně porovnatelné údaje pro sledovaný region v Batovcově Almanachu pro roky 1899 a 1900.

Tab. 9: Akciové společnosti v regionu a jejich akciový kapitál v letech 1899-1910.

Společnost	Rok založení a.s.	Akciový kapitál v korunách k roku		Změna v %
		1899 ²⁹³	1910	
Akciová továrna na vyrábění umělých hnojiv a lučebnin v Kolíně	1871	800 000	2 800 000	+250
Pečecká rafinerie cukru	1888	1 600 000	1 800 000	+12,5
Česká akciová společnost pro rafinování petroleje v Kolíně	1901	-	1 500 000	-
Akciová společnost kolínské továrny na výrobu a čištění lihu a drasla v Kolíně	1869	240 000	1 200 000	+400
Kolínská továrna na kávové náhražky v Kolíně	1898	600 000	1 200 000	+100
Akciová společnost pro zpracování draselných louhů v Kolíně	1907	-	1 000 000	-
Akciová společnost zámecký pivovar v Kolíně	1898	1 000 000	1 000 000	0

²⁹¹ K tomuto srov. PAVEC, A., Hospodářský význam Kolína. In: *Město Kolín*, s. 25. s. 35-36.

²⁹² Ty bohužel nesledují soukromé společnosti typu továrna na kávové náhražky a čokoládu ve Velimi, továrna Bratří Jouzů, cukrovarů rodiny Mandelíků, Kolinea, Bayerova tiskárna nebo Feldmannova továrna na obuv aj.

²⁹³ Za rok 1899 byly údaje v Batovcově almanachu uvedeny v zl. Vzhledem k probíhající měnové reformě (1892-1900) byly tedy kvůli lepšímu porovnání přepočítány na K.

Česká společnost pro výrobu olejů v Kolíně	1899	500 000	500 000	0
Společná továrna na cukr v Kolíně	1864	600 000	480 000	-20
Akciová továrna na umělá hnojiva, lučebniny a spódium v Pečkách	1875	600 000	-	-
Továrna na vozy akciové společnosti v Kolíně	1899	-	300 000	-
Společná továrna na cukr ve Velimi	1867	480 000	480 000	0
Společná továrna na cukr v Kouřimí	1870	400 000	400 000	0
Společná továrna na cukr v Plaňanech	1867	400 000	340 000	-15
Akciová společnost k vyrábění piva a sladu Českém Brodě	1885	100 000	200 000	0
Společný rolnický cukrovar v Bečvárech	1870	264 000	-	-
Plynárna akciové společnosti v Kolíně	1876	160 000	120 000	-25
Obchod v střížním a železném zboží akciové společnosti v Kolíně	1869	50 000	-	-
Celkem akciový kapitál	-	7 794 000	13 320 000	+ 70,1

Zdroj: *Batovcův politický kalendář*, 1899, s. 329; *Batovcův Almanach*, 1910, s. A6-A27. Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 107; HOLOVSKÝ, J. *České město v procesu modernizace*, 2017 s. 117; vlastní výpočty autora.

Z uvedeného přehledu je zřejmá jasná tendence rychlého růstu těžké chemie vůči spotřebnímu, většinou potravinářským podnikům. Právě v prvním desetiletí 20. století ztratil potravinářský průmysl v regionu dominanci. Symbolicky to ukazuje obsazení první příčky, na které v roce 1899 ještě suverénně dominovala Pečecká rafinerie cukru, aby jí do roku 1900 nekompromisně předstihla Lučební továrna v Kolíně, která přitom v roce 1899 byla až třetí. Nešlo však zdaleka o záležitost dvou největších podniků. V roce 1899 byly z prvních třech největších společností dvě potravinářské, v roce 1900 už jen jedna. Podobně se změnila první desítka. V roce 1899 v ní byly jen tři chemické závody, v roce 1900 už jich byla celá polovina. V roce 1900 se mezi první desítku také dostal jediný zástupce strojírenství, kolínská továrna na vozy. Z neuvedených společností s jinou formou podnikání se hodnotou k prvním pěti podnikům v roce 1910 přiblížila snad jen továrna na kávové náhražky a čokoládu ve Velimi. Co se týče srovnání vůči zbytku národnostně českých společností, dobový průměr akciového kapitálu byl v roce 1901 na hodnotě okolo 1 000 000 K.²⁹⁴ Z regionálních společností ho z šestnácti tehdejších akciových společností překonala pouze Pečecká rafinerie cukru, přičemž zámecký pivovar v Kolíně a Lučební továrna se pohybovaly okolo průměru.

²⁹⁴ Nutno dodat, že u českých Němců byl průměr asi šestinásobný, což bylo vysoko nad možností i těch nejméně úspěšných regionálních podniků. JINDRA, Zdeněk, JAKUBEC, Ivan a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha: Karolinum, 2015, s. 51-52.

Ta sice posléze český průměr rychle překročila, avšak ani poté nepatřila mezi největší společnosti v českých zemích. Chemicke Fanto v Pardubicích měla akciový kapitál čtyřnásobný a Škodovy závody v Plzni asi desetinásobný. Na tom se příliš nezměnilo ani v období první republiky, neboť na konci 20. let 20. století měly Škodovy závody v Plzni akciový kapitál asi 225 milionů Kč,²⁹⁵ zatím Lučební továrna měla akciový kapitál ve výši 20 milionů Kč. Lze tedy alespoň konstatovat, že minimálně koncernové závody v Kolíně a v Pečkách za dynamikou růstu nejúspěšnějších československých podniků nezaostávaly.

Uvedený přehled akciových společností také ukazuje na jednu prostorovou tendenci, kterou je sílící koncentrace (v rámci hospodářské centralizace) významných podniků na relativně malém území. Nutno dodat, že se nezhoršovala jen pozice méně industrializovaných sídel v jižní části regionu, ale také industrializovaných sídel v jeho severní části vůči Kolínu. Ten měl totiž ještě roku 1899 o málo menší součet všech akciových kapitálů ve své aglomeraci, než byl stejný součet zbytku regionu. Jenže souhrnný akciový kapitál ve zbytku regionu klesl, a to během ekonomicky úspěšného období, o 14 %, přičemž v první republice trend pokračoval. Přitom v Kolíně se celkový akciový kapitál všech podniků mezi roky 1899 a 1910 zčtyřnásobil. A zatímco z prvních deseti nejúspěšnějších akciových společnostech roku 1899 v regionu jich ještě pět působilo mimo Kolín, po 11 letech to už byla jediná – Pečecká rafinerie cukru (pečecká továrna na lučebniny již byla ovládnuta kolínskou Lučební továrnou). I tento trend se během období první republiky (navzdory vzniku akciové společnosti Petrolea v Úvalech) ještě zhoršil, když zanikla řada potravinářských podniků.

To samozřejmě nemusí indikovat přímo úpadek podnikatelské činnosti ve zbytku regionu, neboť mimo Kolín vzniklo, anebo svou starší činnost vcelku úspěšně rozvíjelo, několik úspěšných podniků s jinou formou vlastnictví (pečecké a českobrodské strojírný, Mandelíkovy cukrovary, továrna na kávové náhražky a čokoládu ve Velimi, Hellerova výroba mléka, VEGA v Úvalech, některé pivovary aj.). Rozhodně to však znamená, že mimo Kolín stagnovalo či klesalo samotné akciové podnikání, což vzhledem k jeho nezastupitelné roli při hospodářském růstu indikovalo podstatné změny v jeho rozložení uvnitř regionu.

Zmíněnou centralizaci průmyslové výroby v zásadě už roku 1919 potvrdilo založení Klubu průmyslníků středolabských okresů v Kolíně, který byl součástí Ústředního svazu čsl. průmyslníků v Praze. Ten sdružoval skoro všechny průmyslové podniky z politických okresů Český Brod, Kolín, Poděbrady, ale také Nymburk, Čáslav a Kutná Hora.²⁹⁶ Přesto Kolín

²⁹⁵ K vývoji Škodových závodů v Plzni srov. *Akciová společnost dříve Škodovy závody, Praha*, vl. nákl., 1924; *Akciová společnost dříve Škodovy závody v Plzni, Praha*: vl. nákl., 1941-1944; KORANDOVÁ, Marie, *Sága rodiny Škodů*, Plzeň: Starý most, 2016.

²⁹⁶ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 114.

limitovaly mimo jiné menší možnosti zdejších podniků a snad až přílišná Blízkost k Praze. V takovéto vzdálenosti od Prahy se zřejmě mohlo stát významným a dynamickým průmyslovým centrem pouze město jako Kladno, které mělo v okolí značné zásoby nerostných surovin využitelných pro těžký průmysl. V užším ani širším regionu však taková naleziště chyběla.

Nutno dodat, že oslabení hospodářské dynamiky regionu mimo sídel navázaných na Kolín či Prahu rozvolňovalo jeho ekonomickou soudržnost. Vzájemné hospodářské vztahy uvnitř regionu se tak zřejmě stále více měnily na hospodářské vztahy právě ke Kolínu či Praze, které rostly mnohem dynamičtěji. Např. v Úvalech je během první třetiny 20. století zřejmý ohromný nárůst podnikatelské činnosti Pražanů, jejichž přičiněním vznikly i největší a nejmodernější zdejší továrny – VEGA a Petrolea. Naopak místní cukrovar byl Pečeckou rafinerií cukru roku 1930 uzavřen. Rovněž je třeba dodat, že také v regionu spíše platí pravidlo Karla Maiera, že jednou zformované zaměření průmyslu se během dalšího vývoje příliš neměnilo, spíše jen rozvíjelo. Radikální změny v zaměření nových podniků na jiná odvětví zde opravdu příliš nejsou vidět s výjimkou specifického případu Úval, kde prvorepubliková chemická výroba ani výroba umělých tuků neměly tradici.²⁹⁷

Co se týče velikosti podniků,²⁹⁸ nejdůležitější je otázka, zda existoval v regionu „mamutí podnik“ s více než tisícovkou zaměstnanců, který Franz Mathis charakterizuje jako „Big business“. Takový podnik už působil jako samostatný aktér rozvoje a inovací, který dokázal hospodářsky stimulovat své okolí. Za takový však lze před první světovou válkou považovat jen Pečeckou rafinerii cukru, která po pohlcení druhého pečeckého cukrovaru v roce 1910 disponovala jen v Pečkách asi 1500 zaměstnanci,²⁹⁹ a další stovky pracovaly v rámci koncernu v jiných obcích. Problematické bylo, že počet zaměstnanců se mimo kampaň snižoval na pouhých několik stovek a většina jeho provozů v regionu zanikla v letech 1929-1930, čímž jeho vliv výrazně poklesl. Okolo tisícovky zaměstnanců pak měl během první republiky koncern kolínské Lučební továrny, která svým progresivním charakterem, včetně inovace produkující farmaceutické laboratoře, tuto podmínku splňuje asi lépe. Kromě těchto dvou společností patřila do „velkozávodů“ nad 300) zaměstnanců snad jen velimská

²⁹⁷ Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 291-292.

²⁹⁸ Srov. Sčítání živnostenských závodů v Republice československé podle stavu dne 27. května 1930. Díl II. Hlavní data v místních jednotkách podle druhů podnikání a velikostních skupin, podrobné zpracování znaku činných osob. Část 4. Československo úhrnem. In: *Československá statistika*, sv. 120, Praha: SÚS, 1936.

²⁹⁹ Pro Pečky je k polovině 20. let 20. století poměrně dobrá statistika počtu zaměstnanců uvedená v místní kronice, kde je doslovně přepsána žádost o povýšení na město: SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 56-57, 89.

továrna na kávové náhražky (měla 400 až 500 zaměstnanců)³⁰⁰ a čokoládu, kolínská „Petrolka“ a zřejmě některé cukrovary během kampaně, např. v Českém Brodě. Nicméně je třeba zdůraznit, že vzhledem k jen torzovitým pramenům k této problematice je zařazení některých závodů sporné, obzvlášť vzhledem ke změnám počtu zaměstnanců v různých obdobích. Třetí kategorií jsou velké podniky nad 100 zaměstnanců, kam již patří více regionálních podniků. Rozhodně do ní spadají pečecké strojírný Bratří Jouzů a Josefa Suchého, úvalské podniky Petrolea a VEGA, Černovského strojírna v Českém Brodě, Macháčkova továrna KARMA tamtéž, většina cukrovarů během kampaně a z kolínských podniků pak, Kolinea, Bayerova tiskárna, Feldmannova továrna nebo továrna na kávové náhražky.³⁰¹

Opět pro srovnání lze uvést, že chemické závody Fanto (které kategorii „Big business“ splňovaly již od svého založení) v rychle rostoucích a srovnatelných Pardubicích mývaly od konce 90. let 19. století i během první republiky vždy několikanásobně více zaměstnanců než koncern kolínské Lučební továrny a místní největší strojírna Prokop & Synové asi 2-3x více než strojírna Bratří Jouzů a Josefa Suchého v Pečkách či Černovského v Českém Brodě. Snad jen největší pardubická továrna na kávovinové náhražky Franck a synové se zhruba 600 dělníky byla pouze asi o 1/4 větší, než velimská továrna na kávové náhražky a čokoládu.³⁰² Nutno rovněž dodat, že svůj „Big business“ měla většina úspěšných středních města a pokud tato města neměla tradiční správní funkci, byl to jeden z předpokladů jejich úspěšného hospodářského vývoje.³⁰³

Co se týče zaměstnanosti v průmyslu, od přelomu 19. a 20. století se již výrazně přiblížila zaměstnanosti českých Němců. V následující tabulce lze vidět vývoj struktury zaměstnanosti v rámci politických okresů (roku 1910 probíhalo sčítání pouze v jejich rámci), pro pochopení souvislostí Peček i kvůli srovnání v rámci širšího regionu je uveden také politický okres Poděbrady, sdružující soudní okresy Poděbrady a Městec Králové.

³⁰⁰ VIKTORÍK, Michael, Průmysl čokolády a cukrovinek (do roku 1948). In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica* 32/2003, 2003, s. 80.

³⁰¹ Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 105.

³⁰² Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 204, 244-245.

³⁰³ Pro komparaci lze také uvést, že Škodovy závody v Plzni měly v roce 1900 asi 4 tisíce zaměstnanců a v roce 1929 měl celý jejich koncern asi 40 tisíc zaměstnanců, z toho 22 tisíc v samotné Plzni. *Akciová společnost dříve Škodovy závody*, Praha, vl. nákl., 1924; *Akciová společnost dříve Škodovy závody v Plzni*, Praha: vl. nákl., 1941-1944; Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 244.

Tab. 10: Vývoj podílu zaměstnaných v rámci jednotlivých sektorů v letech 1910-1930

Politický okres	Rok	Podíl na struktuře zaměstnaného obyvatelstva v %			
		Zemědělství, lesnictví, rybolov	Průmysl a živnosti	Služby	Celkem
Kolín	1910	58,6	23,1	18,3	100
	1921	42,6	41,2	16,2	100
	1930	32	46,7	21,3	100
Český Brod	1910	61,6	18,8	19,6	100
	1921	53,7	32,1	14,2	100
	1930	37,6	42,7	19,7	100
Poděbrady	1910	56,1	21,7	22,2	100
	1921	54,5	31,3	14,2	100
	1930	40,2	39,8	20	100
České země celkem	1910	34,4	39,9	26,7	100
	1921	31,6	40	28,4	100
	1930	25,6	41,4	33	100

Zdroj: *Österreichische Statistik N. F. Bd. 3, 1916, s. 2, 6,18, 48; Statistická ročenka Republiky československé, 1937, s. 90; Interaktivní mapa obyvatelstva 1921 – 2011. In: Historický GIS [on-line]. © 2013, URRLab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 8. 1. 2019]. Dostupné z: <http://www.historickygis.cz/aplikace/mapa.html>.*

Z výše uvedeného přehledu lze vidět několik zajímavých trendů. Nepřekvapí postupný pokles zaměstnaných v zemědělství z hodnot okolo 3/5 na hodnotu 2/3 až 4/5 zaměstnaných. Rovněž nepřekvapí pořadí v roce 1930, ve kterém je první politický okres Kolín, a to navzdory výrazně zemědělskému soudnímu okresu Kouřim, druhý je Český Brod a třetí Poděbrady, které samy nebyly příliš industrializované, a navíc jim podléhal soudní okres Městec Králové, ve kterém průmysl až na výjimky absentoval. Nutno dodat, že ve všech případech šlo o vyšší podíl zaměstnaných v primárním sektoru, než tomu bylo v rámci českých zemí jako celku. Nicméně rozevření těchto „nůžek“ se dynamicky snižovalo. Sekundární sektor (ve statistice sdružující mimo průmyslu také živnosti) měl naopak velmi dynamický nárůst. Ani zde příliš nepřekvapí pořadí, kterému vévodí politický okres Kolín, v němž se v roce 1930 počet v sekundéru zaměstnaných osob přiblížil polovině všech zaměstnanců. Ještě o něco vyšší dynamiku nárůstu zaměstnaných osob v sekundéru má politický okres Český Brod, v němž jejich podíl narostl na více než 2/5 všech zaměstnaných a naopak politický okres Poděbrady zůstal mírně pod 2/5 podílem. Nicméně všechny tři

sledované okresy během sledovaných 20 let počet zaměstnaných v průmyslu, navzdory mírně odlišné dynamice, víceméně zdvojnásobily.

Politické okresy Kolín a Český Brod pak byly v počtu zaměstnaných v sekundárním sektoru v roce 1930 nad průměrem pro české země, i když ještě v roce 1910 se pohybovaly jen okolo poloviny tohoto průměru. To značí, že během sledovaných 20 let byl průběh industrializace v regionu nejpřevratnější. Na dokonání přeměny politických okresů Kolín a Český Brod na většinou industrializované se dá pohlížet ze dvou stran. Pokud k průmyslu a živnostem přidáme také počet zaměstnaných ve službách, pak se převážně industrializovanými staly oba okresy mezi roky 1910 a 1921. Pokud se zaměříme pouze na převahu sekundárního sektoru nad primárním, odehrála se definitivní změna mezi roky 1921 a 1930. V Poděbradech klesl primární sektor pod poloviční podíl až mezi roky 1921 a 1930 a sekundární sektor nad primárním získal převahu až mezi roky 1930-1947.³⁰⁴ Při analýze výše uvedeného z hlediska vývoje v českých zemích měl region v růstu sekundéru značné zpoždění, neboť v českých zemích převládal nad primérem již v roce 1910. Dynamika nárůstu sekundéru v regionu však byla vysoko nad celkovým průměrem.

Pokud se pro situaci v roce 1930 podíváme na zaměstnanost v sekundárním sektoru v rámci soudních okresů, pak jsou hodnoty následující:

Tab. 11: Vývoj podílu zaměstnaných v rámci jednotlivých sektorů v roce 1930

Soudní okres	Podíl na struktuře zaměstnaného obyvatelstva v %		
	Zemědělství, lesnictví, rybolov	Průmysl a živnosti	Služby
Kolín	22,5	51,4	26,1
Kouřim	48,3	38,6	13,1
Český Brod	36,2	42,5	21,4
Kostelec nad Černými lesy	41,3	43,2	15,5
Poděbrady	29,2	46,9	23,9

Zdroj: *Österreichische Statistik N. F. Bd. 3*, 1916, s. 2, 6,18, 48; Interaktivní mapa obyvatelstva 1921 – 2011. In: *Historický GIS* [on-line]. © 2013, URRLab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 8. 1. 2019]. Dostupné z: <http://www.historickygis.cz/aplikace/mapa.html>.

Tato tabulka umožňuje hlubší vhled do jednotlivých částí regionu a ukazuje stav struktury zaměstnanosti ke konci sledovaného období. Samotný kolínský okres tak již měl

³⁰⁴ Interaktivní mapa obyvatelstva 1921 – 2011. In: *Historický GIS* [on-line]. © 2013, URRLab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 8. 1. 2019]. Dostupné z: <http://www.historickygis.cz/aplikace/mapa.html>.

plně průmyslový charakter, neboť v sekundéru pracovala většina obyvatelstva.³⁰⁵ Nepřekvapí více než 2/3 zaměstnaných v průmyslu a živnostech v okrese Český Brod, avšak o něco vyšší podíl v okrese Kostelec nad Černými lesy, kde je toto číslo (i kvůli stále rozšířenému řemeslnému zpracování jílu) ještě o málo vyšší. Vcelku překvapivé je také to, že v okrese Kouřim primární sektor stále dosahoval téměř poloviny podílu všech zaměstnaných. Zajímavý je také pohled do soudního okresu Poděbrady, kde se na značné zaměstnanosti v sekundárním sektoru podílely i Pečky.

Nutno dodat, že nejpřekvapivější byl vývoj sektoru služeb, které po skončení první světové války zaznamenávají propad, avšak jejich růst k roku 1930 oproti roku 1910 je jen malý. Největší je přirozeně v politickém okrese Kolín, ale i zde za 20 let činí pouhá 3 %. V okrese Český Brod je nárůst jen 0,1 % a v okrese Poděbrady dokonce poklesl o 2,2 %. Nárůst v Kolíně je jen poloviční oproti průměru českých zemí, který přesahoval 6 %. Co se týče významu v celkové zaměstnanosti, v rámci celých českých zemí tvořily služby více než 1/4 všech zaměstnanců, do roku 1930 se zvýšil jejich podíl na 1/3. V regionu však tvořily stále jen asi 1/4 všech zaměstnaných i v roce 1930. Růst podílu služeb, jinde pevně spojený s růstem sekundárního sektoru, se tedy v regionu prakticky neprojevil a služby tedy měly pouze doplňkový význam, přičemž byly výrazněji koncentrovány jen v Kolíně, Českém Brodě a Úvalech (u vesnic především v Jevanech). Celkově vzato, hospodářská proměna regionu se odehrávala především ve změně ze zemědělského charakteru na průmyslový.

Jak je vidět i na této sondě do industrializace jednoho regionu, český průmysl jako celek se do konce sledovaného období úplně nezbavil některých svých neduhů, jako byl nižší stupeň racionalizace, menší velikost kapitálu a nepříliš vysoká míra specializace. Celkově však lze konstatovat, že přes řadu obtíží se českým podnikatelům podařilo postupně snížit velký hospodářský náskok českých Němců a hospodářsky se již okolo roku 1900 zařadit mezi státy vyspělé západní Evropy. Jak je ale vidět, velká část venkova a řada neúspěšných měst a městysů za to platila stagnací a odlivem obyvatelstva ve prospěch dynamičtěji rostoucích sídel. V dalších kapitolách pak budou jednotlivé hospodářské sektory analyzovány podrobně.

³⁰⁵ Např. srov. ŠAFRÁNEK, J., *Vzpomínky na Kolín*, 1924, s. 19.

10. Primární sektor

10.1 Zemědělství

Velká část sledovaného regionu byla tradiční zemědělskou oblastí, okres Kostelec nad Černými lesy pak byl zase významný kvůli pokročilému lesnictví. Rybolov měl jen malý význam. A právě zemědělství bylo mimořádně významným aspektem modernizace regionu, která na něm byla ostatně do velké míry postavena.³⁰⁶ Mezi vznikajícím průmyslem, finančním sektorem a zemědělstvím byl již od počátku industrializace poměrně těsný a vzájemně úzce provázaný vztah, který se postupem času jen utužoval. Zemědělství v regionu i napříč českými zeměmi prošlo v letech 1850-1938 úspěšnou modernizací a svou produktivitou se rovnalo vyspělým evropským ekonomikám. Bohužel právě k zemědělství lze nalézt je minimum vhodných pramenů, které by umožnily sledovat na regionální úrovni růst jeho produktivity, skladby hospodářské činnosti či technologické modernizace. Některé vhodnější prameny pak existují pouze pro část období první republiky a pouze pro vybrané okresy. Je poměrně překvapivé, že pro typicky zemědělský region prakticky neexistují žádné přípravné či další práce na toto téma, pouze některé dílčí k několika málo osobnostem. Následující řádky jsou tedy pouze pokusem o základní nástin této problematiky, který doplňuje ostatní kapitoly.

Jak již bylo řečeno, průkopníkem nových postupů v zemědělství byl v době předbřeznové šlechtický velkostatek, nicméně od poloviny 19. století se iniciativa stále více překlápěla k neprivilegovaným hospodářům. Počátkem tohoto procesu byl zákon ze 7. září 1848, který rušil robotu a poddanství. Od té doby byl rolník bezvýhradným vlastníkem své půdy, což otevřelo dveře kompletní komercionalizaci zemědělské výroby. Dopady této změny se však projevily až se značným zpožděním, neboť rolníci se museli ze své původně feudální povinnosti vyvázat prostřednictvím placení finanční náhrady. Tyto náhrady pak tvořily výraznou finanční injekci pro šlechtické velkostatky, které mohly investovat do racionalizace a rozvoje své výroby. Vedle „uvolnění rukou“ venkovským zemědělcům se díky rozvoji vzdělanosti, osvěty a technologií pomalu projevovaly i změny ve způsobu hospodaření, které

³⁰⁶ K celkovému vývoji zemědělství srov. KUBAČÁK, Antonín, *Dějiny zemědělství v českých zemích, Díl 1: Od 10. století do roku 1900*, Praha: Česká zemědělská tiskárna, 1994; KUBAČÁK, Antonín, *Dějiny zemědělství v českých zemích, II. díl: 1900-1989*, Praha: Ministerstvo zemědělství, 1995; KUBŮ, E., PÁTEK J. a kol., *Mýtus a realita*, 2000. s. 57-85; JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 95-153.

se předtím děly jen na šlechtických velkostatech.³⁰⁷ Nejvýraznější změnou bylo zavádění střídavého hospodářství, které nahrazovalo původní úhorovou soustavu (trojpolní hospodaření), založenou na ponechání části půdy (většinou 1/3) ladem, aby se na ní pásla hospodářská zvířata a půda zatím získala zpět potřebné živiny. Nový hospodářský systém, pocházející z Flander a zdokonalený v 18. století v Anglii, byl založen na tom, že každé plodině předcházela vhodně vybraná předplodina, která pro ní připravila vhodné podmínky. Díky tomu zanikl úhor a zintenzivnila se zemědělská výroba, stinnější stránkou byl naopak úbytek pastvin pro hospodářská zvířata.

V regionu se zavádění střídavého hospodaření a masová komercializace projeví nejprve při pěstování řepky olejky. Už před rokem 1848 jí do úhoru vysazovaly šlechtické velkostatky a během 50. let 19. století jí tamtéž vysazovali už i mnozí rolníci. Mimo to tím také započal jeden z nejvýznamnějších rysů zemědělské výroby v době modernizace, tedy provázání produkce zemědělských plodin a průmyslové výroby. V Kolíně totiž průběžně vzniklo několik olejen, které řepku vykupovaly a zpracovávaly. Připravily tím půdu pro fenomén zpracování cukrové řepy, který v regionu definitivně etabloval moderní systém střídavého hospodářství, utužil vztahy množství rolníků nejen se novým průmyslem, ale také se vznikající sítí finančních institucí (nejprve záložny, v návaznosti na ně vznikaly moderní banky) a především stál u počátku hospodářského vzestupu a industrializace užšího i širšího regionu.³⁰⁸

K výše uvedenému lze pro zajímavost dodat, že hospodářský vzestup selského stavu v regionu po roce 1848 byl ironicky reflektován v dobové písni s názvem „Sedláci Jonáci“:

*„Sedláci jonáci, ti jsou nynčko páni,
nesmí jim poroučet na robotu žádný.*

*Sedláci jonáci, ti mají svobodu,
robotu jim padla, milují hospodu.*

*Robotu jim padla, desátek nedají,
budou se nazývat sedláci zemani.“*

Lidová píseň z Malotic a Ždanic (první tři sloky)

Zdroj: HOLUB, Alois, V., *Památky, roboty, Zásmuky*, 1898.

³⁰⁷ LOM, F., Československé zemědělství od roku 1848. In: *Věstník Československé akademie zemědělské 15*, Praha: Československá akademie zemědělská, 1939, s. 10.

³⁰⁸ JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí*, 2008, s. 58.

V rámci statistického šetření byla na počátku 20. století rozdělena zemědělská půda v českých zemích na čtyři výrobní typy, které obsahovaly celkem jedenáct výrobních podtypů. Vedle kukuřičného výrobního typu, který se vyskytoval především na jižní Moravě (tzv. typ kukuřično-řepařsko-obilnářský), existovala také bramborářská výrobní oblast (tzv. typ bramborářsko-obilnářský/ovesný) rozšířená ve většině Vysočin, jižních a západních Čech a v podhůřích, dále výrobní oblast horská (tzv. typ pícninářský) a nakonec právě řepařská (tzv. typ řepařsko-obilnářský). Ta kromě, kromě velké části střední Moravy, vyplňovala velkou část severní poloviny Čech a spadala do ní také většina sledovaného regionu (pouze oblast v okolí Kostelce nad Černými lesy patřila k bramborářské výrobní oblasti). Řepařská oblast (v českých zemích tvoří asi 24 % veškeré půdy) je obvykle rovinná až mírně zvlněná, s nadmořskou výškou 250-300 metrů, průměrnou roční teplotou 8-9 °C, průměrnými ročními srážkami 500-650 milimetrů. Skládá se z černozemě a hnědozemě, ležící na spraších a sprašových hlínách. Spadají tam také nivní půdy, ležící na nivních uloženinách. Nejúrodnější částí (Ř1) je západní polovina soudního okresu Kolín, většina okresu Kouřim a Českého Brodu. Méně úrodná řepařská oblast (Ř2 a Ř3) je okolo Labe a na hranicích okresů Český Brod a Kouřim s Kostelcem nad Černými lesy. V této výrobní oblasti se pěstovala a pěstuje většinou pšenice, sladovnický ječmen, ale také chmel, zelenina nebo rané brambory.³⁰⁹ Pro potřeby modernizace však byla nejdůležitější plodina, která dala této oblasti jméno – cukrová řepa.

Cukrová řepa neboli „cukrovka“ je okopanina, která byla spolu s řepkou, jetelem a bramborami plodinou, jež prakticky odstranila úhor. Pěstovala se už od 18. století, ale nejprve jako krmivo pro dobytek. Od přelomu 18. a 19. století začala být využívána pro výrobu cukru, v čemž po krátké přestávce pokračovaly v 2. čtvrtině 19. století šlechtické velkostatky (výraznou roli hrála např. od založení cukrovaru v Liblicích roku 1838 na lichtenštejnském panství),³¹⁰ aby se od 60. let 19. století stala subjektem všeobecné řepné konjunktury v regionu, trvající až do 70. let. Ukázalo se, že její pěstování je až dvojnásobně výhodnější, než pěstování obilovin, nicméně byla to na pěstování i sklizení náročná plodina.³¹¹ Rozvoj jejího pěstování tak byl spojen nejen s počátky cukrovarnického průmyslu,

³⁰⁹ Srov. VĚŽNÍK, Antonín, *Geografie zemědělství I.*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987; CULEK, Martin, *Biogeografické členění České republiky*, Praha: ENIGMA, 1996; GÖTZ, Antonín a NOVOTNÁ, Marie, *Geografie zemědělství ČR*, 1. vydání, Plzeň: Pedagogická fakulta ZČU, 1995.

³¹⁰ K některým reformám, které byly realizovány v rámci panství Lichtenštejnů, srov. LÁNÍK, J., *Historie a současnost podnikání*, 2007, s. 24-26.

³¹¹ K pěstování cukrové řepy i jejím výnosům srov. *Zpráva o činnosti ústředního výboru pro statistiku polního a lesního hospodářství v království českém za rok 1868. Výbor pro statistiku polního a lesního hospodářství v Království českém*, Praha: Mercy, 1868; LOM, F., *Československé zemědělství od roku 1848*. In: *Věstník Československé akademie zemědělské* 15, 1939, s. 10. Srov. KUBAČÁK, A., *Dějiny zemědělství v českých zemích*, II. díl, 1995, s. 262.

ale vyžádal si i v regionu zakládání strojírenského průmyslu - strojírna Bratří Jouzů v Pečkách a kolínská Wiesnerova strojírna v 70. letech 19. století, továrna Josefa Suchého v Pečkách a českobrodská Černovského strojírna v 90. letech 19. století a Schulzova pečecká továrna z počátku 20. století.³¹² Cukrovka měla také vysoké nároky na hnojení, což přímo vedlo k založení dvou továren na umělá hnojiva, jedné v Kolíně (1871) a druhé v Pečkách (1872).³¹³

Pěstování cukrovky a následnou osvětu zaváděly dvě největší osobnosti regionálního zemědělství – František Horský a Jan Antonín Prokůpek.³¹⁴ Zatímco František Horský byl majitelem rozsáhlého kolínského panství, na kterém vybudoval racionálně vedený a vzájemně provázaný zemědělsko-průmyslový komplex, Jan Antonín Prokůpek zdědil roku 1848 statek o výměře 33 hektarů, na němž se po staru využívala trojhonná úhorová soustava. Nutno dodat, že ještě v roce 1864 byl tento statek hospodářsky pasivní, což změnilo až začlenění cukrové řepy do Prokůpkem vymyšleného osmistranného osevního postupu. Tuto plodinu začal pěstovat poté, co ve stejném roce investoval 1200 zl. do nově založeného akciového cukrovaru v Kolíně, kde byl rovněž členem správního výboru. Díky tomu se musel zavázat k dodávání vysokého množství cukrové řepy, což znamenalo změnit dosavadní způsob hospodaření. Jan Antonín Prokůpek byl velmi vzdělaný samouk a snažil se tak vhodně aplikovat střídavý způsob hospodaření, což konzultoval právě s Františkem Horským, který mu představil také využití umělých hnojiv, nové technologické způsoby orby (hluboká orba, řádkové i mělké setí aj.), což ve výsledku vedlo ke vzniku zmíněného osmistranného osevního postupu, díky kterému Prokůpek najednou vypěstoval nejen požadované množství řepy, ale také pícnin, takže mohl zvýšit chov hospodářského dobytka, což mu zase poskytlo více chlévské mrvy ke hnojení.

³¹² Kromě nich byly od 80. let 19. století využívány mimo jiné také stroje z Melicharovy továrny v Brandýse nad Labem nebo výrobky firmy Bächer & Pracner z Roudnice nad Labem (ti se v roce 1891 rozhodli podnikat každý samostatně). Srov. Fr. Melichar, speciální továrna na secí stroje a rozmetadla v Brandýse nad Labem, král. České. In: *Album strojíren* I, Praha: K. Procházka, okolo 1900, nestr.; Fr. Melichar. Spezialfabrik für Drillmaschinen und Dungerstreuer und Eisengiesserei. Brandeis a.d. Elbe, Bohmen. In: *Die Gross-Industrie Österreichs* II, Wien, 1908, s. 240; Rudolf Bächer Pflugfabrik, Stahl- und Eisengiesserei, Raudnitz. In: *Die Gross-Industrie Österreichs* IV, Wien, 1910, s. 114; K. k. priv. Spezialfabrik zur Erzeugung von Drillmaschinen und Kunstdüngerstreuer. Eisengiesserei Johann Pracner, Raudnitz a.d. Elbe. In: Tamtéž, s. 116–117; *Agrostroy Roudnice n. Lab., n. p.*, Roudnice nad Labem: vl. nákl., 1960.

³¹³ Cukrová řepa z půdy odebírá draslík, avšak chlévská mrva ho obsahuje jen malé množství (asi 0,6 %). Půdu bylo tedy třeba hnojit jiným způsobem. Užívány byly guáno (trus netopýrů a mořských ptáků), chilský ledek, superfosfáty, (minerální hnojivo), spodium (živočišné uhlí). Tato hnojiva však byla poměrně drahá, proto zde byl prostor pro výrobu umělých hnojiv, např. drasla. Srov. O důležitosti hnojiv – KONEČNÝ, J., O důležitosti hnojiv pro pěstování cukrovky. In: *Časopis cukrovarnický* 3, 1874, s. 27.

³¹⁴ K Františkovi Horskému viz: VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 439; *Hlas demokracie*, roč. V (XXII), č. 36, 6. 9. 1924; SKALA, L., *František Horský a české zemědělství*, Praha 1991.

To však nestačilo, takže podle Horského rady začal kupovat umělá hnojiva, ke kterým do to doby panovala v regionu značná nedůvěra. Výsledek modernizace hospodářství a jeho povázání s cukrovarem se dostavilo okamžitě a od roku 1865 začalo být jeho hospodářství značně ziskové. Právě cukrovar se na nově nalezené rentabilitě jeho statku podílel dominantně. Dividendy po první kampani zúročily Prokúpkem vložený akciový kapitál o 17 % (200 zl.), během druhé kampaně ho už zúročily o více než polovinu. Díky jeho usilovné sebepropagaci a osvětové činnosti (mimo jiné přispíval do periodika Posel z Prahy) se stal, spolu s úspěchy kolínského a dvou pečeckých cukrovarů, značnou inspirací pro rolníky v regionu, což se projevilo jejich masivním zapojením do vzniku akciových cukrovarů během období „Gründerzeit“ v letech 1867-1873 (tehdy v regionu vzniklo 8 spolkových cukrovarů). Umožnilo mu to také být rentabilní i v následném období hospodářské krize, čemuž pomáhalo také postupné zavádění hospodářských strojů.³¹⁵

Vhodné podmínky pro pěstování cukrové řepy, osvěta a výnosnost způsobily řepnou konjunkturu, která navzdory hospodářské krizi po roce 1873 a vypuknutí zemědělské krize roku 1879 trvala ještě téměř do poloviny 80. let 19. století. Vytvořil se tehdy propojený zemědělsko-průmyslový komplex, který je zmiňován v předchozí kapitole, jehož předobrazem byl již šlechtický velkostatek první poloviny 19. století a v regionu byl jeho největším propagátorem a inovátorem právě František Horský³¹⁶ a v odlišné podobě rovněž Jan II. z Lichtenštejna, který na svém panství zaváděl rovněž řadu inovací. Výsledkem bylo, že širší region se stal, spolu s částí východních Čech a střední Moravy, centrem pěstování cukrové řepy v Habsburské monarchii. V poslední třetině 19. století a poté i v prvních třech desetiletích 20. století se však těžiště pěstování cukrové řepy přesunulo k dolnímu toku Vltavy a do Podřipska. Důvodem bylo přiblížení produkce směrem k významnému labskému překladišti v Ústí nad Labem, neboť většina vyrobeného cukru byla exportována do zahraničí. Soudní okresy Český Brod a Kouřim si i v nových podmínkách uchovaly charakter významné řepařské oblasti a dokonce se u nich osev výrazně zvýšil. Nutno dodat, že v okrese Kouřim zůstalo kvůli malému stupni industrializace pěstování cukrovky až do konce sledovaného období jednou z nejvýznamnějších hospodářských činností.³¹⁷ Soudní okres Kolín však již z hlavních řepařských oblastí vypadává. Proměnu a výši podílu osevu cukrovky na orné půdě lze v rámci porovnání s některými dalšími oblastmi porovnat v následující tabulce:

³¹⁵ K Janu Antonínu Prokúpkovi viz: NOŽIČKA, Josef, *Jan Antonín Prokúpek. Apoštol hospodářského pokroku a národní svornosti*, Praha: Novina, 1939; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 76-77. K jeho pozdějším vzpomínkám na hospodaření okolo přelomu 19. a 20. století viz: PROKÚPEK, Jan, Antonín, *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích na počátku 19. a 20. století: Vzpomínky a úvahy*, Praha: Čs. zeměd. museum, 1931.

³¹⁶ VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 439.

³¹⁷ Srov. SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 14.

Tab. 12: Procentuální rozpětí osevu cukrové řepy ve vybraných soudních okresech v letech 1872 a 1927

Soudní okres	Podíl osevu cukrovky v % orné půdy	
	1872	1927
Kolín	20 – 24,9	15 – 19,9
Kouřim	15 – 19,9	20 – 24,9
Český Brod	10 – 14,9	20 – 24,9
Kostelec nad Černými lesy	0 - 4,9	0 - 4,9
Poděbrady	30 -	20 – 24,9
Nymburk	10 – 14,9	20 – 24,9
Kutná Hora	20 – 24,9	10 – 14,9
Velvary	15 - 19,9	25 - 29,9

Zdroj: Zprávy kanceláře pro statistiku polního a lesního hospodářství v království Českém na rok 1872, II, s. LII; Československá statistika, sv. 42, 1927, s. 42-48.

Kromě cukrovky bylo hlavní plodinou v regionu obilí. České země byly během existence Habsburské monarchie doslova obilnicí celého soustátí. Během 1. poloviny 19. století se s rozvojem textilnictví a růstem obyvatelstva v především pohraničních oblastech rozvíjel obchod s touto komoditou, jehož centry byla mimo Prahy města Hradec Králové, Kutná Hora, Mladá Boleslav, Jičín, Litoměřice, Liberec, Plzeň, Chomutov, České Budějovice a Jindřichův Hradec.³¹⁸ Nicméně region byl do něj zapojen jen částečně a místní obchod s obilím byl spíše jen regionálního charakteru. Přesto se tu obilí kvůli úrodné půdě a pražské spotřebě velmi dařilo. Nejvíce bylo pěstováno žito, ale v závěsu za ním byla pšenice, která byla jako dražší plodina určena často k obchodování, přičemž často mířila do Prahy, kde mohla být využita pro výrobu rovněž dražšího bílého pečiva. Třetí v pořadí byl ječmen, který zaznamenal rozšíření i kvůli rostoucí výrobě piva (a jako „záložní“ surovina na výrobu pečiva pro případ neúrody) a zdaleka nejmenší osev měl oves, který se v této době užíval už téměř výhradně jako krmivo pro domácí zvířata. Nutno dodat, že žito i ječmen byly pěstovány především jako jač.³¹⁹ Ceny obilovin byly do poloviny 19. století sice relativně nízké, ale jejich hodnota byla poměrně kolísavá. Rozvoj železniční dopravy cenu postupně

³¹⁸ JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí*, 2008, s. 117.

³¹⁹ K tomuto srov. *Zpráva o činnosti ústředního výboru pro statistiku polního a lesního hospodářství*, 1868, s. 4-5, 10-11, 16-17, 25-26, 28-29, 34-35; SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 14-15.

sjednocoval, nicméně po vypuknutí hospodářské a následné zemědělské krize v 70. letech se osev obilovin postupně snižoval a klesala také jeho cena, nejvíce u pšenice. Rostl pouze osev ječmene (v okrese Kouřim se dokonce stal dominantním obilovinou). V prvních desetiletích 20. století pak lze především u ječmene a ovesa sledovat pozvolný nárůst ceny.³²⁰ Z dalších plodin měly výraznější podíl na osevu hlavně brambory, méně už jetel a řepka, jejíž obliba značně poklesla. Celková průměrná plocha sklizně hlavních plodin v okresech Kolín a Kouřim byla, dle unikátního statistického pramene Kolínsko v číslech, v letech 1920-1930 následující:

Tab. 13: Průměrná plocha osevu hlavních plodin v hektarech a jejich procentuální podíl na celkovém osevu v letech 1920-1930

Okres	cukrová řepa		žito		pšenice		ječmen		oves		brambory	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Kolín	2 907	17,3	2 569	15,4	2 273	13,6	1 916	11,5	813	21,6	1 292	7,8
Kouřim	4 065	21	2 027	10,4	2 459	12,7	2 480	17,5	1 135	5,8	987	5

Zdroj: SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 14.

Pozn. U procentuálního údaje za oves v okrese Kolín jde zřejmě o chybu.

Díky hromadnému zavádění mechanizace (kultivační stroje, secí stroje, žací stroje, mlátičky, řezačky aj.) a umělých hnojiv i v menších hospodářstvích v 80. a 90. letech 19. století a od počátku 20. století také díky zavádění nových agrobiologických poznatků se výrazně zvýšil výnos jednotlivých produktů. Pšenice zvýšila výnos na hektar od roku 1850 do roku 1930 o 150 %, podobně rostly výnosy i dalších obilovin. Okopaniny jako brambory a cukrová řepa pak své výnosy zvýšily dokonce pětkrát až šestkrát.³²¹ Co se týče porovnání úrovně zemědělství v regionu, jsou k dispozici údaje za okresy Kolín a Kouřim, kde jsou uvedeny výnosy jednotlivých plodin k roku 1927:

³²⁰ LOM, F., Československé zemědělství od roku 1848. In: *Věstník Československé akademie zemědělské* 15, 1939, s. 10; JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 118-119.

³²¹ K vývoji výnosů jednotlivých plodin v rámci sledovaných okresů i celkového vývoje srov. *Zpráva o činnosti ústředního výboru pro statistiku*, 1868, s. 4-5, 10-11, 16-17, 25-26, 28-29, 34-35; REICH, Edvard, *Prameny a základy zemědělského pokroku*, Praha: Ministerstvo zemědělství ČSR, 1936; BERAN, Z., *Krmivová základna v soustavě českého zemědělství 1750-1938*. In: *Prameny a studie*, sv. 11, Praha: Československé zemědělské museum ÚVTIZ, 1978, s. 61,81; JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 118.

Tab. 14: Průměr sklizně na ha v roce 1927 v q

Oblast	cukrová řepa	žito	pšenice	ječmen	oves	brambory
Okres Kolín	300	23	24,5	26,2	24,6	165
Okres Kouřim	300	25,4	24,8	27,2	25,8	151
Čechy	281,9	17,1	20,5	20,8	18,9	147,2
Československo	276,4	15,5	17,2	18,1	17,1	141,5

Zdroj: SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 14.

Ve všech hlavních plodinách je výnos výrazně vyšší nejen než průměr Československa, kam spadaly i málo rozvinuté oblasti Slovenska a Podkarpatské Rusi, ale také než průměr Čech. Svou roli samozřejmě hrála relativně vyšší úrodnost značné části regionu, nicméně vyšší výnosy ovlivnila také nadprůměrná vyspělost místní zemědělské výroby – mechanizace, užití umělých hnojiv, racionalizace jednotlivých postupů, využití agrobiologických poznatků a nových vyšlechtěných odrůd aj.

Málo známý fakt je, že v regionu se na počátku sledovaného období pěstovalo výrazné množství chmele. K roku 1845 je zde zaznamenáno 27 chmelnic.³²² Největší chmelnice byla v Nové Vsi I nedaleko Kolína (6 hektarů) a v Poříčanech (5 ha), které dodávaly chmel do pivovarů v Kolíně a Českém Brodě. Postupně však pěstování chmelu klesalo a pro výrobu piva byly využívány chmelnice z jiných regionů.³²³ Místní rolníci také sice dodávali do regionálních pivovarů ječmen na slad, ale sladovny v regionu byly spíše součástí pivovarů a samostatné vznikaly jen výjimečně, jako např. v Kounicích. Tam od roku 1885 nahrazovala místní lichtenštejnský pivovar a významné byly také sladovny při průmyslových pivovarech v Českém Brodě a v Kolíně.³²⁴

Od roku 1888, kdy bylo uvaleno clo na dovoz čekanky, jejíž kořeny se využívaly jako kávová náhražka (pod názvem „cikorka“), se střední Polabí stalo jedním z hlavních center jejího pěstování a zpracování. Kořeny čekanky se nejprve vypraly, posléze nakrájely a daly usušit. Právě její sušení se stalo impulzem pro zřízení řady sušáren napříč regionem a dalšími

³²² Jde o obce Barchovice, Bohouňovice I., Cerhenice, Dobré Pole, Dolany, Hlaváčova Lhota, Horní Kruty, Chotouchov, Klučov, Kořenice, Kouřim, Křečhoř, Kutlíře, Libenice, Libodřice, Lstiboř, Nová Ves I., Poříčany, Přehvozdí, Pučery, Radlice, Svojšice, Toušice, Velim, Vítězov, Vitice a Zadní Hrádek. Srov. PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011, s. 8.

³²³ Srov. SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 15.

³²⁴ Srov. HLUŠIČKOVÁ, Hana (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II*, Praha: Libri, 2002, s. 255

částmi středního Polabí.³²⁵ Většinou je zakládali soukromníci, jako byl Moric Heller, hospodařící na dvoru Hlízov u Kutné Hory. Sušárny také zřizovaly samotné továrny na její zpracování, jako např. Kolínská továrna na kávové náhražky. V prvním desetiletí 20. století pak vznikaly i sušárny družstevní, neboť tento produkt zažíval zvýšenou oblibu. Tato obliba trvala až do období první republiky, kdy začal podíl „cikorky“ na osevu klesat.³²⁶

Svůj význam v jídelníčku i při osevu si ponechaly luštěniny. Pěstoval se hlavně hrách, který měl největší osev v okrese Kouřim. Sledovaný region, především rovinaté části soudních okresů Kolín a Český Brod, patřil i mezi zelinářskou oblast, přičemž nejvíce se pěstovaly mrkev a zelí.³²⁷

Výraznější věhlas si však ve velké části regionu získalo pěstování ovoce. Až do 1. poloviny 19. století sice bylo ovoce pěstováno, ale mělo pouze doplňkovou funkci k jednotlivým druhům obilí. Ovoce, především jablka, hrušky, třešně, višně a švestky se pěstovaly u jižních stran selských stavení na oplocených zahradách. Pěstovány byly také na okrajích Kolína, Kouřimi nebo Českého Brodu. Doslova revoluci v pěstování ovoce představují hospodářské reformy Aloise Josefa II. z Lichtenštejna (1836-1858), který nechal vysazovat ovocné stromy na nevyužívaných (často vyvýšených) pozemcích a podél jednotlivých cest.³²⁸ Ve svém snažení, které v regionu zasáhlo území budoucích soudních okresů Český Brod, Kostelec nad Černými lesy a část okresu Kouřim, byl úspěšný, což podpořilo rozvoj ovocnictví v kraji. Od počátku 20. století vznikaly také závody na zpracování ovoce, kde bylo sušeno, konzervováno, nebo se z něj vytvářely džemy, marmelády či ovocné šťávy. Hlavním centrem pěstování ovoce se nakonec stal kvůli svým přirozeným předpokladům i agrárnímu charakteru okres Kouřim, přičemž jeho švestky, ale také jablka, třešně a hrušky se staly vedle cukrové řepy jeho nejvýznamnější komoditou. Ovocné stromy a keře zabíraly 2,1 % veškeré plochy okresu.³²⁹ Produkce ovoce v něm byla k roku 1926 následující:

³²⁵ *Národní listy*, roč. XXVIII, č. 70, 10. 3. 1888, s. 6.

³²⁶ Srov. JOUZA, Ladislav a JOUZOVÁ, Miroslava, Hellerové na Kolínsku – obchodníci a podnikatelé v zemědělství a potravinářském průmyslu. In: HAMÁČKOVÁ, Vlastimila a LHOTOVÁ, Marie, (ed.), *Židé v Čechách 4. Sborník příspěvků ze semináře konaného v Turnově v říjnu roku 2012*, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2013, s. 148-149.

³²⁷ *Zpráva o činnosti ústředního výboru pro statistiku polního a lesního*, 1868, s. 4-5, 10-11, 16-17, 25-26, 28-29, 34-35; SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 15.

³²⁸ Srov. LÁNÍK, J., *Historie a současnost podnikání*, 2007, s. 24-26.

³²⁹ Srov. SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 16-17.

Tab. 15: Ovocné stromy a jejich výnos v okrese Kouřim v roce 1926

Druh ovocného stromu	Počet stromů / keřů	Výnos v q
Švestky	93 788	12 095
Jabloně	51 819	7 380
Třešně	42 928	6 152
Višně	4 906	494
Ořechy	4 496	604
Rybíz	2 817	46
Slíva	2 368	363
Maliny	2 050	20
Meruňky	79	4
Broskve	72	3

Zdroj: SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 17.

Nejvýznamnějším producentem ovoce se během 2. poloviny 19. století stal velkostatek rodiny Veselých v Molitorově u Kouřimi, který se výrazně podílel i na jeho šlechtění. Jaroslav Veselý zde na 50 hektarech půdy provozoval ovocné školky, na nichž se každoročně vypěstovalo asi 200 tisíc sazenic. Na dalších 40 ha pak pěstoval mimo výše zmíněného ovoce také jahodníky, malinovníky či rybízové keře. Od roku 1913 své vlastní ovoce zpracovával v nové továrně.³³⁰ Ještě významnější byla osvětová činnost Jaroslava Veselého, který o svém oboru nejen psal, ale také na velkostatku Molitorov realizoval naučné exkurze. V publikaci *Kolínsko v číslech* je dokonce uvedeno, že: „*Velkým střediskem ovocnářského pokroku, racionálního pěstění a zpracování, se stal v posledních letech Molitorov u Kouřimě, kamž ročně putuje tisíce lidí pro poučení i potěšení se pohledem na krásy kraje a ovocných stromů.*“³³¹

³³⁰ K tomuto srov. VESELÝ, Jaroslav, *Vliv ovocnictví na výnosnost zemědělského podniku*, Molitorov: vl. nákl., 1912; VESELÝ, Jaroslav, *Podpora ovocnictví službou veřejné správy*, Molitorov: vl. nákl., 1938; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 353. Z elektronických zdrojů viz: Z novějších dějin ovocnářství na Českobrodsku a Kolínsku. In. *Ovocná stezka* [on-line]. © 2012, MAS Podlipansko, o.p.s. [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz/ovocnarstvi/z-novejsich-dejin-ovocnarstvi-na-ceskobrodsku-a-kolinsku>; Ze starších dějin ovocnářství na Kolínsku a Českobrodsku. In: Tamtéž, [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz/ovocnarstvi/ze-starsich-dejin-ovocnarstvi-na-kolinsku-a-ceskobrodsku>.

³³¹ Srov. SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 17.

Statek Molitorov však nebyl jediný v okrese, který se ovocnictvím ve velkém zabýval. V Dobrém Poli byla zařízena ovocná školka již v roce 1867 a roku 1910 byl u obce založen velký třešňový sad. Věhlas si na přelomu 19. a 20. století získala také rodina Žertova, která pěstovala v Bříství množství jabloní a švestek a na svém statku je rovněž ve velkém sušila a konzervovala. Mimo region se ovoce pěstovalo rovněž v relativně vysokém množství, i když zde nedosahovalo významu Kouřimska. Nicméně v soudním okrese Kolín se ovocnictví mohlo vykázat zajímavými výsledky. Lze např. zmínit ve své době známou ovocnou školku Josefa Fundy ve Velimi, která se v období první republiky minimálně vyrovnala té v Molitorově. Fundova školka měla rovněž okolo 50 ha plochy a v meziválečném období vyprodukovala asi 300 tisíc sazenic za rok. V okrese Kolín se pěstovalo méně švestek, jabloní i třešní než v okrese Kouřim, více se zase pěstovalo hrušní, rybízu, malin, angreštu nebo broskví.³³²

Nicméně je třeba zdůraznit, že výrazným předělem byl rok 1929, při němž nastal ohromný mráz, který velkou část ovocných stromů zničil. Obnova zničených stromů pak byla poměrně dlouhá a náročná. Tuto událost popisuje např. kronika obce Ratboř: „*V lednu a únoru panovaly kruté mrazy, jakých není pamětníka. Dne 11. února 1929 klesla teplota až na -38 °C. Napadlo mnoho sněhu, led byl silný 40 – 50 cm a sníh ležel na polích až do poloviny dubna a v chladných stinných místech se udržel až do 1. května. Ovocné stromy z větší části zmrzly; před těmito krutými mrazy napočteno bylo v obci 7 167 stromů, z nich 5 178 zmrzlo a muselo býti vykáceno. Úplně zmrzly meruňky, ořechy, třešně a višně, takže celé stráně krásně vzrostlých stromů bylo nutno úplně vykáceti. Rovněž švestky z větší části pomrzly. Jedině jabloně a hrušně byly odolnější, ale i zde byly ztráty velmi značné.*“³³³

³³² Srov. SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 17; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 93; Z novějších dějin ovocnářství na Českobrodsku a Kolínsku. In: *Ovocná stezka* [on-line]. © 2012, MAS Podlipansko, o.p.s. [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz/ovocnarstvi/z-novejsich-dejin-ovocnarstvi-na-ceskobrodsku-a-kolinsku>; Ze starších dějin ovocnářství na Kolínsku a Českobrodsku. In: Tamtéž, [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz/ovocnarstvi/ze-starsich-dejin-ovocnarstvi-na-kolinsku-a-ceskobrodsku>.

³³³ Zápis z Kroniky obce Ratboř k roku 1929. Kronika obce Ratboř je v nestránkované verzi zveřejněna na internetových stránkách obce, viz: Kronika obce Ratboř. Pamětní kniha. In: *Obec Ratboř* [on-line]. Oficiální stránky obce Ratboř [cit. 12. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www.ratbor.cz/hlavni-menu/informace-o-obci/kronika/>.

Tab. 16: Procentuální podíl využití půdy jednotlivých okresů v regionu v roce 1927

Způsob využití	Čechy	Využití v rámci soudního okresu v %			
		Kolín	Kouřim	Český Brod	Kostelec nad Černými lesy
Pole	47,5	70,5	76,6	79,4	46
Louky	10,8	5,4	3,3	4,3	5,4
Zahrady	1,3	2,1	2,2	1,8	1,8
Pastviny	4	2,5	2,3	2	3,6
Lesy	30,2	11,3	10,8	8	39,7
Další	6,20	8,2	4,8	4,5	3,5

Zdroj: SOkA Kolín, knihovna, *Podlipansko v číslech*, 1929, s. 6; Tamtéž, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 10; Vlastní výpočty autora.

Poznámka: Položka „Další“ obsahuje např. neúrodnou půdu, rybníky či zastavěnou plochu.

Tab. 17: Výtěžek z veškeré hospodářsky využívané půdy u jednotlivých obcí k roku 1927

Katastr obce	Výtěžek v Kč na 1 ha
Český Brod	61
Chotouň	52
Kouřim	49
Mochov	34
Přerov nad Labem	28
Úvaly	21
Jevany	18
Kostelec nad Černými lesy	17
Stříbrná Skalice	13

Zdroj: SOkA Kolín, knihovna, *Podlipansko v číslech*, 1929, s. 6; Tamtéž, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 10; Vlastní výpočty autora.

Co se týče využití půdy v jednotlivých soudních okresech k roku 1927, z výše uvedené tabulky č. 16 je (mimo okres Kostelec nad Černými lesy) zřejmý vůči celým Čechám očekávatelný vysoce nadprůměrný poměr orné půdy, luk a zahrad u všech soudních okresů,

přičemž nejvyšší podíl polí je v okrese Český Brod, v závěsu je okres Kouřim, kde je zase nejvyšší podíl zahrad. Podíl zemědělské půdy je v okrese Kolín o něco nižší především kvůli větší zastavěné ploše. Nejbližší údajům za celé Čechy je okres Kostelec nad Černými lesy, který má vůči zbytku regionu dle předpokladů až čtyřnásobně vyšší plochu lesů. Podíl orné půdy pak nedosahuje ani poloviny plochy soudního okresu, zatímco u ostatních okresů osciluje okolo 3/4.

Na vybraném vzorku měst, městysů a obcí v tabulce č. 17 je zřejmý značný rozptyl výtěžku v přepočtu na 1 ha. Roli samozřejmě hrála řada faktorů od technické vyspělosti vlastníka půdy přes strukturu vlastnictví, strukturu využití půdy až po úrodnost pozemků. Jevany, Kostelec nad Černými lesy a Stříbrná Skalice patří mezi katastry s velkým podílem lesních porostů, Úvaly jsou obklopené jak lesy, tak i polnostmi a zbytku katastrů pak v drtivé většině dominují pole. Nicméně je evidentní, že lesnictví nemohlo ve výtěžcích konkurovat vyspělé zemědělské výrobě, neboť rozdíly ve zhodnocení půdy byly vesměs mnohonásobné.

Zavádění střídavého hospodaření a zvyšování produktivity zemědělství se dotýkalo rovněž živočišné výroby. Zvyšování osevu krmiv podporovalo růst domácího zvířectva, avšak mizení úhoru neumožňovalo intenzivnější pastvu. Proto byla zvířata mnohem více ustájena. Během sledovaného období se kvůli urbanizaci a zvyšování životní úrovně postupně zvyšovala jak spotřeba mléka, tak i masa, přičemž nejvyšší růst, asi čtyřnásobný, lze pozorovat u prasat a koz. Naopak klesá počet ovcí. Mírný nárůst o 50-100 % lze sledovat u skotu a koní a významným je v regionu rovněž chov drůbeže, především slepic a hus. Přesná čísla máme opět především pro soudní okresy Kolín a Kouřim. K roku 1926 tam na 100 ha orné půdy, luk a pastvin připadalo v kolínském okrese 70,1 kusů skotu, v kolínském pak 74,6 kusů. V obou bylo asi 9 koní. Ve stejné době byl průměr Čech 69,9 kusů skotu a 8,5 kusů koní. Co se týče přepočtu na obyvatele, v okrese Kolín připadá na 1 obyvatele 39 koní, v okrese Kouřim 66 koní a v Čechách 40,5 koní. Okres Kouřim měl tedy dominantní roli nejen v rostlinné, ale také v živočišné výrobě.³³⁴

Od 40. let 19. století až do roku 1873 zemědělství procházelo obdobím dlouhé konjunktury a venkov byl navzdory několika výkyvům na vzestupu od konce napoleonských válek. Jenže mezi roky 1873 a 1878 propukla spolu s všeobecnou hospodářskou krizí také první fáze **krize zemědělské**, která se od konce 70. let překlopila v dlouhodobou krizi, která

³³⁴ SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 16. Srov. LOM, F. Dějinný vývoj změn organizační struktury zemědělských podniků 1750-1914 v Čechách, In: *Vědecké práce Československého zemědělského muzea 16*, Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1978, s. 208.

pokračovala až do roku 1904. Situace se horšila postupně, nejprve byl zasažen příliš roztržitý potravinářský průmysl, od roku 1878 se přidal rapidní pokles ceny obilí kvůli jeho zvýšenému dovozu se Severní Ameriky, Jižní Ameriky či Indie (značnou roli měla vyšší intenzita a rychlost přepravy v rámci mezinárodního obchodu), avšak až do neúrody roku 1882 pokračovala řepná a rovněž bramborová konjunktura. Průvodním jevem byl především pokles cen i produkce obilovin, hlavně pšenice a žita, které byly importovány nejvíce. Jen málo krize zasáhla chov domácího zvířectva, proto řada rolníků přecházela od rostlinné výroby k živočišné, případně zvyšovala osev píce. ³³⁵

V regionu logicky zemědělská krize zasáhla nejvíce menší rolníky, kteří měli jen malé rezervy a mnozí se kriticky zadlužili. Větší rolníci také mohli více investovat do racionalizace a mechanizace, které představovaly jednu z možností, jak krizovému období čelit. Menší rolníci, zvláště v méně úrodných oblastech, začali migrovat do industrializovaných sídel a přecházeli do průmyslového sektoru. ³³⁶ Méně zasažena byla většinou jen ta sídla, která byla v blízkosti industrializovaných oblastí v severní části regionu a místní malí rolníci a domkaři mohli pracovat jako „kovorolníci“, tedy kombinovat práci v průmyslu a na svých malých políčkách a zahradách. Výsledkem byla akcelerace nestejnomyšlného růstu mezi úspěšně a neúspěšně modernizovanými oblastmi. Venkov, vzývaný a idealizovaný jako „kolébka národa“, tak pocítil odvrácenou stranu industrializace.

Zemědělská krize motivovala jednotlivé rolníky, aby v duchu řady propagátorů českého fenoménu svépomocného sdružování (s anglickými a německými zdroji inspirace) v čele s Františkem Cyrilem Kampelíkem (1805-1872) vstupovali do **družstev** a rozšířili tak své zdroje a možnosti. Jejich zakládání bylo intenzivní především od konce 19. století, kdy získaly oblibu především tzv. raiffeisenky (neboli „kampeličky“), organizace zabývající se nejen spořitelní a záložní finanční činností, o nichž jsou další informace uvedeny u podkapitoly pojednávající o finančních institucích v regionu. Mimo to však v rámci okresů působila družstva skladištní, několik družstev strojních a později také elektrárenských. Jen výjimečně zde, především v okrese Kolín, působila družstva mlékařská, čekankářská, lnářská, mlékařská či stavební. Největší družstvo v regionu bylo Skladištní družstvo kolínské, které mělo v letech 1926-1927 celkem 1 442 členů, kteří u něj měli 4 036 podílů po 100 Kč. Obrat družstva byl 110 888 000 Kč. ³³⁷

³³⁵ Zpráva o činnosti ústředního výboru pro statistiku polního a lesního hospodářství, 1927, s. 42-48.

³³⁶ 3.1 Historické aspekty migrace. In: *Atlas obyvatelstva* [on-line]. © 2013, URRlab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 1. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www.atlasobyvatelstva.cz/cs/31-historicke-aspekty-migrace-v-cesku>.

³³⁷ SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 18.

Situace se stabilizovala až v posledních deseti letech před první světovou válkou, přičemž během období první republiky některé vesnice dokonce mírně rostly a výrazně rozšiřovaly svou vybavenost. Avšak dlouhodobý trend snižování významu zemědělství byl zřejmý a v prvních třech desetiletích 20. století se přesun pracovníků ze zemědělství k průmyslu rychle zvyšoval. Na počátku 20. století bylo v zemědělství a lesnictví ještě zaměstnáno okolo 3/5 obyvatel regionu, nejvíce (2/3) v soudním okrese Kouřim, nejméně (asi 1/5) v soudním okrese Kolín. Ve 30. letech 20. století však byl počet zemědělců v soudním okrese Kolín již menší než 1/4, v soudním okrese Český Brod mírně nad 1/3 a v okrese Kostelec nad Černými lesy pak asi 2/5. Pouze v okrese Kouřim byla v zemědělství a lesnictví zaměstnána asi polovina pracovníků.³³⁸ Proto zde také byl, vedle okresu Kostelec nad Černými lesy, největší vliv Agrární strany. Co se týče struktury obyvatelstva, jsou především k dispozici údaje k roku 1930 v soudních okresech Kolín a Kouřim a pro porovnání rovněž v sousedních soudních okresech Kutná Hora a Uhlířské Janovice, stejně jako pro celé Čechy.

Ze statistiky v níže uvedené tabulce č. 18, do které se částečně již promítla meziválečná pozemková reforma, lze vysledovat několik charakteristických vlastností. V obou okresech je nadprůměrné množství domkařů, podprůměrné množství rolníků a pouze v okrese Kouřim je nadprůměrné množství statkářů s pozemky o výměře nad 30 ha. To snad svědčí o výrazně agrárním charakteru místních hospodářských elit. Údaje za okres Český Brod je pak dle nepřímých pramenů zřejmě bližší spíše údajům za okres Kolín.³³⁹ Pokud lze rolníky vlastníci půdy o ploše 5-30 ha zařadit do lokální venkovské střední společenské třídy, lze konstatovat, že byla v regionu překvapivě podprůměrně silná a početná. O důvodech lze jen spekulovat, nicméně zřejmě je jedním z důvodů historicky nadprůměrná hustota obyvatelstva, neboť např. méně úrodný a zalidněný soudní okres Uhlířské Janovice má počet rolníků téměř dvojnásobný.

³³⁸ *Österreichische Statistik N. F. Bd. 3*, 1916, s. 2, 6, 18, 48; *Statistická ročenka Republiky československé*, 1937, s. 90; Interaktivní mapa obyvatelstva 1921 – 2011. In: *Historický GIS* [on-line]. © 2013, URRLab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 8. 1. 2019]. Dostupné z: <http://www.historickygis.cz/aplikace/mapa.html>.

³³⁹ Tuto tezi podporuje i struktura pozemků, uvedená v některých dostupných obecních kronikách. Část těchto kronik byla již digitalizována, přičemž jsou přístupné on-line. Viz např. Pamětní kniha obce Klučova 1950. Díl II., s. 84. In: *Obec Klučov, Lstiboř, Skramníky a Žhery* [on-line]. © 2013, Oficiální stránky obce Klučov [cit. 3. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.klucov.cz/data/kroniky/klucov/2str084.htm>.

Tab. 18: Struktura zemědělského obyvatelstva v soudních okresech Kolín a Kouřim k roku 1930

Oblast	Počet zemědělských podniků	Domkaři			Rolníci			Statkáři		
		Do 1 ha	1-5 ha	v %	5-10 ha	10-30 ha	v %	30-100 ha	přes 100 ha	v %
Okres Kolín	3 942	1 616	1 437	77,4	444	338	19,8	95	12	2,7
Okres Kouřim	3621	990	1 722	74,9	305	396	19,3	191	17	5,7
Okres Kutná Hora	4270	1 350	1 613	69,3	671	546	28,5	78	12	2,1
Okres Uhlířské Janovice	2836	430	1 316	61,56	575	454	36,2	47	14	2,1
Čechy	600 400	-	-	69,49	-	-	27,88	-	-	2,63

Zdroj: SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 13.

Vypuknutí první světové války samozřejmě zemědělskou výrobu značně postihlo, problematický byl především odchod značné části pracovní síly k vojsku. Nicméně potravinovou krizí posledních let války snášel venkov díky potravinové samostatnosti lépe, než obyvatelé měst. Velmi nelibě samozřejmě rolníci nesli rekvizice obilí a dalších potravin, za které byly zejména zpočátku stanoveny výrazně nižší ceny, než tržní a rovněž rekvizice potahů aj. Situace se pak v průběhu války rychle zhoršila a zásobování dosáhlo kritické úrovně.³⁴⁰ Po válce však kvůli značným ztrátám na životech a zdraví částečně pokračoval nedostatek pracovních sil a rovněž problematické zásobování, což vedlo k některým živelným pokusům o zabránění velkostatků.³⁴¹ Situace se stabilizovala až během 1. poloviny 20. let, přičemž mimo zlepšení ekonomické situace k tomu přispěla pozemková reforma. Už v roce 1919 byl schválen záborový zákon, který do ní zahrnoval všechny velkostatky nad 150 ha zemědělské půdy nebo 250 ha veškeré půdy. Provádění tohoto zákona pak usměrnily tzv. přidělový a náhradový zákon. Pozemková reforma probíhala až do konce první republiky,

³⁴⁰ SOkA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 265-267, 297-325.

³⁴¹ Např. v Pečkách místní rolníci chtěli vyvlastnit zdejší lichtenštejnský velkostatek a socializovat závody už 14. října 1918, ale státní orgány jim v tom zabránily. Viz: *Pečky a Okolí*, Praha: nakl. Polygrafia 2, 1960, nestr.

přičemž nebyla úplně dokončena a v záboru část půdy ještě zůstávala i v roce 1938. V regionu se každého sídla dotkla s různou intenzitou, neboť poměr šlechtických a církevních velkostatků na půdě jednotlivých katastrů byl rozdílný a rozdílná byla i jejich velikost. Československý průměr podíl na držení veškerého pozemkového majetku byl u šlechty a církve asi 30 %, ale např. v katastru Peček to bylo jen 16 %.³⁴² Vzhledem ke komplikovanému průběhu reformy tak byl dopad na zlepšení situace převážně roztržštěných malých pozemků poměrně nejednoznačný a místně podmíněný. Celkově však bylo tolik zájemců o přiděly, že nemohli být uspokojeni všichni žadatelé.³⁴³ Lépe se vedlo efektivním tzv. zbytkovým velkostatkům, které vznikly kolem nejlepší zemědělské půdy bývalých velkostatků, jak ostatně ukazuje případ vlastníků z řad židovské rodiny Hellerů, o které bude pojednáno dále.

Kromě dílčích informací k jednotlivým obcím se značně rozdílnými informacemi o průběhu pozemkové reformy, kde např. v Ratboři proběhla jen velmi omezeně, zatímco v Klučově bylo roku 1924 přes 97 ha pozemků z lichtenštejnského velkostatku přiděleno místním občanům a dalších 125 ha získal jako „náhradu za Bílou Horu“ Český Brod.³⁴⁴ Ucelené souhrnné informace jsou opět k dispozici jen pro soudní okresy Kouřim a Kolín k roku 1933, a to bez pozemků s lesními porosty:

Tab. 19: Množství půdy přidělené z jednotlivých velkostatků v soudních okresech Kolín a Kouřim

Velkostatek	Původní výměra v ha	Ponecháno v ha	Vytvořeno zbytkových velkostatků	Výměra zbytkových statků	Přiděleno malým zemědělcům
Kbely	199	197	-	-	-
Červené Pečky	2 326	284	-	-	578
Část velkostatku Poděbrady	688	-	-	-	187
Radovesnice	260	194	-	-	-

³⁴² *Pečky a Okolí*, Praha: nakl. Polygrafia 2, 1960, nestr.

³⁴³ SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 13.

³⁴⁴ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Český Brod 1914-1928, s. 220, 228-234. Srov. Pamětní kniha obce Klučova 1950. Díl II., s. 84. In: *Obec Klučov, Lstiboř, Skramníky a Žhery* [on-line]. © 2013, Oficiální stránky obce Klučov [cit. 3. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.klucov.cz/data/kroniky/klucov/2str084.htm>.

Pašinka	204	189	-	-	-
Veltruby	367	323	-	-	-
Konárovice	837	694	-	-	123
Cukrovar Kolín	209	207	-	-	-
Okres Kolín celkem	5 090	2 088	-	-	888
Svojšice-Libodřice	1 155	280	1	119	448
Voděrády	212	-	-	-	-
Bečváry	160	154	-	-	-
Blinka-Plaňany	195	173	-	-	-
Kostelec nad Černými lesy	761	-	1	54	38
Radim	2 503	-	5	436	1 496
Diblíkov	569	485	-	-	-
Zásmuky-Červený Hrádek	4 053	347	2	138	1 458
Molitorov	232	232	-	-	-
Sadská	125	110	-	-	-
Okres Kouřim celkem	9 965	1781	9	747	3 440

Zdroj: SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 13-14.

Vzhledem k tomu, že v celém Československu bylo původním majitelům vráceno 31,9 % zemědělské půdy, bylo 41 % vrácené půdy v soudním okrese Kolín vysoce nadprůměrné. Naopak v okrese Kouřim bylo vráceno pouze 18 % půdy, na čemž má podíl především rozsáhlejší plocha šlechtických velkostatků. Pro soudní okresy Český Brod a Kostelec nad Černými lesy, kde podstatnou část pozemků drželi Lichtenštejnové, lze

předpokládat spíše situaci bližší okresu Kouřim. Rovněž je nutné dodat, že většina zabraných lesů připadla státu.

K dalšímu vývoji je třeba dodat, že příchod Velké hospodářské krize v roce 1929 ještě zvýšil již tak značné zadlužení drobnějších zemědělců, které přetrvalo až do konce sledovaného období a podstatně se snížilo až ve válečném období. Např. v Pečkách bylo v 1. polovině 30. let zadluženo asi 30-40 % zemědělského majetku. Během krize klesaly investice do mechanizace až na 45 % a využití hnojiva kleslo oproti předválečnému období asi na polovinu. Opět na tom byli nejhůře drobní vlastníci, kteří byli nuceni úrodu prodávat prakticky okamžitě po žních za nižší ceny, zatímco velcí vlastníci díky finanční rezervě mohli čekat déle na příznivější podmínky. Opět také krize podpořila regionální družstevnictví.³⁴⁵ Do roku 1938 tak procházelo regionální zemědělství dalším komplikovaným obdobím. Nicméně kvůli zásahu vlády byla omezena exekuce zadlužených hospodářství, aby na venkově nedošlo k ještě výraznější krizi.³⁴⁶

Celkově lze konstatovat, že vývoj zemědělství v regionu mezi roky 1850 a 1938 byl poměrně úspěšný a došlo k jeho značné modernizaci. Region byl ve výrobě potravin více než soběstačný, rostlo propojení s lokálním průmyslem i finančními ústavy. Nicméně role zemědělství v hospodářství regionu se postupně zmenšovala a až na soudní okres Kouřim výrazně zaostávalo za rozvojem průmyslu.

10.2 Lesnictví a rybníkářství

Většina sledovaného regionu je tradiční zemědělská oblast a rozloha lesů je tak zde malá. Nicméně v okolí Kostelce nad Černými lesy se kvůli málo přístupnému terénu a méně příznivým klimatickým podmínkám dochovaly velké plochy starých lesů. Jejich okrajové části se až do konce 18. století (s výjimkou krizových období, např. po třicetileté válce) zmenšovaly pod vlivem zemědělské činnosti, avšak poté již bylo o lesy cíleně pečováno. Samotný název Kostelce nad Černými lesy v sobě skrývá fakt, že zde rostly dva typy lesů. „Černý les“ se říkalo jehličnatým lesům, složeným většinou ze smrku a jedle (menší zastoupení měla borovice) a „bílý les“ byl porost listnatý. Bukový „bílý les“ byl rozšířený

³⁴⁵ Srov. *Pečky a Okolí*, 1960, nestr.

³⁴⁶ K sociálním poměrům např. Kronika obce Ratboř. Pamětní kniha, roky 1929-1938. In: *Obec Ratboř* [on-line]. Oficiální stránky obce Ratboř [cit. 12. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www.ratbor.cz/hlavni-menu/informace-obci/kronika/>. Srov. LOM, F., Počet zemědělských podniků v Československu ve vyrovnávacím řízení. In: *Věstník Československé akademie zemědělské 13*, Praha: Československá akademie zemědělská, 1937; STOČES, F., *Postavení zemědělské malovýroby v kapitalistické ČSR*, Praha: SNPL, 1958, s. 274.

především jižně od Kostelce nad Černými lesy a Jevan. Využití místního dříví bylo kvůli horší dostupnosti, nekvalitním cestám a málo efektivnímu způsobu jeho těžby komplikované a např. pro doly v nepříliš vzdálené Kutné Hoře se raději plavilo dřevo po Labi z Podkrkonoší. Zaměstnanci černokosteleckého panství, kteří se o les starali, byli většinou lovci a starost o les byla jen vedlejší činnost. Těžilo se porážením vhodných stromů uprostřed porostu, takže zisky z lesnictví byly marginální. O divokosti zdejších lesů svědčí i fakt, že poslední vlk zde byl zastřelen nejspíše roku 1817.³⁴⁷

Nicméně od konce 18. století a během století následujícího se lesnictví výrazně proměnilo a systematizovalo, za čímž byla dobově rozšířená obava z nedostatku dřeva. Díky tomu se mnohonásobně zvýšila ziskovost lesnictví. Zatímco v letech 1784-1789 byl přepočtený roční příjem z panských lesů 19 047 zl., v letech 1870-1874 to bylo už 162 002 zl. Zisky za prodané dřevo vzrostly jedenáctinásobně a další zisky generovaly panské pily. Vzrůst produkce a těžby dřeva se projevil také na častějším zakládání průmyslových pil v regionu od přelomu 19. a 20. století (viz kapitola o industrializaci). Co se týče zvěře, lovení byli hlavně zajíci, koroptve a po vystřílení a vychytání v roce 1848 se zvyšoval počet bažantů ve volné přírodě. Pozitivní dopad na les mělo postupné ustájení dobytka během 2. poloviny 19. století, který předtím spolu s kozami hojně spásal mladé výhonky dřevin, trávy a bukvice a žaludy.³⁴⁸

Rozšiřovalo se vzdělání lesního personálu a v rámci racionalizace péče byl les důkladně zmapován a byly zavedeny kvóty na kácení, které nově probíhalo na několika užších pasekách místo jedné souvislé plochy. Kvůli nedostatečné schopnosti lesa se obnovovat přirozeně začaly být od 80. let 18. století zřizovány umělé výsadby stromů a od roku 1802 též lesních školek. Nicméně až do poloviny 19. století bylo přirozené obnovování lesa stále prioritou. Díky intenzivnějšímu dopravnímu spojení se během 2. poloviny 20. století do oblasti dostává řada nových druhů stromů, např. alpský smrk, modřín, borovice z Porýní, jihomoravský dub aj. Vzhledem ke kratší době obnovy a vhodnějším vlastnostem pro stavební dříví byl pěstován hlavně smrk a na sušších místech borovice. Naopak mizela jedle, která byla citlivější na okusování zvěří i na změny klimatických podmínek při intenzivnější těžbě dřeva. Lesy plné smrků a borovic se tak stávaly náchylnější na větrné kalamity, napadení škůdci a rovněž měly menší schopnost zadržovat vodu, což ovlivnilo stav vodních zdrojů v regionu.

³⁴⁷ K problematice lesů a lesnictví v regionu srov. SEVĚTÍNSKÝ, Jan, *Dějiny lesů v Čechách*, Písek: J. Sevětínský, 1895; KAZIMOUR, Josef, *Státní péče o lesy v Čechách*, Praha: Československé zemědělské museum, 1933; POKORNÝ, Jaromír, Černokostelecké lesy (Pohledy do jejich dějin). In: *Vlastivědný sborník Českobrodská – 2*, 1959, s. 119-129.

³⁴⁸ POKORNÝ, J., Černokostelecké lesy (Pohledy do jejich dějin). In: *Vlastivědný sborník Českobrodská – 2*. Praha: Krajský dům osvěty v Praze – Kabinet muzejní a vlastivědné práce, 1959, s. 121-123.

Negativní dopady proměněné skladby lesa se projevily hlavně v meziválečném období a tehdy také začala změna směrem k větší diverzitě lesního porostu. Po pozemkové reformě pak většina zdejších lesů (4239 ha) v letech 1930-1933 přešla z vlastnictví rodiny Lichtenštejnů do majetku státu, který je propůjčil Školnímu lesnímu podniku při Lesnické fakultě Československého vysokého učení technického v Praze a zbytek (2650 ha) odkoupily místní obce a několik soukromníků.³⁴⁹ Uvedené změny probíhaly rovněž i v dalších lesních porostech v regionu, avšak s mnohem menším významem. Celkově však význam lesnictví v regionálním hospodářství od poslední čtvrtiny 19. století klesal.

Sestupnou tendenci mělo naopak rybníkářství. V jižní části regionu se rybníky rozprostíraly v táhlých údolích, které se daly jednoduše přehradit a v severní části zase rybníky odvodňovaly močalovitý a bažinatý terén, případně jej kvůli nedostatku jiného využití zavodňovaly.³⁵⁰ Rybníky zde vznikaly již nejméně od 14. století a největší dobu rozmachu zažily od konce 15. století a v 16. století. Ještě roku 1677 bylo jen na černokosteleckém panství 139 rybníků, z toho 29 pustých a nevyužívaných a roku 1772 byla výměra rybníků 609 ha. Od 2. poloviny 18. století však spolu se vzrůstem populace a růstem poptávky po obilninách se staly rybníky méně rentabilními, půda začala být intenzivně obdělávána a velká část je jich postupně rušena ve prospěch polností a částečně ve prospěch chovu ovcí.³⁵¹

Ve 2. polovině 19. století se zvyšovala na úkor ryb poptávka po vepřovém a hovězím mase a na panství Kostelec nad Černými lesy se hospodaření na rybnících stává ztrátovým. Udržování rybníků bylo poměrně složité a přidaly se také problémy se zdroji vody, když rozšiřování jehličnatých porostů na úkor listnatých snižovalo schopnost krajiny zadržovat vodu. Během 19. století tak z úrodných oblastí rybníky téměř vymizely, čímž region napodobil zánik východočeské rybníční soustavy. K roku 1914 bylo na černokosteleckém

³⁴⁹ ŠIMÁČEK, F., *Za poznáním města Kostelce n.Č.L. a jeho okolí*, 1935, s. 147-149. K vývoji v meziválečném období srov. KAZIMOUR, J., *Státní péče o lesy v Čechách*, 1933; PAVEL, Antonín, *Pozemková reforma československá*, Praha: Novina, 1937; POKORNÝ, J., *Černokostelecké lesy (Pohledy do jejich dějin)*. In: *Vlastivědný sborník Českobrodsko – 2*, 1959, s. 129.

³⁵⁰ K vývoji rybníční soustavy viz mapové podklady: II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm; III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: Tamtéž. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Náhledy map Stabliního Katastru. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_htm/. Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 11. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>.

³⁵¹ K tomuto tématu srov. MÍKA, Alois, *Slavná minulost českého rybníkářství*, Praha: Orbis, 1955; BEDNAŘÍK, Karel, Příspěvek k dějinám rybníků na Českobrodsku. In: *Vlastivědný sborník Českobrodsko – 2*, 1959, s. 51-65.

panství již jen 81 ha rybníků.³⁵² Větší soustavy rybníků se zachovaly jen na Jevanském potoce a na Bečvárci mezi Bečváry a Svojsicemi, několik jich zůstalo rovněž na Šembeře v okolí Českého Brodu a kolem Úval na Výmole a Škvoreckém potoce. Významný byl rovněž Vavřínecký rybník na horním toku Výrovky, ale ten již ležel v soudním okrese Uhlířské Janovice. Do první světové války se nicméně poptávka po rybách zase zvýšila, neboť zrychlení mezinárodní dopravy a rozvoj technologií, umožňující přepravu na větší vzdálenost umožnily rozšíření odbytíště. Situaci však zase zkomplikovala první světová válka, následné ztráty původních odbytíšť (např. Vídeň) a pozemková reforma, po které většina rybníků a většina zaměstnanců přešla pod Státní rybníkářství, součást Ústředního ředitelství státních lesů a statků.³⁵³ Situace se však díky kontinuálnímu působení zkušených zaměstnanců brzy stabilizovala. Hospodářský význam zbylých rybníků v regionu však byl již jen marginální.

10.3 Nerostné suroviny

V regionu se dobývaly především jíly, vhodné pro keramickou výrobu. O těch bude dále pojednáno v kapitole o sekundárním sektoru. Nicméně se zde dobývaly také jiné **nerostné suroviny**, avšak jen s malým významem. V 50. letech 19. století definitivně skončilo dolování stříbrných rud ve Stříbrné Skalici, o němž jsou první záznamy už v 16. století.³⁵⁴ Mezi roky 1841 a 1871 se také dolovala železná ruda v Úvalech, pracovalo zde až 50 horníků. Vlastníkem byla německá firma Prag-Auwaller Berg & Hütten Gewerkschaft, přičemž ředitel úvalského dolu byl Lev Charbuský. Ten byl v roce 1863 za zásluhy jmenován čestným občanem městečka. V letech 1919-1920 se objevily nové pokusy o dolování ze strany Škodových závodů v Plzni, avšak pokusy byly neúspěšné a od dalšího dolování bylo upuštěno. Roku 1878 pak byl severně od Úval („pod Hodovem“) založen důl na hlinku s podnikem na výrobu barviv, který byl v činnosti až do roku 1892.³⁵⁵

Od roku 1850 probíhaly rovněž pokusy o dolování měděných rud v okolí Chrástu, Peklova a Tismic u Českého Brodu, přičemž doly byly většinou ve vlastnictví německých podnikatelů z Prahy, Českých Budějovic nebo Pruska. Ruda byla dolována z pískovce, který byl zpracováván na rmut, využívaný k výrobě barev. Malá ložiska byla vcelku rychle

³⁵² ŠIMÁČEK, F., *Za poznáním města Kostelce n.Č.L. a jeho okolí*, 1935, s. 146.

³⁵³ Strov. PAVEL, A., *Pozemková reforma československá*, 1937; BEDNAŘÍK, K., Příspěvek k dějinám rybníků na Českobrodsku. In: *Vlastivědný sborník Českobrodsko – 2*, 1959, s. 57.

³⁵⁴ WURM, Václav, O skalickém dolování. In: *Tamtéž*, s. 72.

³⁵⁵ BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 328.

vytěžena. Jako pracovní síla byly nejprve najímány místní ženy, později zde pracovali odborně zkušení němečtí horníci. Ruda, těžená také povrchově, se využívala k výrobě stříbrné skalice. Dolování zde skončilo už roku 1867.³⁵⁶ V okolí Kostelce nad Černými lesy a Českého Brodu se nacházely červené pískovce, využívané ve stavebnictví (např. při budování sakrálních staveb) a v okolí Kolína se těžil labský říční písek.³⁵⁷ Písek se rovněž těžil i v dalších částech regionu.

10.4 Lichtenštejnské panství

V regionu působily tradiční šlechtické rodiny Šternberků, Hrubých z Jelení, Althanů, ale zdaleka největší význam mělo panství Lichtenštejnů.³⁵⁸ Jejich dominium bylo druhé největší po Schwarzenbercích. Rodina Lichtenštejnů vlastnila od počátku 19. století 32 panství, která byla rozdělena na pět inspekčních okrsků s hlavní úctárnou v Bučovicích, posléze přesunutou přímo do Vídně, kde byla zřízena dvorní kancelář. Postupně vznikaly také stavební úřady a katastrální kanceláře v Olomouci, Uhříněvsi a ve Valticích. Jedním z pěti okrsků byl „Černokostelecký okrsek“ s logickým správním centrem v Kostelci nad Černými lesy.³⁵⁹ K roku 1914 pak rodina Lichtenštejnů vlastnila celkem přes 210 tisíc hektarů půdy na katastrech šesti stovek obcí. V Čechách kromě dvou panství - Lanškrouna a Rumburku, ležela většina lichtenštejnských panství v širším regionu. Tři nejstarší koupil v letech 1622-1623 už Karel I. z Lichtenštejna – Uhříněves (k roku 1914 rozloha 8 219 ha), Kostelec nad Černými lesy (9 775 ha) a Škvorec (1622 připojen ke Kostelci nad Černými lesy, 1852 k Uhříněvsi). Dvě další přikoupila Marie Terezie Savojská – roku 1760 Kounice (2 712 ha) a roku 1764 Rataje nad Sázavou (3 687 ha). Další panství koupil Alois I. z Lichtenštejna v roce 1783 – Radim (3 292 ha)³⁶⁰ a roku 1872 rovněž část panství Klášterní Skalice.³⁶¹

³⁵⁶ KONVIČKA, Vladislav. Dějiny dolování měděných rud u Českého Brodu. In: *Hornictví.info* [on-line]. Vladislav Konvička [cit. 21. 1. 2018]. Dostupné z:

http://podzemi.solvayovylomy.cz/histor/lokality/c_brod/C_BROD.htm.

³⁵⁷ SOKA Kolín, f. Antonín Hlaváček, bez inv. č., dotazník LUSK, nestr.; BOHATA, Jiří: O dolování v našem kraji. In: *Českobrodský zpravodaj*, roč. 38, č. 7/8 1998.

³⁵⁸ K lichtenštejnskému panství v rámci regionu a především k panství Kostelec nad Černými lesy, které bylo jeho njevýznamnější součástí, existuje poměrně bohatý archivní fond. Fond Velkostatek Kostelec nad Černými lesy, uložený ve Státní moblastním archivu v Praze, obsahuje většinou uspořádané dokumenty v rozmezí let 1558-1945. Nicméně celkový vývoj byl již z velké části zpracován v několika níže uvedených odborných publikacích a článcích, které se staly významným zdrojem informací k této podkapitole.

³⁵⁹ Spadala do něj panství Kostelec nad Černými lesy (Černý Kostelec), Kounice, Škvorec, Radim, Rataje, Roztoky a Rumburk. Srov. JURÍK, Pavel, *Dominia Smiřických a Liechtensteinů v Čechách*, Praha: Libri, 2012, s. 168-169.

³⁶⁰ SOMMER, J. G. *Das Königreich Böhmen*, 1844. s. XII, s. 71, 186, 195, 238, 244.

Lichtenštejnské panství patřilo ještě v 1. polovině 19. století mezi hlavní ohnisko šíření inovací v regionu. Za vlády Aloise II. Josefa (trvala v letech 1836-1858) a Jan II. z Lichtenštejna (vláda 1858-1929) sílily snahy o modernizaci všech pěti panství v regionu. Zvýšilo se množství chovaného hovězího dobytka a ovcí, na panství byly zakládány na nevyužitých půdách ovocné sady a rovněž započalo pěstování cukrové řepy, která pak byla zpracovávána v rodovém cukrovaru v Liblicích u Českého Brodu. Lichtenštejnské tak patřili v regionu k prvním, kteří přecházeli ke střídavému hospodaření. Kvůli větší efektivitě byl také uvolňován systém držení jednotlivých velkostatků a hospodářských podniků (např. kovárny nebo mlýny) a část z nich byla pronajímána soukromníkům.³⁶² Během sledovaného období byl tento trend stále výraznější, avšak zároveň sílilo provázání produkce panství s průmyslovými podniky, především cukrovary. Liblický cukrovar byl provozován do roku 1892, kdy byl zakoupen bývalý akciový cukrovar v Českém Brodě. Od roku 1897 také Jan II. z Lichtenštejna vlastnil bývalý akciový cukrovar v Pečkách, který i s cukrovarem v Českém Brodě roku 1910 prodal společnosti Pečecká rafinerie cukru a.s., ve které měl výrazný akciový podíl.³⁶³ Mimo to byl v majetku rodu pivovar v Kostelci nad Černými lesy a ve Škvorci.³⁶⁴

V celém lichtenštejnském dominiu v širším regionu bylo k roku 1895 celkem 63 hospodářských dvorů. Historicky většinou barokní dvory byly stavebními dominantami jednotlivých obcí, avšak urbanistické vazby mezi nimi nejsou zřejmé. Ještě v barokní době byly v regionu jednotlivé dvory méně pravidelně (např. oproti panství Uhříněves) uspořádány. Na počátku 19. století pak řadu dvorů, většinou v panství Kounice, čekala klasicistní přestavba.³⁶⁵ Největší změny čekaly hospodářskou soustavu od 2. poloviny 30. let do 70. let 19. století, kdy byla řada dvorů přebudována. První fáze této přestavby se kryje s vládou Aloise II. a druhá s prvním obdobím vlády Jana II. Kromě přestavby stávajících dvorů byly za vlády Aloise II. z Lichtenštejna přistavovány také nové budovy, většinou chlévy pro hovězí dobytek, ale částečně rovněž ovčiny a kolny. Příkladem může být nově vybudovaný kravín s kolnou v Klučově na černokosteleckém panství nebo kolna přistavěná ke kravínu přímo v Kostelci nad Černými lesy. Tyto budovy s podélným řadovým stáním už měly vysoká

³⁶¹ SCHÖPFER, Gerald, *Klas & Fest, Geschichte des Hauses Liechtenstein*, Riegersburg: Universität Graz, 1996, s. 153; JURÍK, P., *Dominia Smiřických a Liechtensteinů v Čechách*, 2012, s. 160-161.

³⁶² Např. KOTYŠKA, Václav, *Úplný místopisný slovník království českého*, Praha: Bursík & Kohout, 1895; Srov. LÁNÍK, J., *Historie a současnost podnikání*, 2007, s. 24-26.

³⁶³ *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 25; VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 42.

³⁶⁴ Např. *Pivovarský časopis „Kvas“*, roč. XLV, č. 24, 6. 2. 1917, s. 174-175.

³⁶⁵ KOTYŠKA, V., *Úplný místopisný slovník království českého*, 1895; ŽIŽKA Jan, K podobě hospodářských dvorů na bývalých lichtenštejnských panstvích ve středních Čechách. In: *Památky středních Čech 12/1. Zpravodaj Památkového ústavu středních Čech v Praze*, 1998, s. 1, 3, 24, 25.

skladovací patra. Zajímavými přestavbami jsou pak např. kravín v Týnici na panství Kounice a také ovčín v Chrastu a kravín ve Skramníkách na černokosteleckém panství.³⁶⁶

Asi nejvýznamnější dobou rozvoje celého systému jsou 70. léta 19. století během vlády Jana II. V jeho stavební aktivitě se projevuje vzrůst poptávky po hovězím mase a mléce a pokles výnosnosti chovu ovcí, což znamenalo změnu řady ovčínů, do té doby tvořící křídla velké části dvorů, na stáje pro hovězí dobytek. Reprezentativnost výstavby dokumentovalo uvádění letopočtu ve štítech nových či přebudovaných budov a fasády často z režného zdiva, nicméně využívány byly především lokálně nejdostupnější materiály (žulové kvádry, pískovec, velkoformátové cihly aj.). Pro budovy byly rovněž typické nízké sedlové střechy, značná šířka a litinové sloupy. V regionu byl na černokosteleckém panství už roku 1872 vybudován kravín v Liblicích, roku 1873 nový v Klučově, roku 1878 vznikly nové stáje v Horkách a Nehvizdkách na kounickém panství a rovněž v Klášterní Skalici. Další kravíny vznikaly při dvorech v Bylanech, Dobrém Poli, Přebozech, Skramníkách a Tuchorazi v rámci černokosteleckého panství a chlévy na kounickém panství v Tlustovousích či Nehvizdech. Stavěny však byly i další druhy budov, např. v Dobřichově na černokosteleckém panství byl původní kravín rozšířen o sýpkové patro a v Bylanech či Horce zase byly vybudovány nové konírny. V Klučově, Černíkách, Bylanech či Hodově vznikaly nové stodoly s nadezdívkami a sdruženými šterbinovými otvory a v Bylanech či Karlovicích přibýly i nové kolny. V Bylanech vznikla také unikátní válcová lednice.

Přestavbou prošla nejen velká část hospodářských budov, ale také jejich obytné části. V 80. letech 19. století ještě proběhly některé další stavební aktivity, jako např. nový kravín v Přebozech, v němž byly již využity ocelové nosníky. Některé starší budovy, jako např. barokní sýpky však navzdory velké stavební aktivitě byly jen částečně upravovány. V následujících desetiletích již modernizovaná síť hospodářských dvorů procházela jen občasnými přístavbami a rekonstrukcemi, např. ve dvoře Hošť nedaleko Kostelce nad Černými lesy vznikla po roce 1900 nová sýpka, aj. Poté však již byly budovy spíše jen průběžně upravovány a modernizováno jejich zařízení.³⁶⁷

Kromě modernizace hospodářských dvorů byla především za Jana II. z Lichtenštejna věnována pozornost výstavbě nových silnic a modernizaci starších tras, neúspěšná pak byla spolupráce na projektu přivedení regionální trati do Kostelce nad Černými lesy. Mnohem úspěšnější byla podpora různých filantropických, spolkových a veřejně prospěšných aktivit,

³⁶⁶ Tamtéž, s. 25-27.

³⁶⁷ JÓNDL, J. P., *Poučení o stavitelství pozemním*, 3. vyd., Praha: I. L. Kober, 1874, s. 353; TRNKA, Václav, *Kounice a Přerov v Čechách: historicko statistický přehled*, Praha: V. Trnka, 1873; ŽIŽKA J., K podobě hospodářských dvorů. In: *Památky středních Čech 12/1*, 1998, s. 29-30.

pro něž poskytoval vlastní pozemky nebo se přímo podílel na jejich financování, jako tomu bylo např. u okresní nemocnice v Českém Brodě. Lichtenštejnské panství bylo také progresivní z hlediska sociálního pojištění, neboť Jan II. v roce 1899 založil pro vlastní pracovníky úrazovou pojišťovnu s výhodnými službami, do níž přispíval velkými částkami. Celkově vzato zůstali Lichtenštejnové, navzdory zrušení patrimoniální správy v roce 1848, zásadním hospodářským, ale také společenským elementem v regionu.³⁶⁸ Jejich postavení se však radikálně změnilo po vzniku Československa.

V nově vzniklém státě byli Lichtenštejnové se 161 tisíci hektary (oceněných na asi 10 miliard Kč) druzí největší vlastníci půdy. Většinu hospodářských dvorů a dalších podniků nicméně pronajímali a jen část provozovali ve vlastní režii. Kvůli rozdělení Habsburského soustátí bylo v Praze bezprostředně vytvořeno Lichtenštejnské ústřední ředitelství a posléze v roce 1920 Ústřední ředitelství statků v ČSR v Kolodějích u Prahy, které mělo v gesci především správu zemědělské půdy a právní záležitosti v rámci pozemkové reformy. Lesy spravovalo od roku 1897 Lichtenštejnské ústřední lesní ředitelství v Olomouci. V roce 1924 došlo ke sjednocení všech dosavadních úřadů pod Lichtenštejnským ústředním ředitelstvím v Olomouci. Největším problémem panství byla právě pozemková reforma, při níž rodina přišla o 3/5 veškeré půdy, což bylo asi o 5 % nad celorepublikovým průměrem.³⁶⁹ Lichtenštejnové, navzdory postavení hlav státu suverénního státu Lichtenštejnsko, nebyli uznáváni za představitele zahraničního státu (diplomatické styky byly navázány až roku 1938), což by komplikovalo jejich vyvlastnění. Rod za zabavený majetek získal od Státního pozemkového úřadu jen asi třetinovou náhradu a zároveň prohrál dva soudní spory. Smluvní vyrovnání proběhlo až 6. března 1930, přičemž v naprosté většině zůstaly v majetku rodu pouze lesy. Poté se začaly vzájemné vztahy stabilizovat, k čemuž pomohly také společné obavy z horšící se mezinárodní politické situace. Nicméně do konce sledovaného období se nepovedlo ze strany státu proplatit všechny náhrady.³⁷⁰

V regionu tak bylo Státním pozemkovým úřadem (dále jen „SPÚ“) od roku 1922 v rámci dohody s Lichtenštejnou postupně přebíráno 2 655 hektarů z velkostatku Kounice, 1500 ha z panství Kostelec nad Černými lesy a rovněž 1 500 ha z panství Radim. V roce 1924 uzavřela lichtenštejnská správa s SPÚ dohodu o převzetí zbytku velkostatku Kounice,

³⁶⁸ K tomuto šlechtickému rodu např. srov. *Ottův slovník naučný. Patnáctý díl*, Praha: J. Otto, 1900, s. 1055-1057; JURÍK, P., *Dominia Smiřických a Liechtensteinů v Čechách*, 2012, s. 158-173.

³⁶⁹ *Statistická ročenka Republiky československé*, 1938, s. 55-56; JURÍK, P., *Dominia Smiřických a Liechtensteinů v Čechách*, 2012, s. 167-169.

³⁷⁰ Z celkových finančních náhrad asi 150 milionů Kč bylo proplaceno 111,5 milionů Kč. Tamtéž, s. 167-169.

příčemž byl prodán i místní zámek s oborou.³⁷¹ Nicméně obyvatelé regionu byli přesvědčeni o pomalém průběhu reformy, o čemž svědčí protestní tábor lidu v Plaňanech, který požadoval vyvlastnění zbytku panství Radim i článek „Vraťte nakradené“ v sociálnědemokratickém týdeníku Středočeské hlasy, ve kterém poslanec Jan Koudelka požadoval vyvlastnění zbylého lichtenštejnského majetku.³⁷² Dohoda mezi SPÚ a Lichtenštejnny o převzetí dalších částí velkostatku Radim byla uzavřena 30. 12. 1925.³⁷³ Dlouhá diskuze se vedla o zbytek černokosteleckého panství a jeho lesy, přičemž Jan II. z Lichtenštejna se místního velkostatku nechtěl úplně vzdát. V rámci výše zmíněné dohody z března 1930 však byli k odstoupení místního velkostatku donuceni. Stát tak v následujících letech převzal kompletní zbylé velkostatky Kostelec nad Černými lesy (6 960 ha mimo 13,5 ha polesí Bohumil), Škvorec (část velkostatku Uhříněves o výměře 3 160 ha mimo 14 ha stavebních pozemků) a v širším regionu celý velkostatek Rataje nad Sázavou.³⁷⁴

Vyvlastněny byly také jejich zdejší podniky – mlýny (např. v Tuchorazi), pivovar v Kostelci nad Černými lesy, cihelna v Kostelci nad Černými lesy, pily v Jevanech aj. Zbytkový statek Bohumil u Jevan na bývalém černokosteleckém panství byl zestátněn pro potřeby serologické stanice a zámek v Kostelci nad Černými lesy byl Františkem Josefem z Lichtenštejna pronajat Školnímu lesnímu podniku při Lesnické fakultě Československého vysokého učení technického v Praze.³⁷⁵ Lichtenštejnové tak ztratili ve sledovaném regionu téměř celý majetek, takže se jejich hospodářské aktivity v Československu koncentrovaly především na Moravu. Z regionu tak zmizely jejich dobročinné aktivity i investice do infrastruktury, stejně jako patronátní vztahy k církevním stavbám.

³⁷¹ Konečná plocha převzatých pozemků z panství Kostelec nad Černými lesy a Radim však byla o něco nižší. HORÁK, Ondřej, *Liechtensteinové mezi konfiskací a vyvlastněním. Příspěvek k poválečným zásahům do pozemkového vlastnictví v Československu v první polovině dvacátého století*, Praha: Libri, 2010, s. 128, 130. Srov. HORČIČKA, Václav a ŽUPANIČ, Jan, *Šlechta na křižovatce. Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století*, Praha: Agentura Pankrác, 2017, s. 79.

³⁷² *Středočeské hlasy*, roč. XI., č. 21, 21. 5. 1925, s. 1; HORČIČKA, V. a ŽUPANIČ, J., *Šlechta na křižovatce*, 2017, s. 81.

³⁷³ Jednalo se o dvory Dobřichov, Zárybník a Skramníky a část dvorů Plaňany, Žabonosy, Radim, Cerhýnky a Klášterní Skalice. Zároveň měly být SPÚ prodány za přidělové ceny zbytkové statky Radim, Plaňany, Žabonosy, Cerhýnky, Klášterní Skalice a Skramníky. PAVEL, Antonín, *Pozemková reforma československá*, Praha: Novina, 1937; HORÁK, O., *Liechtensteinové mezi konfiskací a vyvlastněním*, 2010, s. 130-131.

³⁷⁴ Už v roce 1924 byly v širším regionu převzaty SPÚ také další části bývalého panství Uhříněves. HORČIČKA, V. a ŽUPANIČ, J., *Šlechta na křižovatce*, 2017, s. 98; HORÁK, O., *Liechtensteinové mezi konfiskací a vyvlastněním*, 2010, s. 132.

³⁷⁵ Viz: VOŽENÍLEK, Jan, *Předběžné výsledky československé pozemkové reformy: země Česká a Moravsko-slezská*, Praha: J. Voženílek, 1930; PAVEL, Antonín, Čs. pozemková reforma. In: *Pozemková reforma, úřední věstník Pozemkového úřadu*, 1938, roč. 19, č. 3, s. 34; PAVEL, Antonín, *Pozemková reforma československá*, 1937; HORÁK, O., *Liechtensteinové mezi konfiskací a vyvlastněním*, 2010, s. 13.

10. 4 Židovská rodina Hellerů a systém nájemního hospodaření na velkostatech

Zajímavým dokladem a zároveň historickým fenoménem zemědělského podnikání v regionu je působení židovské rodiny **Hellerů**.³⁷⁶ Ze značně rozvětvené rodiny se do dějin regionu zapsali především potomci obchodníka Eliáše Hellera (1800-1884) z Křince u Nymburka. Jeho početné potomstvo se zapojilo do řady podnikatelských aktivit, přičemž častý byl nájem šlechtických zemědělských dvorů a jejich následný hospodářský rozvoj. Hellerové využívali především dlouhodobého nájmu, který jim umožnil využívat vlastní podnikatelskou strategii a dosahovat tak vyšších zisků. V případě úspěchu pak býval pronájem díky vyšším platbám ze strany šlechtických majitelů prodlužován. Tato strategie byla využívána až do pozemkové reformy ve 20. letech 20. století, která přinutila některé členy pronajaté statky ve zbytkové podobě odkoupit. Co se týče identity, rodina Hellerů postupně ochlazovala svůj vztah k židovství a přikláněla se od ortodoxie čím dál více k integraci do českého národního hnutí. Od generace vnuků Eliáše Hellera lze pozorovat již i smíšené sňatky s křesťany.

V Křinci zůstal Eliášův syn Adalbert Heller, který po otci zdědil obchod. Druhý nejstarší syn Eliáše Hellera **Moric** (1840-1918) si vzal do pronájmu lichtenštejnský dvůr v Chmelišti u Uhlířských Janovic, roku 1876 pronajal chotkovský dvůr v Hlízově u Kutné Hory a spolu s nejmladším bratrem Raimundem Hellerem (1857-1934)³⁷⁷ vybudovali v Kolíně parní mlýn. Začal rovněž podnikat v sušení a distribuci čekanky, používané jako kávová náhražka, přičemž provozoval sušárny v Hlízově, v Řečanech a v Kolíně, kde od roku 1894 spolupracoval s Bernardem Mandelíkem a Gustavem Weissbergerem. Jeho podnikání však skončilo již před první světovou válkou a od přelomu 19. a 20. století se přemístil do

³⁷⁶ Rodinou Hellerů se důkladně zabývali především Miroslava Jouzová a Ladislav Jouza: JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Hellerové na Kolínsku. In: *Židé v Čechách 4*, 2013, s. 142-190. Zmíněný článek byl zásadním zdrojem informací a rovněž inspirací pro tvorbu této podkapitoly.

³⁷⁷ Raimund Heller byl vážený kolínský obchodník a politik. Kromě parního mlýna provozoval sušárnu čekanky ve Velkém Oseku a stal se členem obchodního grémia v Kolíně, členem dozorčí rady továrny Kolinea v Kolíně a kandidátem na cenzora kolínské pobočky Rakousko-Uherské banky. Zapojoval se také do života Židovské náboženské obce v Kolíně, ve které dokonce určitou dobu vykonával funkci starosty a rovněž byl členem Českožidovské národní besedy. Tím se de facto jasně přihlásil k českému národnímu hnutí. Účastnil se rovněž spolkového života a úspěšně kandidoval do městského zastupitelstva v Kolíně, kde byl dokonce roku 1910 jmenován radním. Politicky byl orientován na realistickou stranu. Také on se nakonec přestěhoval do Prahy, kde roku 1934 zemřel. Jeho manželka Malvína zahynula v Treblince, stejně jako dcera Vilma. Syn JUDr. Adolf Heller válku přežil. *Labské proudy*, roč. XVIII, č. 35, z 29. 8. 1913, s. 1; *Národní listy*, roč. LV, č. 68, 9. 3. 1915 (večerní vydání), s. 6; FEDER, Richard. Dějiny Židů v Kolíně. In: GOLD, Hugo (ed.), *Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a přítomnosti*, Brno/Praha: 1934, s. 295; JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Hellerové na Kolínsku. In: *Židé v Čechách 4*, 2013, s. 180-183.

Prahy, kde také zemřel.³⁷⁸ V jeho aktivitách pak pokračoval jeho syn Adolf Heller (1869), který nájem Hlízova ukončil na přelomu let 1906 a 1907 a přesunul se do původně lichtenštejnského dvora ve Velkých Chvalovicích u Peček. Od poloviny 20. let do roku 1931 si také pronajímal pivovar ve Svojšicích³⁷⁹

Ještě významněji se pak na lokálním hospodářství podílel **Emil Heller** (1868-1941), další syn Morice Hellera. Emil se narodil nedaleko Uhlířských Janovic v Chmelišti a s otcem si roku 1896 pronajali althanovský dvůr Zalesňany. Emil se zde postupně vypracoval v relativně úspěšného hospodáře a rozšiřoval svou působnost. Od roku 1901 působil jako jednatel Hospodářského družstva statkářů a nájemců v Praze, v jehož rámci zajišťoval společnou hospodářskou činnost s ostatními členy, např. společný prodej zemědělských produktů. Choval také koně. Po první světové válce a vyhlášení Československa se situace na jeho hospodářství zkomplikovala, protože nejprve byl cílem rozhořčení obyvatel, zužovaných nedostatečným zásobováním (zřejmě hrál roli i rozšířený antisemitismus) a posléze několik let vedl spor se Státním pozemkovým úřadem, který kvůli pozemkové reformě neuznával jeho dlouhodobý nájem dvora ve vlastnictví šlechtického rodu Althanů. Soudní spor vyhrál, ale statek raději od Michaela Karla Althana roku 1926 koupil za 973 tisíc Kč. Nezískal však celý statek, protože 50,4 ha z původních 170 ha bylo rozděleno v rámci pozemkové reformy drobným vlastníkům. Zbytkový statek tvořilo 108,5 ha zemědělské půdy a 7,5 ha další půdy. Na třetině polností Emil pěstoval cukrovou řepu, následovaly obiloviny, brambory, pícniny a v menším rozsahu i další plodiny. Na statku měl také živočišnou výrobu a k ní původní parní mlékárnu a sýrárnu. Ze 121 zvířat choval 45 dojníc a dále koně, prasata, voly do spřežení aj.³⁸⁰

Emil Heller se na svém statku snažil o odborný přístup a rozšiřoval si kompetence četbou i zahraničními exkurzemi v progresivních německých podnicích.³⁸¹ Z Německa také dovážel nová plemena, např. prasata, jejichž chov byl pak roku 1930 mezi prvními oficiálně uznán jako plemenný. Rovněž si v roce 1920 postavil sušárnu ovoce, která ale vydržela jen krátce. Jako zdatný a sečtělý odborník získal patenty na několik vlastních vylepšení, např. zdokonalenou plečku (1922), vakuový odparník (1928) či sterilizační přístroj na mléko (1931). Publikoval také v tisku a intenzivně uveřejňoval reklamu na své produkty. V letech 1923-1924 získal živnostenské oprávnění na výrobu sušeného mléka a mléčných konzerv, kterou v následujících letech zmodernizoval. Vyráběl zde i kondenzované mléko, jeho

³⁷⁸ *Prager Tagblatt*, roč. 43, č. 196, 24. 8. 1918, s. 9.

³⁷⁹ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Hellerové na Kolínsku. In: *Židé v Čechách 4*, 2013, s. 148-152.

³⁸⁰ Tamtéž, s. 152-158.

³⁸¹ *Nezávislost*, roč. 1925, č. 36, 4. 9. 1925, s. 37.

produkce procházela právě poválečným boomem. Mlékárna pod názvem Delicia denně zpracovávala asi 12 tisíc litrů mléka a zaměstnávala asi 30 lidí ze Zalešan, z Plaňan i dalších blízkých obcí. Sortiment se rozrostl o čokoládové náplně, sušenou smetanu, šlehačku, máslo, tvaroh aj. Do čokoládoven, včetně velimských a kolínských, Hellerova mlékárna dodávala sušené mléko. Vedle sortimentu se rozšiřoval také mezinárodní obchod, neboť se mu podařilo realizovat obchody v Rakousku, Německu, Maďarsku i dalších státech.³⁸² Emil pak od roku 1925 postupně továrnu předával synům Karlu a Františkovi (třetí syn Arnošt se kvůli rodinným neshodám přesunul na Kubu), ještě jim pomohl s překonáním těžkých let hospodářské krize a v roce 1933 jim jí definitivně předal. Kromě podnikání se Emil Heller věnoval také obecní politice. V roce 1911 byl zvolen do obecního výboru v Zalešanech, kde vykonával funkci II. radního (zástupce starosty), roku 1919 byl zvolen do obecního zastupitelstva, což se mu dařilo i v následujících obecních volbách. Roku 1927 se stal opět zástupcem starosty. Na jeho působení navázal syn František, který se roku 1935 stal obecním starostou.³⁸³

Nájemci zemědělských dvorů byli v regionu i další členové rodiny. Kromě Emila Hellera byl nájemcem nedalekého dvora ve Voteleži u Kouřimi Emilův strýc **Zikmund Heller** (1838-1914), který zde pěstoval cukrovou řepu. Od roku 1898 však přesídlil do Smíchova a správy dvora se ujali další členové rodiny.³⁸⁴ Panský statek si pronajímal i Zikmundův bratr **Adolf Heller** (1849-1930), který od roku 1878 hospodařil na lichtenštejnském dvoře ve Hříbech. Tak jako u ostatních Hellerů, i Adolfovi se povedlo statek modernizovat, zúrodnit dosud nevyužitou půdu a pěstovat na ní řepu. Pěstoval také kvalitní bílý jetel a produkoval mléko, které dále zpracovával. Po bratrovi Zikmundovi rovněž převzal hospodaření ve Voteleži. Patřil k nejvýznamnějším členům Židovské náboženské obce v Přistoupimi a navíc i mezi nejváženější občany Hřib. Jeho syn Otto (mimo něj měl ještě dceru Magdalenu) pak pokračoval v „jeho šlépějích“. Stejně jako řada dalších členů rodiny Hellerů, i Adolf se přestěhoval do pražské aglomerace (roku 1900), kde žil ve Vinohradech a v roce 1930 zde také zemřel.³⁸⁵

³⁸² POKORNÁ, Růžena, Delicia. První česká továrna na výrobu sušeného mléka. In: *Zalešany a okolí*, Zalešany, 2000, s. 30-32.

³⁸³ Většina členů rodiny Hellerových nepřežila holocaust. Zahynul zde i Emilův syn Karel, dcera Věra a manželka Ida nakonec přežili. Syn JUC. František Heller odešel již v srpnu 1939 do zahraničí, bojoval v Polsku a poté přešel do Československé armády, kde se účastnil bojů v Sýrii, obrany Tobruku i bojů Čs. Samostatné obrněné brigády u Dunkerque, kde byl raněn. Po skončení války se pokusil navrátit do Zalešan, ale po roce 1948 byl statek znárodněn a František roku 1950 emigroval. JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Hellerové na Kolínsku. In: *Židé v Čechách 4*, 2013, s. 170-174.

³⁸⁴ KUDRNÁČ, Václav, *Adresář politického okresu kolínského*, Jičín: Václav Kudrnáč, 1902, s. 202.

³⁸⁵ *Náše hlasy*, roč. L, č. 27, 5. 7. 1930.

Adolfův syn Otta (1879-1930) sice nejprve úspěšně pokračoval v otcově podnikatelském snažení, přičemž se mu podařilo zvýšit výrobu mléka až na 700 litrů denně v roce 1925, ale také jeho zasáhly změny v rámci pozemkové reformy. Přišel o statek ve Voteleži a z Hřibského statku o výměře 244,50 ha půdy získal roku 1925 do vlastnictví „jen“ 203 ha, zbytek byl rozdělen drobným místním hospodářům. Z těchto 203 ha bylo 186,5 ha zemědělské půdy.³⁸⁶ Už v roce 1930 ale umírá a jeho manželka Helena statek provozovala až do roku 1940.³⁸⁷

³⁸⁶ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Hellerové na Kolínsku. In: *Židé v Čechách 4*, 2013, s. 176.

³⁸⁷ Helena Hellerová a její dcera Františka byly zavražděny během holocaustu roku 1942, syn Rudolf pak zahynul na konci války v Osvětimi. Tamtéž, s. 177-179.

11. Sekundární sektor

11.1 Potravinářská výroba

Jak již bylo řečeno, industrializace byla propojena s modernizací zemědělské výroby, k čemuž mimo jiné pomohlo zavedení střídaného hospodářského systému, nových zemědělských plodin a mechanizace. Šlo o trend, který se již od počátku 19. století prosazoval na šlechtických velkostatkách, kde také v rámci začínajícího zemědělsko-průmyslového komplexu vznikaly první potravinářské podniky. Jednalo se především o pivovary, lihovary a později též o cukrovary. Pivovary byly soustředěny téměř ve všech městech (měšťanské Kolín, Český Brod, Kouřim; vrchnostenské Zámecký pivovar v Kolíně, Kostelec nad Černými lesy; Zásmuky), ale také v menších sídlech na jednotlivých panstvích jako Červené Pečky, Svojsice, Církvice, Bečváry, Cerhenice, Škvorec, Kounice, Přerov nad Labem, Polní Voděradý či Lošánky aj. Vrchnostenské lihovary stály v Kostelci nad Černými lesy, Ždánicích či Lošanech. První cukrovar vznikl již roku 1811 ve Kbelu na Kolínsku nedaleko Ratboře, ale konec kontinentální blokády znamenal po třech letech jeho zrušení. Další vrchnostenské cukrovary vznikly až ve 30. letech, kdy Šternberkové založili roku 1836 cukrovar v Zásmukách a roku 1838 Lichtenštejnové v Liblicích u Českého Brodu.³⁸⁸ Nutno rovněž zmínit založení měšťanského Weinrichova cukrovaru v Pečkách roku 1848, jehož historie bude analyzována níže. Právě od 40. let 19. století již lze jasně vysledovat přesun zakladatelské činnosti na poli průmyslových podniků od šlechty k modernímu podnikatelství, zpočátku téměř výhradně německojazyčnému. Tyto tři cukrovary a nejvíce z nich továrna Karla Weinricha, se staly v zásadě prvními relativně moderními průmyslovými podniky v regionu. K výše zmíněným oborům výroby je pak také třeba dodat, že v regionu také existovala početná síť mlýnů.

Dlouhodobý vzestup zemědělské, potažmo potravinářské výroby, byl výrazně motivován zvýšenou poptávkou po potravinách, která souvisela s historickým vývojem po

³⁸⁸ Cukrovar v Zásmukách, založený jako přidružený podnik při dvorech panství Šternberků, dodával sirob do cukrovaru Suchdol. Šternberkové tuto sirobárnu výhodně pronajali pražské obchodní firmě Krug a Bärereuther. Cukrovar byl zařízen kruhadlem, poháněným šlapacím kolem, na němž šlapali dva lidé, dále ručními lisami a bylo v něm kolik kotlů. Vše probíhalo v rámci kapitalizace šlechtického velkostatku a intenzifikace jeho rostlinné i živočišné výroby v době doznívající zemědělské krize. Rafinerie byla např. i ve Zbraslavi, kde Antonín Richter, Němec z České Lípy, vybudoval největší a nejmodernější rafinerii nejdříve třtinového (1812-1819) a později roku 1834 řepného cukru v Čechách. Viz např.: Cukrovar v Zásmukách. In: *Listy cukrovarnické*, roč. XX, 1901-1902, č. 27, 20. 6. 1902, s. 452-453. K lichtenštejnskému cukrovaru v Liblicích viz: GRULICH, Jaroslav, Cukrovar v Českém Brodě a jeho minulost. In: *Českokobrodský zpravodaj 1985*, č. 6, s. 12-15.

napoleonských válkách i protoindustrializací v německojazyčném pohraničí a některých městech. Většina regionu patřila mezi úrodné zemědělské oblasti, proto v nových obchodních podmínkách plnila roli dodavatele těchto potravin, avšak intenzita byla menší, než v jiných úrodných částech země.³⁸⁹ Přesto se stalo zemědělství „odrazovým můstkem“ industrializace. Ostatně jejím příchodem se celkově české země postupně rozdělily do asi čtyř částí. První byly již zmíněné textilní oblasti (1/3 země), druhou byly nové a rychle rostoucí průmyslové regiony (1/6 země) a třetí stagnující či klesající neúrodné oblasti bez výrazné role průmyslu (1,3 země). Čtvrtou pak byly tradiční zemědělské oblasti (včetně většiny sledovaného regionu), které sice nerostly tak dynamicky jako klasické průmyslové regiony, ale vzhledem k hustotě obyvatelstva, ziskovosti zemědělství a provázanosti s nastupujícím průmyslem sehrály v počátcích české industrializace mimořádně důležitou roli.³⁹⁰ Právě zde totiž proběhl hlavní proces akumulace finančních prostředků, které byly využity pro vznik prvních národnostně českých podniků a sítě finančních institucí. Byl soustředěn od konce 50. let 19. století především v občanských záložnách a od 60. let rovněž v akciových společnostech.³⁹¹

K tomu pomohl další rozvoj zemědělství, které po zrušení poddanství roku 1848 a následném výkupu poddaných procházelo (nejprve u velkostatků) procesem komercializace, ke kterému se během řepné konjunktury v 60. letech 19. století přidali i menší zemědělci. Hospodářskému vývoji prospěly také liberální reformy tzv. Bachova neoabsolutismu, jako bylo vytvoření jednotného celního území v rámci Habsburské monarchie, zřízení obchodních a živnostenských komor (region spadal pod OŽK v Praze), nahrazení cechů živnostenskými spolky (stále však s povinným vstupem) a později roku 1859 vydání živnostenského řádu. Po porážce v druhé italské válce za nezávislost v letech 1859-1860 pak následovaly nejen liberální reformy hospodářské, ale i politické. Jejich základem byla nejprve Únorová (Schmerlingova) ústava z roku 1861 a po porážce v Prusko-rakouské válce byla dne 21. prosince 1867 schválena již prakticky moderní, tzv. Prosincová ústava. V roce 1862 byl schválen obchodní zákoník, který zaváděl volnou konkurenci, v roce 1868 pak byla nově upravena živnostenská společenstva, takže již přestala být zakrnělými a spíše

³⁸⁹ Viz KÁRNÍKOVÁ, L., *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, 1965. Srov. JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 83.

³⁹⁰ VENCOSKÝ, F. a kol., *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, 1999, s. 148. Srov. KÁRNÍKOVÁ, L., *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, 1965.

³⁹¹ Vznik prvních akciových společností se v Habsburské monarchii datuje už do 18. století, později byl upraven zeměpanským privilegiem. Akciové společnosti byly regulovány spolkovým patentem z roku 1852, přičemž k jejich ustanovení bylo nutné získat povolení správních orgánů. Roku 1862 se regulace akciových společností stala součástí nového obchodního zákoníku, který upravoval rovněž další způsoby podnikání. Významným krokem bylo vydání akciového regulativu v roce 1899. Srov. JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí*, 2008, s. 22-23.

stagnujícími zbytky cechů, ale stala se skutečně životaschopnými subjekty. Na druhou stranu se začaly projevovat cyklické hospodářské výkyvy, v agrární době neznámé.³⁹²

Vzhledem k dopravní přístupnosti především severní části regionu (pro industrializaci byly důležité především hlavní železniční trasy - Severní státní dráha Olomouc Praha, 1845; Severozápadní dráha, dokončeno 1875), dostatku vody v klíčových sídlech (Kolín, Pečky, Český Brod), lidnatosti (kvůli dostatku pracovní síly a spotřebě) a přebytkům zemědělství v úrodných oblastech měla řada sídel vhodné předpoklady pro industrializaci formou propojeného zemědělsko-průmyslového komplexu. Navázání nových podniků na zemědělství znamenalo nižší investiční náklady a úspory při vzájemné provázanosti a doplňování jednotlivých subjektů. Sdružováním rolníků tak byly získány finanční prostředky, jež byly využity pro úvěrování podniků, které od těchto podniků odebíraly k průmyslovému zpracování vhodné plodiny. Cukrovarskou melasu, prakticky odpad z výroby cukru, pak zpracovávaly lihovary. Od 70. let 19. století do tohoto vztahu postupně přibývaly ještě chemické továrny na umělá hnojiva a strojírný, které naopak rolníkům dodávaly své produkty. Chemické továrny pak navíc využívaly mimo jiné odpad z lihovarů, z něž se vyráběl potaš (uhličitan draselný). Umělá hnojiva umožnila zvyšovat efektivitu zemědělského hospodaření a tím podporovala i další hospodářský růst celého komplexu. Postupně tak byl překonán nedostatek úvěru, který byl původně poskytován spíše německojazyčnému podnikatelství, a rovněž se podařilo s relativně nižšími náklady najít při podnikání prostor, který ještě nebyl obsazen těmito podnikateli, disponujícími mnohem většími zdroji a možnostmi. Hospodářský rozvoj v 60. letech 19. století akceleroval po Prusko-Rakouské válce v roce 1866, následném Rakousko-Uherském vyrovnání v roce 1867 a vydání nové ústavy. Výsledkem byl „Gründerzeit“ let 1867-1873, ve které došlo k masivnímu rozvoji podnikatelských aktivit v duchu liberální hospodářské politiky.

Jednou z prvních plodin, která se v rámci zapojení do střídavého hospodaření stala plodinou průmyslově využitou, byla řepka olejka. Už v roce 1843 jí nepříliš sofistikovaným způsobem zpracovával kolínský podnik Mojžíše Müllera, který se někdy okolo rok 1857 přeměnil na vlastně první továrnu v Kolíně, později převzatou bratry Fischerovými. Podobně ve městě působila i „Rudolfova olejna“.³⁹³ V regionu se díky rozvoji zpracování řepkového oleje podařilo pokročit v zavádění střídavého hospodaření, neboť byla sázena do úhoru. Ale skutečně revoluční změnou bylo v tomto ohledu zavádění cukrové řepy, které vyvrcholilo

³⁹² JAKUBEC, I., JINDRA, Z. a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí*, 2006, s. 168-171.

³⁹³ VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 250-251. Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 66. Mapy zemědělských a průmyslových podniků v regionu s více než 20 zaměstnanci, uvedené na mapě v Ottově slovníku naučném z roku 1893, viz příloha, obrázky č. 7-9.

v 60. a na počátku 70. let 19. století řepnou konjunkturou. Rolníci tehdy zvyšovali své zisky a někteří z nich také zakládali akciové spolkové cukrovarny. Masový zájem o zakládání **cukrovarů** podpořily inovace, které touto dobou rovněž vznikaly v českých zemích - Hugo Jelínek vymyslel roku 1863 svůj systém saturace, Julius Robert pak zase v letech 1864-1865 vymyslel vlastní způsob difuze. Tento boom však po hospodářské krizi 1873, po níž následovala v 80. letech krize řepná, skončil. Množství akciových cukrovarů doplatilo na fakt, že byly nedostatečně vybavené technicky i kapitálově, což snížilo jejich konkurenceschopnost v době krize. Problémem byla také až příliš vysoká koncentrace cukrovarů v širším regionu. Nový rozvoj cukrovarnictví nastal až na konci 80. let po zásahu státu.

Až na soudní okres Kostelec nad Černými lesy se všechny tři zbylé okresy i okolí Peček staly stěžejní řepářskou oblastí českých zemí a zařadily se tak do odvětví, z něž téměř 2/3 produkce směřovalo do zahraničí a které před první světovou válkou tvořilo asi desetinu vývozu Rakouska-Uherska. Právě cukrovarnictví se stalo skutečně hlavním iniciačním průmyslovým oborem, který akceleroval další vývoj národnostně českého podnikání.³⁹⁴ Nicméně po roce 1873, jak již bylo naznačeno, nastává pokles počtu cukrovarů a od konce 19. století začala sílit taktéž kartelizace a těžiště pěstování a zpracování cukrové řepy se posunulo po směru toku Labe, blíže k říčnímu překladišti v Ústí nad Labem.³⁹⁵ Díky tomu postupně klesá pěstování cukrovky i význam jejího zpracování v soudním okresu Kolín, ve zbylých dvou okresech však toto zaměření trvá a dokonce se mírně zvyšuje. Nutno rovněž dodat, že po vzniku Československa tvořilo cukrovarnictví páteř vývozu a umožňovalo získat mladé republice cenné valuty, nicméně koncem 20. let 20. století nastalo pro tento obor těžké krizové období, které přes určitou konsolidaci do roku 1938 úplně neskončilo. Právě tehdy také zanikla řada významných podniků.

Prvním založeným cukrovarem ve sledovaném období byl ještě roku 1853 podnik Eduarda Cacingara z Birnic v **Ratboři**, který pokračoval v tradici vrchnostenských cukrovarů. To se změnilo až v letech 1889-1890, kdy jej nejprve spravoval a posléze koupil Bernard Mandelík.³⁹⁶ Pod jeho vedením cukrovar výrazně prosperoval, což se nezměnilo ani po Bernardově smrti v roce 1910, kdy podnik převzali jeho synové. Cukrovar vyráběl jak surový cukr, tak i rafinovaný bílý cukr. Surového cukru vyrobil v roce 1932 celkem 96 174 q a bílého

³⁹⁴ JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí*, 2008, s. 58.

³⁹⁵ Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 74-75. K počátkům cukrovarnického průmyslu pak srov. DUDEK, F., *Vývoj cukrovarnického průmyslu*, 1979.

³⁹⁶ NEUMANN, Karel, Cyril (ed.), *Průvodce kolektivní výstavou průmyslu cukrovarnického v Čechách na Všeobecné zemské jubilejní výstavě v Praze 1891 v Praze*, sv. II., Praha: Komitét pro kolektivní výstavu cukrovarnickou, 1891, s. 20.

83 354 q, což bylo nejvíc ve spojených okresech Kolín a Kouřim.³⁹⁷ Ve 30. letech 20. století byl cukrovar vybaven moderní automatickou okružní visutou dráhou od firmy Františka Wiesnera z Chrudimi a patřil k nejúspěšnějším cukrovarům v regionu. To, spolu s uchováním vlastnictví v rukách rodiny Mandelíků, pomohlo přežití podniku i v době Velké hospodářské krize. Cukrovar tak vydržel v činnosti do konce sledovaného období.³⁹⁸

Další cukrovary pak hojně vznikaly až v 60. letech 19. století a již navazovaly spíše na úspěch měšťanského Weinrichova cukrovaru v Pečkách, který kombinovaly s českým fenoménem spolčování. První akciový (spolkový) cukrovar tak vznikl nepřekvapivě v **Pečkách** (na jižním okraji obce), a to roku 1863.³⁹⁹ Byl založen po vzoru akciového cukrovaru v Lužci v okrese Velvary a na základě zpráv z Německa, kde v okolí Magdeburku vyrostlo několik úspěšných rolnických cukrovarů. To, spolu s národní agitací, pomohlo zmírnit vzájemnou nedůvěru mezi rolníky. Iničiátory byli Hugo Jelínek, proslulý cukrovarnický odborník (a pozdější zemský poslanec) a tehdejší poslanec Václav Millner. Od počátku byl o celou akci značný zájem a na schůzi dne 17. 11. 1863 se přihlásilo 112 akcionářů. Nominální cena akcie ve výši 400 zl. byla pro rolníky únosná a byla s ní spojena závazná dodávka minimálně 120 víd. centů řepy. Upsaných akcií bylo nakonec 668, což vyneslo finanční prostředky na pokrytí základního jmění ve výši 267 200 zl., tedy ještě víc než ve vzorovém Lužci. Po skončení úpisu byl vybrán vhodný pozemek, sepsány stanovy. Vybrané prostředky stačily k realizaci původního záměru a tak cukrovar mohl od podzimu zahájit řepnou kampaň.⁴⁰⁰ Je třeba dodat, že v letech 1862-1864 proběhlo v českých zemích 27 pokusů o založení rolnického cukrovaru, ale úspěšných bylo jen 6. Nejlépe si z nich vedly cukrovary v Lužci a právě v Pečkách. Vzhledem k tomuto úspěchu vzrostl zájem o pečecké akcie, ale další již nebyly vydávány, neboť upsání rolníci se báli ztráty dosavadních výhod (zajištěný výkup řepy a „výtlačky“ poskytnuté pro vlastní potřebu zdarma).⁴⁰¹ To však do budoucna podvázalo kapitálovou sílu podniku, takže cukrovar po vypuknutí hospodářské krize (při pokračování řepné konjunktury) samostatně fungoval jen do roku 1876. Převzal ho syn Karla Weinricha Mořic, který tak oba pečecké cukrovary nakrátko spojil a akciový cukrovar pak produkoval jen surový cukr.⁴⁰²

Počátky Weinrichova cukrovar se datují už do roku 1846, kdy Weinrich prodal cukrovar v Sadské a zakoupil pozemek v Pečkách, kde byla právě budována železniční trať

³⁹⁷ SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 17.

³⁹⁸ Cukrovar v Ratboři Bernarda Mandelík. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 19. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V000061>.

³⁹⁹ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 54.

⁴⁰⁰ *Posel z Prahy*, roč. 1, č. 28, 9. 4. 1864, s. 560; DUDEK, F., *Vývoj cukrovarnického průmyslu*, 1979, s. 114.

⁴⁰¹ *Posel z Prahy*, roč. 1., č. 51, 17. 9. 1864 (příloha Spojenými silami), s. 1023.

⁴⁰² SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 54-55.

mezi Olomoucí a Prahou. Během roku 1847 zde postavil cukrovar, který od roku 1848 zpracovával více než 50 000 víd. centů řepy.⁴⁰³ Weinrichův cukrovar byl spravován tzv. německou cestou, tedy v malém a úsporně. Zahraniční kvalitní stroje byly drahé a tak byly využívány služby Josefa a Františka Ringhofferových, kteří poskytli jednoduché mědikovecké zařízení. Přes menší rozměry byl cukrovar mimořádně úspěšný.⁴⁰⁴ Po Weinrichově smrti v roce 1860 firmu převzal jeho syn Mořic, který postupně areál modernizoval a rozšiřoval. S Pečkami cukrovar nerozlučně srostl, jeho (často německojazyční) představitelé se začali objevovat v zastupitelstvu, ve spolcích a německý ředitel cukrovaru Theodor Hahn se stal roku 1864 dokonce prvním starostou obce.⁴⁰⁵ Nicméně Mořic Weinrich spekuloval s velkými objemy cukru a rapidní pokles jeho ceny roku 1884 zapříčinil bankrot celé společnosti a Mořicův útěk před věřiteli do Spojených států amerických.

Akciový cukrovar v Pečkách se stal roku 1885 akvizicí Vídeňské akciové společnosti a poté byl mezi roky 1897 a 1910 ve vlastnictví Lichtenštejnů, kteří ho spravovali spolu s cukrovarem v Českém Brodě. To již znovu vyráběl bílý cukr. Přerušování výroby původního Weinrichova cukrovaru bylo delší a skončilo až v roce 1889. Rok předtím podnik převzalo konsorcium, vedené Augustem svobodným pánem ze Stummer-Tavarnoků, které následně vytvořilo společnost Pečecká rafinerie cukru, a.s., rekonstruovalo zařízení a do vedení dosadilo zkušeného odborníka Boh. Ferdinanda Grosse.⁴⁰⁶ Podnik začal zase prosperovat, nicméně v roce 1897 vyhořel a musel být znovu zrekonstruován. Od roku 1898 v něm pracovalo již 815 dělníků, často dojíždějících z okolních obcí a tradiční provázání s pečeckou politikou potvrdil ředitel Antonín Brož, který v letech 1901-1908 působil ve funkci pečeckého starosty. V letech 1910 se oba pečecké cukrovary znovu a tentokrát natrvalo spojily, když Pečecká rafinerie cukru, a.s. koupila původní akciový cukrovar od Lichtenštejnů. Starší z cukrovarů vyvážel rafinovaný cukr většinou do zahraničí, nejvíce do Velké Británie, Indie, Francie, Turecka, ale i do Afriky. Roční zisky se ve 20. letech pohybovaly mezi 8-13 miliony Kč a denní výroba měla objem asi 30 vagonů bílého cukru. Počet zaměstnanců byl během kampaně okolo 950.⁴⁰⁷ Druhý pečecký cukrovar se pod novým vedením vrátil k výrobě

⁴⁰³ DUDEK, F., *Vývoj cukrovarnického průmyslu*, 1979, s. 64.

⁴⁰⁴ SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 52; DUDEK, F., *Vývoj cukrovarnického průmyslu*, 1979, s. 60.

⁴⁰⁵ VOLÁK, F., *Pečky v nové době*. In: *Pečky*, 1927, s. 42.

⁴⁰⁶ GROSS, B. F. In: *Listy cukrovarnické XII, 1893–1894*, s. 131–132; *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 24–25; SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 52.

⁴⁰⁷ Aktiengesellschaft der Pečeker Zuckerraffinerie, Peček. In: *Die Gross Industrie Österreichs III*, Wien, 1908, s. 191; VOLÁK, F., *Pečky v nové době*. In: *Pečky*, 1927, s. 42; SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 53, 85.

surového cukru, kterého vyprodukoval během řepné kampaně asi 6-7 tisíc q. Pracovalo v něm okolo 400 osob, mimo kampaň asi 60.⁴⁰⁸

V akciové společnosti postupně převládly podíly pražských obchodníků Richarda a Seligmana Ellbogenů, kteří především během první republiky vytvořili silný cukrovarnický koncern., v roce 1910 s akciovým kapitálem 2 800 000 K.⁴⁰⁹ Mimo obou pečeckých cukrovarů společnost koupila roku 1907 podnik v Doudlebech nad Orlicí, který však okamžitě zavřela, dále od roku 1910 cukrovar v Českém Brodě a ve Velimi (zrušen roku 1930) a v roce 1916 továrnu v Úvalech (zrušena 1930). Za první republiky do koncernu přibyl roku 1925 cukrovar v Berouně, roku 1926 v Cerhenicích a roku 1937 v Meziříčí a Zdicích. Částečně společnost ovládala od roku 1910 i cukrovar v Uhříněvsi.⁴¹⁰ Z uvedeného přehledu je zřejmé, že vedení společnosti neváhalo neperspektivní provozy rychle zrušit. To se nakonec stalo v Pečkách, kde byly po krátké cukerní krizi roku 1929 oba cukrovary, zaměstnávající během kampaně až 1500 lidí, zrušeny. Z obou provozů bylo demontováno strojní zařízení, přičemž v budově bývalého Weinrichova cukrovaru od roku 1935 sídlila pražská nákupní jednota hospodářských družstev Kooperativa a v bývalém akciovém cukrovaru byla nejprve umístěna roku 1937 válcovna a železárna a roku 1938 jí koupila pražská stavební akciová společnost Prastav.⁴¹¹

Jako další vznikl akciový cukrovar v **Kolíně** roku 1864, k jehož založení se spojila skupina kolínských elit (purkmistr Karel Knirš, staročech Alois Kroutil), ale také regionální šlechta či významní rolníci - hrabě Harrach na Konárovicích a Theodor svobodný pán Hrubý z Jelení z Červených Peček, Jan Antonín Prokůpek.⁴¹² Tento cukrovar, navzdory řadě

⁴⁰⁸ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 54-55. Pro srovnání, jeden z největších českých cukrovarů v Dobrovici měl v době kampaně asi 1600 zaměstnanců. Srov. FRONĚK, Daniel, *Dobrovické bílé zlato v proměnách času: 180 let cukrovaru v Dobrovici, 140 let cukrovaru v Českém Meziříčí, 140 let lihovaru v Chrudimi*, Dobruška: Tereos TTD, 2011.

⁴⁰⁹ *Batovcův Almanach – politický kalendář a adresář na rok 1910*, roč. 18., 1910, s. A6-A27. Pro srovnání to byl asi dvojnásobek akciového kapitálu jiného velkého cukrovaru v širším regionu, který působil v Nymburce. Byl proslulý především působením známého cukrovarnického odborníka Hanuše Karlíka, který zde zavedl svou inovaci – trojnásobnou saturaci a rovněž byl cukrovar proslulý tím, že roku 1882 byl jako první podnik v oboru elektrifikován firmou ing. Křížíka. Srov. *Pamětní list k sedmdesátým pátým narozeninám Dra h. c. ing. Hanuše Karlíka*, Praha: Ústřední spolek československého průmyslu cukrovarnického, 1925; KARLÍK, Hanuš, *Paměti dra Hanuše Karlíka*, Praha: Ústřední spolek československého průmyslu cukrovarnického, 1927.

⁴¹⁰ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 55; Srov. DUDEK, František, *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, Praha: Academia, 1985, s. 209.

⁴¹¹ VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky, 1927*, s. 42; SOKA Kolín, knihovna, *Pečky. Město 25. výročí osvobození naší vlasti sovětskou armádou*, Pečky: Město Pečky, 1970, s. 9; Weinrichův cukrovar. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 30. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V008197>.

VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 254-255; *Hlas demokracie*, roč. V (XXII), č. 18, 12. 4. 1924; SCHNEIDER, J., Schneider, Zakladatel kolínského průmyslu. In: *Ročenka města Kolína a okresu I*, Kolín: město Kolín, 1941, s. 129-131; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 72-73.

komplikací a určité stagnaci, byl v provozu až do roku 1938.⁴¹³ V Kolíně ovšem vznikl v letech 1868-1870 i soukromý Horského cukrovar na Zálabí.⁴¹⁴ V letech 1864-1867 byl založen cukrovar také v **Cerhenicích** východně od Peček. Byl vybudován proslulou firmou Daněk & spol., nicméně už v roce 1872, tedy ještě před vypuknutím hospodářské krize, podnik zkrachoval. Následovaly pokusy o obnovení výroby. Majitel velkostatku Albert Šebetovský si však po koupi cukrovaru v roce 1877 nevedl o moc lépe a tak se skutečný rozvoj cukrovaru datuje až od roku 1888, kdy jej koupil obchodník M. B. Kohn z Prahy, který ho postupně do roku 1911 výrazně přebudoval a podstatně zvýšil jeho rentabilitu. Po požáru roku 1921 byl areál opraven, nicméně v roce 1930 ho získala Pečecká rafinerie cukru, a.s., která započala s dalším rozšiřováním areálu, a mimo jiné založil provoz na výrobu kostek. Ve 30. letech byl po Ratboři jediným podnikem v soudních okresech Kolín a Kouřim, který vyráběl bílý cukr. Podnik zároveň vyráběl surový cukr. Bílého cukru roku 1932 vyrobil 74 334 q, surového pak 84 741 q, což bylo po Ratboři v obou okresech nejvíce.⁴¹⁵ Cukrovar překonal období hospodářské krize a fungoval až do konce sledovaného období.⁴¹⁶

V roce 1867 vznikly cukrovary ve **Svojšicích-Karlově**, v **Plaňanech** a ve **Velimi**. Velimský cukrovar byl sice malý a jen velmi málo modernizovaný, ale na druhou stranu byl spolu s velkým cukrovarem rodiny Schoellerů v Čakovicích prvním, který zavedl Robertovu difuzi. To však není jediný zápis tohoto cukrovaru do historie oboru, neboť zde roku 1870, na počátku své kariéry, pracoval později proslulý odborník a dlouholetý ředitel cukrovaru v Nymburce Hanuš Karlík. Cukrovar byl nicméně po převzetí akciovou společností Pečecká rafinerie cukru zrušen roku 1928.⁴¹⁷ Cukrovar v Plaňanech díky investicím do vybavení, které mu umožnily vyrobít asi dvojnásobek surového cukru než cukrovary v Kouřimi, Bečvárech či Kolíně (76 928 q v roce 1932) nakonec hospodářskou krizi přežil.⁴¹⁸ Jiným případem byl cukrovar ve Svojšicích-Karlově byl založen šlechtickým rodem Althanů, který ho vlastnil až do roku 1897, kdy byl prodán akciové společnosti Akciový cukrovar v Karlově u Svojšic.

⁴¹³ Např. SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886-1900, s. 118.

⁴¹⁴ VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, str. 272.

⁴¹⁵ SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 17.

⁴¹⁶ DITRICH, Břetislav, *Co se stalo v Cerhenicích. Stránky ze života obce*, Cerhenice: Obecní úřad, 2006, s. 30–36; Rolnický cukrovar v Cerhenicích. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 19. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V000013>.

⁴¹⁷ ROHR, T., R., *Adressbuch der Brauereien, Brennereien und Zuckerfabriken in Oesterrreich-Ungarn*, Leitmeritz, 1880; FRAGNER, B. a ZIKMUND, J. (ed.), *Co jsme si zbořili*, 2009, s. 48; Společná továrna na cukr u Velímě. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 19. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V010426>.

⁴¹⁸ SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 17.

Navzdory investicím do modernizace zařízení ve výši 3 miliony Kč v 1. polovině 20. let zůstávaly produkce a rentabilita podniku nízké a nový majitel ho roku 1926 zrušil.⁴¹⁹

Cukrovar v **Českém Brodě** sice vznikl až roku 1868, ale snahy o jeho zřízení se datují již do roku 1863. Jeho založení se stalo významnou událostí pro celý soudní okres a na úpisu akcií se podílela řada jeho významných obyvatel. Finanční prostředky poskytl dokonce významný židovský podnikatel a kolínský rodák Mojžíš Petschek. Po roce 1873 však procházel cukrovar komplikovaným obdobím a v roce 1892 jej koupil majitel nedalekého cukrovaru v Liblicích Jan II. z Lichtenštejna, který jej výrazně zmodernizoval (přestavbu vedl Josef Blecha) a nechal osadit strojním vybavením od pražské firmy Märky, Bromovský a Schulz. Kníže Jan II. z Lichtenštejna se poté přidal do akciové společnosti Pečecká rafinerie cukru, která tento cukrovar převzala roku 1910 a provozovala ho po celé sledované období.⁴²⁰

V roce 1870 byly založeny cukrovary v Bečvárech, Kouřimi, Mochově a rovněž soukromý cukrovar rytíře Horského v Kolíně na Zálabí. V **Bečvárech** byl iniciátorem založení podniku majitel místního velkostatku František Liška. Cukrovar přečkal složitá krizová období, nicméně v roce 1902 vyhořel a poté ho získal Bernard Mandelík, který objekt do roku 1905 opravil a převedl do něj výrobu z bývalého šternberského cukrovaru v Zásmukách. Ještě roku 1932 však vyrobil pouze 41 170 q surového cukru a po dvou letech byl kvůli nerentabilní výrobě uzavřen.⁴²¹ **Kouřimský** cukrovar byl po celou dobu jen malým a nepříliš rentabilním provozem, proto také často měnil vlastníky a dvakrát přerušil svou činnost. V roce 1932 vyrobil jen 46 595 q surového cukru.⁴²² Posledním vlastníkem byla Pečecká rafinerie cukru, a.s., avšak jeho plánované zrušení nebylo díky iniciativě města realizováno.⁴²³ **Mochovský** akciový cukrovar byl zařízen Daňkovou strojírnou a již roku 1875 ho získala Živnostenská banka a po osmi letech ho koupila Česká společnost pro průmysl cukerní. Výraznou přestavbou prošel po požáru v letech 1907-1908 a nakonec byl v provozu až do konce sledovaného období.⁴²⁴ Jako poslední pak byl v letech 1870-1873 vybudován

⁴¹⁹ Srov. ŠULC, Roman, Cukrovar Karlov (zaniklý). In: *Kolínsko* [on-line]. Cesty a památky [cit. 1. 2. 2018]. Dostupné z: <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/molitorov>.

⁴²⁰ *Pokrok* II, 1863, s. 79; *Naše hlasy*, roč. XXVIII, 1908, č. 41, s. 1; *Naše hlasy*, roč. XXXII, 1913, č. 47, s. 1; FRAGNER, B. a ZIKMUND, Jan (ed.), *Co jsme si zbořili*, 2009, s. 72; Spolková továrna na cukr v Českém Brodě. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 20. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V000022>.

⁴²¹ ROHR, T. R., *Adressbuch der Brauereien, Brennereien und Zuckerfabriken in Oesterreich-Ungarn*, Leitmeritz, 1880; SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 17; Spolkový rolnický cukrovar. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 14. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V013490>.

⁴²² SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 17.

⁴²³ Srov. FRAGNER, B. a ZIKMUND, J. (ed.), *Co jsme si zbořili*, 2009, s. 73.

⁴²⁴ *Listy cukrovarnické* XXVI, 1907–1908, s. 161–162; FERĚŠ, Bohumil, Kronika cukrovaru v Mochově. In: *Vlastivědný sborník Českobrodská - 2*, 1959, s. 75-80; Akciová továrna na cukr v Mochově. In: *Industriální*

cukrovar v **Úvalech**, který rovněž překonal hospodářské problémy, přičemž byl roku 1930 získán Pečeckou rafinerií cukru, a.s., která v něm výrobu ukončila.⁴²⁵

K roku 1938 tak, především díky Velké hospodářské krizi a rovněž cukerní krizi, která jí krátce předcházela, ukončila činnost většina cukrovarů v regionu, který jimi byl do té doby proslulý. Zanikl tím i největší podnik v regionu, tedy spojené cukrovary v Pečkách. Zbylé dva ze tří nejstarších cukrovarů, založených již v 1. polovině 19. století (v Liblicích a v Zásmukách), pak zanikly už na přelomu 19. a 20. století. Do dalšího období pokračovaly již jen cukrovary v Českém Brodě, Plaňanech, Cerhenicích, Ratboři a v Mochově. Přerušovaně a nerentabilně udržoval činnost také cukrovar v Kouřimi.

Dalšími významnými potravinářskými podniky byly pivovary, lihovary a mlýny. Staré panské **lihovary** v Kostelci nad Černými lesy, Ždánicích či Lošanech udržely svou činnost až do 1. poloviny 20. století, ale v Kolíně již vznikly moderní lihovary, které byly řízeny „po továrnicku“. Zlomovou byla továrna na výrobu lihu a drasla, která vznikla někdy v letech 1856 a 1860 při Kutnohorské silnici, tzv. „Na Polepce“. Karel Latzel st., Němec z Krnovska, který do regionu přinesl originální know-how a jeho význam pro začátek moderního průmyslu ve městě je víceméně iniciační, protože soudobé pokusy o továrnickou výrobu židovských podnikatelů (olejny) nebyly příliš úspěšné. Na něj navázal další Weissbergerův lihovar z roku 1865 a roku 1869 se oba podniky spojily a přetvořily v novou akciovou společnost, která si postavila nedaleko nádraží novou budovu, v níž v 80. letech 19. století pracovalo asi 120 dělníků. Vydržela v provozu po celé sledované období.⁴²⁶

Také v **pivovarnictví**, které bylo ve městech a městysech v předchozím období nejvýnosnější hospodářskou činností, se postupně prosazoval moderní průmyslový způsob podnikání a centralizace. Je k němu rovněž více dochovaných pramenů a literatury. Řada starších měšťanských a vrchnostenských pivovarů, které byly vcelku hustě rozestě po regionu, ztrácela během industrializace rentabilitu a zanikala. Z těch nejmenších šlo o pivovary ve Kbelu (zrušen okolo roku 1860), Hlaváčově Lhotě (asi 1866), Radimi (asi 1873), Ratboři (asi 1879), Červeném Hrádku (asi 1879). Z těch větších a výše zmíněných šlo o Polní Voděrady (1880), Lošánky (1888), Církvice (asi 1895) a měšťanský pivovar v Kolíně (zanikl po sloučení se Zámeckým pivovarem v Kolíně roce 1911).⁴²⁷

topografie [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 20. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V000054>.

⁴²⁵ BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 284. Srov. DUDEK, F., *Monopolizace cukrovarnictví*, 1985, s. 209.

⁴²⁶ VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 294-295. Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 67-69.

⁴²⁷ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., *Paměti (1836) 1886-1900*, s. 132; ORT, Jan a SLÁDEK, František, *Topograficko-statistický slovník Čech*, Praha: I.L. Kober, 1870, s. 26, 356; ROHR, T. R. *Adressbuch der*

Měšťanský pivovar v **Českém Brodě** se pak od roku 1884 přeměnil na sladovnu a výroba se přesunula do nově postaveného objektu mimo historické jádro města při Šembeře, postaveného na místě už dříve vybudovaných pivovarských sklepů („U Skály“). Tento pivovar vybudovala pražská firma Novák & Jahn. Ještě v roce 1884 se ale vytvořila Akciová společnost pro výrobu piva a sladu, která pivovar, původně plánovaný jako měšťanský, spravovala až do roku 1904, kdy jej měšťané získali zpět. V roce 1897 se zde vařilo asi 20 tisíc hektolitrů piva. Právověrečné měšťanstvo do podniku začalo více investovat, a tak byly v roce 1909 zřízeny moderní ležácké sklepy a v roce 1912 přibyla varna a rovněž kotelná se strojovnou. Výstav se zvýšil asi na 39 tisíc hektolitrů v letech 1910-1911. Další přístavby a modernizace následovaly po vzniku Československa, přičemž tou největší byla nová a mimořádně unikátní budova sladovny skeletové konstrukce se železobetonovým stropem s náběhy od firmy Kapsa a Müller z roku 1933. Významná byla také stavba nové administrativní budovy v roce 1929 a moderní 40 metrů vysoký komín z roku 1924. Nejvyšší produkce pivovar dosáhl těsně před vypuknutím Velké hospodářské krize v letech 1928-1929, kdy se výstav vyšplhal až na téměř 54 tisíc hektolitrů. Poté se však propadl a k roku 1937 již dosahoval jen asi poloviny.⁴²⁸

Druhý významný průmyslovým pivovar v regionu byl původně lichtenštejnský pivovar v **Kostelci nad Černými lesy**, který byl v moderní podobě postavený v letech 1837-1841. Z této doby také pochází dominanta pivovarského dvora – pozdně barokní žentourový mlýn ve tvaru osmihranu. Lichtenštejnové pivovar pronajímali soukromníkům, přičemž v letech 1896-1897 jej nájemce Jindřich Österreicher nechal Ringhofferovou firmou přebudovat na parní pivovar s nezbytným příslušenstvím. Největší slávu získal pivovar v letech 1883-1932, kdy zde jako sládek působil Václav Budil. Koncem 19. století se jeho výstav pohyboval okolo 20 tisíc hektolitrů piva, v letech 1910-1911 se pak zvýšil na 25 tisíc hl. V roce 1924 pivovar od knížete Jana II. z Lichtenštejna koupila akciová společnost Hostinský pivovar, která sdružovala především hostinské ze soudních okresů Kostelec nad Černými lesy, Kouřim a Český Brod, přičemž předsedou správní rady byl Josef Spousta,

Brauereien, Brennereien und Zuckerfabriken in Oesterreich-Ungarn, Leitmeritz, 1880; BERNAT, Josef, *Schematismus der Bierbrauereien in Böhmen, Mähren und Schlesien*, Prag: Ottomar Beyer, 1883; TITL, J., *Schematismus velkostatků v království českém*, Praha: Jos. Bašťař, 1894, s. 911; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 114, 151, 153. Srov. PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011. Srov. dochované pivovary na: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 15. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/mapa.php>.

⁴²⁸ MIŠKOVSKÝ, J., *Českobrodské pivovarnictví*, 1913; *Národní listy*, 2. 1. 1913, s. 4; *Pivovarský časopis „Kvas“*, roč. XLV, č. 20, 9. 1. 1917, s. 142-144; BEDNAŘÍK, Karel, *Šest set let českobrodského pivovarnictví*, Český Brod: Okresní archiv, 1960; PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011, s. 41-44; Pivovar právověrečného měšťanstva v Českém Brodě. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 21. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V000817>.

tehdy již bývalý hoteliér z Kostelce nad Černými lesy. Pod správou této společnosti vydržel pivovar až do konce sledovaného období, přičemž byla v letech 1931-1932 vybudována nová varna.⁴²⁹ Třetím významným pivovarem je Zámecký pivovar v **Kolíně**, který byl od roku 1862, kdy jej koupil František Horský, výrazně přebudován a do roku 1873 z něj vybuvoval moderní průmyslový pivovar, který prakticky pohltil budovu místního zámku. V jeho odkazu pokračovali rovněž Horského dědicové. Výstav pivovar na počátku 80. let 19. století přesáhl 30 tisíc hektolitrů, ale ke konci století klesl k hodnotě okolo 20 tisíc hl. Nejvyšší produkci měl během první republiky, kdy v letech 1929-1930 vyrobil téměř 43 tisíc hl. Během následující krizové doby se však výstav zase mírně snížil k asi 39 tisíci hl v roce 1937.⁴³⁰

Před vypuknutím první světové války ve sledovaném regionu fungovaly, kromě výše zmíněných třech nejvýznamnějších, ještě výrazně menší pivovary v Kouřimi, Zásmukách, Červených Pečkách, Svojsčicích, Bečvárech, Cerhenicích, Škvorci a v Přerově nad Labem. V Kounicích pak postupně sladovna pohltila budovy původního lichtenštejnského pivovaru.⁴³¹ Jejich řady však výrazně prořídly v době první republiky, kdy koncentrace pivovarnictví pokračovala, a to nejen vzhledem k modernizacím vybavení, umožňujícím vyšší výstav velkých průmyslových pivovarů, ale také díky rozvoji technologií uskladňování piva. Hustá síť pivovarů byla dána nutností obsloužit blízké okolí kvůli krátké trvanlivosti piva, což se nyní měnilo. Asi nejproduktivnější pivovar v meziválečném období, tedy českobrodský, dokázal obsloužit i okresy Kutná Hora a Nymburk. Nicméně je třeba dodat, že i jeho nejvyšší výstav ve sledovaném období (téměř 54 tisíc hektolitrů) se ani nepřibližoval skutečně velkým českým pivovarům. Plzeňský Prazdroj ostatně v roce 1937 vyrobil téměř 527 tisíc hl piva. Co se týče celkového porovnání v rámci Československa, v roce 1921 byl průměrný výstav na jeden pivovar 11 tisíc hl a v roce 1937 necelých 21 tisíc hl. V obou sledovaných letech tento průměr značně překračovaly pivovary v Kolíně a Českém Brodě. Kostelec nad Černými lesy sice nejprve tento průměr překračoval, ale ve 30. letech se již pohyboval jen okolo zmíněné průměrné hodnoty. Pivovar v Zásmukách se v roce 1921

⁴²⁹ *Pivovarské listy*, roč. XIV, č. 19, 1896; s. 203-204; *Pivovarský časopis „Kvas“*, roč. XLV, č. 24, 6. 2. 1917, s. 174-175; Tamtéž, č. 28, 6. 3. 1917, s. 200-201; PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011, s. 45-47. Po zániku všech pivovarů na území sledovaného regionu během 2. poloviny 20. století je tento pivovar, spolu s již činným malým pivovarem v Kounicích, aktuálně (2018) jediným, u něž je plánováno obnovení činnosti.

⁴³⁰ SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Obecní zastupitelstvo 1971-1889, Zápis z jednání obecního zastupitelstva ze 4. 5. 1873, s. 19; VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 291; PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011, s. 47-53.

⁴³¹ S relativní výjimkou Kostelce nad Černými lesy (u kterého jde zatím pouze o nepravidelné pokusy) je to v současnosti (2018) jediný pivovar ve sledovaném regionu, který obnovil vaření piva.

pohyboval okolo celostátního průměru, avšak později již byl jeho výstav podprůměrný. Ostatní pivovary celostátního průměru nedosahovaly.⁴³²

Většina z výše zmíněných malých pivovarů s dlouhou tradicí tak do roku 1938 zaniká. Jako první to byl měšťanský pivovar v **Kouřimi**. Ten v roce 1861 vyhořel a místní právovárečné měšťanstvo jej znovu vybuodovalo, ale technologie modernizovány nebyly a to spolu s určitým nedostatkem vody a častými změnami majitele způsobilo, že podnik jen živořil. Na počátku 80. let 19. století se měšťané pokusili o založení akciové společnosti, ale bez úspěchu a tak z výstavu více než 3,6 tisíce hektolitrů piva produkce klesla na asi 1600 hl v roce 1880. Podobně nízkou produkci si pivovar udržoval i nadále, i když měšťané řešili neuspokojivou situaci prodejem podniku v roce 1891 rodině Linhartů. Ta zde kvůli nízké rentabilitě ukončila výrobu piva v roce 1925.⁴³³ Dalším zaniklým pivovarem jsou Bečváry, které s dlouhodobým výstavem okolo 2-3 tisíc hektolitrů zanikly v roce 1922. Poté zanikly původní lichtenštejnský pivovar ve Škvorci v roce 1924 a rovněž tradiční Pivovar Královské komory v Přerově nad Labem, jehož činnost byla ukončena ve stejném roce a celý podnik zrušen o 4 roky později. Kromě neúspěšné modernizace výroby, malých rozměrů a centralizace produkce se jako problematický ukázal u původně šlechtických pivovarů také proces pozemkové reformy. Po roce 1929 zase menší pivovary likvidoval hospodářský propad a pokles spotřeby. Jako další tak skončil Althanský pivovar ve Svojšicích v roce 1933, jehož výstav se dlouhodobě pohyboval okolo 4 tisíc hl a poté v letech 1936-1937 ukončil provoz také pivovar v Cerhenicích, jehož výstav se pohyboval okolo 3 tisíc hl.⁴³⁴

K roku 1938 tak, mimo průmyslových pivovarů v Kolíně, Českém Brodě a Kostelci nad Černými lesy, zůstaly činné už jen pivovary v Červených Pečkách a Zásmukách. Stará budova barokního panského pivovaru Hrubých z Jelení v **Červených Pečkách** byla totiž adaptována v roce 1908 na strojní pohon a dosavadní výstav piva ve výši 3-5 tisíc ha se zvýšil na asi 12 tisíc ha v letech 1913-1914 a v letech 1928-1929 dokonce na rekordních 14 tisíc ha. Díky modernizaci se tak navzdory menším rozměrům udržel až do roku 1942, kdy zde byla německou správou zastavena výroba. Šternberský pivovar v **Zásmukách** byl pak ještě v 1. polovině 19. století jedním z největších v regionu a v letech 1840-1850 byl navíc rozšířen. V roce 1902 byla vybudována velká budova chladného hospodářství a pivovar rovněž vyráběl vlastní slad, který prodával dalším subjektům. V roce 1873 měl výstav přes 13 tisíc ha, v letech 1910-1911 pak už více než 16 tisíc, což však bylo jeho maximum

⁴³² Tamtéž, s. 8, 39.

⁴³³ K pivovaru v Kouřimi se vztahuje archivní fond „Pivovar Kouřim“. Srov. SOkA Kolín, fond Archiv města Kouřim. Odborná literatura viz: PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011, s. 31-32.

⁴³⁴ TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 2; PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011, s. 31-37.

a později byla produkce o něco nižší. Přesto pivovar vydržel všechny hospodářské problémy, během první republiky získal pod vrchním šternberským sládkem Václavem Dudkem solidní renomé a v letech 1935-1936 v něm byla vybudována nová varna.⁴³⁵

Další důležitou podnikatelskou aktivitou bylo **mlynářství**. Tradiční mlýny, v regionu převážně vodní a relativně hustě rozmístěné v úrodných oblastech, začaly být od poloviny 60. let 19. století pomalu nahrazovány malým množstvím moderních průmyslových mlýnů. V Českém Brodě vznikl parní mlýn v roce 1867 a o rok později byl po požáru moderně přebudován Podskalský mlýn rodiny Radimských na Zálabském předměstí v Kolíně. Podobně byl modernizován druhý významný kolínský mlýn Podzámecký, který byl ve vlastnictví purkmistra Josefa Formánka. Oba měly výrazný vliv na zemědělské okolí města. Také další mlýny rostly touto dobou především v Kolíně. Na Pražském předměstí tam František Paleček rozšířil po požáru roku 1866 svou parní pilu postupně o parní mlýn (a lázně) a již roku 1865 vznikl v Rorejcově ulici nedaleko nádraží akciový parní mlýn, v jehož správním výboru zasedali Karel a Ignác a Bernard Mandelíkovi a později patřil Rajmundu Hellerovi. Roku 1871 byl založen také akciový parní mlýn v Kostelci nad Černými lesy (roku 1887 vyhořel).⁴³⁶

Mlýny nicméně zasáhl zvýšený a levnější dovoz mouky z Uher, v nichž patřily moderní velkokapacitní mlýny mezi nejdůležitější oblasti hospodářství. Tehdy také akciový parní mlýn v Kolíně zanikl.⁴³⁷ Další nové mlýny (případně modernizace starších) vznikaly spíše až od počátku 20. století a převážně až za první republiky. Např. tradiční kolínský Pekelský mlýn byl někdy na počátku nového století vybaven elektrickým strojním zařízením, v roce 1910 koupil mlýn v Úvalech František Prokůpek a vybavil ho Francisovou turbínou, roku 1915 založili Karel Kosina a Karel Pokorný při jižním okraji železnice na západní straně Peček automatický mlýn (od roku 1922 ve vlastnictví Josefa a Františka Havránkových z Olešky), vodní mlýn v Bukačově ležící u Výrovky jižně od Kouřimi přešel roku 1918 z vodního kola na vodní turbínu, v letech 1919-1920 postavil svůj parní mlýn v Chotuticích

⁴³⁵ Zanikl až roku 1952. K jeho historii srov. BURDOVÁ, Pavla (ed.), *Tereziánský katastr český 3, Dominikál*, Praha: Archivní správa ministerstva vnitra ČSR, 1970, s. 134, 275; PEJŠA, J. a STAREC, M., *Historické pivovary Kolínska*, 2011, s. 38-41.

⁴³⁶ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 34; HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 210.

⁴³⁷ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Městské zastupitelstvo 1864-1871, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 23. 4. 1865, s. 15; Tamtéž, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 22. 1. 1871, s. 155; VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, 255; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 79-80.

nedaleko Peček Václav Jouza a nakonec v letech 1935-1937 vybuďoval svůj válcovů mlůn na jihovůchodnům okraji Kouřimi Václav Apltauer.⁴³⁸

Mimo uvedené oboru také vznikla roku 1869 ve **Velimi** továrna na cikorii, první závod svého druhu v regionu, který patřil k vůbec nejvůznamnůjším potravinářským podnikům v regionu. Založili jej bratři Jan, Pavel a Josef Gustav Adolf Szalatnayové. Vzhledem k vůznamnému symbolickému kapitálu zakladatelů (viz samostatná kapitola o hospodářské elitě) Továrna na kávové surogáty, čokoládu a slad ve Velimi Bratři Szalatnay (Kaffee-, Surrogat-, Chocolate- und Malz-Fabrik in Welim Brüder Szalatnay) poměrně dobře prosperovala.⁴³⁹ V řijnu roku 1872 se tak firma změnila na akciovou společnost s činností plánovanou na 20 let, což skutečně dodržela. Z produkce společnosti lze zmůnit: Zdravotní kávu sladovou, Novou velšskou kávu, Velimskou vůvoznů fikovou kávu nebo Holandskou cikoriovou kávu. Firma vřak již vyráběla čokoládu, která později tvořila hlavní produkt společnosti. Firma dokonce 10. řijna 1879 obdržela první cenu od Hospodářského klubu pro Čechy. Nicméně v zářij 1892 vstoupila akciová společnost do likvidace, neboť jí bratři Szalatnayové prodali židovské rodině Glaserů.⁴⁴⁰

Nově vzniklá Velimská továrna na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky Adolf Glaser et Co. (Velimer Chocolate – Canditen und Kaffeesurrogatfabrik et Co.) byla řizena Adolfem Glaserem starřim a jeho řvagrem Adolfem Glaserem mladřim. Od roku 1894 bylo hlavní sídlo společnosti přesunuto do Dlážděné ulice č.p. 1586 v Praze, na počátku nového století pak do budovy na rohu Dlážděné ulice a Senovážného náměstí č.p. 992. Ve Velimi zůstaly hlavní výrobní kapacity, v Praze pak byla písárna, sklady a prodejna zboží. Přesídli sem také Adolf Glaser ml. Nicméně do chodu firmy se zapojili také další členové rodiny Glaserů, takže v jejich rukou zůstala až do konce sledovaného období.⁴⁴¹ Přesunem do Prahy byl poněkud podvázán hospodářský přínos továrny pro Velim, i když Glaserové se snažili ukazovat jako sociálně citliví a přispůvali na různé veřejně prospěšné aktivity.

Glaserovi, jako noví majitelé, upravovali a rozřiřovali dosavadní výrobní prostory. V letech 1895 až 1897 tak byla opravena továrnů budova v areálu cikorky a přibyla zde nová

⁴³⁸ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 60; *Národní listy*, roč. LXVII, č. 281, 12. 10. 1927 (přiloha), s. 2; KRONUS, J., *150 let rozvoje*, 1998, s. 14; HLUŠIČKOVÁ, H. (ed.), *Technické památky II*, 2002, s. 257; Václav Jouza, Parní mlůn. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 11. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V013499>; Tamtěž, Automatický mlůn Karla Kosiny [cit. 11. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V009763>; Tamtěž, Václav Apltauer, válcovů mlůn [cit. 11. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V013578>.

⁴³⁹ *Národní listy*, roč. IX, č. 355, 24. 12. 1869.

⁴⁴⁰ Tamtěž, roč. XXXII, č. 297, 27. 10. 1892, s. 3.

⁴⁴¹ Tamtěž, roč. XLII, č. 43, 6. 2. 1902, s. 4; Tamtěž, roč. LXIII, č. 135, 18. 5. 1923, s. 2. Zásadním zdrojem informací o rodině Glaserů a jejich podnikání byl pro mě článek: JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 21-22.

strojovna a kotelny. V letech 1899 až 1900 proběhla modernizace vybudovánm lanové transmise a v letech 1904 až 1906 byla rozšířena tovární budova v areálu cikorky, kde se pak vyráběly dezertní a orientální cukrovinky. Roku 1908 byla postavena nová dvoupatrová budova v areálu u železniční trati, kde byl umístěn mlýn na cukr a kakao, pražírna na kakao a sušárny. K roku 1911 získala továrna nový komín a v letech 1914 a až 1915 byla přistavěna dvoupatrová tovární budova v areálu u železniční trati. V roce 1916 byla v areálu cikorky přistavěna také nová sušárna na čekanku a řepu.⁴⁴²

Spolu s areálem se rozšiřoval sortiment. Velimský ideál – ochranná známka „srdce“, Velimská světová kávová náhražka v duhovém papíře – ochranná známka „anděl“, Velimská zrnitá káva ve žlutém lesklém papíře – ochranná známka „anděl“, to jsou některé z kávových náhražek vyráběných na přelomu 19. a 20. století.⁴⁴³ K tomu byl v sortimentu zastoupen kakaový prášek, vyrábělo se čajové i medové pečivo, cukrovinky, bonboniéry a čokolády.⁴⁴⁴ Důležitými výrobky byly plněné (furé) i neplněné kandyty (dropsy), pěnové cukrovinky, želé, kokosové cukrovinky a levné druhy čokolád a čokoládových cukrovinek, jako byly krémové pralinky a další podobné výrobky.⁴⁴⁵

Co ale zaručuje velimské továrně zásadní místo v českých dějinách, je žvýkáci guma. Jednalo se o žvýkačku RICI, s ochrannou známkou “srdce”, která byla obalována cukrovou moučkou a na začátku jí jako obal sloužily plechové krabičky. Prodávala se v baleních po 4 nebo 10 haléřích např. s příchutí máty, tutti frutti, succus, růže, fialky, jablka, koly, nektaru, peprmintu, oranže, nebo lékořice. Bylo zřejmě využito americké know-how. První reklamy na tento výrobek se datují již do roku 1902.⁴⁴⁶ Počátek výroby gumy RICI charakterizovala rozsáhlá reklamní kampaň, která v době okouzlené pokrokem zdůrazňovala výrobek jako nový, originální a s americkou kvalitou. Guma měla čistit ústa a zuby, odstraňovat zápach z úst a podporovat tvorbu slin a trávení, což mělo zlákat hlavně cyklisty, turisty, kuřáky atd. Rychle nabytá publicita dostala novou žvýkačku do obecného povědomí, takže její motiv využívali písničkáři, humoristé, ale také třeba věhlasný novinář Egon Erwin Kisch, jenž jí

⁴⁴² JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 34-35.

⁴⁴³ *Národní politika*, roč. XIX, č. 72, 13. 3. 1901, s. 6.

⁴⁴⁴ *Národní listy*, roč. XXXIII, č. 348, 16. 12. 1893, s. 7; Tamtéž, roč. XL, č. 314, 13. 11. 1900, s. 4.

⁴⁴⁵ SOKA Kolín, knihovna, HÖNIG, J., VOLF, J. a RŮŽIČKA, V., *Velim 100 let. 1869-1969*, Velim, 1969, nestr. Srov. KRÁMSKÝ, Stanislav a FEJTL, Josef, *Knih o čokoládě*, Praha: Milpo media, 2008, s. 62.

⁴⁴⁶ První inzerci na žvýkačku Rici jsem našel v: *Národní listy*, roč. 42, č. 43, 6. 2. 1902, s. 4. Dále např. tamtéž, roč. XLII, č. 43, 8. 2. 1902, s. 4; *Humoristické listy*, roč. 45, č. 13, 28. 3. 1902, s. 7.

zmínil ve své knize *Pražská dobrodružství*.⁴⁴⁷ Nicméně brzy „vyšla z módy“ a v roce 1912 byla její výroba zastavena.⁴⁴⁸

Po první světové válce továrna procházela komplikovaným obdobím, spojeným se zmenšením trhu a celními bariérami. Svůj díl měly také počáteční obtíže mladé poválečné ekonomiky, omezení dodávky cukru (sladkosti a kávové náhražky nebyly ekonomickými prioritami) a sílícími sociálními nepokoji (v letech 1920 a 1925 zde probíhaly stávkové akce).⁴⁴⁹ Již v roce 1921 ale založili majitelé továrny firemní pobočku ve Vídni. Během 20. let také probíhaly další stavební práce v areálu, vznikla tak chladicí věž, odpadní systém ústící do Labe, budovy pro výrobu čokolády, kakaových prášků či cukrovinek a v roce 1933 budova na výrobu kartonů a roku 1936 kotelná. Další pobočka firmy byla zřízena v Brně, v Křenové ulici č.p. 3, kde byl umístěn sklad, odkud bylo zboží rozváženo pro Brno a jeho okolí.⁴⁵⁰

V době meziválečného Československa se rozvíjela především výroba cukrovinek, která se projevovala hlavně rozšiřováním palety výrobků. Produkce cikorky a kávových náhražek vcelku stagnovala a podobně tomu bylo i u výroby oplatek a perníčků. Této firemní strategii se podřizovaly investice do modernizace strojové výbavy, které se zaměřovaly především na výrobu cukrovinek.⁴⁵¹ V tomto období také začala produkce nových, celočokoládových dutých figurek, které se vyráběly zpočátku ručně. Od roku 1929 však probíhala v souladu s dobovými trendy i automatizace a firma pořídila nový formátovací automat na plnění čokolád a cukrovinek Lösch, který byl využit i k výrobě plněné čokolády a dalších krémových výrobků. Figurky z duté čokolády se rychle ujaly a továrna tak brzy zřídila pro jejich výrobu samostatnou dílnu, kde byly i baleny do ručně malovaných obalů.⁴⁵² Tento úspěch pomohl firmě k pozici jednoho z největších výrobců v oboru, v čemž pokračovala i přes komplikované období velké hospodářské krize. Naproti tomu pokus o obnovu výroby žvýkaček Rici v první polovině 20. let byl neúspěšný a nepomohla ani nová

⁴⁴⁷KISCH, Egon, Erwin, *Pražská dobrodružství*, Praha: Svoboda, 1968, s. 53.

⁴⁴⁸ Není bez zajímavosti, že po skončení první světové války se její výroba opět rozeběhla, ale opět bez většího úspěchu. Např. *Národní listy*, roč. LXIII, č. 135, 18. 5. 1923, s. 2; JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 35.

⁴⁴⁹ VIKTOŘÍK, M., Průmysl čokolády a cukrovinek (do roku 1948). In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, 2003, s. 72-76. Srov. JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 35.

⁴⁵⁰ Tamtéž, s. 35-36.

⁴⁵¹ Zakoupeny byly máčecí stroje Lehmann a Kadema a moderní konže Lehmann a Postranecky včetně podélné konže pro výrobu čokolády. Kromě toho byla postavena i pražírna kakaových bobů a dalších ušlechtilých jader s pražícími stroji Siroco, třístupňovými kakovými mlýny a příslušenstvím. Ke zkvalitnění výroby tabulkových čokolád byl zakoupen dělicí stroj Gäbel, stírací troj pro výrobu plně čokoládových specialit (typu kočičí jazýčky či neapolitánky) a samozřejmě také odpovídající balící stroje. SOKA Kolín, knihovna, HÖNIG, J., VOLF, J. a RŮŽIČKA, V., *Velim 100 let*, 1969; JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 35-36.

⁴⁵² SOKA Kolín, knihovna, HÖNIG, J., VOLF, J. a RŮŽIČKA, V., *Velim 100 let*, 1969.

reklamní kampaň v tisku.⁴⁵³ V roce 1937 byl podnik zařazen do skupiny podniků se 400 až 500 zaměstnanci, což ho spolehlivě řadilo před regionálního kolínského konkurenta Kolineu, založenou v roce 1896 (řazena do skupiny se 100 až 200 zaměstnanci), ale zase daleko za tuzemské giganty typu Orion (2173 pracovníků), nebo Zora a Rupa (kolem 1000 zaměstnanců).⁴⁵⁴

Druhým závodem se specifickým zaměřením byla v této době malá **továrnička Jana Ballinga** na výrobu škrobu, sirupu a hroznového cukru, která však ukončila činnosti po roce 1884.⁴⁵⁵

Největším podnikem v regionu byla vedle čokoládovny ve Velimi firma Kolinea, založená Karlem Cyvínem v roce 1896 na Kutnohorském předměstí Kolína nedaleko Labe. Továrna vyrábějící čokoládu a cukrovinky byla známá po celé monarchii a patřila se svými skoro 300 zaměstnanci k největším podnikům v Kolíně i v celém regionu.⁴⁵⁶ V Kolíně pak také vznikaly další větší a specializovanější potravinářské podniky a stal se jejich nepopiratelným centrem v širším regionu. Šlo např. o továrnu na výrobu likérů, octa a sodové vody, založenou roku 1886 Josefem Kocverou, roku 1897 odkoupenou Františkem Růžičkou a nakonec roku 1912 Otakarem Vavruškou, který z ní v rámci regionu udělal nejvýznamnější podnik v oboru.⁴⁵⁷ Dále pak vznikla akciová továrna na droždí a líh, a.s. na Kutnohorském předměstí z roku 1913. A nakonec zde roku 1912 vznikla na Pražském předměstí Rolnická družstevní mlékárna.⁴⁵⁸ Specializovanou mlékárnu založil Emil Heller roku 1900 v Zálešanech nedaleko Plaňan. Patřila k prvním českým továrnám na sušené mléko a okolo roku 1933 se přeměnila na podnik Delicia a vytvářela mimo sušeného mléka také mléko kondenzované a rovněž mléčné konzervy a řadu dalších mléčných výrobků.⁴⁵⁹ Významnou se

⁴⁵³ Např. *Národní listy*, roč. LXIII, č. 135, 18. 5. 1923, s. 2; Tamtéž, č. 139, 23. 5. 1923, s. 2; Tamtéž, č. 146, 30. 5. 1923, s. 2. Za krize se firma snažila svým pracovníkům v rámci možností pomoci. JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 35.

⁴⁵⁴ VIKTOŘÍK, M., Průmysl čokolády a cukrovinek (do roku 1948). In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, 2003, s. 80.

⁴⁵⁵ KRONUS, J., *150 let rozvoje*, 1998, s. 255.

⁴⁵⁶ SOKA Kolín, knihovna, Továrna na cukrovinky a zboží čokoládové spol. s.r.o. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945*, složka rukopisů, nestr.; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 104-105.

⁴⁵⁷ Firma, vyrábějící nápoje pod značkou „Koli“, existuje dodnes a je v oboru stále významným podnikem. Viz: *Historie*. In: *Limonády Koli* [on-line]. Sodovkárna Kolín [cit. 28. 2. 2018]. Dostupné z: <http://www.sodokolin.cz/o-nas>.

⁴⁵⁸ SOKA Kolín, knihovna, Rolnická družstevní mlékárna. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945*, složka rukopisů, nestr.; KRONUS, J., *150 let rozvoje*, 1998, s. 21; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 106.

⁴⁵⁹ *Nezávislost*, roč. 1925, č. 36, 4. 9. 1925, s. 37; POKORNÁ, R., Delicia. In: *Zálešany a okolí*, 2000, s. 30-32; JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Hellerové na Kolínsku. In: *Židé v Čechách 4*, 2013, s. 142-190.

stala i továrna VEGA Jana Kubína, založená roku 1913 při severozápadním okraji Úval, zásadně přebudovaná v roce 1925. Jan Kubín v ní vyráběl umělé tuky a sladové výtažky.⁴⁶⁰

Od konce 19. století v souladu s dobovou módní vlnou vznikaly další továrny na zpracování **cikorie**. K původní továrně na cikorii ve Velimi, která již od konce 19. století rozvíjela i výrobu čokolády nebo žvýkaček, přibýly továrny v Kolíně a v Pečkách. Pečecká továrna na cikorku, později známá pod názvem Perla, vyráběla rovněž pivovarnické potřeby.⁴⁶¹ Větší byl ovšem závod v Kolíně - Kolínská továrna na kávové náhražky, kupecký podnik akciový, založený již roku 1888 v Ovčárecké ulici na Zálabském předměstí. Od roku 1898 působila úspěšně jako akciová společnost a rozšiřovala svou působnost napříč Rakousko-Uherskem.⁴⁶² V souvislosti s dobovým rozvojem továren na cikorii napříč regionem vznikla řada **sušáren čekanky**, např. sušárny Hellerů v Kolíně nebo později (1916-1917) sušárna rolníka Vladislava Holeka v Chrášťanech nebo sušárny při třech regionálních závodech na zpracování cikorie.⁴⁶³

V souvislosti se zpracováním zemědělských produktů v regionu vyrostly od konce 19. století i některá skladiště a pekárny. Nejvýznamnějšími staviteli a provozovateli **skladišť** byly Hospodářské družstvo skladištní v Kolíně a Hospodářské družstvo v Kouřimi. Hospodářské družstvo skladištní zřídilo roku 1894 svůj sklad v Dolní ulici v Kolíně a v roce 1938 vybuďovalo skladiště na obilí u nádraží v Červených Pečkách. Na západní straně kolínského Zálabí pak v letech 1929-1930 postavilo vlastní parostrojní pekárnu.⁴⁶⁴ Hospodářské družstvo v Kouřimi zřídilo v letech 1900-1901 ve svém domovském městě při nádraží působivé silo z režného zdiva z pera architektonické kanceláře Wullekopf & Krunkenberg z Hannoveru s kapacitou 1 222 tisíc tun obilí. Další skladiště pak družstvo vybuďovalo v letech 1931-1932 v Pečkách jižně od nádraží.⁴⁶⁵ V Českém Brodě bylo

⁴⁶⁰ BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 249-263; Jan Kubín, továrna na umělé tuky a sladové výtažky Vega. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 11. 10. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V015422>.

⁴⁶¹ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 61.

⁴⁶² Koliner Kaffee, Surrogaten-Fabrik, Aktien-Unternehmung der böhmisch-mährischen Kaufmannschaft, Kolin. In: *Die Gross-Industrie Österreichs*, díl 4, Wien 1910, s. 231; SOKA Kolín, knihovna, Kolínská továrna na kávové náhražky. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945*, složka rukopisů, nestr.

⁴⁶³ Srov. JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Hellerové na Kolínsku. In: *Židé v Čechách 4*, 2013, s. 148-149. Sušárna čekanky. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 11. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V013501>.

⁴⁶⁴ SOKA Kolín, knihovna, Hospodářské družstvo skladištní. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945*, sbírka rukopisů, nestr.

⁴⁶⁵ *Národní listy*, roč. XLI, č. 128, 10. 5. 1901, s. 5; *Národní listy*, roč. XLI, č. 357, 28. 12. 1901, s. 5; OTT, Otakar, Hospodářská skladiště obilní v Čechách. In: *Technický obzor XII*, 1904, č. 3, s. 17-18; SVOBODA, Jindřich, Vznik družstva a jeho činnost za 25 let. In: *25. výroční zpráva o činnosti Obilního skladiště v Kouřimi za rok 1924-1925*, Kouřim, 1925, s. 3-7.

skladiště místním hospodářským družstvem postaveno roku 1923, přičemž se podařilo získat dotaci od státu ve výši 2 milionů Kč.⁴⁶⁶

V automatickém mlýnu Františka Havránka v Pečkách, ležícím nedaleko výše zmíněného skladiště, ve 20. letech 20. století krátce fungovala **velkopekárna**.⁴⁶⁷ Další pekárny vznikaly v Kolíně, který se stal jedním z center českého pekárenského průmyslu. Už roce 1887 zde založil pekárnu František Lukeš a roku 1901 si v Pražské ulici vybudoval firmu Jan Hankovec a provozoval zde vlastní vyhlášený obchod, zatímco samotné pečivo vyráběl v ulici Na Valech.⁴⁶⁸

Vzhledem k výrazné roli pěstování ovoce v regionu vzniklo také několik podniků na jejich zpracování. Už v roce 1913 byla při velkostatku rodiny Veselých vybudována továrna, která zpracovávala zdejší ovocnářskou produkci na marmelády, povidla, kompoty, kandované ovoce či ovocné šťávy. Sušárnu pro jablka a švestky pak zřídila rodina Žertových v Bříství u Křečhoře.⁴⁶⁹ V Jevanech vznikla roku 1933 chladírna Karla Minaříka, určená pro subtropické ovoce, dovezené z Apeninského poloostrova.⁴⁷⁰ Dalším podobně zaměřeným podnikem byla od roku 1918 továrna Lada, vyhlášená svými marmeládami, která rovněž zpracovávala a sušila i zeleninu. Vznikla adaptací původní dílny na výrobu beden a dřevěných houpaček. Vydržela však jen do roku 1922, kdy jí nahradila továrna na piana Josefa Brože. Další dva podniky na zpracování ovoce a zeleniny (Prima a provozovna Gustava Mandelíka) vznikly roku 1917 v Kolíně, což byl trend, který pokračoval i během první republiky (BOHEMIA, spol. s r.o., firma Bonbonia nebo výroba hroznového či škrobového cukru Emanuel Urbach a spol.).⁴⁷¹

⁴⁶⁶ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Český Brod 1914-1928, s. 220.

⁴⁶⁷ *Národní listy*, roč. LXVII, č. 281, 12. 10. 1927 (příloha), s. 2.

⁴⁶⁸ Pekařství Jan Hankovec existuje dodnes. Např. viz: Historie firmy. In: *Pekařství Jan Hankovec* [on-line]. © 2016, pekařství Jan Hankovec [cit. 25. 2. 2019]. Dostupné z: <http://www.hankovec.cz/index.php?pgid=4>.

⁴⁶⁹ VESELÝ, J., *Podpora ovocnictví službou veřejné správy*, 1938; Z novějších dějin ovocnářství na Českobrodsku a Kolínsku. In: *Ovocná stezka* [on-line]. © 2012, MAS Podlipansko, o.p.s. [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz/ovocnarstvi/z-novejsich-dejin-ovocnarstvi-na-ceskobrodsku-a-kolinsku>; Ze starších dějin ovocnářství na Kolínsku a Českobrodsku. In: Tamtéž, [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz/ovocnarstvi/ze-starsich-dejin-ovocnarstvi-na-kolinsku-a-ceskobrodsku>.

⁴⁷⁰ RYŠAVÝ, Michal, *Chladírna ovoce Karla Minaříka*, seminární práce - předmět Rekonstrukce a ochrana památek, KA Fsv ČVUT v Praze, 2008.

⁴⁷¹ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 91, 107, 118; BALÁČEK, Bohuslav, *Velimské příběhy*, Velim, 2011, s. 51–54.

11.2 Chemická výroba

Rozvoj pěstování nových druhů plodin, především cukrovky, která byla náročná na pěstování, inicioval rovněž vznik dvou **továren na umělá hnojiva**, která nahrazovala dosavadní hojně používanou chlévskou mrvu a dovozová hnojiva (guano a Chilský ledek). První továrna vznikla roku 1871 v Kolíně a stáli za ní František Horský, Jan Antonín Prokůpek i čelní představitelé místních staročechů. Budova vznikla na západním okraji Kolína, původně se zaměřovala na výrobu superfosfátu a od počátku šlo o jeden z největších podniků ve městě s počátečním kapitálem 400 000 zl. Několik let po svém založení se i kvůli hospodářské krizi a malé známosti umělých hnojiv rozvíjela jen pomalu, ale nakonec i díky reklamě a příkladům dobré praxe svých podílníků z řad velkostatkářů využila přetrvávající řepnou konjunkturu a pod vedením odborně zdatných techniků Antonína Pavce a později Jana Jettmara se úspěšně rozvíjela, rozšiřovala množství produktů a na počátku 20. století se stala největším podnikem ve městě a druhým největším v regionu po spojených pečeckých cukrovarech. Za první republiky zde vzniklo roku 1920 proslulé farmaceutické oddělení a roku 1927 autorizovaný výrobce radioaktivních preparátů Radiochema. Mimo Akciovou továrnu na hnojiva z Českých Budějovic firma už v roce 1898 ovládla druhou chemičku v regionu.⁴⁷²

V Pečkách totiž už roku 1872 vznikla Chemická továrna na umělá hnojiva, spódium, kostní kliš a kyselinu sírovou. Byla založena německými podnikateli s akciovým kapitálem 150 000 zl. a zaměřovala se i na výrobu superfosfátu. Počet zaměstnanců přesahoval stovku. Od svého založení se snažila, stejně jako továrna na lučebniny v Kolíně, oslovit místní rolníky, avšak také jí se dařilo jen málo. Na rozdíl od kolínské „Lučebky“ však byla v horší situaci, neboť významní regionální velkostatkáři byli finančně zainteresováni v kolínské továrně a tudíž odebírali hnojiva od ní. Problémy způsoboval i nedostatek surovin pro výrobu klišu a firma nakonec musela vyhlásit úpadek, přičemž akcie nejprve koupil Mořic Weinrich, majitel pečeckého cukrovaru, ale ten v první polovině 80. let 19. století rovněž zkrachoval a akcie koupila maďarská firma Haas a Deutsch, která roku 1895 k podniku přidružila svou filiálku v Neu Erlau u Vídně. Posléze firma přešla do majetku Kolínské úvěrní banky a v roce 1898 byla pohlcena svým mnohem silnějším kolínským konkurentem.⁴⁷³

⁴⁷² SOKA Kolín, knihovna, Historie založení závodu Lučebního. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945*, složka rukopisů, nestr.; ŤOPEK, František, *100 let průkopnické práce a úspěchů 1871-1971*, Kolín: VCHZ Synthesia, 1971; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 69, 83, 111.

⁴⁷³ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 55; ŤOPEK, F., *100 let průkopnické práce a úspěchů 1871-1971*, 1971, s. 11-12. Roku 1881 začal v chemičce pracovat Julius Stoklasa, který zde působil až

Neznamenalo to však její konec, ale naopak začátek období prosperity. V nově vzniklém kartelu jí byla vyčleněna výroba superfosfátu, kožního a kostního klišu a kyseliny sírové, přičemž díky modernizaci výrazně zvýšila produkci. Přestože výroba za první světové války poklesla až o 30 % a strojní vybavení během válečného období značně sešlo, po překonání poválečných hospodářských a sociálních potíží si závod v Pečkách zajistil dostatek kostí k výrobě vyhlášeného klišu a mohl tak úspěšně pokračovat. V roce 1927 zde byla postavena moderní pec Lurgi a celkově bylo rozvíjeno technické vybavení. Touto dobou již do celého koncernu vstupoval agrární kapitál a roku 1928 k němu přibýly Akciové továrny na strojená hnojiva a lučebniny ve Slaném, přičemž akciový kapitál celého uskupení se již zvýšil na 20 000 000 Kč, počet zaměstnanců se již pohyboval okolo tisícovky a jen v samotných Pečkách to bylo asi 180 zaměstnanců.⁴⁷⁴ Po vypuknutí Velké hospodářské krize a navyšování vlivu Živnostenské banky však byly jednotlivé pobočné závody uzavírány a v letech 1936-1937 byl zrušen i závod v Pečkách a výroba přesunuta do Kolína. Od roku 1936 celé uskupení definitivně ovládla Živnostenská banka, která kontrolovala i Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem a Synthesii v Semtíně u Pardubic, takže Lučební závody v Kolíně značně reorganizovala a prosadila jejich zaměření na anorganickou chemii.⁴⁷⁵

Nutno také dodat, že to u místních obyvatel, podobně jako mateřský závod v Kolíně, neměla snadné. V pečecké kronice se tak lze dočíst, že: „*Voda této továrny jest, že zejména ve vlhkém počasí rozšiřuje nepříjemný zápach a kouřové její odpadky /žlutý kouř/ spalují rostliny; tato vada byla v poslední době značně odstraněna. Studny v okolí továrny nemají vodu k pití způsobilou.*“⁴⁷⁶

Další chemické podniky již vznikaly, pokud není počítána neúspěšná Bauerova chemická továrnička v Pečkách, která fungovala jen v 90. letech 19. století,⁴⁷⁷ převážně od přelomu 19. a 20. století v Kolíně., který se postupně stal jedním z center chemické výroby v Čechách. Vedle akciových společností Lučebních závodů a továrny na výrobu lihu a drasla zde vznikla roku 1901 na Zálabském předměstí akciová **Česká společnost pro rafinování petroleje** (zvaná „Petrolka“) s kombinovaným pražským i regionálním kapitálem, zabývající se výrobou petroleje, olejů, benzínu aj. Z regionálních podnikatelů se na jejím založení účastnil např. Čeněk Kříčka, který byl velkým iniciátorem jejího vzniku, Bernard Mandelík,

do roku 1894. Uplatnil zde řadu zlepšení a návrhů jak v chemickém výrobním procesu, tak v řadě experimentů v oboru agrochemie a ve výzkumu radioaktivity. Účastnil se rovněž spolkového života.

⁴⁷⁴ Pečecká továrna vyrobila asi 80 000 q kyseliny sírové, 50 000 q kostních preparátů, 10 000 q síranu hlinitého a 100 000 q umělých hnojiv. SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 56.

⁴⁷⁵ SOKA Kolín, knihovna, Historie založení závodu Lučebního. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945*, složka rukopisů, nestr.; ŤOPEK, F., *100 let průkopnické práce a úspěchů 1871-1971*, Kolín 1971, 13-42.

⁴⁷⁶ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 56.

⁴⁷⁷ VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky, 1927*, s. 50.

Karel Latzel ml., majitel kolínské tiskárny Josef Bayer nebo vlastník mochovského cukrovaru Robert David. Společnost však rostla jen pomalu a produkovala jen necelou šestinu množství petroleje, který vyrobil konkurenční závod v Pardubicích, s nímž raději vstoupila do kartelu. V letech 1925-1929 pak postupně přešla pod americkou firmu Vacuum Oil Company, která patřila po obrovský americký koncern Standard Oil Company a v následném období i díky kvalitní reklamě zažila období značného růstu a stala se druhou nejvýznamnější firmou v Kolíně po Lučebních závodech. Po regionu také vlastnila a spravovala síť skladů a benzinových čerpadel.⁴⁷⁸

Další významnou chemickou společností byla **Akciová společnost pro zpracování draselných louhů v Kolíně** (lidově zvaná „Kaliverka“ či „Draslovka“), založená na Kutnohorském předměstí roku 1907 uskupením z kolínských a pečeckých lučebních závodů a rovněž dessavskou rafinérií. Vyráběla kyanid sodný, kyanid draselný, kyanovodík, síran amonný atd. Ke své činnosti často využívala odpadů z vyrábění lihu (také) regionálními provozovny, které dosud nebyly využívány. Během první republiky firmu ovládl agrární kapitál a na firmu rovněž výrazně působil německý chemický gigant I. G. Farben. V Kolíně působily od konce 19. století ještě další chemické továrny, např. podnik Arnošta Tumlíře, dále Vorel & Čech nebo Jakl & Štěřík a jejich řady výrazně vzrostly během první republiky, kdy vznikly např. Hellada – továrna na mýdla nebo továrna na izolace bratří Wurmů.⁴⁷⁹

V roce 1920 také vznikla malá továrnička **Derma** Rudolfa Blažka z Jičína nedaleko strojírny Bratří Jouzů v Palackého ulici v Pečkách. Závod vyráběl voňavá mýdla, likéry, holicí prostředky aj, nicméně nepříliš úspěšně a po smrti majitele a následném bankrotu jeho pozůstalých celý závod roku 1924 převzal místní obvodní lékař Dr. Jaroslav Řehák.⁴⁸⁰ Továrna na zpracování ropných produktů **Petrolea**, s akciovým kapitálem 3 miliony Kč (oleje, tuky do průmyslu i do aut, mazadla, ale také asfalt), vznikla v letech 1921-1922 v Úvalech na severozápadě města. Firma zaměstnávala 15 úředníků, 4 inženýry, 30 dělníků v rámci tovární výroby a 100 až 200 dělníků pro silniční úpravy. V Úvalech byl i velkosklad ropných produktů. Následně nedaleko vznikla také kosmetická továrna Otakara Janouška s názvem **Cleo**.⁴⁸¹ Ve spolupráci československého státu a Rockefellerovy nadace pak vznikl

⁴⁷⁸ SoKa Kolín, knihovna, LEDVINKA, O., (ed.), *Chemopetrol, koncernový podnik, Koramo Kolín, 1901–1976. 75 let výroby mazacích olejů*, Kolín, 1976; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 107-108, 114.

⁴⁷⁹ SoKa Kolín, *Stručné dějiny kolínských průmyslových závodů*, složka rukopisů, nestr.; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 108-109. V areálu probíhá dosud (2018) chemická výroba.

⁴⁸⁰ SoKa Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 61.

⁴⁸¹ BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 246-248, 260; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 43-44; LÁNÍK, J., *Historie a současnost podnikání*, 2007, s. 24-26. V areálu Lučebky probíhá chemická výroba dodnes (2018).

pod hlavičkou Státního zdravotnického ústavu **podnik na výrobu léčiv** (serologická stanice) na statku Bohumil mezi Jevany a Kostelcem nad Černými lesy. Chemický průmysl nicméně s touto výjimkou vznikal výlučně v Kolíně, Pečkách a Úvalech, kde měl jak dobré dopravní podmínky, tak i dostatek vody.

11.3 Strojírenská a elektrotechnická výroba

Strojírenská výroba v regionu nebyla tak významná, jako výroba potravinářská a chemická, nicméně také v tomto oboru zde působilo několik zajímavých podniků. Byly koncentrovány v Kolíně, Pečkách a Českém Brodě a soustředily se buď na vybavení pro potravinářský či chemický průmysl, nebo na stroje a vybavení pro využití v zemědělství, které právě procházelo značnou racionalizací výroby. Jako první začala působit spíše větší dílna Josefa a Prokopa Červinkových na různé kovové výrobky v Kolíně zřejmě od roku 1853, z níž se ale průmyslový podnik stal až koncem 19. století.⁴⁸² Dílen vznikalo více, např. pobočka brněnské firmy Brand a Lhuillier vyrábějící vybavení pro cukrovary (1860), ale na významu strojírenství nabylo až roku 1868, kdy založil v Kolíně svou společnost Karel Wiesner a začal vyrábět stroje na setí, řádkování a plení, přičemž na počátku 80. let 19. století postavil na Pražském předměstí moderní továrnu. Začal také vyrábět vybavení pro potravinářský průmysl. Byl dlouhodobým dodavatelem vybavení pro lichtenštejnský cukrovar v Českém Brodě, ve kterém např. vyzkoušel úspěšnou pračku na řepu. Pískový filtr zase prodal cukrovaru ve Svojsčicích. Navzdory řadě úspěšných patentů, množství prodaných výrobků, průběžné modernizace areálu a vybavení i dobře zvládnuté propagaci se však firma nedostala mezi opravdu velké podniky a po problémech s nástupnictvím po Karlu Wiesnerovi a kvůli zhoršeným hospodářským výsledkům roku 1921 zaniká.⁴⁸³

Významnější závod vznikl roku 1876 v Pečkách, kam Josef Jouza z Chotutic přemístil svůj dva roky starý podnik na secí stroje a řezačky. V roce 1882 k němu přistoupil bratr Václav Jouza, rolník z Vítězova a spolu vybudovali již moderní **Továrnu se slévárnou bratří Jouzů**, která se soustředila na výrobu zemědělských strojů. Postupně k nim přistoupil také schopný slévačský mistr Josef Suchý z Prahy, takže vznikla firma Suchý, Jouza a spol. Od

⁴⁸² *Hlas demokracie*, roč. IX (XVII), č. 4, 26. 1. 1929.

⁴⁸³ Srov. SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886-1900; JOUZA, Ladislav a JOUZOVÁ, Miroslava, Wiesnerové a průmysl cukrovarnický. In: *Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci. Fenomén českého hospodářství v 19. a 20. století*, Prameny a studie 47, Praha: Národní zemědělské muzeum / Národní technické muzeum, 2011, s 150-152.

roku 1876 firma sídlila na jihu Peček v č.p. 183 a měla asi 16 dělníků. V roce 1893 z firmy Josef Suchý vystoupil a založil svou vlastní, firma se tedy trvale změnila na společnost Bratří Jouzové. Odchod Josefa Suchého nebránil firmě modernizovat, roku 1897 začala vyrábět jízdní kola, což jí na krátko přineslo velký úspěch a po jeho odeznění přešla roku 1906 na výrobu motorů na benzinový pohon. Vedle motorů a zemědělských strojů, u nichž požívala velkého renomé, vyráběla také drobné kovové předměty a doplňky. V továrně ve 20. letech 20. století pracovalo asi 220 zaměstnanců. Josef Jouza působil i v pečecké obecní radě. Václav Jouza ve 20. letech vykoupil podíl svého bratra Josefa a firmu předal synům Jindřichovi, Ladislavovi a Oldřichovi. Josef Jouza svým synům Josefu a Karlovi přenechal železářnu v Oseku u Kolín, dalším synům Václavovi cihelnu v Chotuticích a Ladislavovi cihelnu ve Chmelišti u Uhlířských Janovic. Bratři Josef a Václav Jouzové poté odešli na odpočinek do Prahy.⁴⁸⁴

V Pečkách však byly ještě další dva významnější provozy. Prvním z nich byla továrna bývalého společníka bratrů Jouzů **Josefa Suchého**, pražského slévačského mistra původem z Dejšín u Plzně. Továrna, podobně jako konkurenční podnik Bratří Jouzů, vyráběla hospodářské a obráběcí stroje a rovněž působila jako slévárna pro řadu drobnějších předmětů. Kratší dobu se zabývala také výrobou jízdních kol. Josef Suchý z továrny díky svým kompetencím a know-how udělal z původně skromné firmy vážného konkurenta firmy Bratří Jouzů. Josef Suchý rovněž zasedal v obecní radě a jeho syn Ladislav Suchý byl v letech 1910-1913 náměstkem starosty a poté až do roku 1919 přímo starostou Peček.⁴⁸⁵ Továrna nicméně ve složitém období počátku Československa v roce 1921 částečně vyhořela a Ladislav Suchý se při požáru silně nachladil a následně zemřel. Továrnu následně převzal a opravil syn Lubor a žena Anna. Ve 20. letech vykazoval podnik 192 zaměstnanců.⁴⁸⁶

Třetí pečecká strojírna vznikla v areálu bývalé Bauerovy chemické továrny v Žerotínově ulici, když zde roku 1908 začala podnikat firma Karla Battisty a Josefa Schulze. Karel Battista v roce 1918 ze společnosti vystoupil a firmu vlastnil již jen **Josef Schulz**, původem z Hradce Králové. Vyráběl tu opět zemědělské stroje, přičemž se specializoval na secí stroje. Jako technický správce zde působil ing. Antonín Heisig, který mezi roky 1919

⁴⁸⁴ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 56-57, 89; *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 26-27; VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 46.

⁴⁸⁵ Starší syn Josefa Suchého, rovněž jménem Josef, byl technickým správcem u firmy Bratří Jouzů, ale také od ní odešel a založil s účetním této firmy Františkem Jouzou a strojmistrem pečeckého cukrovaru Josefem Čápem strojířnu a slévárnu v Chrástu u Plzně jménem Suchý, Jouza & Čáp. SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 58.

⁴⁸⁶ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 58, 89; *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 27; VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 50.

a 1925 působil v obecním zastupitelstvu a v obecní radě a poté dále působil ve funkci náměstka starosty. Ve firmě pracovalo během 20. let 20. století 88 zaměstnanců.⁴⁸⁷

Během 70. až 90. let 19. vznikaly v návaznosti na rozvoj potravinářské a chemické výroby i v reakci na racionalizaci výroby kvůli hospodářským obtížím také v Kolíně mnohé další strojní dílny, jednu si zařídil u svého Podskalského mlýna také ing. Vojtěch Formánek.⁴⁸⁸ Ale velký závod zde založil až roku 1900, kdy uskupení okolo Čeňka Kříčky vybudovalo na Zálabí akciovou společnost **Továrnu na vozy (Fram)**. Původně vyráběla dřevěné vozy, poté vyráběla vozy pro železniční dopravu, ale nebyla příliš úspěšná (také díky nízkému upsanému kapitálu) a tak jí majitelé poskytli k pronájmu velkému konkurentovi, firmě Ringhoffer. Ta zde výrobu ukončila. Po první světové válce byla znovu obnovena činnost podniku, tentokrát již úspěšněji a v těžké konkurenci zde byly vyráběny zemědělské a vojenské vozy, ale postupně se firma specializovala na opravy a výrobu různých druhů železničních vagónů. Později vyráběla také tramvajové vozy pro Prahu, krátce také autobusové karoserie nebo kabiny pro lanovku do Tatranské Lomnice nebo stožáry pro elektrické vedení. Pro region zajišťovala také autodopravu. Během 30. let fúzovala s koncernem Ringhoffer-Tatra, svým tradičním konkurentem.⁴⁸⁹

Do první světové války pak vznikly v Kolíně ještě malé firmy Trojan a Nagl, která se zabývala výrobou motocyklů a krátce také lehkých automobilů či leteckých motorů, továrna na hospodářské stroje Bedřicha Žerta, později Dejdar & Žert, Rosického továrna na dřevoobráběcí stroje či továrna na výrobu „amerických kamen“. Po založení Československa pak vzniklo množství dalších malých strojírenských podniků, jako továrna na plechové obaly FERRINA tamtéž z roku 1918, dále továrna Josefa Klepače na číslovací stroje a jemnou mechaniku na Kutnohorském předměstí z roku 1922 a Továrna na káble Bratislava – továrna v Kolíně nad Labem, která vyráběla izolační trubky a armatury.⁴⁹⁰

Dva významnější strojírenské podniky vznikly také v Českém Brodě. V roce 1888 založil místní kovář **Josef Černovský** spolu se svým společníkem Viktorem Weidenhofferem továrnu na hospodářské stroje. V roce 1894 vybudovali malý provoz na Pražském předměstí Českého Brodu dílnu, kterou postupně rozšířili o slévárnu další provozy na výrobu strojů pro

⁴⁸⁷ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 59, 89; VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 50.

⁴⁸⁸ SOKA Kolín, f. OÚ Kolín, inv. č. 81, Koncese 1869 až 1912, nestr.

⁴⁸⁹ *Labské proudy*, 3. 11. 1899, roč. IV., č. 44, s. 5; SOKA Kolín, knihovna, Továrna na vozy akciové společnosti v Kolíně. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945*, nestr.; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 101-102, 112.

⁴⁹⁰ SOKA Kolín, knihovna, Kolínský průmysl. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945* (autor JUC František Hejda), sbírka rukopisů, nestr.

zemědělskou výrobu. Před první světovou válkou byla spolu s cukrovarem největší továrnou v Českém Brodě, přičemž zaměstnávala asi 200 lidí. Ve 20. letech 20. století však nastal úpadek firmy. Nejdříve v roce 1922 část areálu zachvátil požár a navzdory rekonstrukci firma začala měnit majitele. Později se přidala Velká hospodářská krize, která znamenal rapidní pokles produkce a ve firmě zůstávalo již jen několik posledních zaměstnanců. Nakonec byla roku 1938 prodána Aloisi Komárkovi, který tu vyráběl fotografické desky. Pro tuto odlišnou výrobu musel být areál přebudován a vybaven novým zařízením, takže procházel od roku 1938 (do roku 1941) značnými úpravami.⁴⁹¹

Druhou českobrodskou strojírnu byla firma pražského měšťana Karla Macháčka (**KARMA**) na výrobu plynových kamen a vařidel. Ten založil firmu v pražských Vysočanech už roku 1910, později ji přesunul do Libně a nakonec v roce 1928 do Českého Brodu. Nejprve tu vybudoval pro svou firmu slévárnu, v roce 1926 kotelnu a postupně sem přesunul veškerou výrobu. Podnik byl poměrně úspěšný a jeho výroba progresivní, mimo plynových kamen a vařidel vyráběla také další výrobky na plyn do domácnosti. Díky svému specifickému zaměření a kvalitě výroby přežila i období Velké hospodářské krize a rapidní pokles spotřeby a vydržela v činnosti do konce zpracovávaného období.⁴⁹² Mimo výše zmíněné podniky také v Radimi, v rámci hospodářské činnosti na lichtenštejnském panství, působila Knížecí kovářská dílna parních pluhů a Knížecí kovárna a strojírna.⁴⁹³

Ve 20. letech 20. století se výrazně rozšířila elektrifikace regionu, což umožňovalo otevřít trh novým elektrickým a elektrotechnickým produktům. V regionu se tato nová situace projevila jen v Kolíně a částečně v Českém Brodě. V Kolíně jako první získali bratřenci Bohuslav a Karel Prchalové živnostenské oprávnění k činnosti v oboru a přes malou výrobu součástek k elektrospotřebičům si založili Elektromechanický závod v Kolíně. Od roku 1922 ho již provozovali po továrnicku. Vyráběli na Pražském předměstí Kolína telefony, telegrafy a licenčně také radiopřijímače. Zlom ve vývoji firmy nastal roku 1929, kdy do společnosti vstoupila firma L. M. Ericsson Stockholm, takže kolínská společnost získala oprávnění a know-how k výrobě automatických ústředí a telefonů, později přibyla také výroba dalších elektrotechnických přístrojů a zařízení. Od roku 1931 firma působila v bývalém areálu Feldmannovy továrny na obuv. V jejich původním objektu pak od roku 1937 působila firma

⁴⁹¹ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 106-107, 171; SOKA Kolín, knihovna, PLUNDR, Jaroslav a kol., *Český Brod a okolí*, Český Brod, 1975, s. 24-25; Černovský a spol., továrna hospodářských strojů. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 28. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V005853>.

⁴⁹² Firma působí dodnes (2018). K jejím počátkům např. *Naše hlasy*, roč. XLVI, č. 4, 1926, s. 3; Karel Macháček, továrna plynových kamen a vařidel. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 28. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V013496>. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 89-90.

Ideal Radio Praha. V roce 1927 pak v Zahradní ulici v Kolíně vznikla později proslulá firma Reklamon s.r.o., která mimo klasické reklamní produkty vyráběla také světelnou reklamu. V Českém Brodě pak vznikl roku 1924 také radiozávod Urania, výroba elektrických a optických přístrojů, s r.o. v Praze.⁴⁹⁴

11.4 Další podniky

Z dalších podniků lze zmínit především Továrnu na obuv Zikmunka Feldmanna. Jeho otec Leopold si zařídil dílnu na výrobu obuvi v židovské čtvrti už v roce 1857 a Zikmund jí převzal po otcově smrti roku 1886. Měl velký talent, a proto postupně přešel na továrnickou výrobu, nejprve ve Štítarské ulici a roku 1911 přesídlil do nového areálu na Kutnohorském předměstí, kde zaměstnával přes dvě stovky lidí. Po Zikmundově smrti v roce 1917 pak nastal pod vedením jeho dědiců postupný úpadek firmy, akcelerovaný vypuknutím Velké hospodářské krize. Firma zanikla roku 1930.⁴⁹⁵ Další podniky v Kolíně byly spíše jen větší dílny, ale roku 1918 byla vedle sokolovny v Pečkách založena Továrna na obuv Rozmach, s r.o. Byl to družstevní podnik s asi 44 zaměstnanci, vyrábějící především vojenskou obuv, ale již roku 1921 zkrachoval. V roce 1925 pak podnik koupil Antonín Kostecký z pražských Vinohrad, který v něm začal vyrábět kávové náhražky a pražil subtropické ovoce či obilí.⁴⁹⁶ Závod v okolí nebyl příliš oblíbený, neboť: „*Proti podniku vzniká mnoho stížností se strany občanstva pro přílišný kouř a zápach z pražení obilnin, fíků apod.*“.

V regionu také postupně vznikala řada polygrafických závodů, nicméně téměř výhradně v Kolíně. Menší podniky vznikaly od konce 19. století i v menších sídlech (Knih tiskárna Ladislava Beneše v Českém Brodě, za první republiky tiskárna Jana Bílka tamtéž, menší tiskárny v Pečkách či Kostelci nad Černými lesy), ale byly to jen firmy menší velikosti. V Kolíně to byl nejprve v letech 1869-1870 knihtiskařský závod založený Františkem Hoblíkem a Františkem Sudkem, od roku 1879 zde založil firmu Josef Ferdinand Gregor. Jeho firma v roce 1880 přešla do majetku Josefa Leopolda Bayera, který z menšího provozu umístěného mezi nádražím a centrem udělal po rozšíření významný podnik v rámci Rakouska-Uherska, v čemž pokračoval od 90. let 19. století i jeho nástupce, syn Josef, který

⁴⁹⁴ K tomuto např. ČEJDOVÁ-MATHONOVÁ, Květoslava a MAREK, Robert (ed.), *Kolín, město dobré obchodní a průmyslové tradice*, Praha – Brno: Národohospodářská propagace Československa, 1947, s. 74–75; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 115-116.

⁴⁹⁵ SOKA Kolín, knihovna, KUBÍČEK, J., *Továrna na obuv S. Feldmann Kolín*, rukopis, asi 1951, s. 1-2. Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 89.

⁴⁹⁶ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 59-60, 89.

podnik přeměnil roku 1912 na akciovou společnost. Po roce 1918 nastaly pro firmu horší časy, neboť jí zmizely tradiční odbytiště v monarchii, přesto roku 1921 koupila pardubickou tiskárnu Rekord a převzala její vybavení. Mimo kalendářů, obrázků, firemního papíru, litografie aj. firma tiskla i účtenky nebo etikety. V roce 1926 proběhla výrazná modernizace areálu, přibýly nové budovy pro knihtisk, kamenotisk, ofsetový tisk a reprodukce fotografií. Během 30. let 20. století podnik překonal krizi a dokonce zažil určité úspěchy, takže vydržel do konce sledovaného období.⁴⁹⁷ Dalšími významnými podniky zde byly např. tiskárny proslulého fotografa Františka Krátkého, který ji provozoval v letech 1901-1913 nebo tiskárna Aloise Hanuše, původem z Mladé Boleslavi, který firmu provozoval od roku 1905 až do roku 1942, kdy jí převzal jeho zeť Jiří Karger.⁴⁹⁸ V těchto tiskárnách si regionální společnosti nechávaly tisknout velkou část svých potřeb a rovněž propagačních materiálů či obalů.

Především v okrese Kostelec nad Černými lesy se ve velkém těžilo **dřevo**, takže v regionu vznikla i řada podniků na jeho zpracování. Moderní pily od přelomu 19. a 20. století provozovaly přímo v Kostelci nad Černými lesy Josef Dědourek a Josef Klíma a velkou továrnu založil také Josef Živec v Pražské ulici v roce 1923. Přidružil k ní i truhlářství a produkoval jak dřevo na otop, tak i vybavení pro domácnost aj.⁴⁹⁹ V Českém Brodě pak velké pily provozovali Josef Štrobl a především opět Josef Klíma, který v roce 1899 postavil na své zahradě v (nádražní) ulici Krále Jiřího č.p. 223 novou reprezentativní výrobní budovu podniku s věžičkou v roce 1899. Nejprve provoz poháněl mobilní parní stroj, ale v následujících letech jí vybavil moderním strojním vybavením.⁵⁰⁰ V Zásmukách pak Šternberkové provozovali panskou pilu, v Jevanech jí zase provozovali Lichtenštejnové, Václav Miškovský další pilu vybudoval v Kouřimi a v Kolíně již od roku 1860 fungovala Palečkova pila na Pražském předměstí a na Zálabí od roku 1902 provozoval továrnu na nábytek a stavební doplňky ze dřeva Josef Frančík.⁵⁰¹ V Úvalech byl roku 1921 postaven místním podnikatelem Janem Netušilem mezi železnicí a státní silnicí dřevozpracující závod

⁴⁹⁷ SOKA Kolín, f. OÚ Kolín, Koncese 1869 až 1912, nestr.; SOKA Kolín, knihovna, J. L. Bayer, Akciová společnost pro průmysl tiskařský a papírnický v Kolíně. In: *Průmysl v Kolíně před rokem 1945*, složka rukopisů, nestr.; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 86-87, 113.

⁴⁹⁸ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol obecního zastupitelstva 1904-1909, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 13. 9. 1905, s. 97; *Hlas demokracie*, roč. XVII (XXVIII), č. 42, 26. 10. 1935; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 109-110.

⁴⁹⁹ K podniku byla v letech 1927-1928 přidružena také keramická továrna. Viz: SVATOŠ, Jan a TŘEŠTÍK, Michael, *Kostelecká keramika*, Louňovice: Jan Svatoš, 2008, s. 66-68.

⁵⁰⁰ DVOŘÁK, M., *Český Brod*, 1992, s. 44. Klímova pila. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 22. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V013495>.

⁵⁰¹ VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 251; VOŽENÍLEK, J., *Předběžné výsledky československé pozemkové reformy*, 1930; KRONUS, J., *150 let rozvoje*, 1998, s. 3; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 82.

s parní pilou a strojním kolářstvím, navazující na starší dílnu z roku 1884, od roku 1910 vybavenou moderními stroji. Ve stejnou dobu zde byla založena i továrna na zpracování dřeva pražského podnikatele Antonína Frešla.⁵⁰²

Sledovaný region příliš neoplýval nerostnými surovinami, vhodnými k průmyslovému zpracování. Nicméně poměrně významnou podnikatelskou činností bylo využití **cihlářských a hrnčířských jílů**, v regionu hojně zastoupených, k výrobě cihel a keramiky. Jen v samotném Kolíně působilo 5 cihelen na přelomu století.⁵⁰³ Další cihelny působily v Českém Brodě (Josef Klíma, Čeněk Král), ve Vrátkově (opět Josef Klíma), v Přišimasech (Josef Šerák), v Úvalech (Rosenbaumova cihelna) nebo cihelna Matěje Součka a Jana Strnada ve Velimi. Významná továrna na cihly a hliněnou krytinu pak vznikla roku 1907 mezi Kouřimí a Molitorovem, známá kvůli výrobě tašek a stavebním úpravám z pera známého architekta Dušana Jurkoviče. Zakladatelem byl majitel velkostatku v Molitorově Jaroslav Veselý. Továrna byla ve 30. letech (a na počátku 40. let) výrazně rozšířena.⁵⁰⁴ Druhá významná cihelna pak byla v Červených Pečkách. Založil jí v letech 1901-1902 Josef svobodný pán Hrubý s Jelení a vyráběl v ní různé druhy cihlářských a šamotových výrobků. Továrna byla koncem první dekády 20. století dále rozšířena a modernizována.⁵⁰⁵

Centrem zpracování jílů však byl Kostelec nad Černými lesy, kde byly nejmocnější naleziště ve směru na Český Brod, dále pak u obcí Brník, Svatbín a Oleška. Zde se rozvíjela už od 80. let 18. století především hrnčířská výroba (počátky jsou však mnohem starší), přičemž nejprve byly dílny budovány přímo u měšťanských domů a páliło se i v jednoduchých milířových pecích. Černokostelecká keramika se stala vyhlášenou a ve sledovaném období obor prošel postupnou, avšak pomalou modernizací. Nejprve byly kvůli vandrovním cestám tovaryšům do Saska budovány ležaté pece tzv. kasselského typu, díky kterým mohla být vyráběna kvalitnější bělnina a kamenina. Ve městě se tak začaly vyrábět hrnce, kastroly, krajáče, mísy, sádelníky, džbány, pánve, květináče i nočníky. Některé výrobky byly na povrchu hnědé a uvnitř bílé, jiné byly bílé všude. Tímto produktem, centrem jehož výroby se Kostelec nad Černými lesy stal, zdejší hrnčíři prosluli a od 60. let 19. století tu procházel celý obor značnou konjunkturou. Ještě v 60. letech ve městě působilo pět pecí, sedm hrnčířských kruhů a pracovalo zde pět mistrů, stejně tolik tovaryšů, nádeníků

⁵⁰² BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 310-311; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 44-45.

⁵⁰³ Např. SOKA Kolín, f. Antonín Hlaváček, bez inv. č., dotazník LUSK, nestr.

⁵⁰⁴ SOKA Kolín, knihovna, BRADÁČ, Josef, *Cihelna Molitorov*, 1951, nepublikovaný rukopis. Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 92.

⁵⁰⁵ MUNZAR, Vilém. Návštěva továrny na šamotové a hliněné zboží v Červených Pečkách. In: *Stavivo VI*, 1925, s. 224-225

a množství hrnčířských učňů. Na počátku 20. století již bylo ve městě devět dílen a zdejší produkce značně přesahovala region a mířila i do Prahy a do středních a východních Čech. Sasko zůstávalo silným inspiračním vzorem a „na zkušenou“ se tam vydávala řada místních učedníků. Mimo to chodili také do jižních Čech, na Plzeňsko, do okolí Mladé Boleslavi či na Zábřežsko. Hrnčíři však pěstovali dobré vztahy s nedalekými hrnčíři ze Stříbrné Skalice, kde místní rovněž využívali silná naleziště hrnčířských jílu a také s kolegy v Uhlířských Janovicích, Stříbrné Skalici, Kutné Hoře, Štěchovicích, Davli, Malém Břevnově atd. Elektrifikace města od roku 1913 usnadnila zpracování hlíny a zlepšila podmínky v provozech, nicméně k pálení bylo i nadále využíváno uhlí.⁵⁰⁶

První světovou válkou na čas skončilo období konjunktury a řada hrnčířů v dalších letech své provozy zavírala. Lépe na tom byly tři podniky továrního charakteru. První vznikl jako malá výrobní kachlových kamen už v roce 1890 naproti lichtenštejnskému pivovaru a v roce 1904 byl koupen Aloisem Vondráčkem, který zde s dalšími rodinnými příslušníky vyráběl hrnce (po čtyřech letech přidal pražírnu kávy a výrobu kávových náhražek). Tato továrna se stala asi nejprogresivnější keramickou výrobou ve městě, ostatně jako první požívala parní pohon při výrobě. Firma spolupracovala od vzniku Československa s významnými (především pražskými) umělci a k dosavadní převažující výrobě kuchyňského nádobí se specifickou podglazurní malbou (nástřední fajánse) přibyla i umělecká keramika. Avšak těžce jí zasáhla Velká hospodářská krize a roku 1937 zanikla.⁵⁰⁷ Ve 20 letech 20. století pak ve městě vznikla keramická továrna Josefa Živce, vybudovaná v letech 1927-1928 při již fungující parní pile v Pražské ulici a nabízející jak užitkovou kameninu, tak i komplikovanější keramické výrobky a pak také cihelna Jaroslava Veselého. Ta byla v letech 1924-1925 vybudována majitelem velkostatku v Molitorově a nedaleké cihelny jižně od města, byla vybavena kruhovou pecí a produkovala rovněž drenážní trubky.⁵⁰⁸ Celkově však lze konstatovat, že kostelecké zpracování jílu zřejmě neprošlo během sledovaného období potřebnou modernizací a závody, spravované „po továrnicku“, nedosáhly opravdu velkého významu.

⁵⁰⁶ MELNIKOVA-PAPOUSKOVÁ, Naděžda, Keramická výroba v Kostelci nad Černými lesy. In: *Vlastivědný sborník Českobrodská - 2*, 1959, s. 15-118; SCHEUFLEER, Vladimír, hrnčířství ve středních Čechách. In: *Sborník Kostelec nad Černými lesy*, Kolín: Regionální muzeum Kolín, 1970, s. 23-32; HOBL, Dalibor: Černokostelecké hrnčířství ve druhé polovině 19. století. In: *Práce muzea v Kolíně*, sv. 3, 1984, s. 181-185; SVATOŠ, J. a TŘEŠTÍK, M., *Kostelecká keramika*, 2008, s. 66-68.

⁵⁰⁷ Tamtéž, s. 18-22.

⁵⁰⁸ SOKA Kolín, knihovna, BRADÁČ, J., *Cihelna Molitorov*, 1951, nepublikovaný rukopis.; MELNIKOVA-PAPOUSKOVÁ, Naděžda, Keramická výroba v Kostelci nad Černými lesy. In: *Vlastivědný sborník Českobrodská - 2*, 1959, s. 15-118; SVATOŠ, J. a TŘEŠTÍK, M., *Kostelecká keramika*, 2008, s. 66-68; Jaroslav Veselý, cihelna. In: *Industriální topografie* [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 22. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz/karta.php?zaznam=V013575>.

12. Terciární sektor

12.1 Finanční ústavy

Rozvoj národnostně českého kapitálu je nerozlučně spojen se záloženským hnutím, inspirovaným názory německého národohospodáře F. H. Schlutze-Delitsch. Nejprve vznikaly záložny podle spolkového zákona z roku 1852, od roku 1873 už většinou jako společnosti s ručením omezením. Jak již bylo řečeno výše, záložny umožnily překonat nedostatek zdrojů úvěru, který byl pro podnikání nezbytný a jejich zakládání bylo spojeno s osvětovou činností a národní agitací, která rolníkům a měšťanům zdůrazňovala společenský a národnostní rozměr sdružování. Od roku 1858, kdy vznikla první záložna ve Vlašimi, probíhala až do 1. poloviny 60. let 19. století vlna zakládání záložen v Čechách, poté se největší zakladatelská vlna přemístila na Moravu.⁵⁰⁹ Jako první vznikly záložny v roce 1863 v Kostelci nad Černými lesy a v Plaňanech, v roce 1864 v Českém Brodě a Kouřimi a roku 1865 v Cerhonicích (zanikla roku 1875) a Kolíně. Až roku 1872 vznikla záložna v Zásnukách. Ve všech obcích se jejich založení účastnila místní elita (z obce i jejího okolí) a otevření záložny byl mimořádný slavnostní akt. Vedení záložen pak bylo personálně propojeno jak s nejvýznamnějšími podnikateli v okolí, tak i s vedením města. Záložny učily své zákazníky kapitalistickému způsobu hospodaření a zároveň se účastnily řady veřejně prospěšných aktivit. Jejich finanční příspěvky lze vidět při podpoře spolkové činnosti, školství a u řady dalších činností. Bývaly také hlavními věřiteli svých domovských obcí.⁵¹⁰

Co se týče velikosti, nejprve byla největší v regionu Občanská záložna v Kolíně. V roce 1865 byla kapitálově v rámci Čech na 10. místě, v roce 1869 již byla na 6. místě, ale po roce 1872 z množiny nejlepších deseti záložen vypadla. Naopak rostly záložny z Českého Brodu (9. místo v roce 1878) a především (a překvapivě) v Kouřimi, která si až do konce 80. let 19. století udržovala pozici 10. kapitálově největší záložny v Čechách. A také v dalších

⁵⁰⁹ HÁJEK, Jan, Počátky a rozmach českého záloženského hnutí třetí čtvrtině 19. století. In: *Hospodářské dějiny/Economic History*, sv. 12, 1984, s. 265-320; HÁJEK, Jan a LACINA, Vlastislav, *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*, Praha: Historický ústav AV ČR, 1999.

⁵¹⁰ PRÁGR, Alois Václav, Peněžnictví kolínské. In: *Město Kolín*, 1927, s. 33; VENCOVSKÝ, F a kol., *Dějiny bankovníctví*, 1999, s. 109.

letech měla výrazné hospodářské výsledky.⁵¹¹ Tento vývoj lze ostatně ukázat na tabulce, porovnávací vývoj kolínské a kouřimské občanské záložny:

Tab. 20: Porovnání hospodářských výsledků Občanské záložny v Kouřimi a Občanské záložny v Kolíně

Hospodářský výsledek	Hospodářské výsledky za vymezené období (přepočteno na Kč)					
	Kouřim			Kolín		
	Za 25 let (1889)	Za 50 let (1914)	1932	Za 25 let (1890)	Za 50 let (1914)	1932
Vklady	3 685 332	6 771 772	54 182 084	2 557 602	4 765 018	37 104 696
Zápůjčky	2 827 802	5 121 491	47 543 704	2 016 886	3 830 341	31 170 092
Fondy	245 426	706 947	4 523 360	160 584	355 162	2 408 802

Zdroj: SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 19-20.

Další vlna rozvoje českých občanských záložen se datuje až do 90. let. V roce 1897 byla založena Občanská záložna v Úvalech, která sídlila ve vlastním domě na náměstí. Na jejím založení se podíleli jak obyvatelé Úval, tak i rolníci z okolí.⁵¹² Při porovnání finanční síly sledovaného regionu v souvislosti s úrodností a industrializací regionu lze zdokumentovat následující komparaci se sousedními méně úrodnými a industrializovanými okresy Kutná Hora a Uhlířské Janovice k roku 1926. Data v následující tabulce obsahují vklady ze všech spořitelů, občanských záložen, živnostenských záložen, hospodářských záložen a kampeliček.

Tab. 21: Porovnání okresů Kolín, Kouřim, Kutná Hora a Uhlířské Janovice z hlediska vkladů v Kč v roce 1926

Okres	Vklady v Kč		Zápůjčky v Kč	
	na 1 obyvatele	Celkem	na 1 obyvatele	Celkem
Kolín	5 423	238 388 000	3 115	136 957 000
Kouřim	3 605	103 221 000	2 640	75 617 000
Kutná Hora	3 305	136 477 000	1 814	70 645 000
Uhlířské Janovice	2 837	57 726 000	1 128	22 959 000

Zdroj: SOkA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 20.

⁵¹¹ PRÁGR, A. V., Peněžnictví kolínské. In: *Město Kolín*, 1927, s. 33; *Půl století záložny občanské v Českém Brodě, 1864-1914*, Český Brod: Občanská záložna, 1914; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 121-122.

⁵¹² BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 148-149. Srov. ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 38.

Z uvedeného porovnání je zřejmé dominantní postavení Kolína a rovněž fakt, že okres Kouřim byl navzdory upadajícímu městu Kouřim i díky své úrodnosti schopen generovat pro zmíněné finanční instituce vyšší částky, než tradiční okres s mnohem větším (i když rovněž dlouhodobě stagnujícím) správním centrem, jako byla Kutná Hora. Okres bez většího správního centra, jak ukazuje případ Uhlířských Janovic, generoval ještě výrazně menší částky.

Odlišnou síť záložen, určenou především pro rolníky, pak tvořily **hospodářské záložny**. Navazovaly na systém kontribučenských sýpek z dob tereziánských reforem, které soustředily osivo lokálních zemědělců (kvůli neúrodě či krizovým situacím) s případným komerčním využitím nadbytečného obilí. Systém byl zrušen roku 1863 a roku 1864 se z nich staly „kontribučenské záložny“. V roce 1882 pak nastala integrace těchto záložen do jednoho celku, založeného v rámci jednotlivých okresů, i když např. v Kolíně byla situace složitější. Hospodářské záložny poskytovaly především půjčky zemědělcům na hospodářskou činnost, a to v rámci hypoték.⁵¹³ V regionu byla nejvýznamnější Hospodářská záložna v Kolíně z roku 1868, která spolu s podobnými organizacemi v Mělníku a Roudnici nad Labem patřila mezi první svého druhu v Čechách. Hospodařila především s původně kontribučenskými sýpkami na pravém břehu Labe. Na levém břehu se pak sýpky integrovaly až dle zákona z roku 1882, a to na Okresní záložnu hospodářskou. Ta vznikla navzdory záměru onoho zákona, neboť spojení kontribučenských sýpek s Hospodářskou záložnou by znamenalo snížení počtu vedoucích míst. Proto nepřekvapí, že ke sloučení obou záložen došlo až ve válečných letech kvůli nátlaku Zemského výboru (v čele s Adolfem Prokúpkem z Kutlířů), konkrétně 1. června 1918. Tato společná instituce měla v době vzniku Československa necelých 11 milionů K vkladů. Během první republiky se vcelku zdárně rozvíjela a roku 1938 si postavila výstavnou budovu v Husově ulici v centru Kolína.⁵¹⁴

Druhá hospodářská záložna v kolínském politickém okrese byla Okresní hospodářská záložna v Kouřimi. V soudním okrese Kouřim se v roce 1864 vytvořilo dokonce 8 záložen s kontribučenskými sýpkami a až na základě zákona z roku 1882 z nich byla vytvořena jediná hospodářská záložna. Ta měla v roce 1902 přes 609 tisíc K vkladů, v roce 1932 pak již téměř

⁵¹³ Před první světovou válkou vznikl v Praze Svaz českých okresních záložen hospodářských, který tyto finanční instituce zastřešoval.

⁵¹⁴ PRÁGR, A. V., Peněžnictví kolínského. In: *Město Kolín*, 1927, s. 33-34; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 122-124.

57 milionů Kč, což ukazuje značný růst především v meziválečném období.⁵¹⁵ Své vlastní hospodářské záložny pak měly od roku 1882 samozřejmě i soudní okresy Český Brod a Kostelec nad Černými lesy. Okresní záložna v Českém Brodě měla vyšší množství vkladů než kouřimská okresní záložna. Při svém založení to bylo asi 11,5 tisíce zl., roku 1911 už přes 4 miliony K a roku 1932 už téměř 71 milionů Kč.⁵¹⁶

Finančním centrem regionu byl Kolín. Mimo výše zmíněné instituce to byla především zásluha dvou velmi úspěšných finančních ústavů – Úvěrní banky a Spořitelny města Kolín. Úspěch **Úvěrní banky**, vedené předsedou představenstva JUDr. Františkem Havelcem, navazoval na počáteční úspěch místní Občanské záložny, která se později ocitla poněkud na vedlejší koleji. Vznik Úvěrní banky v roce 1870, vybudované již po vzniku moderních kreditních bank (vzorem byla Oesterreichische Credit-Anstalt, založená roku 1855) úvěrujících podnikatelské aktivity, byl totiž plně spojen s řepnou konjunkturou a rozmachem cukrovarnictví, což odpovídalo podobnému vzorci vzestupu, jakým disponovala Živnostenská banka. Je také symbolickým příkladem, jak svépomocné záloženské hnutí, integrující především roztržštěný agrární kapitál, vytvořilo základní rámec, ze kterého vyrostly první národnostně české bankovní ústavy. Úvěrní banka patřila k pouhým třem moderním českým bankám, které vznikly mimo Prahu (další byly Záložní a úvěrový ústav v Hradci Králové a Pilsner Actien-Pfandheit-Gessellschaft v Plzni). Po brzké hospodářské a následné zemědělské krizi se rovněž stala jednou z mála národnostně českých bank, které toto období přežily a vytvořily tak základ národnostně české bankovní sítě.⁵¹⁷

Pro zbytek regionu byla významná především úspěšným a leckdy velmi tvrdým způsobem úvěrování podniků. Pokud považovala podnik za perspektivní, což byl např. případ cukrovarů v Kolíně, Plaňanech, Pečkách, Českém Brodě a mimo region také v Sadové, Malči či Poděbradech, pak jim poskytovala značné úvěry ve výši jejich upsaných cenných papírů. Pokud ne, dávala podnikům o 1/3 méně. V souladu s dobovým přístupem banka tyto podniky z velké části ovládala a řídila jejich další rozvoj, ale také sama přímo (prostřednictvím vlastní obchodní kanceláře) obchodovala s jednotlivými komoditami, a to i se zahraničím (hlavně v Německu). Díky své tvrdé politice tak přečkala krizová období a ze základního kapitálu

⁵¹⁵ SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 20.

⁵¹⁶ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 159; SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 105-106.

⁵¹⁷ Na založení Úvěrní banky se podílela řada regionálních elit. Mimo rodiny Szalatnay také např. rodiny Mandelíků či Radimských. VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 29; PRÁGR, A. V., Peněžnictví kolínské. In: *Město Kolín*, 1927, s. 34; JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí*, 2008, s. 80-81; JAKUBEC, Ivan, *Stručné dějiny oborů: Obchod, bankovníctví, podnikání, právo*, Praha: Scientia, 2002, s. 23.

200 tisíc zl. se dostala až na 1 milion zl. v roce 1896. Poté už, jako ústav, který značně přerostl region, přesídlila do Prahy a stala se Pražskou úvěrní bankou. Tím se její zakladatelé, především členové rodin Radimských a Mandelíků, dostali na úroveň metropolitní elity. Banka však dále financovala některé zajímavé podnikatelské aktivity v regionu, i když především v Kolíně.⁵¹⁸ Svou působnost rozšířila i na Balkán. Před první světovou válkou již měla základní jmění 25 milionů K, což byla necelá třetina kapitálu největší národnostně české finanční instituce – Živnostenské banky. V meziválečném období v nastaveném vzorci podnikání pokračovala a vytvářela kolem sebe vlastní koncern průmyslových podniků. V roce 1929 pak fúzovala s Anglo – československou bankou a Českou komerční bankou a vytvořila Anglo – Prago banku, která již byla výrazně ovlivněna Agrární stranou.⁵¹⁹

Druhý finanční ústav, **Spořitelna města Kolína**, byl více soustředěn na samotné město, ale jeho vliv zasahoval i do části regionu. Původní myšlenka spořitelen byla především filantropická, přičemž měly vychovávat obyvatelstvo k hospodárnému způsobu nakládání s finančními prostředky. Vznik spořitelen nejprve definoval dvorní dekret z roku 1844, který je definoval jako nevidělečné podniky. Byly to tedy velmi konzervativní a stabilní instituce, nicméně nemohly plnit potřeby podnikatelského úvěrování. Obzvláště, když nejprve vznikaly spořitelny spolkové, které zákazníkům neposkytovaly dostatečnou jistotu. To ve výsledku znamenalo, že zakladatelskou vlnu spořitelen během 60. a na počátku 70. let 19. století sledovaný region nerefletoval. Spořitelny tady vznikaly až od přelomu 19. a 20. století a byly již provozovány městy, které poskytovaly atraktivní garance vkladů. V roce 1896 bylo rovněž zrušeno nařízení o nevidělečném charakteru spořitelen a mohly tedy plnit funkci klasického finančního ústavu. Spořitelna města Kolína byla zamýšlena již od 70. let 19. století, ale kvůli obavám z přeplněného finančního trhu ve městě vznikla až roku 1894.⁵²⁰ Kvůli výše zmíněným atributům byla velmi oblíbená a již po dvou letech měla 2 miliony zl. vkladů, v roce 1904 již přes 9 milionů K, roku 1924 již téměř 105 milionů Kč a roku 1931 přes 193 milionů Kč. Spořitelna přispívala na obecně prospěšné aktivity v duchu svého původního filantropického zaměření a podporovala provádění pozemkové reformy v soudních

⁵¹⁸ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886-1900, s. 439-440.

⁵¹⁹ PRÁGR, A. V., Peněžnictví kolínské. In: *Město Kolín*, 1927, s. 34; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 125.

⁵²⁰ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Obecní zastupitelstvo 1971-1889, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 7. 10. 1877, s. 81; SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol o schůzích obecního zastupitelstva 1889-1898, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 31. 7. 1894, s. 167-168. K počátkům a činnosti spořitelny do 1914 srov. ROZSÍVKA, Čeněk, O založení kolínské spořitelny. In: *Spořitelna města Kolína 1894-1924*, 1925, s. 19-22; Kolínské závody – část reklamní, Spořitelna města Kolína. In: *Město Kolín*, 1927, s. 43; POTŮČEK, L., K desátému výročí otevření spořitelny královského města Kolína. In: *X. účetní zpráva spořitelny královského města Kolína za rok 1904*, Kolín: Spořitelna města, 1905; KUČEROVÁ, H., *Stavební vývoj města Kolína*, Praha 2009, s. 68-102.

okresech Kolín a Kouřim. Z původního sídla v kolínské radnici pak roku 1926 přesídlila do nové vlastní budovy na Karlově náměstí (č.p. 44). Už v roce 1905 založila filiálku v Plaňanech, kde si postavila na náměstí vlastní budovu a roku 1919 založila další pobočku v Zásmukách a mimo region roku 1920 v Týnci nad Labem.⁵²¹ Další spořitelna pak vznikla roku 1909 ještě v Českém Brodě, v roce 1935 si pak postavila i vlastní reprezentativní budovu.⁵²² I tady vznikla jako spořitelna městská. V Kouřimi byly dlouhodobé pokusy o založení městské spořitelny úspěšné až roku 1931. Oproti tomu Obecní spořitelna v Pečkách vznikla už roku 1897.⁵²³

Že byl regionální finanční trh s centrem v Kolíně zajímavý i z hlediska státních orgánů potvrdilo již dříve založení pobočky Rakousko-Uherské banky v roce 1887. Původní obavy z lokace této pobočky byly rozptýleny ziskovostí podniku a tento ústav se tak stal jedním z pouhých 17 filiálek Rakousko-Uherské banky v Čechách.⁵²⁴ Zajímavý byl také úspěch Plaňanské vzájemné pojišťovny, která vznikla již v letech 1870-1871. Její vznik byl důsledkem snahy majitelů regionálních cukrovarů o pojištění svých podniků vůči případným rizikům, především požárům. Od roku 1872 se bylo možné pojistit i proti krupobití. Často se měnil název společnosti, až se roku 1919 ustálil na: „Plaňanská vzájemná pojišťovna v Plaňanech“. Do 80. let 19. století pojišťovna obsluhovala klienty z nejbližších okresů užšího i širšího regionu, ale od 90. let 19. století rozšířila svou působnost na celé Čechy a během první republiky také na Moravu. V této době již měla velmi širokou nabídku možností pojištění, včetně úrazového, proti vloupání či havárii. Mimo tuto pojišťovnu v regionu působily i jiné celostátní či zahraniční pojišťovny, např. První česká vzájemná pojišťovna nebo Riunione Adriatica di Sicurta.⁵²⁵

Je třeba rovněž zdůraznit, že od konce 19. století dynamicky a napříč regionem začaly vznikat tzv. kampfeličky, zaměřené na menší zemědělce. Ti v nich mohli získat malý úvěr s nízkým úrokem, případně zde mohli najít partnery ke společnému nákupu potřebných

⁵²¹ SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 19; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 126-128.

⁵²² K počátkům českobrodské spořitelny, v jejíž správní radě od roku 1910 do roku 1934 působil i proslulý novinář a politik Josef Miškovský, viz: *Naše hlasy*, roč. XXIX, č. 52, 1909.

⁵²³ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 85; ŠTROBL, Karel, Prvorepublikové úpravy hospodaření místních samospráv, zběžný přehled vývoje obecních financí Kolína, Kouřimi, Českého Brodu a Kostelce nad Černými lesy. In: *Archivní prameny Kolínska*, Kutná Hora: Státní okresní archiv Kolín, 2001, s. 43.

⁵²⁴ PRÁGR, A. V., Peněžnictví kolínské. In: *Město Kolín, 1927*, s. 34.

⁵²⁵ JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 126, 129.

komodit. Během první republiky působily v rámci regionu v Kolíně, Štítarech, Červených Pečkách, Nové Vsi I, Velimi (2x), Křečhoři, Radovesnicích, Lošánkách, Tatcích a Ratboři.⁵²⁶

Od počátku 20. století se síť dále zahušťovala. V Kolíně vznikla roku 1910 Živnostenská záložna, poté roku 1912 Obchodní a průmyslová banka, zabývající se financováním obchodu a průmyslu a nakonec zde v roce 1914 otevřela svou pobočku Živnostenská banka. V roce 1910 pak vznikla Živnostenská záložna v Pečkách.⁵²⁷ V období první republiky si tu filiálku otevřela roku 1921 Banka československých legií, a jako originální ústav vznikly i Lidová záložna roku v Kolíně roku 1922 či Středočeská záložna v Kolíně roku 1927. Obě byly napojeny na stranické organizace, první na stranu lidovou, druhá byla propojena se sociálními demokraty. Nové pobočky nevznikaly jen v Kolíně, ale řada větších sídel v regionu získala novou filiálkou jiných finančních ústavů. V Úvalech tak např. od 20. let působila také pobočka Městské spořitelny v Českém Brodě a pobočka Okresní záložny hospodářské v Českém Brodě. Od roku 1928 v tomto městě navíc působila živnostenská záložna.⁵²⁸ V Pečkách zase působila filiálka poděbradské a kouřimské občanské záložny atd.⁵²⁹

12.2 Další aktivity v sektoru služeb

Mimo finanční instituce byl sektor služeb nepříliš vyvinutý. Nejlépe byl etablovaný v Kolíně, kde šlo především o obchodní sféru a významnější byl rovněž rozkvět turistického ruchu v západní části regionu. V **obchodní sféře** pak byl region spíše doménou maloobchodu. Tomu, stejně jako velkoobchodu, dominovali především židovští podnikatelé, většinou sídlící v Kolíně nebo působící z Prahy. Někteří však flexibilně přicházeli z jiných koutů země, např. rodina Kafků, která přišla do regionu ze Strakonice a na náměstí v Kolíně otevřela úspěšný obchod s oděvy a oděvními doplňky. Na venkově také byla vcelku hustá síť malých židovských obchodů, často řízených členy jedné rodiny. Kolínská staročeská elita a některé osobnosti z regionu (např. Matěj Krešl z Nové vsi nebo Josef Škopek z Velimi) sice zkusili z národnostních a náboženských důvodů v roce 1869 založit v Kolíně národnostně český

⁵²⁶ SOKA Nymburk (se sídlem v Lysé nad Labem), AO Tatce, inv. č. 51, Kronika obce Tatce 1924 (1857) - 1968, s. 112-113; PRÁGR, A. V., Peněžnictví kolínské. In: *Město Kolín*, 1927, s. 34; SOKA Kolín, knihovna, *Kolínsko v číslech*, 1933, s. 124.

⁵²⁷ SOKA Kolín, knihovna, *Živnostenská záložna v Kolíně – Zálabí*, 1935, nestr.; SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 85.

⁵²⁸ BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 284, s. 106-108, 125, 130. Srov. ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 43; JOUZA., L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 85.

⁵²⁹ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 59, 89.

Akciový obchod v střížním a železném zboží, ale ten po brzké hospodářské krizi začal stagnovat a do konce století zanikl. Úspěšnější byl až obchod pražského podnikatele J. Nováka, který od roku 1893 vybudoval v Kolíně prosperující firmu, prodávající především konfekční zboží, již prodal v roce 1902 Aloisi Erhartovi, pod nímž obchod úspěšně expandoval do dalších měst, včetně Prahy, v čemž pokračoval i během období první republiky.⁵³⁰

Jinou sférou terciéru byl **cestovní ruch**. Souvisí se společenskými proměnami, jako bylo osvícenské pojetí přírody a přirozených práv člověka (včetně svobody pohybu), romantickým vzýváním neklidné divoké přírody a lidských příběhů, politickými proměnami (zákon č. 31/1857 ř. z., umožnil svobodné cestování po monarchii), zrychlením dopravy a tvorby industrializovaných aglomerací, ve kterých lidé cítili potřebu návratu k přírodě a klidu. Předpokladem bylo především oddělení pracovního a soukromého života, příznačné pro industrializované oblasti a správní centra, proto šlo dlouho o fenomén městského obyvatelstva a na tradičním zemědělském venkově se tak i v první polovině 20. století prosazoval jen pomalu. Nejprve šlo o fenomén vyšších vrstev, které si mimo lázeňských pobytů mohly dovolit i jízdy do zahraničí, od 70. let 19. století se díky zvyšování životní úrovně přidala také pomalu rostoucí střední třída a od konce 19. století i dělnictvo. Rozvoji cestování střední třídy pomáhalo sociální zákonodárství, upravující nejprve maximální pracovní dobu a postupně od nejvyšších pozic k nižším přicházela i možnost čerpání dovolené, uzákoněná (v délce zhruba jednoho týdne) pro všechny roku 1925.⁵³¹

Region sice nebyl prvoplánově atraktivní pro turisty, nebyla zde žádná větší plocha divoké přírody (i lesy v okolí Kostelce nad Černými lesy již byly v této době výrazně ovlivněny činností člověka) či velké hrady, ale výhodou bylo dobré a rychlé dopravní napojení na Prahu a vcelku atraktivní zalesněná příroda v západní části regionu. Navíc zde byla místa významných bitev a událostí české historie (Lipany, Český Brod, místo bitvy u Kolína mezi Křečhoří a Vítězovem). Především Lipanům se dostávalo značné pozornosti a v roce 1881 zde českobrodští měšťané v čele s novinářem Josefem Miškovským v rámci spolku Prokop postavili mohyly.⁵³² Lipany se následně staly cílem výročních poutí a v době připomínek bitvy u Lipan od konce května do začátku června sem mířilo množství turistů

⁵³⁰ *Labské proudy*, roč. VII., č. 32, 8. 8. 1902; Kolínské závody - část reklamní, Obchodní dům Emil Ascherman. In: *Město Kolín*, 1927, s. 54; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 89-90.

⁵³¹ BRYNDA, Eduard, Turistika. In: *50. let Klubu československých turistů 1888-1938*, Praha: KČST, 1938; ŠTEMBERK, Jan, Cestovní ruch a česká společnost na přelomu 19. a 20. století. In: *Historická sociologie 1/2013*, s. 75-88.

⁵³² Pozemek na stavbu mohyly věnovala obec Lipany. Viz: SOkA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 88.

z Prahy i dalších míst. Na cestu se tyto skupiny vydávaly většinou po příjezdu vlakem do Českého Brodu. Zmíněné aktivity posílily Lipany, ale také Český Brod, jako místo historické paměti a zároveň zde bylo ovlivňováno chápání husitství jako pevné a zásadní součásti národních dějin, což bylo pragmaticky využíváno představiteli různých politických stran.⁵³³ Bitva u Kolína sice nebyla pro účely národnostní agitace tak vhodná, jako bitva u Lipan, nicméně jako památka vítězství nad Prusy (tedy Němci) byla rovněž připomínána a v roce 1899 se k menším pomníkům v okolí (např. kamenný obelisk na kopci Bedřichov z roku 1841) přidal i nový památník od Mořice Černíla, učitele na kamenické a sochařské škole v Hořicích. Autorem návrhu byl Václav Weinzettl.⁵³⁴

Významný pak byl především cestovní ruch do lesnatých oblastí okolo Úval a Kostelce nad Černými lesy. Turismus začal okolo přelomu 19. a 20. století jednodenními výlety dostavňákem či vlakem, často spojenými s pěší túrou po širším okolí. Rychle následovalo ubytování v hostincích či rovnou v letních bytech. Samotný fenomén letních bytů se projevoval od 60. let 19. století, přičemž příslušníci nejprve vyšší, později střední třídy a nakonec i vzdělanější dělnictvo si pronajímali nebo rovnou kupovali místní budovy, popřípadě si stavěli nové a moderní (někdy šlo jen o ubytování u příbuzných). V Jevanech, které měly turisticky atraktivní polohu u soustavy rybníků, mimo hlavní trasy a přitom blízko státní silnice, dala základ budování letních sídel vila Gabriely Preissové, proslulé spisovatelky, od Josefa Fanty z roku 1906. Následoval rychlý rozvoj obce, podpořený výstavbou nové silnice k nedaleké státní silnici (na Vyžlovku) a po přerušení první světovou válkou pak i díky pozemkové reformě na bývalých lichtenštejnských pozemcích vyrůstala nová letní sídla a rovněž hotely. To výrazně proměnilo místní vesnickou společnost a začalo jí provazovat pracovně, kulturně i dopravně s pražskou aglomerací. Během první republiky byla letní sídla stavěna i v jiných obcích a dokonce i v do té doby stagnujícím Kostelci nad Černými lesy, který tím alespoň trochu „nastartoval“ svůj dosud stagnující hospodářský vývoj.⁵³⁵

Nejvýrazněji se však fenomén letních bytů v regionu projevil na Úvalech. Ty totiž ležely nejen nedaleko velkého lesa Vidrholec (Klánovický les) a na dráze mezi Prahou a Olomoucí, ale také přímo v sousedství nově založeného (1874) rekreačního letoviska v Klánovicích. Zájem o letní byty se tak přelil i do levnějších Úval, Pražané sem jezdili na

⁵³³ Častým řečníkem byl dlouhodobě právě Josef Miškovský. SOKA Kolín, fond Tělocvičná jednota Sokol Český Brod (1869), 1870-1952, inv. č. 194; BISINGER, Zdeněk, Lipanská Mohyla. In: *Práce muzea v Kolíně*, sv. 2, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1982, s. 103-121; ČORNEJ, Petr, *Lipanské ozvěny*, Praha: H & H, 1995.

⁵³⁴ Např. srov. BĚLINA, Pavel, *Kolín. 18. 6. 1757*, Praha / Litomyšl: Paseka, 1997.

⁵³⁵ Srov. ŠVÁCHA, Rostislav a HERMANOVÁ, Hana, *Slavné vily Středočeského kraje*, Praha: Foibos, 2010; Z historie Jevan. In: *Jevany* [on-line]. © 2012, Jevany, obecně prospěšná společnost [cit. 21. 1. 2018]. Dostupné z: <http://www.jevany.cz/historie-jevan>.

víkendové i prázdninové pobyty, na což se zaměřily místní hostince a hotely. Ruku v ruce s tímto ruchem rostl i počet trvale přistěhovalých, kteří mohli z Úval dojíždět do práce v Praze a přitom žít v relativně klidném a atraktivním prostředí. Úvaly tak získaly pejorativní přezdívku „pražská noclehárna“. Od počátku 20. století zde vznikaly, především jižně od železnice, nové bloky rezidenčních vil.⁵³⁶ Cestovní ruch tedy ve výsledku rovněž výrazně proměnil skladbu obyvatelstva a navázal městys pevně na Prahu. Naopak dobově mimořádně oblíbené lázeňství se přes určité pokusy (např. Poříčany) v regionu příliš neuchytilo.

⁵³⁶ K tomuto např. srov. BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 297-300; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 44-45; LÁNÍK, J., *Historie a současnost podnikání*, 2007, s. 24-26.

13. Územní rozvoj v době moderní urbanizace

13.1 Celkový územní rozvoj regionu

Z hlediska prostorové změny procházely regiony ve sledovaném období procesem moderní urbanizace, během kterého se v rámci modernizace měnila společnost z převážně venkovské na převážně městskou. V úspěšných sídlech měla doslova převratný charakter, symptomatická byla jak změna funkce, tak i rozsahu a charakteru zástavby. Měnil se rovněž právní rámec, který život v menších i větších obcích reguloval. Urbanizace zasáhla všechny složky hospodářského a sociálního fungování společnosti a vzhledem k migraci většího množství osob z odlišné společenské vrstvy a větší anonymity rostoucích sídel ovlivnila i městskou kulturu. Zrychlení přírůstku obyvatelstva z venkova do měst („der Zug nach der Stadt“) probíhalo víceméně od poloviny 19. století, ale vzhledem k nedokonalému sčítání obyvatelstva v Habsburské monarchii ho lze přesněji analyzovat až od prvního novodobého cenzu v roce 1869. Základy pro pozdější dynamický růst průmyslových sídel oproti sídlům stagnujícím však již byly položeny, i když ještě ne u všech.

Úspěšné sídlo samozřejmě muselo být napojeno na (spíše hlavní) železniční trasu, ale nebyl to jediný předpoklad. Nejrychlejší růst čekal na ta sídla, která měla ve své blízkosti naleziště nerostných surovin, disponovala správním významem nebo v nich působil již zavedený podnik či podniky. V takovém případě nemusela být železnice iniciátorem rozvoje, ale mohla přijít až následně. V prvních desetiletích po vybudování první železnice se ostatně ještě plně neprojevil její multiplikační efekt, neboť její síť a využití ještě nebyly dostatečně rozvinuté. Nutno dodat, že jako velká změna se projevila také ztráta správní funkce u bývalých vrchnostenských správních sídel, což často rovněž podvázalo jejich úspěšnou industrializaci.

Rovnoměrné rozložení měst v krajině, na němž ještě ve 20. letech 19. století von Thünen (na příkladu jižního Německa) dokazoval svou teorii pravidelného uspořádání měst a jejich okolního zázemí v prostoru, se začalo měnit a úspěšná průmyslová města už rostla mnohem rychleji než ostatní a postupně začala tvořit ostrovy industrializovaných regionů, které do sídelní sítě vnášely značnou nepravidelnost. Výše přírůstku obyvatelstva v čase byla sice z velké části závislá na lokálních faktorech, např. na průběhu industrializace, rozvoji zemědělské produkce či správní funkce, ale lze pozorovat hlavní trendy zvýšeného přírůstku v sídlech městského typu během hospodářské konjunktury. Ve sledovaném období jde

v zásadě o tři hlavní růstové fáze, tedy o období 60. a části 70. let 19. století, dále 90. let 19. století a poté 20. let 20. století.⁵³⁷ Ale např. právě Kolín se tomuto trendu vymykal, neboť nejvyšší růst zažil v 80. letech 19. století a od té doby jeho růst s menší výjimkou 20. let 20. století klesal.⁵³⁸ V poslední čtvrtině 19. století se také díky zrychlené urbanizaci ve společenském vnímání výrazně vyprofilovala dichotomie dynamického města a stagnujícího venkova. Celkově se mezi 40. lety 19. století a 30. lety 20. století zvýšil počet městského obyvatelstva z jedné pětiny na asi polovinu a k roku 1930 žilo už 48 % obyvatel v obcích ve velikosti nad 2 tisíce obyvatel. V následujících letech se pak procentuální poměr „převážil“ na stranu městského obyvatelstva.⁵³⁹ Ke změně na většinově městskou společnost tak české země nepotřebovaly ani celé století.

Během procesu moderní urbanizace tak vznikaly nové typy **měst**. Nejvyšší kategorií byly metropolitní oblasti, kam lze v českých zemích zařadit pouze Prahu a to pouze částečně a spíše až po první světové válce. Další byla rychle rostoucí průmyslová centra typu Ostravy či Kladna, jejichž růst motivovalo propojení vydatných nalezišť nerostných surovin a navázaného těžkého průmyslu. Třetí kategorií jsou střední města, jejichž význam překračuje bezprostřední zázemí typu okresu a pro rozsáhlejší region plní funkci správního, obslužného a hospodářského centra. Střední města jsou historicky významným evropským fenoménem, který propojuje výhody města s jeho přijatelnou velikostí, jež se projevuje i na lepší městské správě. Takové město má dle Jiřího Musila velikost 20 až 100 tisíc obyvatel, podle Jany Machačové a Jiřího Matějčka jde ve sledovaném období o sídla nad 10 tisíc obyvatel.⁵⁴⁰

Z hlediska funkce a velikosti nalezneme ve sledovaném regionu jen jedno střední město – Kolín.⁵⁴¹ Ten lze navíc zařadit do této kategorie jen částečně, neboť dynamika jeho vývoje od 90. let 20. století za úspěšnými středními městy výrazně zaostávala. Jeho správní funkce byla omezena na jeden okres samosprávný a dva soudní, výraznější byl dosah jeho středního školství a hospodářského významu, který byl se zbytkem regionu propojený. Ostatní města byla celkově malá, ačkoliv Český Brod se relativně úspěšně industrializoval, rychle rostl a byl politickým správním centrem třech, od roku 1898 dvou (Říčany se přiklonily k pražské aglomeraci, pod politický okres Žižkov), soudních okresů a vlastního

⁵³⁷ Srov. JINDRA, Z., JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí*, 2015, s. 127.

⁵³⁸ Srov. HORSKÁ, P. a kol., *Zrod velkoměsta*, 2002, s. 121-236.

⁵³⁹ Srov. PRŮCHA, Václav a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 1. díl, období 1918-1945*, Brno: Doplněk, 2004.

⁵⁴⁰ MUSIL, J., Co je industrializace. In: HORSKÁ, P. a kol., *Zrod velkoměsta*, 2002, s. 17-19; MACHAČOVÁ, J. a MATĚJČEK, J., Město a městská společnost v českých zemích v 19. století. In: KLADIWA, P. a ZÁŘICKÝ, A. (ed), *Město a městská společnost*, 2009, s. 34-35.

⁵⁴¹ K zařazení Kolína do středních měst: HOLOVSKÝ, J., *České město v procesu modernizace*, 2017, s. 24-25.

okresu samosprávného. Přesto měl v roce 1930 jen přes 5 tisíc obyvatel. Vlastní samosprávný a soudní okres spravovaly ještě Kostelec nad Černými lesy a Kouřim. Správní funkce pro bezprostřední okolí však bez dalších modernizačních předpokladů většímu rozvoji těchto měst příliš nepomohla.

Dynamičtější byla situace u menších sídel, která sice žádnou správní funkcí nedisponovala, ale byla napojena na hlavní železniční trať, kterou využila k vlastní industrializaci. Městys Úvaly a původně vesnice, později městys Pečky, rostly ze všech sídel nejrychleji, i když každý z nich v jinou dobu a částečně z jiných důvodů. Pečky za rozvoj vděčí hlavně industrializaci, Úvaly pak i poloze v blízkosti Prahy a relativně atraktivnímu přírodnímu prostředí. Lze ale konstatovat, že z různých možností modernizačních předpokladů (správní funkce, naleziště nerostných surovin, historicky významný podnik) byla pro úspěch sídla v regionu relevantní jen hlavní železniční trať. Takřka celý rozvoj úspěšnějších sídel tak probíhal po ose **železnice – průmysl – infrastruktura**.⁵⁴² Ostatní aspekty byly až sekundární, s relativní výjimkou turistické obliby části západního okraje regionu od přelomu 19. a 20. století. Zmíněná sídla tak měla pro zbytek regionu především ekonomickou funkci, správní a obslužní funkce byly méně významné. Specifické je pak postavení Velimi, obce, za jejímž rozvojem a industrializací stojí významná (od roku 1889 částečně centrální) pozice v rámci evangelické církve helvétského vyznání, spojené především s rodinou Szalatnay.

Co se týče blízkosti Prahy a její aglomerace, je třeba vzít v potaz, že až do období první republiky nebyla, na rozdíl od Vídně, mezinárodně významným metropolitním regionem. Její funkce hlavního českého pólu rozvoje tím byla oproti úspěšným evropským metropolitním regionům omezena, stejně jako intenzita difúze inovací do okolních sídel. Tyto inovace byly navíc spíše regionálního charakteru. Navzdory uvedenému hendikepu byla s velkým odstupem největším městem v Čechách, které si udržovalo slušný růst a kde se zahraniční inovace a nové trendy projevovaly s výrazným předstihem.⁵⁴³ Na sledovaný region měla tedy velký vliv, přičemž přímo odčerpávala více či méně úspěšné jedince a společnosti z velké části středních Čech, čímž podvazovala vývoj měst a obcí ve svém zázemí. Nutno dodat, že migrace probíhala v mnohem menší míře i opačným směrem, neboť z Prahy přicházeli někteří příslušníci elity, kteří mimo hlavní město mohli získat výsadnější postavení.

⁵⁴² K formám rozvoje měst srov. MACHAČOVÁ, J. a MATĚJČEK, J., Město a městská společnost v českých zemích v 19. století. In: KLADIWA, P. a ZÁŘICKÝ, A. (ed), *Město a městská společnost*, 2009, s. 34-35.

⁵⁴³ Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 222-225.

Při analýze průběhu moderní urbanizace v samotném regionu zde přirozeně existuje podobný rozdíl jako v ostatních složkách procesu modernizace. Populačně stagnující či klesající sídla mimo dosah hlavních železničních tras tak procházela mnohem pomalejším a selektivnějším procesem přijímání metropolitních vzorců chování, než sídla úspěšnější. Pokud se na urbanizaci podíváme z hlediska přesunu obyvatelstva do některých atraktivních měst, dle předpokladů jsou na tom nejlépe města Český Brod a Kolín. Poměr obyvatel Kolína v rámci stejnojmenného soudního okresu v roce 1880 činil 32 %, v rámci politického okresu (tedy i soudního okresu Kouřim) pak byl 20,7 %. V roce 1930 však již tento poměr byl 39,8 %, respektive 24,8 %. Méně dynamický byl nárůst významu Českého Brodu vůči svým okresům soudním a politickým. V roce 1880 podíl obyvatel na jeho soudním okresu činil 14 % a na politickém okrese (tedy i se soudním okresem Kostelec nad Černými lesy) 8,3 %. V roce 1930 se v rámci soudního okresu zvýšil jen na 14,8 % a v rámci politického na 10,3 %. Význam Českého Brodu totiž začaly zastiňovat v obou okresech Úvaly, v nichž se koncentrovala velká část populačního růstu. Úvaly měly totiž na obyvatelstvu soudního okresu Český Brod v roce 1880 podíl jen 3,6 % a na politickém pouhých 2,1 %. Do roku 1930 se však tato čísla zvýšila na 12 %, respektive 8,3 %. Pouze města Český Brod a Úvaly tak během zmíněných 50 let zvýšila svůj společný procentuální podíl na soudním okrese z necelé 1/6 na více než 1/4, na politickém to pak bylo z 1/10 na necelou 1/5.⁵⁴⁴

To (mimo období první republiky) stagnující Kostelec nad Černými lesy a Kouřim odlišnou změnou významu. Kostelec nad Černými lesy měl v roce 1880 na stejnojmenném soudním okrese podíl 16,9 % obyvatelstva, na politickém okrese Český Brod pak 7 %. V roce 1930 se v (až na výjimky) upadajícím soudním okrese podíl obyvatel města zvýšil 19 %, ale vůči politickému okrese Český Brod klesl na 5,8 %. Hůře na tom byla Kouřim. Její podíl na obyvatelstvu vlastního okresu byl v roce 1880 vysoký 11 %, na politickém okrese Kolín činil tento podíl 5 %. V roce 1930 se však tato čísla snížila na 8,6 %, respektive na 3,2 %. Zatímco soudní okres Kostelec nad Černými lesy navzdory propadu svého významu alespoň částečným růstem významu role centrálního městského sídla procházel, v soudním okrese Kouřim měl tento proces spíše opačný trend.⁵⁴⁵

Uvedené změny se konkrétně projevovaly na územním rozvoji sídelních struktur. Zásadně se modernizovala jejich podoba a rozložení a to zejména ve spojení s industrializací

⁵⁴⁴ Použité statistické údaje: *Podrobný seznam míst v Čechách*, 1885; *Statistický lexikon obcí v Zemi české*, 1934; RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora.

⁵⁴⁵ Použité statistické údaje: *Podrobný seznam míst v Čechách*, 1885; *Statistický lexikon obcí v Zemi české*, 1934; RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora.

a návazně i na změnách v jejich řízení.⁵⁴⁶ Co se týče typu historické městské zástavby, v regionu byla zastoupena města s ortogonální středověkou lokací (Kolín, Kouřim) a města nevyhraněná (Český Brod, Zásmyky). Kostelec nad Černými lesy pak představoval zástupce zástavby okolo vidlicově uspořádaného náměstí. Uvedený, dlouhodobě víceméně stabilní, charakter městské zástavby se však v rámci procesu modernizace více či méně proměnil, když se dosud kompaktní městská zástavba začala rozšiřovat za dosavadní hranice města. Měnily se také vazby v rámci zastavěného prostoru. Jako zcela zásadní faktor pro územní rozvoj sídla je přítomnost železnice, přičemž výraznější motivaci pro industrializaci města představovala především hlavní průjezdná trať. Pokud byla do obce taková trať zavedena, případně se zde na ní napojovala ještě trať jiná, lze vysledovat různě intenzivní multiplikační efekt. Takovými byly v regionu mimo Kolína především Pečky a částečně též Poříčany. Český Brod se funkce dopravního uzlu nakonec nedočkal, neboť trať na Mochov realizována, navzdory značnému úsilí, nebyla. Vliv regionální trati už byl mnohem menší, i když pro stávající průmyslové podniky nepostradatelný. Pokud byla tato trať neprůjezdná, jako v Kouřimi, nebo jakákoliv železnice absentovala úplně jako v Kostelci nad Černými lesy, lze po všech stránkách vysledovat jen malý rozvoj a příslušné sídlo čekala nekompromisní stagnace. Výjimkou byla jen sídla, jejichž modernizace probíhala po odlišné trajektorii, ve sledovaném regionu lze mluvit pouze o limitovaném rozvoji turistické funkce, jako měly Jevany a částečně za první republiky Kostelec nad Černými lesy.

Samotné přivedení železniční trati do města však znamenalo rovněž určité komplikace pro územní rozvoj obce, avšak z jiného hlediska. Dráha totiž v takovém sídle tvořila jen těžko proniknutelnou bariéru, která město rozdělila na dvě nebo více částí. Část před nádražím byla často rezidenčního charakteru, zatímco druhá část měla spíše průmyslovou funkci. Takové rozčlenění způsobovalo i komplikace v budování infrastruktury. Trať většinou procházela nedaleko centra obce, u větších sídel nedaleko hradebního okruhu a bránila tak přirozenému rozvoji obce, který přitom sama výrazně iniciovala. Problémy s umístěním železnice tak pociťovaly Kolín, Pečky, Český Brod i Úvaly, pro které se rozvoj „zanádražní“ oblasti stal trvalým zdrojem problémů. Navíc napojení na hlavní železnici často znamenalo při vhodných předpokladech rychlý růst obce, což zase dříve či později kladlo požadavky na plánovitější rozvoj a investice do infrastruktury. Celkově tak železnice radikálně proměnila dosavadní strukturu napojeného sídla.

⁵⁴⁶ Srov. VOŽENÍLEK, Jiří, *Vývoj urbanismu*, Praha: ČVUT, 1979; KOUTNÝ, Jan, *Moderní urbanistické koncepce (Vývoj urbanistických koncepcí)*, Praha: Ústav územního rozvoje, 2001; HORSKÁ, P. a kol., *Zrod velkoměsta*, 2002.

Během 2. poloviny 19. století vznikaly ve městech dopravní okruhy v místech bývalých systémů opevnění. V těchto rozvojových územích byly sázeny také sady a byla to i místa dotyku historického centra a nově vznikající zástavby. Zmíněný prostor byl často osazován významnými a reprezentativními budovami. Do těchto míst, osazovaných moderním uměním (např. památníky⁵⁴⁷), ale také do propojení města s nádražní budovou („Bahnhofstrasse“), nebo do prostorů kultivované zeleně či toku řeky, se přesunovala hlavní osa městského života, která byla dosud koncentrována na náměstích a u významných svatostánků. Stavba řady nových budov (radnice, sokolovny, stavby kulturních, školních či finančních institucí nebo městské technické infrastruktury) byla mimo jiné reakcí na demokratizaci, rozvoj spolkové činnosti, městské či okresní samosprávy, ale také změny funkce samotného města. V případech industrializovaných menších sídel pak jde také o snahu získat atributy města (Pečky, Úvaly). Emancipované měšťanstvo tak symbolicky obsazovalo moderní veřejný prostor a často sem alokovalo hlavní městské i soukromé investice.⁵⁴⁸ Míra však samozřejmě závisela na možnostech města i předpokladech, takže např. v Kolíně se jednotný veřejný prostor neutvořil i díky přílišné vzdálenosti od nádražní budovy a místní „korzo“ tak tvořilo hned několik částí města - od historického Karlova náměstí přes hlavní ulice na Kouřimském a Kutnohorském předměstí.⁵⁴⁹

Diverzifikovala se také funkce jednotlivých částí města, neboť při počátečním rozvoji probíhala výstavba neorganicky a zmíněné funkce se často promíchaly. Některé části tak byly cíleně budovány jako rezidenční (se zaměřením pro odlišné společenské třídy), jiné měly funkci produkční, rekreační aj. Nová zástavba vznikala většinou na šachovnicovém půdorysu, jen výjimečně se kvůli terénním komplikacím přistupovalo k jinému vzoru (např. vějířovitý tvar zástavby na Zálabském předměstí v Kolíně). Důvodem byla mimo jiné i snadnější parcelace nových pozemků. Nová zástavba, která až do přelomu 19. a 20. století vznikala v historizujících slozích (především ve stylu renesance či české novorenesance) a poté v secesním stylu či výjimečně v individuálních pokusech o modernu, většinou přímo

⁵⁴⁷ Po vzniku první republiky byly dosavadní veřejné symboly, např. sochy světců či mariánských sloupů, nahrazovány či doplňovány o památníky oslavující představitele nové republiky a preferované historické osobnosti. Snahy o vybudování památníků souvisejícími s husitstvím probíhaly již před první světovou válkou, a to především v souvislosti s 500. výročím upálení Mistra Jana Husa v roce 1915. Vzhledem k propuknutí první světové války však byly většinou vytyčeny až po vzniku Československa, pokud se dochovaly. Výjimečný případ byl Památník Prokopa Holého v Českém Brodě, který se kvůli historické roli Českého Brodu v husitském hnutí podařilo vybudovat na zdejším náměstí již v letech 1908-1910.

⁵⁴⁸ Srov. SATAJUKOW, Silke, *Bahnhofstrassen: Geschichte und Bedeutung*, Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2008.

⁵⁴⁹ HOLOVSKÝ, J., *České město v procesu modernizace*, 2017, s. 198.

navazovala na dosavadní historická centra. Kvůli komplikacím při zónování města a v důsledku rychlého růstu některých sídel vznikaly nové koncepce městského rozvoje.⁵⁵⁰

Především u měst procházejících intenzivnější industrializací prošla jejich centra částečnou nebo úplnou přestavbou, která z nich měla udělat moderně vypadající město. Hlavní dobové městské vzory byly v Haussmanovské Paříži s širokými bulváry a ve Vídni s její reprezentativní Ringstrasse, osazené reprezentativními budovami. Uvedené vzory rozvoje města však byly samozřejmě jen omezeně adaptovány na lokální poměry, a to s přihlédnutím k daným zdrojům a možnostem. Snahy o regulaci dosavadního rozvoje a zároveň potřeba modernizace vedly u některých větších sídel k pokusům o moderní technickou infrastrukturu, které však kvůli vysokým nákladům probíhaly s velkým zpožděním a v omezeném rozsahu. Jejich kvalita byla rovněž poplatná zdrojům a možnostem daného sídla.⁵⁵¹

Zástavba větších sídel se po parcelaci velkých zahrad nejprve šířila podél hlavních dopravních tras, od konce 19. století lze sledovat u rychleji rostoucích sídel srůstání zástavby vytyčením nového uličního systému mezi těmito trasami.⁵⁵² S všeobecným růstem lze od 80. let 19. století sledovat snahu o organizaci budování nové zástavby, která se nejprve projevila v letech 1886-1887 vydáním stavebních zákonů pro pražskou aglomeraci, Plzeň a Budějovice, aby byla zákonem č. 5/1889 z. z., stanovena pro celé království České. Na něj navazovaly ve městech stavební řády (v některých větších městech existovaly již dříve), které stanovovaly základní charakter zástavby, především výšku domů nebo šířku ulic. Zřejmě v přímé návaznosti tak lze vidět v regionu od konce 19. století organizovanější rozvoj zástavby a související postupnou tvorbu regulačních či polohopisných plánů, které tvořily

⁵⁵⁰ V těchto plánech měla města harmonicky rozvržené části, které obyvatelům měly umožnit pohodlné bydlení i vykonávání ekonomické aktivity. Soria y Mata tak např. navrhl koncepci „lineárního města, Ebenezer Howard zase „zahradní město“. Tony Garnier pak vytvořil komplexní plán, zaměřený na efektivní využití produkčních komplexů – tzv. průmyslové město.

⁵⁵¹ Např. srov. SOKA Kolín, f. Antonín Hlaváček, bez inv. č., dotazník LUSK, xerox. kopie.

⁵⁵² Popis územního rozvoje je založen především na dobových mapových podkladech. Nejvýznamnější z nich jsou již zveřejněny on-line: II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm. Tyto mapy byly vytvořeny v letech 1836-1852. Dále byly využity plány: III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: Tamtéž. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Plány III. vojenského mapování, pro Čechy vytvořené původně v letech 1877-1880, byly reambulovány za první republiky (pro sledovaný region v roce 1927). Náhledy map Stablního Katastru. In: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/. Pro rok 1938 (fotografováno 1. 7. 1938) jsou pak (mimo Úvaly) k dispozici letecké mapy jednotlivých sídel na: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html. Pro roky 1953-1954 jsou k dispozici rovněž letecké snímky sledovaného regionu, které vznikly v rámci projektu Kontaminovaná místa: Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 11. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>.

základní koncepci stavebního rozvoje jednotlivých větších sídel. Touto dobou se měnily také rezidenční návyky obyvatel, neboť se „rozevíraly nůžky“ mezi místem výkonu zaměstnání a místem bydliště. Bohaté městské vrstvy tak nejprve kolem poloviny 19. století opouštěly honosné městské domy, které přestaly plnit pro majitele reprezentativní funkci a stěhovaly se do moderních patrových domů. Právě od konce 19. století pak majetnější vrstvy začaly mířit do klidnějších částí města, kde si stavěly více či méně honosné vily.⁵⁵³

Uvedený trend byl sice přerušen první světovou válkou a následnými hospodářskými potížemi nové republiky, ale po stabilizaci situace na počátku 20. let pokračoval. Nicméně byl ještě mnohem intenzivnější.⁵⁵⁴ Především ve 20. letech totiž nastal všeobecný stavební boom, který byl kombinací státní podpory výstavby domů a bytů, hospodářského růstu a budovatelského étosu nového státu. Plošné rozšiřování bylo podpořeno rovněž rozvojem automobilismu, který umožňoval větší flexibilitu v dopravě. Nezanedbatelná byla rovněž potřeba nových veřejných budov. Pokročila také modernizace této zástavby, která se přes modernu a pokusy o rondokubismus dostala až k funkcionalismu, který v regionu šířil především proslulý architekt Jaroslav Fragner, a to ve spolupráci s ředitelem kolínské elektrárny ESSO ing. Václavem Budilem. Po nástupu Velké hospodářské krize a následných politických komplikací v 30. letech se však rozvoj měst výrazně zpomalil a předchozí investiční aktivita působila veřejným i soukromým subjektům značné finanční problémy.

Co se týče **venkova**, lze vysledovat dvě nestejně dlouhé fáze v jejich rozvoji. Od počátku 19. století až do agrární krize, která započala v 70. letech téhož století, procházely venkovské oblasti relativním hospodářským vzestupem, za kterým stála, mimo rozvoje řemeslné výroby, také zvyšující se poptávka po zemědělských produktech, která vyvrcholila řepnou konjunkturou během v 60. a na počátku 70. let 19. století. V zemědělsky převážně úrodném regionu se tento rozmach projevuje nákladnými přestavbami hospodářských usedlostí a stavbou honosných zděných domů.⁵⁵⁵

Od počátku zemědělské krize byly zdůrazňovány rozdíly ve vývoji odlišně lokalizovaných sídel. Vesnická sídla v úrodných částech regionu s čistě zemědělským zaměřením a bez přímého napojení na železnici většinou stagnovala či mírně upadala, ale

⁵⁵³ Pro Kolín k tomuto procesu naoř. SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez i. č., Protokol obecního zastupitelstva 1898-1904, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 9. 4. 1904, s. 497; Tamtéž, Protokol obecního zastupitelstva 1904-1909, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 3. 5. 1907, s. 295-296;

⁵⁵⁴ V obecném vývoji měst během první republiky např. srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 69-78.

⁵⁵⁵ K vývoji vesnických sídel a typů domů srov. POHL, J., *Typy vesnických sídel v Čechách*. In: *Národopisný věstník československý 27-28, 1934-1935*, s. 5-55; VONDRUŠKOVÁ, Alena a VONDRUŠKA, Vlastimil, *Průvodce českou historií. Vesnice*, Praha: Vyšehrad, 2014.

pokud měla v blízkosti větší průmyslové sídlo, populačně i územně se dokonce rozrůstala a dodávala do továren pracovní sílu („kovorolníci“). Nejhuře však dopadly obce v méně úrodných oblastech, kterou železnice minula. Takové byly především obce v okrese Kostelec nad Černými lesy a částečně rovněž v okrese Kouřim. Plně na ně dolehl tzv. útěk z venkova, který způsoboval jejich úpadek. Zastavit tento negativní trend se podařilo jen využitím specifické cesty rozvoje, jako tomu bylo v případě Jevan, které začaly profitovat z turistického ruchu. Problematický vývoj venkovských sídel pak v menší intenzitě pokračoval i v prvních desetiletích 20. století, i když především ve 20. letech let je vidět určitý rozvoj, podpořený pokrokem automobilismu (např. autobusové spoje), elektrifikací, aj.

V souvislosti s typy vesnických sídel se region vyznačuje značnou rozmanitostí. Nalézají se zde ortogonální i neortogonální návěsní lokace. Naopak absentují lánové vsi, nicméně severně od Peček, tedy již mimo sledovaný region, byly založeny čtyři novověké lánové vsi, „Lhoty“ postavené na nově zúrodněné půdě. Absentují rovněž vsi novodobé. Větší ortogonální vsi typu návěsního čtyřhranného jsou časté v úrodnější severní části regionu. Z neortogonálních jsou v okolí Vídeňské silnice silně zastoupeny návěsní nepravidelné vsi. Z nelokačních vsí jsou pak ve střední části oblasti častější ulicové vsi a mezi Kolínem a Kouřimí rovněž vesnice nevyhraněné. V okolí Vídeňské silnice a rovněž na západní a východní části regionu jsou zastoupeny i malé návěsní vsi. Původní jasné vazby v zástavbě se však začaly rozvolňovat a zastavěná plocha se rozšiřovala do doposud hospodářsky využívaného okolí. Nicméně z prostorového hlediska se vesnice spíše jen rozšiřovaly podél stávajících hlavních dopravních tras (to byl i případ Chotouně či Ratboře), v případě obcí napojených na významnou železnici se zástavba z velké části nasměrovala ke staničním budovám (např. Velim se výrazně zahnila směrem k severovýchodu). Přesto lze nalézt v některých rozvíjejících se obcích odlišné trendy, a to např. v Jevanech, ve kterých se rezidenční vily od počátku 20. století stavěly v nových ulicích v rámci klidné lokality zdejší rybníční soustavy, nebo částečně v Poříčanech, u výstavby severně od nádraží.⁵⁵⁶

Samotná podoba vesnic pak byla přímo ovlivněna blízkostí Prahy a tím, že v jejím okolí řadu dvorů vlastnili bohaté pražské elity, které si už v době baroka budovaly zděné statky, jež jim stavěli stavitelé a zedníci z městského prostředí. To pomohlo kulturní difuzi barokního stylu, která zde proběhla dříve než např. v jižních Čechách. Z okolí Prahy se do

⁵⁵⁶ Územní rozvoj vesnic viz např. II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm; III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: Tamtéž. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Náhledy map Stablního Katastru. In: [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/; *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html.

sledovaného regionu dostala móda zděných stavení už od přelomu 18. a 19. století a v průběhu 19. století vytlačila (především v úrodnějších částech) komorové roubené domy omazávané lepenicí (či bílené), s kabřincem ve štítu a polovalbou. Domy však většinou zůstávaly přízemní, což bylo pro oblast Polabí s okolím typické. Nové domy se mimo kamene stavěly z nepálených i pálených cihel. Novinkou byly rovněž sušárny ovoce, které reagovaly na jeho vyšší produkci, přičemž standardem bylo obklopení vesnic prstencem sadů a zahrad.⁵⁵⁷ S končícím 19. stoletím lze sledovat vyšší propojení s městskými stavitelskými trendy, což se projevilo mimo jiné i budováním městských typů domů - např. v Jevanech (letní sídla Pražanů) nebo v Poříčanech („Vila Poříčany“). Tento trend nabyl na intenzitě po vzniku Československa, většinou v bohatší severní části regionu. Příkladem může být Kratochvílova vila v Bylanech nebo vila ve Lstiboři.⁵⁵⁸

Tab. 22: Růst počtu domů dle okresu⁵⁵⁹

Rok	Soudní okres				Celkem
	Český Brod	Kostelec nad Černými lesy	Kolín	Kouřim	
1880	3 203	2 740	4 015	3 727	13 685
1930	7 015	3 699	8 122	5 785	24 621
Změna v %	119	35	102,3	55,2	79,9

Zdroj: *Podrobný seznam míst v Čechách, 1885; Statistický lexikon obcí v Zemi české, 1934.*

V rámci konkrétní analýzy sledovaného regionu na výše uvedených porovnatelných datech ze sčítání z let 1880 a 1930 lze získat řadu zajímavých informací. V uvedeném přehledu, který je postaven na porovnání počtu domů u soudních okresů, však opět nejsou z důvodu jiné správní příslušnosti uvedeny Pečky. Údaje za ně budou uvedeny v přehledu vybraných sídel. Jednou z nejzajímavějších informací je porovnání výstavby a demografického vývoje. Přestože za uvedené roky přibylo v regionu jen necelých 15 % obyvatel, počet nových budov se zvýšil o 4/5. Rychlý růst zástavby se samozřejmě koncentroval v úspěšnějších okresech Kolín a Český Brod, kde se ale počet obyvatel zvýšil

⁵⁵⁷ Srov. MENCL, Václav, *Lidová architektura v Československu*, Praha: Academia, 1980.

⁵⁵⁸ K jednotlivým stavením viz: ŠULC, Roman, *Venkovské domy*. In. *Kolínsko* [on-line]. Cesty a památky [cit. 16. 12. 2017]. Dostupné z: <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/venkovske-domy>.

⁵⁵⁹ Také v této části práce je jako finální rok pro porovnání vývoje uveden rok 1930. Navzdory válečným a poválečným událostem však lze, vzhledem k charakteru sledovaného záměru, alespoň pro informaci v některých případech uvést pro porovnání i stav k roku 1950.

o necelou 1/3, zatímco počet budov se více než zdvojnásobil. Na růstu se samozřejmě podílely i podnikatelské objekty továren, skladů aj., ale radikálně vzrostl i poměr mezi obyvateli a rezidenčními budovami. To se dobře ukázalo i na méně úspěšných okresech Kostelec nad Černými lesy a Kouřim, v nich počet obyvatel klesal, ale počet domů se přesto výrazně zvýšil. V Kouřimi se při asi 3 % poklesu obyvatel zvýšil počet domů o více než polovinu a v Kostelci nad Černými lesy za tu dobu ubylo 15 % obyvatel, ale domů přibýlo téměř o třetinu.

Lze tedy konstatovat, že se kvalita bydlení výrazně zvýšila napříč regionem, neboť průměrný počet obyvatel na jeden dům klesl z 8 na 5. Nejvíce se kvalita bydlení paradoxně zvýšila v kouřimském a kosteleckém okrese, neboť průměrný počet obyvatel na jeden dům tam klesl z 8 na 5, respektive ze 7 na 4. Podobně se zvýšila kvalita také v okrese Český Brod, neboť z cca 8 a půl obyvatele na dům klesl jejich počet na 5. Přitom se zde rychlost nové výstavby potýkala s vyšším růstem obyvatelstva. Horší byla situace v okrese Kolín, neboť se počet obyvatel jednoho domu zmenšil z 9 pouze na 6.

Tab. 23: Počet domů ve vybraných městech a obcích v letech 1869-1930

Sídlo	Počet domů v příslušných letech						
	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930
Pražská aglomerace	10 947	13 261	15 430	18 835	22 466	25 550	46 654
Kutná Hora	1 229	1 253	1 290	1 401	1 604	1 824	2 282
Nový Bydžov	838	948	1 025	1 144	1 347	1 397	1 586
Čáslav	422	468	556	635	705	806	1 046
Poděbrady	566	646	683	772	986	1 143	1 665
Chlumeck nad Cidlinou	454	494	478	510	706	776	949
Lysá nad Labem	598	668	705	771	950	1 023	1 571
Nymburk	403	480	529	698	966	1 126	1 640
Sadská	425	435	452	448	509	565	740
Kolín	745	874	1 085	1 318	1 565	1 805	2 748
Kostelec nad Černými lesy	474	488	505	511	516	541	707
Kouřim	344	372	390	408	431	449	502
Český Brod	322	367	398	435	509	648	1 071
Úvaly	89	97	109	133	244	335	726
Pečky	226	293	367	447	547	608	854

Poznámka: Počty domů jsou z důvodu porovnatelnosti jednotlivých obcí s odlišným vývojem v průběhu dlouhé časové řady uvedeny v územním rozsahu obce z roku 2005.

Zdroj: RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora.

Tab. 24: Změna počtu domů ve vybraných městech a obcích v letech 1869-1930 v %

Město	Růst počtu domů v %					
	1869-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910	1910-1921	1921-1930
Pražská aglomerace	23,1	16,4	22,1	19,3	13,7	82,6
Kutná Hora	2	3	8,6	14,5	13,7	25,1
Nový Bydžov	13,1	8,1	11,6	17,8	3,7	13,5
Čáslav	10,9	18,8	14,2	11	14,3	29,8
Poděbrady	14,1	5,7	5,7	27,7	15,9	45,7
Chlumeck nad Cidlinou	8,8	-3,2	6,7	38,4	9,9	22,3
Lysá nad Labem	11,7	5,5	9,4	23,2	7,7	53,6
Nymburk	19,1	10,2	32	38,4	16,6	45,7
Sadská	2,4	3,9	-0,9	13,6	11	31
Kolín	17,3	24,1	21,5	18,7	15,3	52,2
Kostelec nad Černými lesy	3	3,5	1,2	1	4,9	30,7
Kouřim	8,1	4,8	4,6	5,6	4,2	11,8
Český Brod	14	8,5	9,3	17	27,3	65,3
Úvaly	9	12,4	22	83,5	37,3	116,7
Pečky	29,7	25,3	21,8	22,4	11,2	40,5
Velim	16,9	14,4	11,8	27,8	12,1	16,3
Chotouň	17,8	1,9	22,2	-1,5	6,2	31,9
Jevany	36,7	9,8	-4,4	41,9	1,6	61,3
Ratboř	2,3	6,5	9,8	0	12,2	54,5

Poznámka: Počty domů jsou z důvodu porovnatelnosti jednotlivých obcí s odlišným vývojem v průběhu dlouhé časové řady uvedeny v územním rozsahu obce z roku 2005.

Zdroj: RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora.

Při porovnání větších sídel v širším regionu Prahy, opět dle porovnatelného počtu domů bez ohledu na jejich charakter, jsou patrné některé vývojové trendy (viz tabulka výše). V pražské aglomeraci se v letech 1869 až 1930 zvýšil počet domů více než čtyřnásobně. To z ostatních měst nedokázalo žádné. Výjimku tvoří městys Úvaly, který především kvůli rychlému růstu od počátku 20. století zvládl zvýšit počet budov ve svém katastru dokonce sedminásobně. Nejvíce se tomu přiblížil Kolín a Nymburk, jejichž zástavba se zvýšila asi čtyřnásobně. V závěsu byly Český Brod, Lysá nad Labem, Poděbrady a rovněž Pečky s přibližně trojnásobným růstem. V méně úspěšných městech s pomalým růstem či stagnací

(Kutná Hora, Čáslav, Nový Bydžov, Chlumeck nad Cidlinou, Sadská) se zvýšil počet domů asi dvojnásobně. Podobný růst vidíme také v industrializující se obci Velim. Kostelec nad Černými lesy a Kouřim však nedosahovaly ani této intenzity růstu a zaznamenaly přírůstek zástavby jen poloviční. Ukazuje to na hloubku problému, kterým obě města čelila.

Dalším trendem je rozdílný růst v jednotlivých obdobích, který je podmíněn konkrétními podmínkami příslušných sídel, nastíněnými již v kapitole o demografickém vývoji. Logické jsou podobné poklesy růstu během krizových období 70. let 19. století nebo v 2. dekádě století následujícího, přerušené první světovou válkou. Avšak prakticky všechna sídla spojuje bezprecedentní nárůst zástavby během 20. let 20. století. Toto období je skutečně dobou ohromného územního rozvoje, který však byl zásadně zpomalen v následujícím krizovém desetiletí. Až na Velim, Nový Bydžov a Chlumeck nad Cidlinou všechna uvedená sídla rostla nejvíce ve své historii, a to dokonce i dosud stagnující Sadská, Kouřim, nebo Kostelec nad Černými lesy, který i díky rozvoji automobilové dopravy a turistického ruchu zaznamenal téměř třetinový růst. Nejvíce opět rostla pražská aglomerace, jejíž počet domů se zvýšil o 4/5 a Úvaly, které tento počet během jednoho desetiletí dokonce více než zdvojnásobily. Není divu, že řada sídel v následujícím krizovém období pocítila těžko zvladatelné finanční problémy z překotného růstu a potřebných investic do infrastruktury a nákladných projektů veřejných staveb. Některá města, např. Kolín, tak skončila pod nucenou správou státu.

Tab. 25: Počet domů ve vybraných sídlech regionu dle dobového rozsahu

Sídlo	Počet domů dle příslušných let						
	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930
Kolín	590	705	910	1 116	1 317	1 508	2 324
Kostelec nad Černými lesy	412	420	434	437	442	465	629
Kouřim	344	372	390	408	431	449	502
Český Brod	269	307	331	363	422	546	866
Úvaly	89	97	109	133	244	335	726
Pečky	153	203	271	340	423	482	694
Velim	125	156	181	202	279	316	377
Chotouň	45	53	54	66	65	69	91
Jevany	30	41	45	43	61	62	100
Ratboř	27	27	29	35	37	45	94

Poznámka: Počty domů jsou uvedeny dle dobového rozsahu obce.

Zdroj: *Podrobný seznam míst v Čechách*, 1885; *Statistický lexikon obcí v Zemi české*, 1934; RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora.

Tab. 26: Růst počtu domů ve vybraných sídlech regionu dle dobového rozsahu

Sídlo	Změna mezi uvedenými roky v %						
	1869-1880	1880-1890	1890-1900	1900-1910	1910-1921	1921-1930	1869-1930
Kolín	19,5	29,1	22,6	18	14,5	54,1	293,8
Kostelec nad Černými lesy	1,9	3,3	0,7	1,1	5,2	35,3	52,7
Kouřim	8,1	4,8	4,6	5,6	4,2	11,8	45,9
Český Brod	14,1	7,8	9,7	16,3	29,4	58,6	221,9
Úvaly	9	12,4	22	83,5	45,5	116,7	715,7
Pečky	32,7	33,5	25,5	24,4	14	44	353,6
Velim	24,8	16	11,6	38,1	13,3	19,3	201,6
Chotouň	17,8	1,9	22,2	-1,5	6,2	31,9	102,2
Jevany	36,7	9,8	-4,4	41,9	1,6	61,3	233,3
Ratboř	0	7,4	20,7	5,7	21,6	108,9	248,2

Poznámka: Počty domů jsou uvedeny dle dobového rozsahu obce.

Zdroj: *Podrobný seznam míst v Čechách*, 1885; *Statistický lexikon obcí v Zemi české*, 1934; RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006; Vlastní výpočty autora.

Při zaměření pouze na vývoj sledovaného regionu a proměny jeho sídelní struktury, a to na základě údajů počtu domů z dobového rozsahu jednotlivých obcí, uvedených v tabulce výše, je na první pohled zajímavé zjištění o mnohem menším rozdílu počtu domů u jednotlivých měst, než by tomu napovídala rozdíl v počtu obyvatel. K roku 1869, kdy měl asi trojnásobek obyvatel než Kostelec nad Černými lesy, Kouřim i Český Brod, tak měl Kolín vůči prvnímu z těchto měst jen o necelou polovinu více domů, vůči druhému pak o 2/3 více. Český Brod, který byl o něco lidnatější než Kouřim a Kostelec nad Černými lesy, jich měl vůči Kolínu asi poloviční počet. V Kolíně zřejmě počet domů v tomto období snižovaly jak stále nadprůměrně zalidněná židovská čtvrť, tak také počátek masového stěhování obyvatel širšího regionu za pracovními možnostmi. **Kostelec nad Černými lesy**, který do poloviny 19. století plnil pro ostatní obce správní funkci v rámci lichtenštejnského panství, měl přirozeně více domů než ostatní města, zvláště když jeho přírůstek obyvatel byl jen malý. Malý přírůstek se podepsal také na poměru počtu domů vůči počtu rezidentů v **Kouřimi**. Růst zástavby pak až do vzniku první republiky probíhal v obou případech jen v jednotkách procent. V dostupných údajích během 20. let se už každé z těchto měst vydalo odlišným směrem. Kouřim během výše uvedeného stavebního boomu zvýšila, při více než desetiprocentním poklesu obyvatelstva, počet domů o asi 12 %, avšak Kostelec nad Černými lesy ve stejném

období rostl o více než třetinu při čtyřprocentním populačním přírůstkem. Na rozdíl od dopravně odříznuté Kouřimi totiž již začal využívat své určité atraktivitu pro cestovní ruch, kde mohl i při absenci železnice kombinovat svou polohu na státní silnici v době rozvíjejícího se automobilismu, zalesněné okolí, absenci větších továren a relativní blízkost Prahy.

S **Kolínem**, tedy největším městem středního Polabí, je z regionálních měst nejvíce srovnatelný **Český Brod**, který s ním měl rovněž, s výjimkou let 1880-1900 (Český Brod tehdy rostl výrazně pomaleji, což „doháněl“ ve 20. letech), podobný populační růst. Pokud tento populační růst srovnáme s vývojem zástavby, tak je zřejmé, že zástavba Českého Brodu rostla v letech 1869-1880 asi o čtvrtinu pomaleji, přičemž další dvě dekády rostla asi čtyřikrát, respektive dvakrát pomaleji než ta kolínská. Od počátku 20. století přírůstek počtu domů obě města dorovnala, aby v jeho druhé dekádě rostl Český Brod dvakrát rychleji a ve 20. letech, v době všeobecného stavebního rozmachu, Kolín stále ještě o několik procent předčil. Za tímto vývojem lze nalézt jak odraz hospodářského vývoje obou měst, tak i blízkost Prahy. Jednostranný potravinářský průmysl a neexistence železničního uzlu zřejmě vedly v krizových letech k většímu oslabení přílivu obyvatel z agrárního okolí zázemí města, neboť si pro migraci zřejmě vybírali spíše jiné, tehdy úspěšnější cíle v čele s Prahou. Vzhledem k většímu počtu domů ve městě na obyvatele, než v Kolíně, tak pro menší počet nově příchozích nebylo třeba stavět tolik nových domů. Situace se změnila během druhé vlny industrializace na přelomu 19. a 20. století a následně ve 20. letech, kdy se Kolín opět stává atraktivnější migrační destinací pro své okolí.

Pečky, které měly polovinu sledované doby status městysu a rovněž městys Úvaly vzhledem k odlišnému hospodářskému charakteru rostly naprosto odlišně. **Úvaly**, na počátku s necelými 90 domy (více měla i obec Velim), každé další desetiletí zvyšovaly svůj přírůstek. Takže devítiprocentní stavební růst v letech 1869-1880 byl ještě srovnatelný se stagnující Kouřimí, avšak v letech 1890-1900 již přesáhl 20 % a vyrovnal se např. Kolínu. To byl ovšem jen začátek a po roce 1900 následoval nevídaný růst, vedený především rozvojem rezidenční zástavby díky atraktivnímu prostředí, kvalitní dopravě a blízkosti pražské aglomerace. Během 30 let se, navzdory problematickému období první světové války a následných hospodářských potíží, počet domů v Úvalech zvýšil více než pětikrát, což vzhledem k charakteru zástavby ukazuje na rychle rostoucí funkční propojení s Prahou. **Pečky** se pohybovaly po odlišné spirále vývoje. Růst počtu obyvatel až do roku 1890 přesahoval 40 % a růst zástavby za ním daleko nezaostával. Do roku 1910 se pak přírůstek obyvatel pohyboval okolo 20 %, aby v následujícím desetiletí rychle poklesl. Růst obyvatelstva se zastavil a následně rostl asi jen o 5 %, zatímco počet domů klesl na 14 %, ale v další dekádě se i díky ambicím Peček

vzhledem k zisku statusu a charakteru města zvýšil o více než 40 %, což se výrazně projevilo na kvalitě bydlení.

Velim zažila menší výkyvy než Pečky, i když její rychlý třicetiprocentní růst, tažený rozvojem potravinářského průmyslu, trval jen do konce 70. let 19. století. Následně prožívala populační růst pouze okolo 10 %, který se mezi roky 1910 a 1930 snížil na naprosté minimum, přičemž růst zástavby nejprve zaostával. Po roce 1900 se pak zrychlil až na čtyřicetiprocentní růst a dynamicky tento hendikep dorovnával i v dalších dekádách. Poslední vybranou obcí s průmyslovým závodem je **Ratboř**. Obec závislá na jednom cukrovaru byla plně závislá na jeho vývoji, což se projevovalo i v populačním přírůstku a částečně v rozvoji zástavby. Počet domů tak během krizových 70. let 19. století stagnoval, ale postupně rostl až k více než 20 % v letech 1890-1900. Následující dekádu sice obec zaznamenala další pokles, ten byl ale jen dočasný. Ve 20. letech 20. století pak obec zažila při hospodářském vzestupu a pod vedením rodiny Mandelíků až dvojnásobný růst zástavby. Malá obec tak tehdy v počtu domů přeskočila např. zemědělskou ves Chotouň.

Ostatně **Chotouň**, jako zástupce plně agrární vesnice, zažívala za Rakouska-Uherska složité období, kdy se střídala období malého růstu populačního i stavebního (1869-1880, 1890-1900) s populačním poklesem a stagnací výstavby. V letech 1910-1921 se pak navzdory populačnímu poklesu, zapříčiněnému i ztrátami za první světové války, stavbě nových domů dařilo (asi 6%) a v následujícím desetiletí pak obec zažila sedmiprocentní růst obyvatel a dokonce 32 % růst zástavby. Lze tedy dovodit, že i čistě zemědělské vsi mohly svůj rozvoj po úpadku za dlouhodobé zemědělské krize stabilizovat a během první republiky zažít i určitý rozvoj. K tomu ostatně zřejmě přispěla i všeobecná elektrifikace, která ve většině vesnic proběhla ve 20. letech 20. století.

Posledním vybraným sídlem je vesnice **Jevany**, původně dopravně odříznuté sídlo v méně úrodné oblasti. Tento typ vesnice sice zažíval mezi roky 1869-1880 sice malý, asi pětiprocentní, růst populační, avšak přírůstek nových staveb přesáhl 1/3. To je počet přesahující přírůstek zástavby průmyslových Peček a dokládá, že tehdy končící relativní rozvoj venkova se neomezoval jen na neúrodnější oblasti. V dalších letech ale propukla naplno agrární krize a přírůstek nových staveb klesl na desetinu, zatímco počet obyvatel poklesl o 1/7. V posledním desetiletí 19. století se přírůstek domů i lidí sblížil, neboť stav obyvatel se téměř nezměnil a staveb dokonce mírně ubylo. Kromě stabilizace hospodářských poměrů se již začal projevovat turistický ruch, jehož dopady lze naplno vysledovat u třináctiprocentního přírůstku obyvatel a čtyřicetiprocentního přírůstku nových domů v letech 1900-1910, kdy si zde majetnější Pražané začali stavět letní sídla městského typu, což

se po logické stagnaci v druhém desetiletí 20. století naplno rozvinulo ve 20. letech. Tehdy více než čtyřicetiprocentní růst obyvatelstva a šedesátiprocentní růst nových domů podpořil rozvoj automobilismu, elektrifikace i zřízení podniku na léčiva s navazující potřebou pracovních sil.

Jevany tak spolu s Úvaly a od vzniku první republiky také částečně s Kostelcem nad Černými lesy ukazují, že obrácení západní části regionu k Praze a příchod množství obyvatel s napojením na Prahu měl své jasné vyjádření v územním rozvoji těchto sídel. Je jím dynamická výstavba rezidenčních čtvrtí pro majetnější pražské měšťany a s tím související rozvoj infrastruktury. Rychlost této výstavby dosáhla svého vrcholu právě v letech 1900-1910, kdy se Úvaly a Jevany staly nejrychleji rostoucími sídly regionu, přičemž předstihly úspěšné průmyslové obce. To se opakovalo i v letech 1921-1930, kdy se mezi ně vklínila jen Ratboř, neboť zdejší hospodářská elita rodiny Mandelíků právě zažívala zlaté období. Rozvoj rezidenční zástavby obyvatel metropole se tak ukázal zřejmě nejúspěšnějším receptem na růst obce ve sledovaném regionu.

13.2 Vybrané příklady urbanistického vývoje významných sídel v letech 1850 - 1938

13.2.1 Český Brod

Český Brod leží v mírně zvlněné pahorkatině jižně od Polabské nížiny. Jihozápadně od historického centra protéká Šembera a samotné město leží nad touto říčkou na nevysoké terase. Na pravém břehu Šembery je pak příkřejší stoupání, přičemž v minulosti zde byly postaveny zemědělské dvorce Chouranice a Chodotín. Jižně od města protéká Šembera ostře řezaným údolím. Lokace historického města, obklopená gotickými hradbami se třemi branami, kopírovala severní tok Šembery a ve středověku jej tvořilo jen značně velké náměstí. Hlavní městskou osou původně byly ulice, které ústily jihozápadně ve směru na Tismice, Škvorec a Prahu a severovýchodně na Sadskou a dále až do Poděbrad. Na významu nabývala také třetí a poslední komunikace ve směru na Kouřim a Kolín, vycházející z jihovýchodního cípu města a pokračující na pravý břeh Šembery. Ostatní kouty a strany náměstí byly slepé. Na jihovýchodní části náměstí byl v prostoru situován také kostel sv. Gotharda, přičemž severně od něj přibyla v 16. století nová zvonice. Naproti kostelu byl ve východní frontě domů na náměstí zbudován špitál s kostelem sv. Máří Magdaleny, na severní části náměstí pak ležela původní biskupská tvrz, později přebudovaná na měšťanský pivovar. Hmota

velkého náměstí byla již ve 14. století rozčleněna skupinou kupeckých domů a západně od kostela sv. Gotharda byla postavena také původně gotická radnice. Jižně od města byl roku 1560 při Šembeře postaven kostel Nejsvětější trojice se hřbitovem. Historické město doplňovala ve směrech hlavních silnic tři předměstí, tedy Kouřimské, Liblické a největší z nich bylo Pražské předměstí (kde vznikla uliční síť i mimo hlavní silnici), které muselo po třicetileté válce změnit svou sídelní strukturu, neboť byla pražská silnice ve směru na Tismice nahrazena silnicí ve směru na Úvaly.⁵⁶⁰

Vzhledem k velmi exponované poloze nabyla zkáza za třicetileté války takového rozsahu, že původní lidnatosti dosáhl Český Brod až v 19. století, kdy se tato poloha ukázala naopak jako výhodná v rámci změn vyvolaných modernizačními procesy. Počet domů mezi roky 1654 a 1843 stoupl jen ze 161 na 199.⁵⁶¹ K výhodné poloze na státní Vídeňské silnici přibyla, díky dobře dostupné poloze města, především železnice, která město napojila na významnou trať Olomouc – Praha v roce 1845. Nová dráha procházela severně od historického města a přerušila tak dosavadní silnici ve směru na Sadskou a Poděbrady. V místech přerušení pak vzniklo železniční nádraží. Z původní silnice zůstala jen odbočka na Kounice a nově se jezdilo po jižní straně železnice směrem na Liblice, kde se teprve po zabočení severním směrem napojovala silnice na původní trasu ve směru na Sadskou a Poděbrady. Komunikace na severní straně železnice naproti nádraží vznikla až ve 30. letech 20. století a s ní tak byla v nové podobě obnovena trasa původní silnice.

Zmizela většina hradeb, přičemž se jejich zbytky staly od konce 19. století součástí nové zástavby. Sice po jejich obvodu vznikla zmíněná okružní silnice, ale vzhledem k malé šíři, dané jejich ještě gotickým původem, rozebrání hradeb neskýtalo v zastavěných oblastech větší rozvojový potenciál. Výjimkou byla severní část, ke které kvůli chybějící komunikaci nepřiléhala žádná zástavba. Na počátku 80. let 19. století však byla v severozápadním cípu náměstí proražena nová Tyršova ulice, při níž vznikla nová budova sokolovny od brodských rodáků, architektů Jana Kouly a Antonína Balšánka z roku 1884 a ve stejný rok naproti ní vznikla i nová měšťanská škola.⁵⁶² Již předtím vznikla okolo hradeb okružní ulice. Na tuto ulici pak od konce 19. století navazovaly pravidelné bloky zástavby rodinných domů,

⁵⁶⁰ Mapové podklady a letecké snímky jednotlivých vybraných měst jsou uvedeny v příloze, na obrázcích č. 15-17, 25-27, 32-33, 36-38, 42-46. K historické zástavbě Českého Brodu např. viz: II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 2. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm; Náhledy map Stablního Katastru. In: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 8. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_hm/. Srov. KUČA, Karel, *Města aměstečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 1., A – G, Praha: Libri, 1996, s. 553-558.

⁵⁶¹ Srov. PALACKÝ, F., *Popis království Českého*, 1848.

⁵⁶² Okres českobrodský. In: *Šedesát let československé samosprávy*, 1925, s. 411.

především v severní části města. Na této ulici byla v letech 1902-1905 vybudována nová okresní nemocnice.⁵⁶³ Zástavba se ale rozšířila také na severní straně železnice, směrem na Kounice. Nutno dodat, že na jednotlivých předměstích byly k parcelaci tradičně využity nejprve velké plochy zahrad jednotlivých domů. Na pravém břehu Šembery se nezformovala soustředěná městská zástavba, naopak byla volnější a pouze uličního typu. Na vyvýšenině Malechov vznikl roku 1898 nový městský hřbitov, doplněný roku 1927 kolumbáři.⁵⁶⁴

Během 2. poloviny 19. století se rychle rozšiřoval počet domů (s výjimkou hospodářského ochlazení v 70. a 80. letech 19. století), takže mezi roky 1843 a 1921 se jejich počet zvýšil ze 199 na 546 (součástí města se roku 1854 staly Chouranice), za první republiky pak nastal další rychlý růst, takže již roku 1930 mělo město 866 domů a v roce 1950 je pak uvedeno 1 099 domů.⁵⁶⁵ Hlavní osou městského života zůstávalo náměstí (s parkovou úpravou okolo kostela sv. Gotharda a historické radnice) s ulicí Tyršovou a důležitá funkce připadla ulici spojující náměstí a nádraží, které zde bylo postaveno vcelku blízko historickému městu a mohla tak zde vzniknout lokální obdoba klasické Bahnhofstrasse. Zde proto vznikala velká část nejdůležitějších staveb. Už v roce 1863 byla na severní části náměstí na č.p. 19 postavena nová hlavní škola. V severozápadním cípu náměstí přibyla nová budova Občanské záložny z let 1897-1898, roku 1900 byla v západní frontě domů vybudována nová budova Okresní hospodářské záložny. V roce 1874 vznikla novorenesanční budova nového nádraží, která pak byla nahrazena v letech 1928-1929 moderní a unikátní budovou od Františka Kouly, inspirovanou rondokubismem.⁵⁶⁶ V roce 1920 bylo ve městě založeno Sokolem první kino,⁵⁶⁷ ale proslulá funkcionalistická budova u nádraží vznikla až po konci sledovaného období, v letech 1939-1940.

Mimo hlavní městské korzo vznikaly až do konce Habsburské monarchie výstavné budovy spíše ojediněle. Situace se změnila během první republiky, kdy např. u tradičního hostince U Černého koně za hradbami při silnici na Přistoupim a Kouřim přibyla přístavba kulturního Lidového domu v roce 1924 a především v letech 1927-1931 vzniklo v Žitomířské

⁵⁶³ Okres českokobrodský. In: *Šedesát let československé samosprávy*, 1925, s. 410-411.

⁵⁶⁴ K vývoji zástavby během sledovaného období viz: III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 6. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Český Brod. In: *Archív leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html; Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 11. 12. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>. K jednotlivým stavbám rovněž srov. ŠULC, Roman, Český Brod. In: *Kolínsko* [on-line]. Cesty a památky [cit. 16. 12. 2017]. Dostupné z: <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/cesky-brod>.

⁵⁶⁵ RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006.

⁵⁶⁶ SOKA Kolín, f. Rodinný archiv Koulů, neuspoř., Project für die Adaptirung des Aufnahms „gebäudes in Böhm. Brod“.

⁵⁶⁷ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928, s. 182.

ulici č.p. 761 ve směru na Štolmíř po dlouhé přípravě Podlipanské muzeum podle návrhu Antonína Balšánka.⁵⁶⁸ Ještě dříve, v letech 1921-1924, byla východně od parcely budoucího Podlipanského muzea postavena budova gymnázia. V Žitomířské ulici pak také vznikla modernistická budova okresní nemocenské pojišťovny a město rovněž postavilo Masarykovy jubilejní měšťanské školy.⁵⁶⁹ Žitomířská ulice tak, spolu s komplexem nemocnice při silnici na Rostoklaty, vytvořila vidlicovitý prostor reprezentativních městských budov při severozápadním okraji Pražského předměstí. Na jižním okraji města pak místní Sokol otevřel roku 1938 koupaliště.⁵⁷⁰

Nelze zapomenout na symbolické obsazování městského prostoru novým uměním, přičemž Český Brod i díky své silné roli v historické paměti budoval husitské památníky již před první světovou válkou. V letech 1908-1910 totiž před budovou Občanské záložny vznikl secesní Památník Prokopa Holého od Karla Opatrného, který doplňoval barokní sousoší sv. Rodiny v jihozápadním cípu náměstí.⁵⁷¹ Za první republiky pak v roce 1920 následoval památník Mistra Jana Husa u Šembery naproti novému pivovaru, kde již roku 1899 vznikl další malý městský park, přičemž v roce 1934 byla Šembera regulována a o rok později zde vznikla i nová promenádní cesta.⁵⁷² Určitá aglomerace Českého Brodu vznikala v Liblicích (1869 – 244 obyvatel, 1930 – 813 obyvatel) a ve Štolmíři (1869 – 330 obyvatel, 1930 – 609 obyvatel). Ostatně v blízkosti Liblic byla v letech 1930-1931 postavena rozhlasová vysílací stanice a její dominantou byla budova rolnické školy z let 1923-1926. Avšak ve sledovaném období nebyly tyto obce k Českému Brodu administrativně připojeny.⁵⁷³

Na změny vazeb v osídlení reagovaly nové průmyslové podniky. Již v roce 1838 vznikl v nedalekých Liblicích lichtenštejnský cukrovar. V roce 1884 vznikl na jih od historického centra při Šembeře nový pivovar, další továrna na hospodářské stroje vznikla v severní části Pražského předměstí (od roku 1938 adaptována na výrobu fotografických desek), ale hlavní průmyslovou zónou byla oblast nedaleko nádraží. Jižně od nádraží vznikl už roku 1868 velký areál cukrovaru, v roce 1899 pak blíže k městu vznikla Klímova pila a přímo u jižní části trati byly v letech 1907 a 1923 postaveny skladiště a silo. Další podniky

⁵⁶⁸ Srov. *Národní listy*, roč. LXI, č. 54, 23. 2. 1921, s. 4.

⁵⁶⁹ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928, s. 205-207; Tamtéž, Pamětní kniha 1929-1938, s. 84-85; Okres českobrodský. In: *Šedesát let československé samosprávy*, 1925, s. 411-412.

⁵⁷⁰ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 295. Pro stavební vývoj města srov. Tamtéž, Zastupitelstvo od 13. 5. 1903 do 23. 10. 1910; Tamtéž, Zastupitelstvo od 29. 9. 1923 do 2. 3. 1927.

⁵⁷¹ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 134-136.

⁵⁷² SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 164, 179-180, 266. Srov. SOKA Kolín, knihovna, PLUNDR, J. a kol., *Český Brod a okolí*, 1975.

⁵⁷³ K tomu došlo až v roce 1964.

se ale stavěly severně od železnice. V roce 1903 zde vznikla městská plynárna a v letech 1925-1926 továrna Karla Macháčka na plynová topidla.⁵⁷⁴

Souvislejší pás hradeb se dochoval v jihovýchodním cípu historického města. Do poloviny 19. století zmizela východní Liblická brána, v roce 1867 byla stržena západní Pražská brána a jako jediná se tak dochovala Kouřimská brána, kterou před zbořením chránila poloha na méně frekventované ulici a rozšíření vstupu. Od roku 1913 se pak již objevují snahy o ochranu zbytku hradebního pásu, díky čemuž se výše zmíněné památky dochovaly. Prostor vně hradeb pak prošel parkovou úpravou.⁵⁷⁵ I tak byla, navzdory četným projevům nesouhlasu, ještě v roce 1933 zbořena městem odprodaná bašta „Okrouhllice“ na školní zahradě, na jejímž místě byl postaven dům č.p. 225.⁵⁷⁶ Přes řadu stavebních zásahů, které setřely původní historický vzhled mnoha domů (a např. demolice domů u kostela sv. Gotharda), zánik většiny hradebního pásu a rychlý rozvoj města ve sledovaném období, však zůstala zachována řada památek a unikátní půdorys města.

13.2.2 Kostelec nad Černými lesy

Kostelec nad Černými lesy leží na vyvýšenině, při jejíž severní straně jsou tři prudké úžlabiny, které následně dohromady vytváří Jalový potok, jeden z přítoků Šembery.⁵⁷⁷ Na východní straně města se tyčí areál zámku s kostelem sv. Vojtěcha, severovýchodně od něj pak v letech 1836-1837 vznikl velký lichtenštejnský pivovar, a to při silnici na Český Brod. Směrem od něj blíže k městu stály hospodářské budovy a naproti němu vyrostla roku 1888 malá továrnička na draslo, pozdější (od 1904) sídlo hrnčířské továrny Aloise Vondráčka. Samotná silnice byla v letech 1818-1830 vybudována jako spojnice mezi Vídeňskou a Kutnohorskou silnicí (která procházela městem z jihovýchodní a jihozápadní strany přes hlavní náměstí),⁵⁷⁸ přičemž nahrazovala starší komunikaci, vycházející ze severní strany náměstí. Toto náměstí, které se zformovalo během rychlého růstu města od 2. poloviny 18. do 1. poloviny 19. století (z 36 domů v roce 1757 na 274 domů roku 1843), bylo vidlicovitého tvaru a jeho dominantou byl barokní kostel Andělů strážných, který ležel uprostřed náměstí.

⁵⁷⁴ *Naše hlasy*, roč. XXVIII, č. 41, 1908, s. 1; *Naše hlasy*, roč. XXXII, 1913, č. 47, s. 1; MIŠKOVSKÝ, J., *Českobrodské pivovarnictví*, 1913; *Naše hlasy*, roč. XLVI, č. 4, 1926, s. 3; SOKA Kolín, knihovna, PLUNDER, J. a kol., *Český Brod a okolí*, 1975, s. 23–24.

⁵⁷⁵ Srov. tamtéž.

⁵⁷⁶ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 130.

⁵⁷⁷ Historická zástavba viz: II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm; Náhledy map Stablního Katastru. In: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: [http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_htm/;](http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_htm/) KUČA, K., *Města a městečka*, díl 3., 1998, s. 83-88.

⁵⁷⁸ Část Kutnohorské silnice, vedoucí z jihozápadní strany na náměstí, se jmenovala „Pražská ulice“, část silnice vycházející jihovýchodně z náměstí pak „Kutnohorská ulice“.

Na náměstí byla reprezentativní barokní zástavba, severně od náměstí spíše domkářská. Na západním okraji zástavby stojí rovněž původně renesanční, později barokně přestavěný hřbitovní kostel sv. Jana Křtitele. Na jih od města pak vedla starší silnice na Stříbrnou Skalici. Do roku 1847 byl Kostelec nad Černými lesy, původně jen městečko, povýšen na město.

Vzhledem k absenci železnice však rozvoj města brzy skončil. Mezi roky 1843 a 1869 se sice ještě zástavba zvýšila na 412 domů,⁵⁷⁹ ale navzdory správní funkci nad vlastním soudním a samosprávným okresem i své roli v lichtenštejnském panství již město přímo upadalo, později alespoň „jen“ stagnovalo, až do první světové války. Mezi roky 1869 a 1921, v době všeobecné modernizace, tak ve městě přibylo jen 53 domů. Nové domy rostly na místech původních velkých zahrad či podle hlavních silnic. Na druhou stranu se tak zachoval historický ráz města, neboť se zástavba dochovala v intaktní podobě a část domů na náměstí si ponechala převážně barokní podobu z dob největšího rozmachu města. Větším zásahem byla jen nová školní budova, postavená v rámci jižní fronty domů v letech 1898-1901.⁵⁸⁰

Období dynamičtějšího urbanistického vývoje tak město zažilo až během první republiky. Vzhledem k blízkosti oblíbených Jevan, atraktivnímu přírodnímu prostředí a kvůli vhodným terénním podmínkám se zástavba rozšiřovala především jižním směrem. Vznikla zde nová ulice, která ve směru ze západu na východ protínala Kutnohorskou silnici, jež v těchto místech odbočovala na kostelecké náměstí a vedla dál, podél nového hřbitova z roku 1831. Další ulice s obytnými domy byly založeny kolmo na silnice do Bohumilu a na Jevany. V těchto místech pak rostla koncentrovaná zástavba rodinných domů a letních vil. Méně koncentrovaná obytná zástavba rostla i při severozápadní části města, kde v letech 1931-1932 vyrostla proslulá funkcionalistická Budilova letní vila od Jaroslava Fragnera.⁵⁸¹

Na jihovýchodním okraji města roku 1926 vznikla, rovněž kvůli vhodným rekreačním podmínkám, také nová zemská nemocnice, a to při Kutnohorské silnici.⁵⁸² V Pražské ulici byla ještě v letech 1932-1933 postavena funkcionalistická nárožní budova záložny, která vcelku respektovala původní historickou zástavbu města a v Komenského ulici také nová

⁵⁷⁹ Srov. PALACKÝ, F., *Popis království Českého*. Praha: J.G. Kalve, 1848.

⁵⁸⁰ HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 131-132.

⁵⁸¹ Problematiku stavební aktivity během první republiky do roku 1930 lze u řady projektů poměrně dobře sledovat v zápisech městského zastupitelstva. Zápisy z pozdější doby se však zřejmě ztratily. Viz: SOkA Kolín, Archiv města Kostelec nad Černými lesy, bez inv. č., Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva 1922-1930.

⁵⁸² Viz mapové podklady: III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Kostelec nad Černými lesy. In: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html; Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 7. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>. K jednotlivým stavbám rovněž srov. ŠULC, Roman, Kostelec nad Černými lesy. *Kolínsko* [on-line]. Cesty a památky [cit. 18. 11. 2017]. Dostupné z: <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/kostelec-nad-cernymi-lesy>.

sokolovna. Ve městě rovněž ve 20. letech vznikly dva další průmyslové podniky. V Pražské ulici, části Kutnohorské silnice, to při její jižní části byla od roku 1923 (přístavba 1927-1928) keramická továrna a parní pila Josefa Živce. Druhou továrnu, čerpající z místní tradice keramické výroby, postavil Jaroslav Veselý v letech 1924-1925 již ve větší vzdálenosti od města, u silnice na Stříbrnou skalici. Moderní vzhled města oživila také funkcionalistická rozvodna s prodejnou a byty ESSO od Jaroslava Fragnera z let 1933-1934, která vznikla na jihovýchodě města při Kutnohorské silnici a v roce 1938 rovněž nový věžový vodojem, vybudovaný u této silnice ještě jižněji. Mezi roky 1921 a 1930 se tak Kostelec nad Černými lesy rozrostl ze 465 na 629 domů a do roku 1950 dokonce až na 763 domů.⁵⁸³

Hlavním veřejným prostorem zůstávalo náměstí, které prošlo parkovou úpravou, a za první republiky se díky výše zmíněnému vývoji přidala část Pražské ulice v jeho blízkosti. Symbolicky bylo náměstí obsazeno za první republiky obsazeno Památníkem Jana Husa a Jana Žižky z roku 1925 a Památníkem zakladatelů českého státu v letech 1930 (přebudován roku 1936), které doplňovaly Památník padlým z první světové války z roku 1922 a nahrazovaly tak barokní mariánský sloup, který zanikl již roku 1894. Nutno dodat, že s Kostelcem nad Černými lesy byla historicky provázána východně ležící ves Svatbín, avšak počet zdejších obyvatel klesal (1869 – 419 obyvatel, 1930 – 340 obyvatel) a ve sledovaném období se k městu administrativně nepřipojila.⁵⁸⁴

13.2.3 Úvaly

Úvaly prožily ze všech vybraných sídel zdaleka největší rozmach. Přitom byly situovány asi nejkomplicovaněji vzhledem k možnostem dalšího rozvoje. Přestože je východní okraj Pražské plošiny jen málo zvlněný, bylo historické jádro městečka ze třech stran obklopeno potokem Výmola, který vytváří od západu poměrně hluboké údolí a severním směrem se nad Výmolou tyčí vyvýšenina Vinice. Západně od Úval již začíná velký lesní komplex Klánovického lesa, dobově zvaný Vidrholec. Jihovýchodně tvoří hluboké údolí také Přišimaský potok. Úvaly tak byly dopravně přístupné jen na jihozápadní a jižní straně a úzkým koridorem mezi terénními nerovnostmi na východě. V těchto směrech také do městečka přicházely silnice, přičemž nejdůležitější byla Vídeňská silnice, která Úvaly protínala západovýchodním směrem. Na západním a východním konci městečka z této silnice odbočovaly další komunikace. Na západě směrem na sever na Jirny, východně nejprve na jih do Škvorce a po asi 400 metrech směrem na sever na Tlustovousy, Horoušany a Nehvizdy.

⁵⁸³ RŮŽKOVÁ, J., ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006.

⁵⁸⁴ Stalo se tak až v roce 1990.

Jižním směrem pak vycházela další silnice, která se posléze stočila k jihozápadu na Dobročovice.⁵⁸⁵

Půdorys městečka byl nálevkovitého tvaru a zástavba se v zásadě nejprve omezovala na obestavení třech zmíněných dopravních tras, přičemž se na severovýchodě při Vídeňské silnici ulice zalamovala směrem k mostu přes Výmolu. Náměstí bylo poměrně dlouhé a rozšiřovalo se směrem na severovýchod. V severní části náměstí byl situována kostel Zvěstování Panny Marie, původně gotický, avšak v období baroka zásadně přestavěný, ke kterému v roce 1783 přibyla jednopatrová budova staré školy, č.p. 44. Na severovýchodní straně náměstí byla dominantou barokní Dolejší hospoda č.p. 9. Severozápadním směrem byl u rybníka na Výmole situován barokní mlýn. Díky poloze na důležité dopravní trase městečko vyrostlo z pouhých 18 domů v roce 1713 na 103 domů v roce 1843 (při započítání osad Hostín a Hodov, tou dobou už připojených).⁵⁸⁶

Situace Úval se zásadně změnila v roce 1845, kdy je protнула železnice Olomouc – Praha a na západ od městečka, již na opačné straně železnice (nedaleko jejího protnutí s Vídeňskou silnicí), byla vybudována staniční budova. Vybudování železnice při jižní straně historického centra bylo velmi obtížné, padly mu za oběť některé domy a především bylo třeba v Údolí Přišimaského potoka a Výmoly na jihozápadě městečka postavit 135 metrů dlouhý železniční viadukt s devíti oblouky. Efekt železnice však byl pomalý a nejprve znamenal dokonce pokles domů, takže v roce 1869 jich Úvaly měly jen 89. Navíc její trasa doslova odřízla jediný větší prostor možného rozvoje zástavby městečka a stala se tak další hradbou jeho rozvoje. Pražská ulice, západní část Vídeňské silnice, tak ani později příliš nemohla plnit plnohodnotnou roli Bahnhofstrasse, navíc nebylo nádraží situováno na ní, ale nedaleko při silnici rovnoběžné s trasou železnice, která z Pražské ulice odbočovala na severozápad hned za železničním přejezdem. Nicméně nádraží dráhy Olomouc – Praha znamenalo hospodářský potenciál do budoucna. Již v roce 1854 vznikl nedaleko nádraží na severní straně železnice hotel (č.p. 69). Nejvýznamnější však bylo založení nového cukrovaru jižně od železnice pod viaduktem v letech 1870-1873.⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ K historické zástavbě Úval viz: II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 8. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm; Náhledy map Stabilitního Katastru. In: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 2. 8. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_htm/; KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 7., Str –UG, Praha: Libri, 2008, s. 987-991.

⁵⁸⁶ Srov. tamtéž; Srov. PALACKÝ, F., *Popis království Českého*, 1848.

⁵⁸⁷ K vývoji zástavby během sledovaného období viz: III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 6. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Úvaly. In: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z:

Zástavba rostla po celý zbytek 19. století pozvolna, takže teprve koncem století předčila množství domů před vybudováním železnice (v roce 1900 měly Úvaly 133 domů), ale dynamika tohoto růstu se každé desetiletí zvyšovala. Nová zástavba se rozšiřovala podél Pražské ulice směrem od historického centra směrem k železnici. Úvaly si nicméně touto dobou a navzdory několika požárům zachovávaly barokní ráz. Několik významnějších staveb přibýlo také v historickém jádru. Okolo roku 1860 tak vznikla nová fara, západně od staré školy a kostela Zvěstování Panny Marie byla roku 1884 postavena budova obecné školy a u železnice při silnici na Škvorec byla na pozemku, darovaném Janem II. z Lichtenštejna, roku 1869 postavena socha předpokládaného místního rodáka z nedalekého dvora Hostín - Arnošta z Pardubic. V roce 1894 byl na východ od městečka, v místě rozdělení Vídeňské silnice a silnice na Tlustovousy, vybudován nový hřbitov, roku 1905 doplněný o márnici a v roce 1911 rozšířený.⁵⁸⁸

Největší rozmach přišel po roce 1900. Roku 1930 tak navzdory poklesu během první světové války a následným hospodářským problémům měly Úvaly již 726 domů a v roce 1950 je uveden počet domů ve výši 1 029. Hlavními symboly této doby překotného růstu jsou tři stavby. Nejprve měšťanská škola č.p. 8 při severovýchodní části náměstí, vybudovaná v letech 1911-1912, dále nová budova nádraží z roku 1913 a nakonec nedaleký secesní hotel s nárožní věží č.p. 91 z roku 1914, původně zvaný Křovákův, později Budka. Právě v těchto prostorech západně od železnice vznikaly první obytné čtvrti Na Petříně a na Vinohradech se secesními vilami. Díky příznivé dopravní poloze a relativně atraktivnímu prostředí se do Úval začali hromadně stěhovat lidé, kteří v pražské aglomeraci pracovali, ale nechtěli nebo nemohli zde bydlet. Nová zástavba tak je především tvořena rodinnými domy. Pro její budování vzniklo po první světové válce dokonce Stavební družstvo Budoucnost, které během 20. let vybuďovalo ve třech paralelních ulicích propojených příčnými ulicemi více než stovku domů jižně od trati a západně od silnice na Škvorec. Ve stejné době byly dalšími družstvy budovány domy západně od železnice při Pražské ulici (po obou stranách), kde se ve 30. letech vytvořila souvislá, většinou pravoúhlá uliční síť, která mezi Pražskou ulicí a ulicí vedoucí k nádraží nabyla vějířovitého charakteru. Uprostřed této části zástavby bylo vytvořeno nové Náměstí Svobody. Menší nové čtvrtě vznikly při silnici do Dobročovic a u kraje Klánovického lesa.

https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html; Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 8. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>. KUČA, K., *Města a městečka*, díl 7., 2008, s. 987-991; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 34-41.

⁵⁸⁸ Tamtéž, s. 38.

Severozápadně od nádraží pak byly situovány nově vznikající průmyslové podniky, přičemž tato malá a velmi rozvolněná průmyslová zóna se konstituovala po obou stranách trati.⁵⁸⁹

Naproti nádraží vznikla roku 1904 v Jiráskově ulici č.p. 184 továrnička na cement, severněji pak Holanův velkoobchod minerálních olejů (č.p. 371), na druhé straně trati blízko historického jádra vznikla v letech 1921-1922 malá továrna na oleje, tuky a mazadla Petrolea (č.p. 3) a především Kubínova továrna VEGA na umělé tuky a sladové výtažky z roku 1925 v Purkyňově ulici č.p. 331. Východně od ní pak již od poloviny 19. století fungovala Rosenbaumova cihelna. Mimo tuto zónu vznikla Netušilova strojozna v Arnoštově ulici č.p. 374 z roku 1910.⁵⁹⁰ Celkově však byl rozsah těchto průmyslových podniků, až na Petroleu a VEGU, menšího rázu, takže příliš nenarušovaly nový charakter Úval jako rezidenčního městečka, tedy jakéhosi pražského satelitu. Ostatně roku 1927 bylo místním Sokolem otevřeno koupaliště na Výmole za rybníkem Fabrák na jihu města.

Jako hlavní veřejný prostor zůstávalo ve zmenšené míře náměstí, kde v roce 1924 vznikl rovněž u školních budov pomník padlým v první světové válce (určitou funkci lesoparku tvořilo severně ležící údolí Výmoly) a pak okolí nádraží. Avšak vzájemný kontakt obou prostorů zůstával kvůli železničnímu přejezdu značně komplikovaný, což jen částečně napravilo vybudování podchodu z roku 1924. I díky volnější zástavbě a zmíněnému zalomení ulice se zde ani během první republiky nevytvořila lokální varianta Bahnhofstrasse. Architektonické studie, které počítaly s přejezdem přes trať a novým centrálním náměstím uprostřed obytné čtvrti západně od nádraží, nebyly pro finanční náročnost realizovány.⁵⁹¹

13.2.4 Kouřim

Kouřim vstupovala do 2. poloviny 19. století po komplikovaném vývoji, který zahrnoval dvojnásobnou změnu lokace ve středověku, pozici významného centra, kterou město ztratilo až po třicetileté válce a několik požárů, které setřely jeho původně středověký ráz. Naopak zrušení Kouřimského kraje v roce 1850 stagnující město zasáhlo jenom symbolicky, neboť správní orgány tohoto kraje sídlily v Praze. Na druhou stranu k němu byl přiřčeněn Molitorov (v roce 1844 měl 11 domů a 88 obyvatel) se zámekem a velkostatkem

⁵⁸⁹ Srov. III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 6. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm. KUČA, K., *Města a městečka*, díl 7., 2008, s. 991.

⁵⁹⁰ Srov. BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 246-263, 310-311.

⁵⁹¹ K vývoji zástavby a jednotlivým stavením do roku 1929 srov. tamtéž, s. 297-300; Srov. ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 42-43.

rodiny Veselých. Kouřim leží v pahorkatině, přičemž k ní z východu přiléhá plocha Černého lesa, z jihovýchodu se tyčí na vyvýšenině nad soutokem Ždánického potoka a potoka Vavřinec a severovýchodně je zde úžlabina.⁵⁹² Prostor pro rozvoj zástavby zde tedy byl poměrně komplikovaný. Kouřim byla vybudována ve tvaru písmene „D“ (a obehnána silným hradebním pásem), přičemž důvodem byla kombinace snahy o pravidelný tvar uliční sítě, výše zmíněných terénních překážek (ty chyběly jen na západní a částečně severní straně) a zřejmě také zakomponování předchozích sídelních útvarů.

Hlavní orientace města byla severojižní, s Pražskou ulicí ve směru na sever od náměstí. Směrem na jih se ulice dělí do dvou směrů. První vede Malotickou ulicí směrem na jihozápad a druhý od gotického chrámu sv. Štěpána na jihovýchod, směrem ke svatojiřské ostrožně, historicky druhé lokaci Kouřimi, na které byly ve středověku vybudovány tři kostely. Ve směru silnic na západ k Molitorovu a na východ ve směru na Kolín pak vycházely další dvě ulice. Náměstí bylo vybudováno jako velký a pravidelný obdélník s netradičně zakomponovaný chrámem sv. Štěpána. V jižní části bylo rozděleno ještě ve 14. století dodatečně přistavěnou budovou radnice a dalšími stavbami, severní byla určena pro trhy. Ulice vycházející z náměstí byly většinou ortogonálního charakteru, přičemž v severozápadní části u hradeb bylo původně umístěno cisterciácké probošství. Zajímavá je svou šířkou ulice Nové město, ležící při západní vnitřní straně hradebního okruhu. Historická předměstí byla kvůli značné velikosti jádrového města dvě – Malotické na jihu a Kouřimské na východě. Na severu města při, od jádra města odříznuté, silnici na Klášterní Skalici byl v roce 1592 postaven hřbitovní kostel Nejsvětější trojice, který byl spolu s chrámem sv. Štěpána jedinou církevní stavbou, která přežila historické otřesy a Josefské reformy. Vně severního okraje hradeb také během 18. století a 1. třetiny 19. století vznikla unikátní souvislá řada městských stodol. Jižně od města pak leží při Výrovce barokní mlýn Bukačova. Velký požár roku 1811 ale barokní vzezření města z velké části setřel.⁵⁹³

Ačkoliv město kvůli své dopravní izolaci, a také omezení významu tradiční funkce propojení středního Polabí s Posázavím, dlouhodobě stagnovalo, je zaznamenán ještě menší přírůstek lidí i domů až do roku 1869. Mezi roky 1757 a 1843 počet domů vzrostl z 235 na 293,⁵⁹⁴ do roku 1869 na 344. Pak se ale plně projevil nepříznivé podmínky pro industrializaci, což v rámci procesu modernizace znamenalo již nepokrytý úpadek (od roku

⁵⁹² Ke kouřimské historické zástavbě viz: II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm; Náhledy map Stablního Katastru. In: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/; KUČA, K., *Města a městečka*, díl 3., 1998, s. 109-119.

⁵⁹³ Tamtéž.

⁵⁹⁴ Srov. PALACKÝ, F., *Popis království Českého*, 1848.

1880 trvale klesal počet obyvatel), takže i s Molitorovem měla Kouřim roku 1921 jen 442 domů. Průmysl byl nevýrazný – malý pivovar byl včleněn do historické městské zástavby a východně od města fungoval od roku 1870 nepříliš úspěšný cukrovar. Jinak byly ve městě již jen cihelny, nejvýznamnější postavil Jaroslav Veselý v letech 1907-1908 na západ od města při silnici k Molitorovu.⁵⁹⁵ V roce 1882 sice byla do města přivedena železnice, ale šlo jen o neprůjezdnou odbočku lokální dráhy. Další pokusy o rozšíření železniční sítě byly neúspěšné, proto její přivedení nemělo výraznější dopad na rozvoj města. Jedním z důvodů byla také značná vzdálenost nádraží od města, neboť muselo být kvůli nevhodným terénním podmínkám postaveno na sever od Kouřimského předměstí, což bylo asi 2,5 kilometrů východně od historického jádra při silnici na Kolín. Při malém nádraží nicméně v letech 1900-1901 vyrostlo monumentální obilní skladiště a silo z režného zdiva.⁵⁹⁶

Už během 1. poloviny 19. století postupně mizely městské brány Olešecká, Kolínská a Malotická a město se více propojilo s okolní radiální silniční sítí. Hradby však zůstaly zachovány a z jejich předpolí vznikla okružní komunikace, přičemž vnější část hradeb byla především v severní části postupně parkově upravena. Přes přírůstek domů nebyla nová zástavba příliš kompaktní a volné bloky netvořily souvislý městský celek s jasně vymezenou uliční sítí. Souvislejší zástavba vznikla jen v nejlépe přístupných západních a jihozápadních okrajích města. Okolo silnic na Molitorov a na Dobré Pole byly kolmo vybudovány tři ulice a zároveň dvě, které s těmito silnicemi vedly souběžně. Počátky formování této nové části města spadají již do konce 19. století, avšak hlavní období rozvoje se datuje až do doby první republiky. Zástavba se mimo to ještě rozrůstala jižně od centra, mezi Ždánickým potokem, Výrovkou a městskými hradbami, dále severně při pokračování Pražské ulice a rovněž se pozvolna zastavovala komunikace podél silnice na Kolín směrem k nádraží.

Nejvýznamnější stavby vznikaly v prostoru rozčleněného náměstí. Byla to především novogotická chlapecká škola z let 1864-1865 (jižně naproti chrámu sv. Štěpána), nedaleko stojící Nová radnice z let 1880-1881 (č.p. 145) Severní části náměstí pak dominovala budova nové sokolovny z let 1894-1896 (č.p. 79) a na západní straně náměstí Okresní dům z roku 1905 v novorenesančním stylu s prvky secese (č.p. 118). V letech 1876-1877 a 1903-1910

⁵⁹⁵ SOKA Kolín, knihovna, BRADÁČ, J., *Cihelna Molitorov*, 1951, nepublikovaný rukopis.

⁵⁹⁶ Viz mapové podklady: III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Kouřim. In: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html; Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 15. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>. K jednotlivým stavbám rovněž srov. ŠULC, Roman, Kouřim. In: *Kolínsko* [on-line]. Cesty a památky [cit. 18. 11. 2017]. Dostupné z: <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/kourim>.

také proběhla regotizace chrámu sv. Štěpána (Nejprve jí provedl Josef Schulz, později Kamil Hilbert). Už od roku 1850 náměstí dominovala kašna, která nahradila barokní mariánský sloup.⁵⁹⁷

Během první republiky nastal sice v uvedených částech města mírně vyšší rozvoj zástavby, ale počet obyvatel dále klesal a spolu s tím i význam města. Do roku 1930 bylo v Kouřimi a Molitorově už 502 domů a do roku 1950 počet stoupl na 543.⁵⁹⁸ Výraznějším moderním příspěvkem byl jen věžový vodojem, který při silnici na Dobré Pole vznikl v letech 1930-1932, dále Prokùpkův dům, což byl kulturní dům postavený v letech 1929-1930 za hradbami při ulici na Molitorov a budova České spořitelny v konstruktivistickém stylu z roku 1925 (roh náměstí a Pražské ulice).⁵⁹⁹ Hlavním veřejným prostorem zůstávala oblast náměstí se malou parkovou úpravou a přiléhající části ulic Pražská a Malotická (Později J. A. Komenského). Náměstí bylo ostatně k 500 letému výročí bitvy u Lipan roku 1934 opatřeno sochou Prokopa Holého. Na druhou stranu se díky úpadku města zachovala zástavba v intaktní podobě, a přestože požáry setřely až na několik zachovalých památek velkou část historického vzhledu města, zůstal zachován zajímavý půdorys města, dále severně ležící a velmi cenná ranně gotická Pražská brána, téměř neporušený hradební pás a vazby na obě dřívější lokace města (Stará Kouřim a svatojiřská ostrožna).

13.2.5 Pečky

Pečky byly rozloženy východně od Výrovky v Polabské rovině pod historicky významnější obcí Dobřichov s románským kostelem, ležící jižně u kopce Pičhora.⁶⁰⁰ Ve středověku také došlo ke krystalizaci zástavby a vytvoření neortogonální návěsní nepravidelné lokace, která připomínala písmeno L. Z obce vycházelo pět silnic – severním směrem na Poděbrady a Kostelní Lhotu, západním na Milčice a Chvalovice, jižním na Radim a východním do Ratenic. Během 18. a 19. století obec i díky lepšímu zemědělskému zázemí předběhla ve velikosti Dobřichov a do sledovaného období vstupovala s výrazně domkářskou

⁵⁹⁷ TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 316-374. Srov. RIŠLINK, Vladimír, *Kouřim a okolí. Průvodce po kulturních památkách*, Kouřim: Město Kouřim, 2011, s. 71-75, 90-91.

⁵⁹⁸ RŮŽKOVÁ, J. a ŠKRABAL, J. (ed.), *Historický lexikon obcí*, 2006.

⁵⁹⁹ K některým aktivitám meziválečného stavebního rozvoje města srov. SOkA Kolín, f. AM Kouřim, inv. č. 37, Protokoly měst. zastup. v Kouřimi za dobu od 1. 3. 1923 do 3. 6. 1931; Tamtéž, inv. č. 38, Protokoly městské zastupitelstvo od 20. června 1931 do 19. dubna 1947. K technickým parametrům vodojemu srov. HLUŠIČKOVÁ, H. (ed.), *Technické památky II*, 2002, s. 257. K další zástavbě pak: RIŠLINK, V., *Kouřim a okolí*, 2011, s. 72.

⁶⁰⁰ Charakter a vývoj zástavby Peček viz: SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 3-7. Srov. KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 5., Par – Pra, Praha: Libri, 1998, s. 91-95.

zástavbou, patrnou zejména na severní a především na východní straně návsi, kde se rozšířila až k místnímu Křížovu mlýnu, ležícímu na mlýnském rameni Výrovky. Asi kilometr jižně od vsi pak ležel druhý mlýn (zvaný „Hynkův“ či „Hoření“), původně tvrz zvaná Kandie.⁶⁰¹

V 1. polovině 19. století byly Pečky středně velikou zemědělskou vesnicí, avšak v roce 1845 vše změnil příchod železnice, vedoucí jižně od kraje vesnice. Při jihozápadním kraji vesnice pak bylo vybudováno nádraží, které mělo zajišťovat spojení s Poděbrady. V případě Peček byl efekt industrializace okamžitý, neboť již následujícího roku zde postavil Karel Weinrich svůj cukrovar, a to přímo naproti nádraží, při západní části obce. Tento cukrovar se do konce 19. století rozrostl do značných rozměrů a stal se dominantou Peček.⁶⁰² Druhý cukrovar byl vybudován až v roce 1863 u silnice ve směru na Radim, naproti Hynkovu mlýnu. Oba cukrovary tak vytyčily hlavní industriální prostory obce. Mezi roky 1843 a 1869 se Pečky rozšířily z 93 domů na 153 domů.⁶⁰³ Během 70. let se rozšiřovala průmyslová zóna na jih od železnice, kde k cukrovaru přibyla západně od silnice na Radim továrna na lučebniny (rok 1871), východně pak továrna na stroje bratří Jouzů (1877, 1882 rozšířena). V 90. letech přibyla východně od Weinrichova cukrovaru další významná továrna na stroje Josefa Suchého (v roce 1893) a menší Bauerova chemická továrna (v roce 1891) na opačné straně trati. Spolu s kamenickým závodem Antonína Svobody, postaveného roku 1898 na okraji Peček při silnici na Poděbrady, pak byly dotvořeny průmyslové zóny města. Rychlý růst způsobil, že se z vesnice stal již roku 1879 městys a do roku 1900 se počet domů zvýšil na 340, což byl více než trojnásobek původní zástavby. Tyto domy rostly především na sever od návsi při silnicích na Poděbrady a Kostelní Lhotu a na jih od trati okolo silnice na Radim, avšak měly charakter spíše uliční zástavby malých dělnických domků.

Značným problémem pro rozvoj Peček se stala železnice, která obec dělila na dvě části (v době vzniku železnice byla jižní část bez zástavby), zároveň určila bariéru rozvoje jihozápadní části, kde byl položen systém vleček a rovněž nová regionální trať.⁶⁰⁴ Rozvoj však prodělala historická náves, která se postupně měnila v náměstí. Novou dominantou se stala unikátní radnice ve stylu české novorenesance, dokončená roku 1901, v letech 1900 a 1908 zde byly založeny propojené budovy dívčí a chlapecké školy a vedle nich pak v letech 1906-1912 přibyl pseudorománský kostel sv. Václava. Mimo to byla postavena roku 1898 na

⁶⁰¹ K původní zástavbě Peček srov. II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: [http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm](http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm;); Náhledy map Stablního Katastru. In: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_hm/.

⁶⁰² *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 24–25.

⁶⁰³ Srov. PALACKÝ, F., *Popis království Českého*, 1848.

⁶⁰⁴ VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 42

jih od nádraží nová secesní sokolovna, samotné nádraží získalo v roce 1912 reprezentativnější budovu a v jihozápadní části Peček byl také v letech 1914-1915 založen evangelický kostel v jedinečném kubistickém stylu.⁶⁰⁵ Ve stejné době byl vybudován nový hřbitov, takže se již nepohřbívalo v Dobřichově.⁶⁰⁶ Hlavní veřejný prostor s nejvýznamnějšími budovami se vytvořil v ose mezi náměstím a nádražím, kde v ulici J. A. Komenského vznikla skromná verze Bahnhofstrasse.⁶⁰⁷ Od křižovatky se silnicí na Radim, která přes dráhu spojovala Pečky s rozvíjející se jižní částí, se po obou stranách přejezdu vytvořila ještě alternativní hlavní městská ulice s výstavnějšími domy, ale stejně jako v přechozím případě byly vysoké městské stavby promíchány s přízemní, spíše domkářskou zástavbou. Co se tedy týče charakteru zástavby, Pečky úplně nedokončily svůj přerod v město. Náměstí pak symbolicky obsadil památník T. G. Masaryka od místního keramika Oldřicha Svobody, odhalený roku 1927.⁶⁰⁸

Během první republiky pokračoval vývoj zástavby severním a jižním směrem.⁶⁰⁹ U jižního okraje železniční trati, naproti továrně Josefa Suchého, pak vznikl nejprve v letech 1915-1916 moderní mlýn a východně od něj pak v letech 1931-1932 postavilo objekt sila a skladiště Hospodářské družstvo v Kouřimi. Navzdory již mnohem pomalejšímu populačního růstu rostla zástavba rychle (694 domů v roce 1930), neboť Pečky se snažily přesvědčit stát k povýšení na město. K tomu skutečně došlo v roce 1925.⁶¹⁰ V letech 1931-1934 pak moderní panorama města dotvořila funkcionalistická vodárenská věž vysoká 38 metrů, postavená západně od nádraží.⁶¹¹ Určitý aglomerační vliv měly Pečky na nedaleké Velké Chvalovice (1869 – 612 obyvatel, 1930 – 708 obyvatel), jejichž vývoj byl s Pečkami poměrně úzce provázán, avšak k administrativnímu spojení nedošlo.⁶¹²

⁶⁰⁵ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 4-5.

⁶⁰⁶ Evangelíci byli pohřbívaní v Pečkách na místě pozdějšího evangelického kostela Mistra Jana Husa. SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 217-218.

⁶⁰⁷ Výstavný ráz této ulice zajišťovala, mimo areál Weinrichova cukrovaru, také základní škola, postavená asi roku 1877 na č.p. 184, přičemž navazovala na vedlejší starší a méně výstavnou školu č.p. 89 z roku 1823. Ta byla po vybudování novější školy prodána roku 1877 Weinrichovu cukrovaru, který zde vybudoval úřednické byty. SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 149-156.

⁶⁰⁸ K pomníku T. G. Masaryka srov. VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky, 1927*.

⁶⁰⁹ Viz mapové podklady: III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm; Pečky. In: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html; Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 18. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>. K jednotlivým stavbám rovněž srov. ŠULC, Roman, Pečky. In: *Kolínsko* [on-line]. Cesty a památky [cit. 28. 9. 2018]. Dostupné z: <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/pecky>.

⁶¹⁰ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 95.

⁶¹¹ Tamtéž, s. 262-268. Srov. HLUŠIČKOVÁ, Hana (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III*, Praha: Libri, 2003, s. 40.

⁶¹² K tomu došlo až v roce 1980.

13.3 Architekti Jan Koula, Antonín Balšánek a Český Brod

Architektonickým fenoménem regionu je rozhodně fakt, že Český Brod se v rozmezí deseti let stal rodištěm dvou velmi významných českých architektů – Jana Kouly a Antonína Balšánka. Jejich životy patří k důležitým zdrojům poznání o vztahu metropole a nepřítis vzdáleného regionu v souvislosti s působením mimořádně schopných elit. Oba byli synové místních měšťanů, oba vystudovali českou vysokou školu technickou v Praze a posléze získali zkušenosti v zahraničí. Jan Koula na Akademii ve Vídni, Antonín Balšánek na studijním pobytu v Německu a Itálii, kde se zajímal o historické památky, což zúročil ve své další práci. Oba se také později stali na vysoké škole technické profesory, Jan Koula v ní dokonce v letech 1902-1903 působil jako rektor. Jan Koula i Antonín Balšánek se také do pražské aglomerace odstěhovali a zůstali zde až do smrti. Zároveň však na své rodné město nezanevřeli a vytvořili pro něj některé zajímavé projekty.

Jejich odborná činnost už byla různorodější. **Jan Koula** (1855-1919) byl výborným kreslířem a velkým znalcem lidového umění, které pak zúročil v navrhování uměleckoprůmyslových předmětů.⁶¹³ Působil v Národním muzeu, kde spravoval národopisné a archeologické sbírkové předměty. Tyto sbírky také rozšiřoval a snažil se je prezentovat širší veřejnosti. Často tak publikoval a rovněž se vyjadřoval k uměleckým a výstavním aktivitám. Sám se na výstavách podílel, včetně těch nejproslulejších, tedy Jubilejní zemské výstavě v Praze, která proběhla roku 1891 (vytvořil zde proslulou „českou chalupu“) a Národopisné výstavě československé, která v Praze proběhla o čtyři roky později (pro ní realizoval budovu Rychty). Podnikal také ve stavebnictví a uměleckoprůmyslového designu. Byl aktivním účastníkem odborného, spolkového i veřejného dění, což vzhledem k jeho někdy radikálním architektonickým názorům způsobilo jisté kontroverze. Takové bylo především jeho působení v pražském městském výboru pro asanaci a ostré reakce vyvolávaly rovněž architektonické návrhy na prokopání tunelu na Letnou. Tunel by Letnou spojoval přes Čechův most s Pařížskou třídou a znamenal by tak i výrazné zásahy do historické zástavby Starého města. Kvůli své činnosti a názorům se Jan Koula objevil i v proslulém díle Viléma Mrštíka *Bestia triumphans* z roku 1897.⁶¹⁴ Na druhou stranu působil v pražské městské komisi pro soupis historických památek a dokonce se podílel na založení Klubu za starou Prahu, který mezi roky 1904 a 1908 dokonce vedl. Mimo to se podílel na dostavbě katedrály sv. Víta, úpravě

⁶¹³ Např. srov. SOkA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928, s. 168-169.

⁶¹⁴ MRŠTÍK, Vilém, *Bestia triumphans*, Praha: Rozhledy, 1897, s. 3-4.

Karlštejna či proslulé renesanční radnice v Plzni aj. S manželkou Annou měl kromě dcery Viktorie syna Jana Evangelistu Koulu, rovněž architekta a popularizátora tohoto oboru a Františka, který se také věnoval architektuře.

Co se týče povahy jeho odborného přístupu, kombinoval architektonické a uměleckoprůmyslové postupy. Nejprve vyznával dobový přístup Antonína Wiehla, se kterým ostatně spolupracoval na tvorbě „české chalupy“ i na výzdobě Staroměstské vodárny. Wiehl propagoval sloh české novorenesance, který spočíval v adaptaci české verze renesanční architektury, kombinující původní italský historický sloh s gotickými elementy.⁶¹⁵ Novorenesanční je jeho realizace Suchardovy vily v Bubenči, domu na Staroměstském náměstí nebo budovy Adolfa Heyduka v Písku. Postupně však získal osobitý rys, kombinující moderní prvky, secesi a lidové motivy. To se nejvíce projevilo na jeho vlastní vile v Bubenči u roku 1902, která se stala výrazným architektonickým počinem.

Antonín Balšánek (1865-1921)⁶¹⁶ byl rovněž skvělý kreslíř a dokonce maloval i akvarely. Působil i v časopise *Architektonický obzor* a často publikoval. Ale přestože se rovněž zajímal o historickou architekturu (renesance, baroko), proslul především jako stavitel působivých secesních domů. Jeho největším počinem je společný projekt s Osvaldem Polívkou na reprezentativní Obecní dům v Praze, který vybudovali v letech 1905-1911. Balšánek se podílel hlavně na dispozicích domu, u nichž si vzal inspiraci z barokních staveb. Dalšími secesními realizacemi byly Velké divadlo v Plzni z let 1899-1902, roku 1904 secesní vila v Černožicích, městské divadlo v Pardubicích, postavené v letech 1906-1909 nebo Vršovická záložna z let 1911-1912. Realizoval také most Legií, vybudovaný v letech 1898-1901, nebo vytvořil regulační plán pro Malou Stranu a Hradčany. Původně však také využíval stylu české novorenesance, což ukázal především na Muzeu hlavního města Prahy, postaveném v letech 1896-1902.⁶¹⁷

Právě ve stylu novorenesance se oba architekti setkali u projektu pro své rodné město. V letech 1884-1886 byla totiž v Českém Brodě vybudována severně od náměstí v Tyršově ulici sokolovna, a to na základě návrhu Jana Kouly. Reprezentativní budova o obdélném půdorysu se třemi průčelími (částečně přízemní i patrová), byla vybavena rovněž umělecky kvalitním interiérem v čele s kazetovým stropem, lemovaným bustami významných českých

⁶¹⁵ Srov. WIRTH, Zdeněk, *Antonín Wiehl a česká renesance*, Praha: Jan Štenc, 1921. K oběma architektům zatím nevznikla žádná ucelená monografie.

⁶¹⁶ Nekrolog se základními informacemi o Antonínu Balšánkovi viz: *Národní listy*, roč. LXI, č. 54, 23. 2. 1921, s. 4.

historických osobností ve hlavním sále. A tento sál Jan Koula spolu s Antonínem Balšánkem vymalovali roku 1885.⁶¹⁸ Mimo to Jan Koula např. dozoroval stavbu nové českobrodské okresní nemocnice.⁶¹⁹ Nutno dodat, že Koulův syn František pak v letech 1928-1929 vyprojektoval výraznou budovu nádraží v Českém Brodě v kombinaci stylu geometrické moderny a rondokubismu.⁶²⁰

Další výraznou stopu učinil už Antonín Balšánek sám. Muzeum v Českém Brodě působilo od roku 1906 a muzejní spolek „Okresní jednota muzejní“, založený dalším významným místním rodákem Josefem Miškovským, datoval svou historii do roku 1896. Pronajaté prostory však nepostačovaly a právě proto byl jako slavný místní rodák požádán Antonín Balšánek o návrh nové muzejní budovy. Balšánek se návrhem v letech 1911 až 1914 intenzivně zaobíral, ale jeho realizace byla nakonec mnohem komplikovanější, než se původně zdálo. Vypuknutí první světové války a po jejím skončení také nedostatek financí způsobily, že budova nebyla vybudována před Balšánkovou smrtí roku 1921. Projekt se podařilo realizovat až v letech 1927-1928, přičemž se ho ujal Balšánkův žák Miloš Vaněček. Otevřeno bylo nakonec až 28. října 1931 a přestěhoval se sem i městský archiv.⁶²¹ Budova muzea v sobě kloubí pozdní secesi a prvky novorenesance. Na asymetrickém hlavním průčelí je zasazen renesanční reliéf se znakem města, původem ze zbořené Pražské brány a rovněž nový reliéf od sochaře Josefa Škody a malíře Ladislava Nováka na téma fiktivního příjezdu Jana Husa do Českého Brodu v roce 1409. Velká péče byla věnována i interiéru, který kombinuje štukovanou výzdobu s uměleckým kováním a zajímavý je rovněž prosklený strop v hlavním výstavním sále. Budova, umístěná v Žitomířské ulici na severozápadě města, je celkově pojata jako oslava husitství a role Českého Brodu v něm.⁶²²

Český Brod si svých rodáků vážil, jak ukazují zápisy v městské Pamětní knize. O Janu Koulovi se tak v době jeho úmrtí v roce 1919 dočteme, že „*Zdejší rodák Jan Koula, vynikající učenec, profesor techniky, zemřel zde 18. května a pohřeb konal se 21. května ze Sokolny, jejíž*

⁶¹⁸ Srov. ŠULC, Roman, Sokolovna. In: *Kolínsko* [on-line]. Cesty a památky [cit. 16. 12. 2017]. Dostupné z: <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/cesky-brod/sokolovna>.

⁶¹⁹ Srov. LEDEČ, Josef, *Kronika českobrodské nemocnice*, Český Brod: St. okres. nemocnice, 1955.

⁶²⁰ SOKA Kolín, f. Rodinný archiv Koulů, neuspoř., Project für die Adaptirung des Aufnahms „gebäudes in Böhm. Brod“.

⁶²¹ Okres českobrodský. In: *Šedesát let československé samosprávy*, 1925, s. 411-412. K historii celého projektu stavby nového muzea a dějiny muzejního spolku v Českém Brodě viz: BEDNAŘÍK, Karel, *Kronika spolku „Okresní muzeum podlipanské v Českém Brodě“*, strojopis (uložen v Podlipanském muzeu v Českém Brodě), Český Brod, 1962.

⁶²² Srov. ŠULC, Roman. Podlipanské muzeum, tamtéž; Historie. In: *Podlipanské muzeum v Českém Brodě* [on-line]. Regionální muzeum v Kolíně [cit. 16. 12. 2017]. Dostupné z: <http://www.podlipanskemuzeum.cz/o-muzeu/historie/>.

plány uměleckou výzdubu zesnulý pořídil.“⁶²³ K Antonínu Balšánkovi je pak uvedeno slavnostní odhalení pamětní desky 18. října téhož roku v domě č. 9 v Praze na Újezdě, který Balšánek daroval Svatoboru: „*Slavnosti účastnili se zástupci našeho okr. Musea a zástupci městské rady českobrodské. Choť profesora Balšánka, paní Olga Balšánková, darovala zdejšímu museu pozlacený nástěnný reliéf jeho podobizny, vytvořené sochařem Vosmíkem.*“⁶²⁴

Realizace sokolovny a muzea spolu s českobrodským nádražím Františka Kouly se zařadily mezi nejzásadnější stavební počiny nejen Českého Brodu, ale celého regionu. Zároveň však ukazují na hlubší vztahy mezi centrem a regionální periferií. Navzdory nepřerušným kontaktům, probíhajícím v případě Františka Kouly⁶²⁵ i v druhé generaci, již Praha schopné jedince z regionů po studiích málokdy „vrátila“, a to i v případě nepřilíš vzdálených měst.⁶²⁶

⁶²³ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928, s. 168-169.

⁶²⁴ Tamtéž, Pamětní kniha 1929-1938, s. 207-208.

⁶²⁵ Jan Koula se účastnil také některých podnikatelských aktivit ve svém rodném městě, jako byla např. účast v Akciové společnosti pro výrobu piva a sladu, která od roku 1884 provozovala zdejší nový pivovar. Srov. MIŠKOVSKÝ, J., *Českobrodské pivovarnictví*, 1913.

⁶²⁶ V Praze zůstal mimo zmíněného Bedřicha Mendla např. také významný zoolog, v letech 1912-1913 rektor Karlovy univerzity, profesor František Vejdovský (1849-1939), rodák z Kouřimi. *Národní listy*, roč. LXXIX, č. 333, 6. 12. 1939, s. 4. Výrazné osobnosti neodcházely však jen do Prahy. Akademik, vynikající chirurg a českobrodský rodák Jan Bedrna (1897-1956) působil v Hradci Králové, kde se podílel na založení Lékařské fakulty a další českobrodský rodák František Pokorný (1849-1920) vynikl jako restaurátor a architekt budov rakousko-uherských zastupitelských úřadů v zahraničí.

14. Komunální infrastruktura

14.1 Přehled vývoje komunální infrastruktury v regionu

Zřizování komunální infrastruktury je dalším jen málo zmapovaných problémem regionálních dějin, který v zásadě spadá do procesu moderní urbanizace. Nicméně v této práci je téma zpracováno pro větší přehlednost odděleně, avšak s vědomím úzké spojitosti s územním rozvojem. Zásadním problémem je především fakt, že k němu není dostatek vhodných pramenů, což snižuje možnost vzájemného porovnávání jednotlivých sídel. Lze tedy pouze zpracovat určitý nástin této problematiky, který bude nutně neúplný a zároveň se bude částečně překrývat s uvedenou problematikou rozvoje zástavby. Metodickým problémem je pak výběr zařízení, která lze do komunální infrastruktury zařadit, přičemž řada badatelů volí různá užší či širší hlediska. Pro potřeby této práce jsou uvedena zařízení dle rozdělení, jak ho ve své době vnímaly samy obce. Šlo o podniky výdělečné a obecně prospěšná zařízení, přičemž první skupina se postupně přesouvala do sféry technické a dopravní infrastruktury či občanského vybavení.⁶²⁷ Do první skupiny patří energetika, vodovody, kanalizace či jatky, zatímco obecně prospěšnými jsou nemocnice, chorobince, chudobince, sirotčince, hřbitovy, ale také školy, divadla, muzea, knihovny či kina. Je třeba dodat, že u větších měst a Prahy k těmto podnikům patřily i čistírny odpadních vod, městská hromadná doprava, lázně, výstaviště, krematoria či letiště.

Z principu je naprostá většina komunální infrastruktury pouze záležitostí měst a některých městysů a navíc vzhledem k velikosti těchto sídel v regionu je pro ně relevantní pouze část těchto zařízení. Původní metropolitní přístupy pak byly (pokud vůbec) adaptovány jen v míře, kterou zdroje a možnosti příslušné obce umožňovaly. Pro řadu malých obcí byla první zkušenost s moderní komunální infrastrukturou většinou až elektrifikace, o níž pojednává samostatná podkapitola níže. Mimo ní působily, coby nevýdělečná zařízení, v některých malých sídlech již od 18. století farní školy (někdy též školy při správních centrech panství, např. v Radimi), od roku 1869 školy obecní (výjimečně, např. ve Velimi, také školy evangelické či jinde židovské). Od přelomu 19. a 20. století vznikaly v aktivnějších vesnicích i knihovny nebo sokolovny, což nabylo na intenzitě ve 20. letech, kdy byla někdy

⁶²⁷ Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 94-96; HOLOVSKÝ, J., *České město v procesu modernizace*, 2017, s. 93.

budována (většinou ve stávajících prostorech) i malá kina, většinou provozovaná Sokolem. Nicméně např. samosprávný okres Český Brod v roce 1910 udělil 12 obcím a 2 dalším subjektům knihovní dotace za předpokladu, že přispějí na zřízení knihovně alespoň stejným obnosem, jako okres.⁶²⁸ Výjimečně pak v obcích vznikaly i poštovní pobočky či čerpací stanice.⁶²⁹

Dále bude analyzována komunální infrastruktura u vybraných měst a městysů – Kolína, Českého Brodu, Kostelce nad Černými lesy, Kouřimi, Úval a Peček. Nejprve je třeba uvést, že základním předpokladem pro zřizování nové komunální infrastruktury byl vznik samosprávného zřízení jednotlivých obcí a rovněž okresů a potřeba realizovat nové povinnosti, které na ně převedl stát. Předtím bylo komunální hospodářství zaměřené na zajišťování zdrojů pro činnost obce, od vzniku samospráv však bylo nutné v rámci výkonové správy zajistit potřeby obyvatel města a naplňovat nařízení státu. Spolu se změnou role obce v životě obyvatel a s postupem industrializace se proměňovalo také myšlení představitelů samospráv. Tradiční mentalita představitelů měst a městeček byla zaměřena na udržování vyrovnaného rozpočtu, investice byly často pouze minimální a v případě nutnosti, přičemž takto vzniklý podnik byl většinou předáván do správy soukromníkům. Během 70. a 80. let 19. století se však tato mentalita v souladu s průběhem procesu modernizace měnila, městská správa se začala u větších měst profesionalizovat,⁶³⁰ přístup představitelů municipalit byl aktivnější a vznikaly již i podniky v městské režii.⁶³¹

⁶²⁸ SOkA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 132.

⁶²⁹ Ve specifických turisticky oblíbených Jevanech vznikly knihovna a škola již na počátku 20. století a po první světové válce zde vznikla pošta a dokonce čerpací stanice. Mimo to zde působilo několik hotelů. V obci Ratboř, která měla rovněž specifické postavení kvůli filantropické činnosti movité rodiny Mandelíků, vznikla roku 1925 knihovna i sokolovna, v níž bylo otevřeno malé kino. V sokolovně se také pořádala ochotnická divadelní představení. Ve Ždánicích vznikla sokolovna roku 1925, v Oplanech roku 1922 a místní škola díky příspěvku Jana II. z Lichtenštejna už roku 1891. V Klučově byla knihovna zřízena roku 1920 a nová školní budova byla postavena v letech 1930-1934. Viz: Pamětní kniha, roky 1929-1938. In: *Obec Ratboř* [on-line]. Oficiální stránky obce Ratboř [cit. 12. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www.ratbor.cz/hlavni-menu/informace-o-obci/kronika/>; Pamětní kniha obce Klučova 1950. Díl II., s. 70, 94. In: *Obec Klučov, Lstiboř, Skramníky a Žhery* [on-line]. © 2013, Oficiální stránky obce Klučov [cit. 3. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.klucov.cz/data/kroniky/klucov/2str084.htm>.

⁶³⁰ V regionu však nešlo o nijak vysoké množství úředníků. V Kolíně bylo na městském úřadě evidováno v roce 1902 pouze 9 úředníků a např. v Pečkách ještě roku 1922 pouze 6 úředníků (fešící rovněž policejní záležitosti) a jeden úřední zvěrolékař. Méně úspěšná sídla pak měla samozřejmě ještě méně úředníků. Města a městyse si kromě nich platily také policejní strážníky či lékaře. KUDRNÁČ, V., *Úplný adresář a popis politického okresu kolínského*, 1902, s. 39-40; HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 86-87; SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 76. Ohledně profesionalizace úřednictva v českých zemích srov. KLADIWA, P. a kol., *Lesk a bida obecních samospráv*, 2009, s. 183-211.

⁶³¹ U větších měst byly často prvními komunálními podniky, na nichž si městské elity „zkoušely“ výkonovou správu, plynárny. KRABBE, Wolfgang, R., *Kommunalpolitik und Industrialisierung: Die Entfaltung der städtischen Leistungsverwaltung im 19. und früheren 20. Jahrhundert, Fallstudien zu Dortmund und Münster*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz: Kohlhammer, 1985, s. 11-102; KLADIWA, P. a kol., *Lesk a bida obecních samospráv*, 2009, s. 18-21.

U velkých měst tento přístup dle německého vzoru vedl až k tzv. municipálnímu socialismu, kdy se některé, pro město potřebné, podniky dokonce komunalizovaly. V regionu se uvedené trendy (mimo municipálního socialismu, na nějž nebyly zdroje) šířily nejprve do sídel podél hlavní železniční trati v čele s Českým Brodem (a samozřejmě Kolínem) a částečně do aktivního Kostelce nad Černými lesy. Nicméně navzdory dřívějšímu vybudování některých veřejných zařízení (školy, sokolovny, knihovny) se systematicky projevovaly spíše až od přelomu 19. a 20. století, kdy se etablovala městská elita, socializovaná již v době industrializace a kdy se rovněž palčivěji projevovaly negativní stránky překotného růstu úspěšnějších měst. V dalších sídlech se často projevovaly ještě pomaleji, přičemž hlavní proces výstavby komunální infrastruktury probíhal až ve 20. letech. Následující tabulka uvádí celkový vývoj nejvýznamnějších zařízení komunální infrastruktury kromě školních budov do roku 1938 u šesti nejvýznamnějších sídel v regionu, pražské aglomerace a nejbližšího úspěšného středního města Pardubice:

Tab. 27: Porovnání roku vzniku a zásadních přeměn jednotlivých ústavů, podniků a vybavení měst v českých zemích v rámci komunální infrastruktury do roku 1914

Druh podniku	Založení / přeměna podniku							
	Praha	Pardubice	Kolín	Český Brod	Kostelec n. Č. lesy	Kouřim	Úvaly	Pečky
A) Městské podniky								
Jatky	1895 Holešovice	1893	1890-1893/5	1885	-	-	-	-
Vodovod	1882-1886 Letná, Podolí (užitkový), 1909 (užitkový) 1908-1913 Káraný	1906-1907	1893-1898, 1902-1905 1928-1930	-	1938	1930-1932	1896 obecní studně pro domy v jádru 1929 veřejný vodovodní řád	1930-1932
Plynárna	(1844 <i>Karlín pro Prahu</i>); (1857 <i>Smíchov</i>), 1867 <i>Žižkov pro Prahu</i> ; 1877 převzato městem; 1887 Holešovice; 1926 Michle	1885	1869 zřízena městem, ale neprovozována	1903	-	-	-	-

Soustavná kanalizace	1816 Staré Město, 1820-1821 horní Nové Město, 1823 Újezd, Křížovnická, Hradčany 1826-1828 Koňský trh; 1888 kanalizační kancelář; 1897-1902 jednotná kanalizace	1886	1869-1880 centrum, do 1898 části předměstí; Od 1899/1912 kanalizace soustavná, dokončena do 1927	20.-30. léta 20. století léta centrum a hlavní ulice	Pouze částečná	Pouze částečná	Pouze částečná	Pouze částečná
Elektrárna	(1895 Karlín); (1895 Košíře); 1898-1900 Holešovice; 1913 Štvanice a Těšnov	(1904/1905), 1911 převzato městem, 1925	(1911-1912) 1929-1932	-	-	-	-	-
B) Obecně prospěšné ústavy								
Divadlo	1781 zemské stavovské; 1872 Prozatímní; 1881, 1883 Národní	1906-1909	1937-1939	-	-	-	-	-
Chorobnice	Na Karlově	1908, 1915	1902 okresní	1889-1890 okresní	-	-	-	-
Nemocnice	Na Františku, 1790 <i>Všeobecná nemocnice - Karlovo náměstí</i> , po 1875 rozšiřována; 1883, 1912 ambulatorium; 1903 Libeň; 1913-1915 Bulovka,	1857 stará městská, 1898 okresní	1856 stará okresní 1888-1894/98 okresní	1902-1905 okresní 1928 okresní	1726-1728 špitál (zrušen 1929) 1901-1903 veřejná nemocnice (1912 okresní) 1926 léčebna Zemská	Malá isolační nemocnice, před 1899	-	Malá isolační nemocnice, před 1913
Sirotčinec	1875; 1878 převzata městem opatrovna na Malé Straně; 1883 vychovatelna Libeň; 1883 převzata opatrovna Hrádek	1903	1896 okresní	-	-	1920	-	-

Ústřední hřbitov	Olšanský, Malostranský v Košířích	1883	1880-1882	1898 1927 (kolumbárium)	1831	1591 starý, 1904 židovský	1893- 1894	1914
Městské muzeum (nová budova)	1880-1883	1931- 1932	-	1927-1931	-	-	-	-

Poznámka: *kurzíva* – podnik byl zřízen jako dobročinný, nadační, korporální nebo jinou neziskovou formou mimo působnost města, (*kurzíva v závorkách*) – podnik byl zřízen jako soukromý

Zdroj: *Österreichisches Städtebuch auf Grund der Berichte von größeren österreichischen Städten*, XIV. Band; Wien, 1913; MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 94-96; HOLOVSKÝ, J., *České město v procesu modernizace*, 2017, s. 248-250. Doplněno autorem na základě údajů ze SOKA Kolín.

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že oproti úspěšným velkým městům postrádala největší sídla v regionu, s výjimkou Kolína, moderní budovy jatek, vlastní elektrárnu, soustavnou kanalizaci i nové divadelní budovy. Český Brod však, na rozdíl od Kolína, vybudoval novou muzejní budovu. Rovněž v něm, jako jediném kromě Kolína, vznikly plynárna, sirotčinec, chorobinec a od roku 1885 se rozšířila místní jatka.⁶³² Ale moderní vodovod byl v Českém Brodě, navzdory již konkrétním plánům z října roku 1929, které vznikly během tyfové epidemie, vybudován až po druhé světové válce.⁶³³ Přitom zbylá vybraná regionální sídla jej v období první republiky postavila, mimo jiné i kvůli neexistenci moderní kanalizační soustavy, která znamenala kontaminaci podzemních vod. Mimo to byl např. v Kostelci nad Černými lesy jednoduchý samočinný vodovod „trkač“ v provozu už od roku 1893, ale vodu přiváděl jen do obecní kašny (1901 byl přebudován).⁶³⁴ Tento vodovod tak nebyl do uvedeného přehledu zahrnut. Oproti tomu Úvaly vodovod postavily už na konci 19. století, avšak pouze částečně pro centrum města. V roce 1929 zde pak byl vybudován veřejný vodovodní řád.⁶³⁵ V Českém Brodě, stejně jako již dříve v Kolíně, vznikla i nová okresní nemocnice (a ještě dříve chorobinec), ovšem nebyla jediná, neboť v Kostelci nad Černými lesy vznikla, vedle staršího barokního špitálu, menší veřejná nemocnice vedená obcí již na počátku 20. století. Za první republiky vznikla v Kostelci nad Černými lesy rovněž zemská léčebna pro nemocné TBC. Kouřim a Pečky byly vybaveny jen malými izolačními nemocnicemi pro infekční nemoci. Všechna vybraná regionální sídla také měla svůj ústřední hřbitov, i když Kouřim a Kostelec nad Černými lesy již staršího původu.

⁶³² SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Zastupitelstvo od 13. 5. 1903 do 23. 10. 1910, s. 70-71; *Naše hlasy*, roč. XXXII., č. 51, 20. 12. 1913, s. 3. K tomuto srov. SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha. Ve starších budovách působila jatka mimo jiné i v Kostelci nad Černými lesy. Např. srov. SOKA Kolín, f. AM Kostelec nad Černými lesy, bez inv. č., Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva 1922-1930, s. 236.

⁶³³ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 18.

⁶³⁴ HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 216.

⁶³⁵ K zásobování Úval vodou viz: BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 330-332.

Mimo uvedené podniky vznikaly ve vybraném vzorku měst a městysů další zařízení, přičemž většinou šlo o obecně prospěšné ústavy. Jako první taková zařízení byly budovány většinou **sokolovny**. Nejdříve vznikla v letech 1873-1878 v Kolíně a stala se tam středobodem kulturního dění a šíření sokolského hnutí v regionu prakticky až do konce sledovaného období.⁶³⁶ Jako druhý ji ze sledovaných sídel zřídil Český Brod v letech 1884-1886 jako reprezentativní spolupráci architektů Jana Kouly a Antonína Balšánka. Poté vznikaly až v 90. letech 19. století. V Kouřimi byla vybudována v letech 1894-1896, v Pečkách vznikla secesní sokolovna roku 1898. V Úvalech byla sokolovna zřízena až roku 1919, kdy místní Sokolové koupili budovu bývalého Mašinoва hostince na náměstí a přebudovali ho na víceúčelový sál. Na přilehlém pozemku zřídili hřiště a letní cvičiště.⁶³⁷ Až po vzniku Československa byla sokolovna postavena také v Kostelci nad Černými lesy.

Od konce 19. století byly zřizovány nové **knihovny**, v zásadě však působily v rámci stávajících budov. První veřejná knihovna sice vznikla už roku 1862 z popudu hradešinského kaplana a správce místní fary Františka Havlíčka, avšak zůstala na dlouho jediná.⁶³⁸ V Kolíně vznikla knihovna Řemeslné besedy, základ pozdější veřejné knihovny, v 70. letech 19. století a postupně se přesunula do budovy sokolovny, kde v roce 1896 zřídila veřejnou čítárnu.⁶³⁹ Roku 1888 vznikla veřejná knihovna v Českém Brodě, v letech 1898-1899 v Kouřimi, následně v letech 1902-1903 v Kostelci nad Černými lesy a nakonec v Pečkách (asi 1909).⁶⁴⁰ **Kino** bylo nejprve zřízeno na konci roku 1911 v Kolíně a díky úspěchu získalo roku 1913 vlastní budovu (tzv. Francovo kino). Roku 1920 pak kino vzniklo i v Českém Brodě a v roce 1923 v Úvalech.⁶⁴¹ K roku 1932 bylo kino v provozu také v Kouřimi a v Kostelci nad Černými lesy. V zásadě byl mimo Kolín biograf téměř vždy zakládán a provozován Sokolem.⁶⁴² Nutno rovněž dodat, že od konce 19. století vznikala také **muzea**. Za touto

⁶³⁶ ŠAFRÁNEK, J., *Vzpomínky na Kolín*, 1924, s. 19. Srov. ZUBÍKOVÁ, K., *Architektura a Urbanismus města Kolína 1850-1950*, diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2002-2004, s. 47-47.

⁶³⁷ Srov. SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 4-5; RIŠLINK, V., *Kouřim a okolí*, 2011, s. 71-75, 90-91; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 35.

⁶³⁸ Tamtéž, s. 35.

⁶³⁹ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., *Paměti (1836) 1886-1900*, s. 164; SVOBODA, Jan, *Dějiny kaple Rodičky Boží a podle stojícího chudobince*, Kolín: J. Svoboda, 1882, s. 24-26; ŠAFRÁNEK, J., *Vzpomínky na Kolín*, 1924, s. 63, 141.

⁶⁴⁰ K počátkům knihovny v Kostelci nad Černými lesy viz: HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 215. Knihovna v Pečkách viz: SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 74. Měšťané si půjčovali především Národní listy, Zlatou Prahu, Květy, Zvon a Osvětu. Chudší vrstvy spíše nenáročnou literaturu, oblíbené kalendáře, starické listy Kopřivy nebo Rašple, ale také periodika Dělnické listy, Svobod nebo Právo lidu. Srov. JELÍNEK, Z. a HELFERT, Z., *Kolínsko*, 1990, s. 198.

⁶⁴¹ MRAZÍLEK, K., *První kinematograf v Kolíně – podle vyprávění Karla France*. In: *Práce muzea v Kolíně*, sv. IV, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1987, s. 282-284; ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 41.

⁶⁴² *Adresář republiky Československé pro průmysl, živnosti, obchod a zemědělství*, svazek I, Praha: Rudolf Mosse, 1932, s. 606-607, 616-617.

zakladatelskou vlnou mohl silný historismus českého národního hnutí, posílený neexistencí vlastního státu, šlechtických elit i česko-německým soupeřením. Konkrétním iniciačním momentem byly v regionu dvě proslulé pražské výstavy - Jubilejní zemská výstava v Praze roku 1891 a Národopisná výstava československá v Praze roku 1895. A tak vznikla nová muzea v Kolíně (1895 založeno, od 1913 v budově bývalé farní školy u chrámu sv. Bartoloměje), v Pečkách (1909-1911, v budově bývalé školy č.p. 184), v Kouřimi (1906 v budově Staré radnice). V Kostelci nad Černými lesy pak vzniklo až během první republiky (hrmčířské muzeum, 1930).⁶⁴³ Vlastní novou reprezentační budovu mělo od let 1927-1931 pouze muzeum v Českém Brodě, založené však už roku 1896.

Od přelomu 19. a 20. století také ve třech ze čtyř okresních měst (Kolín, Český Brod, Kostelec nad Černými lesy) vznikly **okresní chudobince** (ale i chudinské ústavy či „útulny“ pro děti) a v Kouřimi pak byl založen rovněž **poštovní úřad**, takže jím byla vybavena všechna čtyři okresní města, neboť v nich měla pošta své úřadovny již dlouho před rokem 1850. Už od poloviny 18. století měly poštovní stanice také Úvaly. Pečky pak měly vlastní poštovní úřad zřejmě od vybudování železniční stanice v roce 1845.⁶⁴⁴

Technická infrastruktura se obecně mimo zmíněné vodovody a částečnou kanalizaci omezovala na dláždění, které původně z části pokrývalo centrum měst a městysů s hlavními ulicemi, avšak od konce 19. století se šířilo po celé ploše historických center i do ulic vedlejších.⁶⁴⁵ Beton a asfalt se začaly prosazovat spíše až v meziválečném období. Telegraf byl v regionu vybudován už v rámci stavby železnice Olomouc - Praha v letech 1843-1845, ale obtížně pronikal i do nitra měst, která na této trati ležela. Do nitra Kolína byl přiveden až roku 1865, poté i do další měst. Podle Ottova slovníku naučného jím disponoval k roku 1880 určitě Český Brod a k roku 1890 ho již měla i další sledovaná města (Kouřim, Kostelec nad Černými lesy) kromě Úval, kam byl zaveden až roku 1902.⁶⁴⁶ Před rokem 1913 byl telegrafní

⁶⁴³ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 74-75; VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 52. K muzeu v Kolíně viz: JOUZA, L., Vznik muzejní jednoty v Kolíně. In: *Práce muzea v Kolíně, řada společenskovoední VI*, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1996, s. 5-64.

⁶⁴⁴ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez i. č., Protokol obecního zastupitelstva 1909-1911, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 15. 5. 1909; Viz: SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 76; *Adresář republiky Československé*, 1932, s. 168-169, 589-596, 606-607, 616-617; VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 42.

⁶⁴⁵ Např. pro Kostelec nad Černými lesy: HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 216-219. Pro Pečky: SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 81-82; Pro Kolín: SOKA Kolín, f. Antonín Hlaváček, bez inv. č., dotazník LUSK, nestr.; Pro Český Brod: SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 112, 154; SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Zastupitelstvo od 13. 5. 1903 do 23. 10. 1910; Tamtéž, Zastupitelstvo od 13. 5. 1903 do 23. 10. 1910; Tamtéž, Zastupitelstvo od 29. 9. 1923 do 2. 3. 1927.

⁶⁴⁶ K Úvalům viz: BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 141. Srov. ADAMEC, S. a kol. *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 43.

úřad založen také v Pečkách.⁶⁴⁷ Příliš rychlý nebyl ani rozvoj telefonního spojení. Jako první byl v regionu na telefon napojen v letech 1888-1889 Kolín, přičemž od roku 1890 zde již existovalo spojení s Prahou.⁶⁴⁸ Během 90. let se telefon dostal i do druhého největšího města kolínského politického okresu, do Kouřimi.⁶⁴⁹ Jako další byl napojen až Český Brod v roce 1907 (k roku 1911 zde bylo již 30 stanic) a Kostelec nad Černými lesy v roce 1909 (od roku 1910 k veřejnému využití).⁶⁵⁰ Někdy v této době byl telefon zaveden i do Peček.⁶⁵¹ V Úvalech byla zřízena telefonní linka poprvé v roce 1917 (k roku 1929 zde již bylo 27 soukromých a veřejných telefonních linek) a v Českém Brodě byla roku 1928 poštou vybudována automatická telefonní ústředna.⁶⁵²

Novým fenoménem se za první republiky stalo rozhlasové vysílání, které v českých zemích započalo roku 1923. Pro region byla v tomto směru významná stavba rozhlasové vysílací stanice v Liblicích u Českého Brodu, která rychle získala strategický význam a výrazně zdokonalila příjem signálu v regionu. Vybuďovalo ji v letech 1930-1931 Ministerstvo pošt a telegrafů. Na jaře roku 1931 se již nad Liblicemi tyčily 2 vysílací věže o výšce 150 metrů od Vítkovických železáren, vyvedené v červené barvě. U věží byla vybudována jednopatrová budova, uprostřed níž byla strojovna. Pravidelné vysílání zde započalo 1. října roku 1931. Další anténní stožár typu Blow Know, tentokrát vysoký 280 metrů, tu v letech 1936-1937 postavily železářny z Třince. Ve své době šlo o druhou nejvyšší vysílací věž v Evropě. Zmíněné stavby se staly jedním ze zdaleka viditelných symbolů modernizace regionu.⁶⁵³

V rámci výše uvedeného je zřejmé, že existovaly zajímavé rozdíly v přístupech jednotlivých měst. Za všechny lze zmínit, že Český Brod překvapivě relativně méně a později investoval do moderní technické infrastruktury (telefon, elektřina, vodovod) než odlehlá Kouřim (ta těžila z provázanosti s Kolínem) a v případě elektřiny a vodovodu také méně než

⁶⁴⁷ SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 76; *Adresář republiky Československé*, 1932, s. 606-607, 616-617.

⁶⁴⁸ SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez i. č., Obecní zastupitelstvo 1871-1889, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 24. 3. 1888, s. 316; SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez i. č., Protokol obecního zastupitelstva 1904-1909, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 10. 10. 1906, s. 221; JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 51, 133.

⁶⁴⁹ TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 317.

⁶⁵⁰ Pro Český Brod viz: SOkA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 28, 162. Pro Kostelec nad Černými lesy: HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 219.

⁶⁵¹ V roce 1913 zde byla již veřejná telefonická hovorna. Viz: SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 76. Např. pro Kostelec nad Černými lesy: HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 219.

⁶⁵² SOkA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Český Brod 1914-1928, s. 347; ADAMEC, S. a kol. *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 43.

⁶⁵³ SVOBODA, Jaromír, O naší budoucí velké rozhlasové stanici. In: *Elektrotechnický obzor* XIX, 1930, s. 649-651, 673-675; Velká rekonstrukce a zlepšení výkonu liblické stanice. Nový anténní systém. Zdokonalení vnitřního zařízení. In: *Radioamatér* XV, 1936, s. 225. Viz též obrázek č. 24 v příloze této práce.

Kostelec nad Černými lesy. Naopak byl lépe vybaven veřejně prospěšnými ústavami, především okresní nemocnicí a městským muzeem. Z písemných pramenů není příliš zřejmý důvod, nicméně zdá se, že zde obecně existovala nechuť k výlučně městským projektům, naopak byla dáвана přednost zařízení ve spolupráci s okresem. Nutno dodat, že ve 20. letech se rychlost modernizace Českého Brodu zvýšila. Na druhou stranu nepřilíš vzdálené Pečky, které chtěly obdržet status města, se snažily dosáhnout řady městských atributů co nejdříve.

V souvislosti s uvedeným vývojem se měnil také pohled na financování těchto projektů. Legislativa nejprve předpokládala, že obec jako samostatná účetní jednotka bude financovat svůj chod z obecního majetku a stát měl příležitostně přispívat jen na nejdůležitější projekty. Jenže rychlý rozvoj industrializovaných sídel ukázal neudržitelnost tohoto přístupu. V praxi se to projevilo například nárůstem obecních a školních přírážek k přímým daním, které byly původně zamýšleny jen jako ojedinělá možnost získání dodatečných financí v případě nutnosti (podobně jako činžovní přírážky aj.), avšak místo toho se staly trvalou součástí městských rozpočtů. To byl nucen stát uznat a v rámci zákona č. 222/1896 ř. z., tyto dávky přesunul od mimořádných rozpočtů k řádným. Význam přírážek v rozpočtu obce se zvýšil i v období první republiky, kdy proběhlo několik legislativních novel obecního hospodaření (1920, 1921, 1927, 1931, 1936). Během první republiky výše přírážek rostla, avšak díky státním výjimkám (např. na stavební činnost) se základna přírážek snižovala. Nadřízené orgány se snažily omezovat celkovou výši přírážek a zadlužení obcí, k čemuž roku 1927 vznikly zemské vyrovnávací fondy, které však nebyly dostatečně financovány, takže byly roku 1931 nahrazeny lépe financovaným přidělovým fondem. Celkově se však spolu s růstem zadlužování rychle zvyšovala závislost jednotlivých obcí na státu, přičemž od roku 1927 byl dozorcí orgán oprávněn zasahovat do obecního rozpočtu, pokud k jeho uhrazení nepostačovaly obecní přírážky. Negativně pak finance zasáhlo odebrání podílu na dani z obrátu.⁶⁵⁴

Co se týče jednotlivých vln investic do výstavby komunální infrastruktury, v 70. a 80. letech 19. století se zvyšovaly většinou jen kvůli stavbě nových budov pro základní školství. Od 90. let města více investovala i do dalších projektů, většinou do technické nebo kulturní infrastruktury. Větší projekty byly realizovány především s okresem, případně byla snaha na něj finančně náročná zařízení přesunout. Vrcholem městských investic

⁶⁵⁴ Srov. FLÖGL, Jaroslav, *Obecní rozpočet*, Praha: Svaz českých okresů, 1923; PEKOVÁ, J., Samosprávní finance a jejich krize v období let 1918-1938. In: *Některé otázky vývoje veřejných financí z hlediska dluhového financování a veřejných výdajů*, Praha: VŠE Praha, 1996; MAIER, K. *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 50-60, 80-86.

byla i díky státní podpoře 20. léta 20. století, během nichž se obce velmi často zadlužovaly, což pak na ně tvrdě dopadlo po vypuknutí Velké hospodářské krize. Nicméně situace se pro města horšila již před válkou, kdy sice finanční problémy měst nerostly tak dynamicky jako později, ale již začínaly být problematické. I kvůli tomu právě Kolín již roku 1907 inicioval založení Svazu českých měst. Před první světovou válkou obecní přírážka k přímým daním většinou nepřesahovala 100 %, avšak během druhé dekády 20. století se často zněkolikanásobila, ačkoliv dle novely k obecnímu řízení č. 76/1919 Sb., měly být věcné náklady obce na obecní školství, bezpečnostní, polní, zdravotní či mravnostní policii, chudinskou správu, dobročinné ústavy a výstavbu a udržování silnic přebírány vyššími státními a samosprávnými celky. Školní přírážka sice před rokem 1914 rychle šplhala většinou k hodnotě okolo 20 %, ale na počátku 20. let leckdy přesáhla i 100 %.⁶⁵⁵ Během krizového období a výpadku příjmů v 30. letech pak města díky tomu zažívala těžká období, během kterých v Kolíně, Pečkách a Kouřimi doslova zkolabovala samospráva.

V Kolíně vypadaly obecní finance v utěšeném stavu celou 1. polovinu 20. let, avšak po snížení obecních přírážek začal být rozpočet v deficitu a od roku 1927 začaly přírážky zase rychle růst (od roku 1930 byly přírážky k přímým daním 300 %), což však již nezabránilo neustálému zhoršování městských financí.⁶⁵⁶ Velká stavební aktivita, hospodářská krize a legislativní změny způsobily, že výše zápůjček k roku 1932 dosahovala již 46 % rozpočtové potřeby města, tedy asi 50 milionů Kč (téměř dvojnásobek oproti roku 1926).⁶⁵⁷ Nepomohl ani pokus o vyřešení situace další půjčkou a koncem roku 1935 bylo kolínského zastupitelstvo rozpuštěno. Městské finance pak během roku 1936 ozdravil až vládní komisař souborným balíčkem nových dávek a výhodných půjček.⁶⁵⁸ Kouřim měla kvůli kontinuálnímu úpadku a potřebě investic do sirotčince, nouzových domů a později do vodovodu či škol problémy

⁶⁵⁵ Srov. pro Kolín: SOkA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Hlavní kniha důchodu obecního, rok 1873, 1876; Tamtéž, inv. č. D5, Výkaz příjmů a vydání obce král. Města Kolína v letech 1884, 1885 a 1886; Tamtéž, bez inv. č., Rozpočet příjmů a vydání obce král. Města Kolína na roky 1898-1912 (tisk); Tamtéž, Rozpočty a účty závěr. 1912-1917 (tisk). Pro Pečky: SOkA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 91. Pro Český Brod: SOkA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Zastupitelstvo od 13. 5. 1903 do 23. 10. 1910; Tamtéž, Zastupitelstvo od 29. 9. 1923 do 2. 3. 1927. Pro Kostelec nad Černými lesy: HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 91-109; SOkA Kolín, f. AM Kostelec nad Černými lesy, bez inv. č., Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva 1922-1930. Pro Kouřim: SOkA Kolín, f. AM Kouřim, inv. č. 37, Protokoly měst. zastup. v Kouřimi za dobu od 1. 3. 1923 do 3. 6. 1931; Tamtéž, inv. č. 38, Protokoly městské zastupitelstvo od 20. června 1931 do 19. dubna 1947.

⁶⁵⁶ *Středočeské hlasy*, roč. X., č. 14, 4. 4. 1924, s. 2; *Hlas demokracie*, roč. IX (XXVII.), č. 6, 9. 2. 1929, s. 1-2; ŠTROBL, K., Prvorepublikové úpravy hospodaření místních samospráv. In: *Archivní prameny Kolínska*, 2001, s. 39-42.

⁶⁵⁷ *Středočeské hlasy*, roč. XVIII., č. 5, 29. 1. 1932, s. 2; Tamtéž, č. 49, 2. 12. 1932, s. 2.

⁶⁵⁸ Např. *Polabská stráž*, roč. XXVIII., č. 15, 10. 4. 1936, s. 3; Tamtéž, č. 28, 10. 7. 1936, s. 3; ŠTROBL, K., Prvorepublikové úpravy hospodaření místních samospráv. In: *Archivní prameny Kolínska*, 2001, s. 42.

s hospodařením po celá 20. léta, což se po vypuknutí krize samozřejmě ještě zhoršilo.⁶⁵⁹ Nepomohly ani snahy o vyrovnání rozpočtu maximálním zdaněním (roku 1931 byla výše přírůžek k přímým daním 350 %)⁶⁶⁰ a s dluhy přes 7 milionů Kč bylo v únoru roku 1937 městské zastupitelstvo rozpuštěno. Do konce první republiky ozdravoval finance vládní komisař.⁶⁶¹ V Pečkách pak městskému zastupitelstvu zlomil vaz nákladný projekt vodovodu, který vedl až k rozpadu městského zastupitelstva v roce 1933, přičemž vládní komisař ozdravoval městské finance do roku 1935.⁶⁶²

Jen těsně unikl nucené správě překotně se modernizující Český Brod, jehož vcelku příznivý stav financí (i díky značně vysokým přírůžkám) ve 20. letech se postupně zhoršoval, neboť řada městských zařízení byla ztrátová (chudinský ústav, opatrovny, plynárna, koupadlo, hřbitov i vodárna).⁶⁶³ Obecní plynárna dokonce musela být roku 1932 pronajata soukromníkům. Nicméně ve 30. letech se i díky stavbě měšťanských škol a připravované (a neuskutečněné) stavbě moderního vodovodu situace v letech 1934-1935 (navzdory 300 % přírůžce k přímým daním) zhoršila natolik, že bylo sáhnuto k úpravě dluhů, avšak díky zvýšení výnosu dávek došlo už roku 1937 k podstatnému zlepšení obecních financí.⁶⁶⁴ V roce 1938 mělo město dluhy ve výši 7,7 milionů Kč, tedy téměř stejně jako menší a chudší Kouřim. Naopak v relativně dobrém stavu byly městské finance Kostelce nad Černými lesy, který výrazněji zaujal státní orgány jen defraudací 37 tisíc Kč, které se dopustil roku 1926 městský tajemník Karel Kunz.⁶⁶⁵ Navzdory poměrně ztrátovému městskému elektrickému podniku se díky minimálním investicím město příliš nezadlužilo a ze sledovaných sídel má také nejnižší dávky a poplatky, přičemž ani nezavedlo všechny, které mohlo - např. poplatky za psy, nápoje či stavební aktivitu.⁶⁶⁶

⁶⁵⁹ SOKA Kolín, f. AM Kouřim, inv. č. 37, Protokoly měst. zastup. v Kouřimi za dobu od 1. 3. 1923 do 3. 6. 1931.

⁶⁶⁰ A např. činžovní daň se pohybovala mezi 125 a 200 %. Srov. SOKA Kolín, f. AM Kouřim, inv. č. 38, Protokoly městské zastupitelstvo od 20. června 1931 do 19. dubna 1947, s. 43, 98, 185.

⁶⁶¹ SOKA Kolín, f. AM Kouřim, inv. č. 38, Protokoly městské zastupitelstvo od 20. června 1931 do 19. dubna 1947, s. 191-215. Srov. ŠTROBL, K., Prvorepublikové úpravy hospodaření místních samospráv. In: *Archivní prameny Kolínska*, 2001, s. 42-44.

⁶⁶² SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 267-268.

⁶⁶³ Srov. obecní rozpočty Českého Brodu v letech 1927-1930, viz: SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Zastupitelstvo 26. 4. – 28. 10.

⁶⁶⁴ Tamtéž, Pamětní kniha 1929-1938, s. 114, 218, 257, 319; *Středočeské hlasy*, roč. XXII., č. 37, 18. 9. 1936, s. 2; *Naše hlasy*, roč. LVI, č. 35, 12. 9. 1936, s. 1-2; Tamtéž, č. 39, 10. 10. 1936, s. 1-2; ŠTROBL, Karel, Prvorepublikové úpravy hospodaření místních samospráv. In: *Archivní prameny Kolínska*, 2001, s. 45-47.

⁶⁶⁵ SOKA Kolín, f. AM Kostelec nad Černými lesy, bez inv. č., Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva 1922-1930, s. 187-197; *Polabská stráž*, roč. VIII., č. 30, 5. 8. 1926, s. 4-5; *Středočeské hlasy*, roč. XII., č. 33, 13. 8. 1926, s. 4.

⁶⁶⁶ SOKA Kolín, f. AM Kostelec nad Černými lesy, bez inv. č., Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva 1922-1930. Srov. ŠTROBL, K., Prvorepublikové úpravy hospodaření místních samospráv. In: *Archivní prameny Kolínska*, 2001, s. 47-48.

Nakonec lze pro úplnost a srovnání vybavenosti ještě zmínit přehled všech významných institucí, průmyslu a živností a služeb, kterými jednotlivá vybraná města rovněž některé vybrané městyse a vesnice disponovaly v roce 1932 podle Adresáře republiky Československé pro průmysl, živnosti, obchod a zemědělství. Z níže uvedené tabulky mimo jiné vyplývá, že i menší sídla měla na počátku 30. let 20. století poměrně široké spektrum služeb.

Tab. 28: Instituce, průmysl, živnosti a služby ve vybraných sídlech regionu k roku 1932

Obec	Skupina	Podniky, zařízení a služby
Kolín	Instituce	okresní úřad, okresní soud, berní správa, berní úřad, hlavní celní úřad, cejchovní úřad, finanční technická kontrola, důchodkový kontrolní úřad, katastrální zeměměřičský úřad, okresní četnické velitelství, poštovní úřad, telegrafní úřad, telefonní úřad, 3 katolické kostely, evangelický kostel, kostel československé církve, synagoga, státní reálné gymnázium, obchodní akademie, zemská průmyslová škola, okresní chudobinec, okresní nemocnice, sbor dobrovolných hasičů
	Průmysl a živnosti	obchodní grémium, společenstvo cukrářů, holičů, hostinských, kolářů, kovářů, lakýrníků, malířů pokojů, obuvníků, pekařů, řezníků a uzenářů, sedlářů a čalouníků, stavebních živností, živností oděvních a živností kovy zpracujících a společenstvo truhlářů, řezbářů, soustružníků a dřevozvorkářů, 7 cihelen, cukrovar, 3 továrny na cukrovinky, chemická továrna, továrna na káble, na kávoviny, 2 lihovary, továrna na nábytek, na minerální oleje Vacuum Oil Company, Sedláček, továrna na stroje, na váhy, vozy a železářské zboží, továrna na mýdla Hellada
	Služby	19 lékařů, 4 zubní lékaři, 3 zvěrolékaři, 13 advokátů, 2 notáři, Anglo-československá a Pražská úvěrní banka, Banka československých legií, Moravská banka, Národní banka, Živnostenská banka, výroba filmů, 2 geometři, 8 hotelů (Central, Grand, Lidový dům, Pošta, U černého koně, U Přemysla, Veselý), 3 kavárny (Arco, Lidový dům, U Amerikána), 3 lékárny U zlaté Koruny, U zlatého lva, U černého orla), 7 restaurací, Lidová záložna, Okresní hospodářská záložna, Reifeissenova záložna, Spořitelna města, Středočeská záložna, Záložna v Kolíně, Živnostenská záložna
Český Brod	Instituce	okresní úřad, okresní soud, berní správa, berní úřad, katastrální zeměměřičský úřad, důchodkový kontrolní úřad, okresní četnické velitelství, poštovní úřad, telegrafní úřad, telefonní úřad, 2 katolické kostely, státní reálné gymnázium, okresní chudobinec, museum, okresní nemocnice, sbor dobrovolných hasičů
	Průmysl a živnosti	obchodní grémium, společenstvo kovářů a podkovářů, smíšených řemesel stavitelských, řezníků, továrna na hospodářské stroje Josef Jánský, továrna na plynová kamna, 2 slévárny železa, pivovar, 3 cihelny, Pečecká rafinerie cukru, hospodářské družstvo, parní válcový mlýn, 2 pily, pivovar Právovarečného měšťanstva, 4 stavební družstva, velkostatek Weidenhoffer
	Služby	7 lékařů, zubní lékař, 2 zvěrolékaři, 5 advokátů, notář, architekt, biografy Sokol a Lido-Bio, 3 fotoateliéry, 2 geometři, 3 hotely (U krále Jiřího, U Prokopa velikého, U slunce), 2 restaurace, lékárna, letní lázně, 2 realitní kanceláře, Okresní hospodářská záložna, Spořitelna města Českého Brodu, Záložna občanská, Živnostenská záložna, 4 stavitel, zubní ateliér

Kostelec nad Černými lesy	Instituce	Instituce: okresní soud, berní úřad, důchodkový kontrolní úřad, zemský úřad pro tuberkulózní muže, poštovní úřad, telegrafní úřad, telefonní úřad, četnická stanice, 2 katolické kostely, evangelický kostel, chudobinec, nemocnice, městský hasičský sbor
	Průmysl a živnosti	společenstvo různých živností, řezníků a uzenářů, cihelna, mlýn, Hostinský pivovar, 2 strojírny, hlavní sklad tabáku, 3 velkostatky,
	Služby	2 lékaři, zvěrolékař, 2 advokáti, notář, biograf Sokol, 10 hostinců, 3 hotely (U černého orla, U města Prahy, Zelený dům), lékárna, Okresní hospodářská záložna, spořitelni a záložní spolek pro Černý Kostelec, Záložna v Kostelci nad Černými lesy, zubní ateliér
Kouřim	Instituce	okresní soud, berní úřad, četnická stanice, poštovní úřad, telegrafní úřad, telefonní úřad, 2 katolické kostely, sbor dobrovolných hasičů
	Průmysl a živnosti	obchodní grémium, společenstvo řezníků a uzenářů, oděvní a obuvníků, stavební, hostinských, 2 cihelny, cukrovar, továrna na ovocné konzervy, 2 pískovny, továrna na hospodářské stroje
	Služby	4 lékaři, zvěrolékař, 2 advokáti, notář, biograf Sokol, fotoateliér, geometr, 2 hodináři, 11 hostinců, 3 hotely, hudební škola, lékárna U Černého orla, Občanská záložna v Kouřimi, Okresní hospodářská záložna, 2 stavitelé, vinárna, zlatník, zubní ateliér
Úvaly	Instituce	poštovní úřad, telegrafní úřad, telefonní úřad, četnická stanice, katolický kostel, sbor dobrovolných hasičů
	Průmysl a živnosti	železniční nákupní družstvo, továrna na kosmetické přípravky Cleo, výroba kovového zboží, továrna na margarín Vega, 3 mlýny, továrna na výrobu olejů a tuků Petrolea, 2 pily, 2 stavební družstva, strojírna, 2 velkostatky, vulkanizační závod, 3 zahradnictví, hospodářské družstvo
	Služby	2 lékaři, zvěrolékař, lékárna, zubní ateliér, 2 stavitelé, 4 autodopravci, biograf Lido-Bio, cihelna, 2 cukráři, 2 drogerie, drůbežnické družstvo, drůbežárna, fotoateliér, 4 galanterie, hodinář, 8 hostinců, 3 hotely (U českého lva, Smetana, U nádraží), hudební škola, 6 kapelníků, knihář, konsum Včela, obchod s obuví Baťa, spořitelna, záložna občanská, živnostenská záložna, okresní záložna
Pečky	Instituce	poštovní úřad, telegrafní úřad, telefonní úřad, četnická stanice, katol. kostel, evang. kostel, sbor dobrovolných hasičů,
	Průmysl a živnosti	cukrovar, Elektrický podnik města, chemická továrna na vyrábění lučebnin, Perla chemická továrna, 2 továrny na kávoviny, mlýn, továrna na nábytek, stavby vodní, továrny na stroje Bratři Jouzové, továrna na hospodářské stroje, továrna na obráběcí stroje, továrna na korkové zátky
	Služby	3 lékaři, zvěrolékař, 2 advokáti, autodílna, 3 autodopravy, autodrožka, bio Republika, časopis Středočeská obrana, 2 drogerie, 3 fotoateliéry, 13 hostinců, 3 hotely (U Karla IV., U lva, Slavie), 3 kapelníci, 2 kniháři, 2 knihkupectví, knihtiskárna, lékárna, Městská spořitelna, Občanská záložna Kouřim, Občanská záložna v Poděbradech, Živnostensko-občanská záložna v Pečkách, stavitel, 3 zahradnictví, zubní ateliér
Chotouň	Instituce	poštovna, katolický kostel
	Průmysl a živnosti	družstvo pro rozvod elektrické energie v Chotouni
	Služby	2 hostince, kolář, kovář, krejčí, pekař, 7 rolníků, 2 řezníci, 2 obchody se smíšeným zbožím, 2 trafiky, truhlář

Ratboř	Instituce	poštovní úřad, katolický kostel
	Průmysl a živnosti	společenstvo veškerých živností, cukrovar, 2 mlýny
	Služby	lékař, autodoprava, biograf Sokol, obchod s dobyt看, fotografický ateliér, holič, 3 hostince, kovář, krejčí, obuvník, pekař, pohodný, pokrývač, porodní asistentka, 2 řezníci, sedlář, 3 obchody se smíšeným zbožím, spořitelni a záložni spolek pro Ratboř, 2 trafiky, truhlář, velkostatek, zámečník, obchod se starým železem a kovy
Velim	Instituce	poštovní úřad, telegrafní úřad, četnická stanice, katolický kostel, evangelický kostel, sbor dobrovolných hasičů
	Průmysl a živnosti	výroba cementového zboží, 2 cihelny, továrna na cukrovinky, hospodářské strojní družstvo, továrna na piana, slévárna kovů, lidové stavební družstvo, stavební podnikatelství, strojírna
	Služby	2 lékaři, autodoprava, bednář, biograf Sokol, cukrář, 8 hostinců, kapelník, lékárna, malíř, obchod s mlékem, modistka, obchod s obuví Baťa, pohřební ústav, 14 obchodů se smíšeným zbožím, spořitelni a záložni spolek pro katolickou farní osadu Velim, hospodářské úvěrní družstvo, školka, 2 zahradnictví, zednický mistr, obchod se zvěřinou a drůbeží.

Zdroj: *Adresář republiky Československé, 1932.*

14.2 Budování kanalizace a vodovodu na příkladu Peček

Ve městech a městečkách nebyvaly už před počátkem industrializace příliš uspokojivé hygienické podmínky, avšak po začátku tohoto procesu se podmínky ještě zhoršily a výjimečně nebyly ani případy tyfu či cholery, často způsobené kontaminovanými zdroji pitné vody. Jedním ze způsobů, jak zlepšit podmínky ve znečištěných sídlech, byla stavba kanalizace. Problémem však zůstávala nedokonalost této sítě, která byla jen někdy vybavena čističkou odpadních vod a většinou tak kanalizace ústila po proudu protékajících vodních toků. Tím však znečišťovaly obce ležící proti proudu vodu obcím, které ležely po proudu. Zmíněný zemský stavební řád z roku 1889 tak nařizoval zřízení a udržování kanalizace, čímž navazoval na dřívější zákony a nařízení, které měly zamezit znečišťování pitné vody (1852, 1870, 1877).

Nicméně v regionálních poměrech nejde příliš mluvit o plošné systematické kanalizaci, známé z velkých měst.⁶⁶⁷ Tu do roku 1914 neměl dokonce ani Kolín, který jí zvládl dobudovat až v rámci dokončení kanalizace Labe v 2. polovině 20. let 20. století. V meziválečném období jí pro centrum a některé ulice na předměstích vybudoval Český

⁶⁶⁷ Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj*, 2005, s. 50.

Brod.⁶⁶⁸ Ostatní města budovala především „rigoly“, tedy příkopy k odvádění vody. Kryté stoky byly zřizovány jen málo. A tak docházelo k paradoxům, kdy se představitelé relativně rychle se rozvíjejících Peček v žádosti o povýšení na město z roku 1913, adresované Ministerstvu vnitra ve Vídni, honosily tím, že celá dolní část městyse je již kanalizována. Přitom šlo v drtivé většině pouze o rigoly a skutečné kanalizační stoky byly pouze ve dvou ulicích – v Jeronýmově (915 metrů) a Husově (112 metrů).⁶⁶⁹ Když Pečky podávaly další žádost o povýšení v roce 1925 (tentokrát již úspěšnou), přibyly jen dvě krátké kryté betonové stoky v ulicích Sladkovského (26 metrů) a Prokopově (40 metrů). Přitom délka rigolů se ve stejnou dobu zvýšila z 5411 metrů na 6551 metrů.⁶⁷⁰ Nutno dodat, že nedokonalá kanalizace způsobovala kontaminaci podzemní vody, takže vznikala tlak na vybudování moderních vodovodů s hygienicky nezávadnou vodou.⁶⁷¹

A právě v budování moderního vodovodu byly Pečky úspěšnější, než při budování kanalizace. Legislativa, spojená se zajišťováním nekontaminované vody, je celkově propojena s legislativou k problematice odvádění odpadních vod. Od roku 1870 pak bylo zajištění pitné vody přímo nařízeno státem.⁶⁷² Funkční moderní vodovod měl z měst v regionu před rokem 1914 jen Kolín (1905, dřívější z roku 1898 měl nedostatek vody) a částečně pro centrum Úvaly (1896). Jinak města a městečka zřizovaly obecní studně a kašny a někteří obyvatelé si budovali studny vlastní. O zavedení vodovodu až do domů a bytů tak většinou nemohla být řeč. Hlavní vlna budování moderních vodovodů s charakteristickými vodárenskými věžemi nastala v regionu od konce 20. let 20. století. Už v roce 1929 vybudovaly Úvaly moderní veřejný vodovodní řád. Následně pak v letech 1930-1932 vybuďoval nový vodovod Kolín, roku 1938 ho dokončil Kostelec nad Černými lesy, v letech 1930 a 1936 proběhla modernizace dosavadního vodovodu z let 1903-1904 i v obci Krupá nedaleko Kostelce nad Černými lesy. Komplikovaná a pro město mimořádně nákladná byla stavba vodovodu

⁶⁶⁸ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 192-193.

⁶⁶⁹ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 81-82.

⁶⁷⁰ Tamtéž, s. 96.

⁶⁷¹ Mimo Pečky k tomuto viz např. rychle se rozrůstající Úvaly: BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 330-332. Řešení problémů odpadních vod a pomalé stavby kanalizace, bylo pravidelně probíráno, i když mnohem méně intenzivně, dokonce i v Kostelci nad Černými lesy a Kouřimi. Srov. SOKA Kolín, f. AM Kostelec nad Černými lesy, bez inv. č., Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva 1922-1930; SOKA Kolín, f. AM Kouřim, inv. č. 37, Protokoly měst. zastup. v Kouřimi za dobu od 1. 3. 1923 do 3. 6. 1931; Tamtéž, inv. č. 38, Protokoly městské zastupitelstvo od 20. června 1931 do 19. dubna 1947.

⁶⁷² MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 50.

v Kouřimi v letech 1930-1932.⁶⁷³ Nicméně vedle Kolína je ze všech regionálních projektů nejproslulejší vodovod v Pečkách, vybudovaný v letech 1930-1932.

Kašna byla na pečeckém náměstí zřízena již roku 1897, nicméně moderní vodovod dlouho nebyl třeba, jelikož v podloží tehdejšího městyse byl dostatek pitné vody.⁶⁷⁴ Problematická však byla situace okolo továrny na lučebniny jižně od železniční trati, kde byla podzemní voda kontaminována. Problém se vyhrotil, když na jižním okraji města, naproti cukrovaru na surový cukr, obec ve 20. letech 20. století na přidělovém pozemku vybudovala asi 20 „nouzových“ domků. Voda se zde ukázala jako nepoživatelná a znečištěná kyselinou dusičnou a sirovodíkem. Městská rada tak zaúkolovala místního inženýra Dr. Ing. Františka Uhra, původem syna rolníka z Chotutic, aby v katastru Peček našel vhodný zdroj pitné vody. To se však nepodařilo. Bylo tedy zřejmé, že je třeba hledat v okolí Peček. 16. února 1927 tak František Uher uspořádal v místní sokolovně přednášku, které se zúčastnilo asi 100 lidí, avšak téměř nikdo z obcí v okolí města. František Uher zde přednesl návrh nového vodovodu, jehož zdrojem měl být pramen, ležící jižně od obce Tatce, na lokalitě „Jezírko“ o výměře asi 10 arů.⁶⁷⁵ V kronice obce Tatce se o této lokalitě píše následující: *„Jezírko, takzvané, „Stará tůň“ nevyčerpatelná pramenitou vodou, jak a kdy založeno bylo známo není. Oněmž bájili již naši prapředkové, že jest bezedné a vydává tolik vody, že pohánělo místní bývalý vodní mlýn, který stával při čp. 12. Nespotřebovanou vodu na mlýně přepouštěl mlynář pro cukrovar do Milčic. Též obec Tatce napájela a napájí a zásobuje se dosud touto vodou, an voda ta protéká skrze místní obec, potokem a vtéká do zřízeného rybníku pod Milčici, odkud je cukrovar čerpával.“*⁶⁷⁶

Pramen byl skutečně vydatný. Podle měření zde byl odtok vody cca 18-22 vteřinových litrů. František Uher připravil projekt stavby vodovodu, který byl předložen zemědělské radě v Praze ke schválení. Na stavbu byla schválena půjčka 1,5 milionu Kč u Ústřední sociální pojišťovny. Samotný pozemek byl od Tatec roku 1928 vykoupen za 60 000 Kč a rovněž byly od několika soukromníků vykoupeny okolní pozemky, aby bylo pro prameniště zajištěno ochranné pásmo. V rámci smlouvy se mohla obec Tatce na vodovod v budoucnu napojit, k tomu však nedošlo. Jímání pramene započalo 19. května 1930, přičemž technickým dozorem byl zemský technický rada ing. Václav Zeman. V červenci 1930 byla ukončena stavba jímací pumpy a náklady na ní se vyšplhaly na 106 784 Kč. Ministerstvo zemědělství

⁶⁷³ SOKA Kolín, f. AM Kouřim, inv. č. 38, Protokoly městské zastupitelstvo od 20. června 1931 do 19. dubna 1947, s. 2, 37, 43-44, 53-57.

⁶⁷⁴ VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 51; SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 262-263.

⁶⁷⁵ Tamtéž, s. 264.

⁶⁷⁶ SOKA Nymburk (se sídlem v Lysé nad Labem), f. AO Tatce, inv. č. 51, Kronika obce Tatce 1924 (1857) - 1968, s. 88.

celý projekt s náklady 3 075 000 Kč schválilo dne 25. 7. 1930 a rovněž schválilo státní subvenci ve výši 15 % skutečného nákladu. Ministerstvo zdravotnictví přislíbilo dalších 15 % státní subvence a český Zemský výbor dalších 10 % skutečných nákladů. Ministerstvo sociální péče také kvůli počínající Velké hospodářské krizi přispívalo 9 Kč na každého nezaměstnaného dělníka, který na stavbě pracoval. Pečky tedy u Městské spořitelny v Poděbradech uzavřely další půjčku ve výši 1 200 000 Kč.⁶⁷⁷

Samotná stavba byla po nabídkovém řízení, realizovaném zainteresovanými státními úřady, přidělena v oboru významné firmě ing. Hráského, ing. Jenče a Kaluba v Mladé Boleslavi.⁶⁷⁸ Za Pečky stavbu dozoroval radní Jindřich Lepiš. U prameniště v Tatcích pak byla podle projektu Františka Uhra vybudována moderní vodárna s dvěma elektrickými čerpadly, která tlačila podzemním potrubím vodu do vodojemu v Pečkách. Proslulý věžový vodojem, snad podle plánu Františka Jandy (autora vodojemů v nedalekých městech Poděbrady a Kolín), byl postaven v obecním parku v blízkosti pečeckého nádraží. Věž o objemu 3 200 m³ vody měla 6 metrů hluboké základy, byla vysoká 38 metrů (tedy o 2 metry vyšší než vodojem v Kolíně) a její vrchol byl upraven na rozhlednu a opatřen zábradlím. Vodojem byl slavnostně otevřen 1. července 1932, přičemž byli pozváni zástupci okolních obcí, měst a zainteresovaných úřadů i představitelé Svazu československých měst. Celkové náklady se vyšplhaly na 2 846 000 Kč a na počátku bylo zásobeno 168 pečeckých domů.⁶⁷⁹

Slíbené státní a zemské subvence však nebyly vyplaceny, což těžce zasáhlo městskou pokladnu, která musela zavést všeobecné vodné 50 Kč z každé obytné místnosti a 75 Kč z každé místnosti provozní. Výše poplatku za 1 m³, placeného v případě nepokrytí všech ročních nákladů vodným, byla 4 Kč, přičemž státní úřady donutily město ke snížení na 3 Kč. Vzhledem k tehdy složité hospodářské a sociální situaci se proti stavbě vodovodu vzeplal poměrně silný odpor, obzvláště když všeobecné vodné platili i ti, kteří vodovod nevyužívali. U moci tehdy byly socialistické strany v čele se starostou Otakarem Hrázkým, přičemž hlavními oponenty nového vodovodu byly ostatní strany občanské, které na celou akci útočily především prostřednictvím místního politického časopisu Středočeská obrana, redigovaného pekařským mistrem Aloisem Hovorkou. Kromě nevyplacených subvencí byl problematický rovněž fakt, že celý projekt vznikl ještě v době hospodářské konjunktury a proto nepočítal s velkým výpadkem finančních zdrojů města. Situace vyvrcholila vyhrocenou demonstrací na

⁶⁷⁷ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 263-266. Z novějších publikací k vodovodu v Pečkách viz: HLUŠIČKOVÁ, H. (ed.), *Technické památky III*, 2003, s. 40. Srov. SOKA Nymburk (se sídlem v Lysé nad Labem), f. AO Tatce, inv. č. 51, Kronika obce Tatce 1924 (1857) - 1968, s. 87-88; JÁSEK, Jaroslav a kol., *Vodárenství v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha: MILPO, 2000, s. 36.

⁶⁷⁸ Srov. SAAL, J., *15 let práce firmy Dr. Ing. A. Hráský - Ing. F. Jenč, stavební inženýři a stavitelé v Mladé Boleslavi*, Mladá Boleslav: A. Hráský, F. Jenč, 1938.

⁶⁷⁹ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 266-267.

pečeckém náměstí, která musela být rozehnána četníky. V následujícím roce však z neoblíbeného zastupitelstva odešli také komunisté a to se tak, i díky prosazení projektu vodovodu, stalo neusnásenischopných. Proto bylo 27. září 1933 městské zastupitelstvo rozpuštěno zemským úřadem v Praze a až do předání funkce nově zvolenému starostovi Aloisi Hovorkovi dne 2. 4. 1935 město spravoval vládní komisař JUDr. Pavel Kárník, vrchní komisař politické správy v Poděbradech. Velký a úspěšný modernizační projekt tak ve svém důsledku vedl k pádu politické reprezentace města.⁶⁸⁰

Předsedou vodárenské komise a vodárenským referentem městské rady byl radní Josef Bruner, kovář v továrně místní strojírenské firmy Josefa Suchého. Později byl ze zařízení v Tatcích do radnice v Pečkách zaveden telefon a registrační přístroj, který ukazoval proměny stavu vody jak v prameništi, tak ve vodojemu. Samotné čerpání vody zajišťovali montéři obecního elektrického podniku, kteří do Tatec zajížděli dvakrát do týdne (v létě třikrát). A to většinou v poledne či v noci, neboť tehdy byl elektrický proud, poskytovaný Elektrárenským svazem středolabských okresů, účtován ve snížené sazbě 60 halířů za 1 kilowatthodinu. Samotná studna byla přikryta hlinou a pokryta travním porostem a byl do ní přístup pouze přes příslušnou desku. Ochranné pásmo bylo obeháno drátěným plotem od firmy Wilhelm v Praze na betonové podezdívce, zasazeným do betonových sloupků. Prostor prameniště byl osázen ovocnými stromy a travou, přičemž bylo přísně zakázáno zde hnojit, aby nebyl pramen kontaminován.⁶⁸¹ Nutno zdůraznit, že Pečky projektem moderního vodovodu, přes všechny komplikace, předstihly i Český Brod, neboť v něm vznikl až několik let po druhé světové válce.

14.3 Veřejné zdraví v regionu a Okresní nemocnice v Českém Brodě

Jak již bylo řečeno, industrializace proměnila náhled na veřejné zdraví ve městech a větších sídlech. Znečištění životního prostředí doplnilo dlouhodobě se stupňující soustředění množství lidí na malém prostoru, který byl často vlhký, nevětraný a nedostatečně osvětlený. Na počátku sledovaného období byly časté epidemie tyfu, cholery, spalniček, spály nebo zarděnky, zatímco v 19. století již zmizely morové epidemie nebo hladomory. O chudé často pečovala církev, nebo obecní lékaři, avšak bohatí raději platili za kvalitní lékařskou péči, za

⁶⁸⁰ Tamtéž, s. 267-268.

⁶⁸¹ SOKA Nymburk (se sídlem v Lysé nad Labem), f. AO Tatce, inv. č. 51, Kronika obce Tatce 1924 (1857) - 1968, s. 89; SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 268.

kteřou často dojížděli.⁶⁸² Na snahu státu z doby osvícenství o zřícení veřejné zdravotní služby navázal zákon č. 68/1870 ř. z., následovaný zemským zákonem z roku 1888 a zemskými vyhláškami z let 1890 a 1895. Právě v posledních třech desetiletích 19. století tak začaly vznikat skutečně moderní nemocniční zařízení.⁶⁸³

V regionu zřídilo první moderní nemocnici, ve spolupráci s okresem, město Kolín, které jí vybudovalo na Kouřimském předměstí již v letech 1888-1894. Navazoval při tom na starší „okresní“ nemocnici z roku 1856 a na místní církevní špitál při kostelu sv. Jana Křtitele. Měla tehdy 100 lůžek a okresní chorobinec, postavený v Kolíně roku 1902, dalších 130. V nemocnici, spravované okresem, byly dva operační sály (jeden pro hnisavá zranění) a roku 1913 byl dokoupen rentgen.⁶⁸⁴ Tato nemocnice plnila centrální roli pro politický okres Kolín a byla vzorem pro podobně koncipovanou nemocnici v Českém Brodě.

V Českém Brodě vznikl první špitál již ve 14. století při kostele sv. Máří Magdaleny na náměstí, ale moderní okresní nemocnice zde byla vybudována až v letech 1902-1905. Plány vznikly již roku 1889, avšak nebyly realizovány kvůli soudobému nákladnému budování okresního chorobince.⁶⁸⁵ Na stavbu nové nemocnice poskytlo město Český Brod bezplatně celý pozemek i s budovou zaniklých kasáren. Velkým donátorem nové nemocnice byl také kníže Jan II. z Lichtenštejna. Okres zadal samotnou stavbu firmě kolínského stavitele Jana Sklenáře, který vybudoval novou budovu, ve které bylo nejprve jen 60 lůžek a dva operační sály. Není bez zajímavosti, že město pověřilo dohledem nad stavbou slavného místního rodáka, architekta Jana Koulu. Stavba stála asi 480 tisíc K, autorem plánu byl ing. J. Pokorný, odborník zemského výboru. Otevřena byla dne 30. dubna 1905, přičemž jí posvětil českobrodský děkan Alois Kašpárek.⁶⁸⁶

Při této příležitosti řekl okresní starosta Václav Novotný mimo jiné: *„Velevážené, vzácné shromáždění. Dílo, ku kterému dalo slavné zastupitelstvo okresu našeho svým usnesením podnět a vznik, dokonáno jest a odevzdáno bude dnešního dne svému humanímu účelu, ku blahu a dobru oněch, kteří zde v těchto místnostech, v tomto nově založeném ústavě budou vyhledávati rady a pomoci. ... Ústav bude zajisté přední okrasou tohoto královského*

⁶⁸² Srov. KLADIWA, P. a kol., *Lesk a bída obecních samospráv*, 2009, s. 113-117.

⁶⁸³ Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 46.

⁶⁸⁴ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Obecní zastupitelstvo 1871-1889, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 10. 12. 1887, s. 309; Tamtéž, Protokol o schůzích obecního zastupitelstva 1889-1898, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 21. 5. 1892, s. 65; GREGOR, J., Okres Kolínský. In: *Město Kolín*, s. 32.

⁶⁸⁵ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 122.

⁶⁸⁶ Tamtéž, s. 238-241, 252-262, 281-288, 323-333. K historii českobrodské nemocnice také viz: LEDEČ, J., *Kronika českobrodské nemocnice*, 1955.

*města, bude sloužiti ke cti okresu tohoto, ale i (směle to říci mohu) ku cti a slávě celého našeho národa českého.“*⁶⁸⁷

Brzy však kapacita nemocnice nestačila a tak byl počet lůžek rozšířen na 152, denně pak bylo v nemocnici ošetřeno okolo 175 osob. V letech 1925-1928 probíhala složitá přestavba, v jejímž rámci byla nemocnice rozšířena o 2. patro a kromě dosavadního primariátu chirurgického byl zřízen také primariát interní. Primářem prvního oddělení byl MUDr. Otto Polák, u druhého to byl MUDr. Josef Leděč. Projekt rozšíření okresní nemocnice stál 800 tisíc Kč, přičemž od Okresní hospodářské záložny si město půjčilo celkem 1 milion Kč. Dlouhý termín výstavby zapříčinil především komplikovaný proces schvalování této zápůjčky. Nakonec se během výstavby ukázala také nutnost rozšíření stavby o 3. patro, kde byl zřízen aseptický sál a rovněž zde byly ubikace pro sekundární lékaře. Díky tomu se celkové náklady zvýšily až na 1,5 milionu Kč. Náklady zvýšilo také následné vybavení nemocnice elektrickým výtahem, rentgenem, diatermií, elektrickou lázní, tzv. horským sluncem aj. Modernizovaná nemocnice byla otevřena první den roku 1931. Nemocnice se začala řadit k největším v Čechách, např. v roce 1934 v ní bylo ošetřeno 8 997 pacientů (probíhaly epidemie spály a záškrtu). V okresní nemocnici od počátku úspěšně působila také kongregace Milosrdných sester sv. Karla Boromejského, přičemž zde sloužilo šest řádových sester, které tu vybudovaly kapli sv. Prokopa.⁶⁸⁸

Českobrodská okresní nemocnice byla významným integračním prvkem politického okresu Český Brod, v němž plnila ústřední funkci. Mimo nemocnice v Českém Brodě a v Kolíně fungovala od roku 1901 (1903 převzata městem, od 1912 okresní) malá veřejná nemocnice také v Kostelci nad Černými lesy, která navazovala na starší barokní špitál, zrušený definitivně roku 1929.⁶⁸⁹ Do roku 1897 byl činný rovněž barokní špitál při kostelu sv. Máří Magdaleny v Kouřimi a v této době zde byla činná i malá izolační nemocnice.⁶⁹⁰ V roce 1926 také ve městě také, díky vhodným přírodním a klimatickým podmínkám, zemská nemocnice pro léčbu TBC.⁶⁹¹ V letech 1922-1957 jí vedl primář a uznávaný dobový odborník Ferdinand Trippé. Během první republiky stát realizoval plán komplexní sítě veřejných nemocnic, přičemž přebíral okresní a obecní nemocnice do své správy, případně zřizoval nemocnice nové. Nemocnice v Českém Brodě ani v Kolíně však do konce sledovaného období nepřevzal. Nicméně v Kostelci nad Černými lesy byla vybudována nová zemská

⁶⁸⁷ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 325-326.

⁶⁸⁸ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 167; Srov. LEDEČ, J., *Kronika českobrodské nemocnice*, 1955.

⁶⁸⁹ HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 217, 220.

⁶⁹⁰ TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 317.

⁶⁹¹ Srov. SOKA Kolín, f. AM Kostelec nad Černými lesy, bez inv. č., Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva 1922-1930, s. 165-211.

léčebna na TBC. Stát zasáhl do veřejného zdravotnictví také zákonem č. 332/1920 Sb., kterými přebíral odpovědnost za veřejnou zdravotní službu a ve městech tak byly zrušeny příslušné fyzikáty.⁶⁹² Je rovněž třeba dodat, že v Kouřimi a v Pečkách již před první světovou válkou fungovaly malé izolační nemocnice.⁶⁹³

14.4 Školství

Vzdělání patřilo k nejvýznamnějším fenoménům sledovaného období. Kořeny úsilí o vzdělání společnosti se datují již do středověku, nicméně novodobou koncepci vzdělávání nastavily osvícenské reformy Marie Terezie a Josefa II. Díky tomu již v polovině 19. století byla negramotnost v českých zemích jen minimální, asi okolo 4,5 %. To byl jeden z nejlepších výsledků v Evropě. Představitelé českého národního hnutí si, vzhledem k absenci šlechtických a podnikatelských elit, uvědomili nutnost českojazyčného vzdělávání poměrně záhy. Vzdělání, často středoškolské, se tak stalo hlavním prostředkem generování nových českých elit. Silnou motivací byla snaha vyrovnat se německojazyčnému obyvatelstvu svou kulturností, rozhledem a schopnostmi.⁶⁹⁴

Budování českojazyčného školství bylo tedy jedním z hlavních úkolů obecních a okresních samospráv, což jasně stanovil zákon č. 16/1873 z. z., a následující zemský zákon č. 17/1873 z.z. Významná byla také tzv. Hasnerova reforma školství, která omezovala vliv církve na vzdělání a měnila rovněž dosavadní vzdělávací strukturu a zákon č. 40/1888 z. z., jež stanovil konkrétní podobu škol. Velká část iniciativy samospráv směřovala do budování základního školství, ve kterém se školní děti socializovaly do českojazyčného prostředí. K tomuto účelu obce zaváděly školní přírážku k přímým daním. Tyto školy měly Kolín, Kouřim, Kostelec nad Černými lesy, Úvaly i Pečky už před počátkem sledovaného období v souladu se školskými děkanáty římskokatolické církve, která nad nimi dozorovala. V letech 1850-1938 pak síť základního školství náležitě rozvíjely.

V Kolíně tak vznikla roku 1849 dvoutřídní nižší reálka, doplněná roku 1859 třetí třídou a po rozdělení na chlapeckou a dívčí tu byla postavena nová škola v Kutnohorské ulici, kde rovněž sídlilo pozdější gymnázium. V následujících letech síť houstla a komplikovaně se

⁶⁹² Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 73.

⁶⁹³ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 71.

⁶⁹⁴ WANDYDZ, Piotr, S., *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti – cena svobody*, Praha: Academia, 1998, s. 161.

vyvíjela, přičemž se rozdělila na školy obecné i měšťanské. Ve městě rostly nové budovy, přičemž v roce 1886 byly dokončeny tři nové školní budovy, roku 1899 pak vznikla nová chlapecká škola na Zálabí. Roku 1904 purkmistr Čeněk Kříčka institucionálně rozdělil obecné a měšťanské školství a rovněž město na západní, východní a severní školský obvod. V tomto rámci vznikly ještě dvě nové budovy základních škol – roku 1904 na Kutnohorském předměstí a roku 1908 na Pražském předměstí.⁶⁹⁵

V Kostelci nad Černými lesy byla postavena nová dvoupatrová školní budova na severní straně náměstí již roku 1842, přičemž byla tehdy obecná škola roku 1871 rozdělena na pětitřídní obecnou školu chlapeckou a trojtřídní dívčí obecnou školu, později rozšířenou až na pět tříd. V letech 1895-1896 ve městě přibyly nové školy měšťanské chlapecké a dívčí. Celé základní školství se posléze přestěhovalo na jihozápadní stranu náměstí, kde město v letech 1899-1901 vybuďovalo za 55 tisíc K novou reprezentativní školní budovu, kvůli které se město zadlužilo na 50 let.⁶⁹⁶ V Kouřimi byla z iniciativy místního kaplana a administrátora Václava Slavíka v letech 1864-1865 postavena výstavná nová historizující školní budova. V letech 1870-1873 byly ve městě zřízeny i měšťanské školy, z nichž se roku 1892 oddělila samostatná měšťanská škola dívčí. V jednotlivých etapách v letech 1873, 1887 a 1889 se pak při jednotlivých stupních občanské školy vytvořila také občanská škola dívčí. V původní školní budově od roku 1882 sídlila pouze škola chlapecká, neboť dívčí škola se přesunula do budovy při Komenského ulici na jihu města.⁶⁹⁷ V Úvalech byla stará farní škola umístěna při kostelu Zvěstování Panny Marie, avšak západně od ní byla roku 1884 postavena nová budova pro obecnou školu. Soubor školních staveb dokončila měšťanská škola na severovýchodní části náměstí z let 1911-1912.⁶⁹⁸

V Českém Brodě existovala jednotřídní a později dvoutřídní triviální škola pro chlapce i děvčata. V roce 1853 byla zřízena trojtřídní farní škola, ale roku 1856 byla opět obnovena triviální (elementární) škola. Roku 1863 (na pozdějším Husově náměstí) byla postavena čtyřtřídní (od roku 1871 pětitřídní) hlavní škola a v letech 1883-1884 vznikla naproti sokolovně v Tyršově ulici budova pro chlapeckou měšťanskou školu. Samotná chlapecká měšťanská škola vznikla již roku 1872 a byla původně umístěna v měšťanském domě č.p. 73, nicméně z důvodu nedostatku financí působila jen dva roky a musela tak být v nové budově

⁶⁹⁵ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti (1836) 1886-1900, s. 331; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, 1915, s. 335.

⁶⁹⁶ HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 202, 210, 217.

⁶⁹⁷ TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, s. 370-371.

⁶⁹⁸ Srov. BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 184-212.

obnovena.⁶⁹⁹ Od roku 1888 fungovala i měšťanská škola dívčí, pro níž v roce 1893 vznikl zvláštní přístavek. V letech 1877-1885 se dosavadní pětiletá obecná škola postupně rozdělila podle pohlaví. Další přírůstek ke školním stavbám přibyl až roku 1931, kdy byly otevřeny Masarykovy jubilejní měšťanské školy na severovýchodě města v Žitomířské ulici. Díky novým prostorům se mohly dosavadní školy institucionálně rozčlenit na chlapecké a dívčí obecné školy a chlapecké a dívčí měšťanské školy. V budově v Tyršově ulici zůstaly dívčí a chlapecké obecné školy a v historické budově hlavní školy od roku 1932 sídlila městská radnice.⁷⁰⁰

V Pečkách sídlila od roku 1823 škola nedaleko budoucího nádraží a východně od ní pak obec roku 1877 investovala do nové výstavné budovy, kam místní základní školství přesunula. Vzdávajícímu počtu žactva však ani nová škola nestačila a roku 1892 byla čtyřtřídní chlapecká škola přemístěna do budovy na severovýchodním rohu náměstí a do roku 1895 byly obě školy již pětileté. Nakonec město v letech 1900 přistavilo na severní straně náměstí budovu pro novou chlapeckou měšťanskou školu, kam přibyla roku 1902 i měšťanská škola dívčí. Prostory však nepostačovaly a tak 1908 byl dotvořen nový školní komplex stavbou monumentální budovy za 160 000 K pro dívčí a chlapeckou školu na náměstí, vedle nového kostela sv. Václava, která se stala jednou z dominant města. Do ní byly přesunuty obě školy chlapecké a celkově se obecní i měšťanské školy v Pečkách spojily pod společnou správu.⁷⁰¹ Postupně začaly být zřizovány také školky - informace jsou o kolínských veřejných školce, založené roku 1873, pečecké, založené roku 1902 nebo kouřimské z roku 1901.⁷⁰²

Nicméně vzhledem k lokální absenci významnější německé menšiny nebyla města a městečka nucena k budování většího počtu středních škol. Přitom střední školy, které spolufinancoval stát, znamenaly nejen výrazně prestižní instituci, ale také tvořily kulturotvorné prostředí, které jednak generovalo a jednak lákalo vzdělanější a bohatší populaci.⁷⁰³ Skutečně významné středoškolské instituce měl do konce Rakousko-Uherska pouze Kolín, který tak působil jako středoškolské centrum pro většinu regionu. Původní trojtřídní škola hlavní se v roce 1871 změnila na čtyřtřídní nižší školu reální a od let

⁶⁹⁹ SOKA Kolín, knihovna, HUML, J., *Paměti o školách českobrodských od nejstarších dob až do r. 1888. Prvá školní zpráva měšťanské a obecné školy chlapecké, obecné školy dívčí, opatrovny a pokračovací školy průmyslové v Českém Brodě*, Český Brod, 1888.

⁷⁰⁰ Okres českobrodský. In: *Šedesát let československé samosprávy*, 1925, s. 411-412; SOKA Kolín, knihovna, KŘIVÁNEK, J., *Památník na oslavu padesátileté činnosti Masarykovy měšťanské školy chlapecké v Českém Brodě 1883-1933*, Český Brod, 1933.

⁷⁰¹ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 149-156.

⁷⁰² SOKA Kolín, f. OÚ Kolín, *Koncese 1869 až 1912*; SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 74, 156.

⁷⁰³ KLADIWA, P. a kol., *Lesk a bída obecních samospráv*, 2009, s. 171-172.

1876/1877 na nejvýznamnější regionální instituci – kolínské (původně reálné) gymnázium. Gymnázium bylo nejen kulturní srdce města, ale také celého užšího regionu, přičemž v něm působila řada kvalitních pedagogů a významný evangelický duchovní Čeněk Dušek zde zkoušel vytvořit centrum evangelického středoškolského vzdělávání v Čechách.⁷⁰⁴ Mimo gymnázium byl Kolín pro region i centrem odborného vzdělávání. Roku 1882 zde vznikla c. k. kreslířská škola, jež se poté spojila s průmyslovou školou pokračovací, až se v červnu roku přeměnily na všeobecnou školu řemeslnou, později Střední průmyslovou školu v Kolíně, která o tři roky později získala i svou vlastní budovu na Kutnohorském předměstí.⁷⁰⁵ Při chlapecké měšťanské škole vznikla ve školním roce 1905/1906 rovněž všeobecná průmyslová škola pokračovací a při měšťanské škole dívčí vznikla roku 1907 průmyslová škola dívčí.⁷⁰⁶

Kromě gymnázia a průmyslového školství se od konce 90. let 19. století rozvíjelo v Kolíně také školství obchodní. Nejprve byla roku 1894 založena kupecká škola pokračovací, na níž roku 1897 navázala dvoutrídni chlapecká obchodní škola gremiální, která se s kupeckou školou sloučila. Při ní byl roku 1901 založen jednoroční kurz dívčí, od roku 1908 dvouroční obchodní škola pro dívky. V roce 1906 se kupecká škola pokračovací změnila na učiliště o třech třídách a v roce 1907 jí poprvé mohly navštěvovat i dívky. Vývoj obchodního školství byl završen v roce 1912 vznikem Obchodní akademie, která byla již ve správě města a do roku 1914 pod sebou soustředila celé dosavadní obchodní školy v Kolíně – dvoutrídni obchodní školu pro chlapce a dívky, tříletou kupeckou školu pokračovací a abiturientský kurz pro dospělé. Obchodní školství nejprve sídlilo v činžovním domě na Karlově náměstí, v letech 1903-1904 pak na místě částečně asanované židovské čtvrti vznikla nová budova, v níž Obchodní akademie sídlila až do roku 1925, kdy byla dostavěna monumentální budova s hodinovou věží na Kouřimském předměstí, jeden ze symbolů meziválečného Kolína.⁷⁰⁷

Vůdčí roli kolínského středního školství v regionu začal částečně konkurovat jen Český Brod, a to až v období první republiky, kdy vznikly dvě významné středoškolské instituce. První byla rolnická škola, jejíž kořeny však spadají už do roku 1886, kdy Hospodářský spolek Českobrodský založil **hospodářskou pokračovací školu v Českém Brodě**.⁷⁰⁸ Do prvního ročníku dvouletého kurzu se přihlásilo 13 zájemců a dodělalo jej

⁷⁰⁴ TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, 1915, s. 337-338.

⁷⁰⁵ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol o schůzích obecního zastupitelstva 1889-1898, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 17. 4. 1895, s. 203; TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko – Paměti osad na Kolínsku*, 1915, s. 38.

⁷⁰⁶ Tamtéž, s. 340-341.

⁷⁰⁷ Tamtéž, s. 338; BRANT, Bernard, *Historie obchodního školství v Kolíně 1897-1912-1937*, Kolín: Spolek pro chudé žactvo obchodního školství, 1937.

⁷⁰⁸ Škola byla plánována již od roku 1882: SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 32, Pamětní kniha, s. 93.

7 žáků. Nejprve škola sídlila v pronajímaných prostorách v Českém Brodě, od roku 1894 sídlila ve vlastní budově za 15 600 zl. naproti areálu budoucí okresní nemocnice při silnici na Novou Ves. Tam měla i zahradu a pole, na kterých zájemci během pětíměsíčního školního roku vykonávaly praxi. Nutno dodat, že škola byla bezplatná. Získala si postupně značnou oblibu a díky tomu, že Český Brod v rámci pozemkové reformy získal původně lichtenštejnský pozemek v sousední obci Liblice, byla zde postavena v letech 1923-1926 monumentální budova, která se stala její dominantou, přičemž zbytek lichtenštejnského dvora získalo Ministerstvo zemědělství. To zde zřídilo zemědělskou výzkumnou stanici, na níž žáci rolnické školy dostali povolení k realizaci praxe. Naplnila se tak dobová tužba města po odborné střední škole. V nové budově se etablovala **rolnická škola**, v rámci níž fungovaly dvě oddělené části – dvouletá škola rolnická a zimní odborná škola hospodářská, které měly dohromady každoročně přes 40 žáků. V době hospodářské krize se však návštěvnost značně snížila a situace se stabilizovala až ke konci sledovaného období.⁷⁰⁹

Ještě významnější středoškolskou institucí v Českém Brodě se v prvních letech první republiky stalo gymnázium. Propagátorem a realizátorem projektu nového gymnázia byl Josef Miškovský, který o své vizi během řady jednání a schůzí přesvědčil městskou elitu. Nové gymnázium mělo uctít vznik nového státu a jeho první třída byla, po schválení státními úřady, otevřena již v září 1919. Nejprve gymnázium sídlilo v budově bývalé královské hospody, ale již roku 1922 začala na „Koulově poli“, tedy v Žitomířské ulici na severovýchodě města, stavba budovy nové. Nová budova byla slavnostně otevřena při příležitosti 6 let od vzniku republiky, dne 28. října 1924. Náklady na stavbu přesáhly 1,5 milionu Kč. První maturitu zde absolvovalo 28 žáků v roce 1927. Obliba nové instituce rychle rostla. Ve školním roce 1930/1931 studovalo na škole 175 žáků, ve školním roce 1937/1938 jich ve 14 třídách studovalo již 419, z čehož 70,7 % bylo tzv. přespolních. Gymnázium se stalo středobodem nejen školského, ale také kulturního života Českého Brodu a jeho politického okresu. Při gymnáziu vznikl pěvecký sbor, byla zde realizována řada veřejně přístupných přednášek a konaly se zde také výstavy.⁷¹⁰

Mimo to v Českém Brodě vznikla už roku 1884 učňovská škola pokračovací a roku 1927 byla založena hospodyňská škola v prostorách bývalé zimní hospodářské školy naproti

⁷⁰⁹ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928, s. 228-234, 239, 278-279; ŠEDIVÝ, V., Vznik a nejstarší období zemědělského školství v Českém Brodě. In: *Almanach 100 let zemědělského školství v Českém Brodě*, Český Brod, 1986.

⁷¹⁰ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 205-207, 239-240; *Padesát let gymnasia v Českém Brodě*, Český Brod: Sdružení rodičů a přátel školy při Střední všeobecně vzdělávací škole v Českém Brodě, 1969, s. 48-65.

okresní nemocnici. Ta však byla roku 1933 z důvodu nedostatku žákyň uzavřena. Roku 1936 byla ve městě otevřena i odborná škola holičská, kadeřnická a vlásenkářská.⁷¹¹ Také v jiných obcích vznikala odborné školství, většinou ve formě odborné školy pokračovací. V Kostelci nad Černými lesy byla večerní škola pokračovací pro řemeslnické učně otevřena na počátku listopadu roku 1879. Po jejím relativním úspěchu (do prvního ročníku se zapsalo 69 učňů) se v roce 1883 přeměnila na pokračovací školu průmyslovou. V roce 1887 zde pak vznikla pokračovací škola hospodářská. Vznik keramické školy, vzhledem k dlouholeté lokální keramické tradici, byl však státními orgány roku 1897 zamítnut.⁷¹² V Pečkách vznikla roku 1896 živnostenská škola pokračovací pro řemeslné učně, později koedukační, která měla tři ročníky. Ta se ve 20. letech rozdělila na všeobecnou školu pro učně drobných řemesel a díky průmyslovému charakteru Peček také na odbornou školu pro řemesla v průmyslových podnicích, např. strojnictví. Byla umístěna v dosavadních školních budovách, stejně jako lidová škola hospodářská z roku 1924, jejíž vznik byl podpořen Ministerstvem zemědělství.⁷¹³ V Úvalech pak roku 1912 vznikla živnostenská škola pokračovací a roku 1936 lidová hospodářská škola. Zemědělská škola pokračovací (od roku 1936 lidová hospodářská škola) vznikla v letech 1878-1879 i v Kouřimi.⁷¹⁴

Ve větších sídlech vznikaly také hudební školy.⁷¹⁵ Nutno rovněž zmínit, že na bývalém lichtenštejnském panství a zámku v Kostelci nad Černými lesy v roce 1935 začal působit Školní lesní podnik při Lesnické fakultě Československého vysokého učení technického v Praze.⁷¹⁶

Pro úplnost je třeba dodat, že během období první republiky se hlavním investorem stavby nových škol stával československý stát, který tak začal na nejvyšší úrovni primárně prosazovat českojazyčné vzdělávání. Změny díky tomu zasáhly také obecní školní přírůžky. Zákon č. 292/1920 Sb. je nejprve zrušil, avšak v rámci druhé finanční novely č. 77/1927 Sb. se staly přímo součástí obecního rozpočtu.⁷¹⁷

⁷¹¹ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 206.

⁷¹² HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 211-212, 216.

⁷¹³ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 156-157.

⁷¹⁴ TŮMA, J., *Kolínsko a Kouřimsko - Paměti osad na Kouřimsku*, 1915, 1915, s. 371; APLTAUEROVÁ, Bohumila, *Živnostenská škola pokračovací Kouřim 1879 - 1943. Prozatímní inventární seznam*, ev.č. 234, 1990, s. 5. Lidových hospodářských škol vzniklo během období první republiky v regionu více a dokonce v některých malých sídlech. Např. roku 1924 vznikl tento druh školy v Ratboři. K Úvalům pak např. BROŽ, O. a SOMMER, V. (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, 1929, s. 213.

⁷¹⁵ Srov. *Adresář republiky Československé*, 1932.

⁷¹⁶ ŠIMÁČEK, F., *Za poznáním města Kostelce n.Č.L. a jeho okolí*, 1935, s. 147-149. Srov. POKORNÝ, J., *Černokostecké lesy (Pohledy do jejich dějin)*. In: *Vlastivědný sborník Českobrodsko – 2*, 1959, s. 129.

⁷¹⁷ Srov. MAIER, K., *Hospodaření a rozvoj českých měst*, 2005, s. 73.

14. 5 Elektrifikace regionu

Hospodářský vzestup regionu vytvářel příznivé podmínky pro zavádění nových druhů pohonů v čele s elektřinou.⁷¹⁸ Elektřina se touto dobou stala módním symbolem hospodářského pokroku, v čemž nahradila plynárny. Nicméně využití elektrického proudu bylo více propojené s českým národním hnutím, neboť jeho zavádění je spojeno s dobou, kdy byla již česká společnost zformována a připravena se na rozvíjení nového energetického zdroje podílet. Vzhledem k tomu, že zavádění technické infrastruktury se v regionu týkalo především větších sídel, je plošná elektrifikace v tomto směru zřejmě nejvýznamnějším procesem, který oblast v letech 1850-1938 prožila. Proto se jí také budu v následujícím textu věnovat pozorněji. Je také třeba dodat, že analýza elektrifikace od roku 1916 překračuje sledovaný region, neboť během ní Kolín, jako její centrum, integroval velkou část širšího regionu.

Počátky elektrifikace v regionu jsou však o něco starší. Zajímavé je, že první elektrifikovaná obec byly Plaňany, které si již v roce 1909 postavily obecní elektrárnu. V Kolíně se pak počátky elektrifikace, přes určité jednorázové pokusy, datují do let 1910-1911. Tehdy totiž začal v Kolíně působit František Křížík, který po dohodě s městem vybudoval u nádraží slévárnu s modelárnou a zámečnickou dílnu. V areálu bylo rovněž skladiště. V jejím těsném sousedství postavil v letech 1911-1912 parní elektrárnu. Ta se pak stala zdrojem elektrifikace celého města.⁷¹⁹ Elektrárna dodávala nejdříve elektřinu pro osvětlení a drobné motory a postupně byly do první světové války vybudovány primární sítě do nedalekých měst a obcí. V roce 1913 tak byly napojeny např. rychle rostoucí Pečky: *„Když byl karlínský továrník Fr. Křížík zřídil elektrárnu v Kolíně, stala se akutní otázka stavby elektrovodné sítě sekundární v Pečkách. Jak bylo oznámeno ve schůzi obecního zastupitelstva dne 2/4. 1912., přihlášeno bylo k nové síti 2279 žárovek a 9 oblouk. Lamp soukromníky, obcí 150 žárovek a státní dráhou 120 žárovek a 8 obloukov. lamp. Smlouva s firmou Křížikovou schválena ve schůzi dne 2/12 1912 a uzavřena u obecní spořitelny v Pečkách komunální půjčka 45.000 Kč. na úhradu nákladů na stavbu této elektrovodné sítě. Síť byla zbudována*

⁷¹⁸ K vývoji elektrifikace např. srov. VODNRÁŠEK, Karel, *Soustavná elektrifikace v republice Československé. Knihovna veřejné správy a samosprávy*, sv. XII, Praha: Knihovna veřejné správy a samosprávy, 1936; EFMERTOVÁ, Marcela, C., *K vývoji české elektrotechniky od druhé poloviny 19. století do roku 1945*, Praha: ČVUT, 1997; MIKEŠ, Jan, *Elektrifikace Československa do roku 1938*, disertační práce, Univerzita Karlova v Praze, Praha, 2016, s. 143-233.

⁷¹⁹ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol obecního zastupitelstva 1909-1911, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 28. 12. 1910, s. 224-226.

v roce 1913 nákladem 45.000 Kč, během války pak, v době nedostatku petroleje, postupně rozšiřována, a ovšem i po válce, kdy rozloha Peček rok od roku vzrůstala.“⁷²⁰

Na elektrickou rozvodnou síť však byla ve stejnou dobu napojena i další významnější sídla v regionu, jako Kouřim nebo Kostelec nad Černými lesy: „R. 1913 zavedeno bylo v městě našem elektrické osvětlení. Proud elektrický veden jest sem z elektrárny z Kolína, zřízené tam firmou Frant. Křížík, elektrotechnický závod Praha-Karlín. Po prvé osvětleno jest město naše tímto světlem v sobotu dne 18. října 1913. Zřízeny jsou tu 3 transformátory, jeden kandelabr na náměstí o 2 velkých svítelnách a 85 žárovek na náměstí a v ulicích se svítivosti každá o 30 svíčkách.“⁷²¹ Mimo region zasáhla také na východ od Kolínska, neboť na elektřinu napojila Čáslav či Přelouč. První veřejné elektrické osvětlení ovšem samotný Kolín zřídil až v roce 1916.⁷²²

K prvním pokusům o sdružení okresů na středním Labi ve věci elektrifikace došlo už v letech 1913-1914.⁷²³ Byla sice vytvořena zatímní správní rada elektrárenského svazu, sdružujícího středolabské okresy, v čele se starostou okresního výboru v Českém Brodě a statkářem z Přistoupimi Bohumilem Novákem, ale další plány zmrazilo vypuknutí první světové války. Ovšem právě na podnět této správní rady se 13. ledna roku 1916 konala ustavující schůze zástupců středolabských okresů, za účasti členů Zemské správní komise království českého v Praze. Právě zde vznikl Elektrárenský svaz středolabských okresů a zde byly také schváleny všechny přípravné práce, včetně společenské smlouvy společnosti. Základní jmění bylo stanoveno ve výši 2 650 000 K. Téhož roku svaz zakoupil od firmy Křížík parní elektrárnu a rozvodné sítě včetně transformátoroven za cenu 2 225 854 K.⁷²⁴

Zpočátku však narážely první pokusy o komplexní elektrifikaci na nedostatečný právní rámec. Až do roku 1919 se totiž elektrotechnické živnosti povolovaly pouze jako koncesované na základě ministerského nařízení z roku 1883, doplněného roku 1909 na návrh Elektrotechnického spolku ve Vídni bezpečnostními předpisy. Přes veškeré pokusy o definování celkového rámce elektrifikace, kterými se především na Moravě zabýval např. Vladimír List, inspirovaný německou aktivitou mnohde přesahující státní hranice Rakouska-

⁷²⁰ SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, Kronika (1922-1947), s. 218-219.

⁷²¹ HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 221.

⁷²² Srov. SOKA Kolín, f. Antonín Hlaváček, bez inv. č., dotazník LUSK, nestr.; SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Protokol obecního zastupitelstva 1911-1919, Zápis z jednání obecního zastupitelstva z 3. 9. 1912, s. 146.

⁷²³ Jak je uvedeno v úvodu této práce, k elektrifikaci středního Polabí jsem již publikoval článek v *Acta Polytechnica*, ze kterého tento text částečně vychází, viz: HOLOVSKÝ, J., ESSO – Electrification of the Central Labe Districts. In: *Acta Polytechnica*, vol. 52, no. 5, 2012, s. 62-69.

⁷²⁴ SOKA Kolín, f. OZ Český Brod, inv. č. 33, Pamětní kniha, s. 267-271; SÁBLÍK, V., Elektrisace středního Polabí. In: ŠTOLBA, Josef (ed.), *Kolín město a okres*, Praha: Národohospodářská propagace Československa, 1934, s. 79.

Uherska, nastal průlom v této problematice až vznikem samostatného Československa. Tehdy státní správa rozdělila novou republiku na jednotlivé elektrárenské oblasti, které měly být podle elektrifikačního zákona č. 438/1919 Sb., z 22. 7. 1919, spravovány tzv. všeužitečnými elektrárenskými společnostmi. Pro tyto společnosti byla důležitá finanční podpora státu, přičemž soukromá účast na elektrifikaci byla stanovena nejdříve na 40 % celkového kapitálu. V roce 1921 pak byla zvýšena na 75 %.⁷²⁵

Samotné provádění elektrizace a dohled nad ní byl přisouzen elektrotechnickým oddělením příslušných ministerstev a jim podřízeným zemským výborům a zemským správám. Zároveň byla ministerstvem veřejných prací zřízena Státní elektrárenská rada, která měla na starosti řešení plánu elektrifikace země. Všeužitečnou společností byl dne 18. 2. 1921 prohlášen i **Elektrárenský svaz středolabských okresů, společnost s r. o. v Kolíně** (dále "ESSO"). Stal se tak správcem jedné z 25 elektrárenských oblastí meziválečné Československé republiky. Nový stát ovšem potřebu koncese pro tyto podniky převzal a jejich držitelé se sdružovali do grémií (následně společenstev), která od roku 1929 vytvořila Ústředí grémií (později Jednotu společenstev).⁷²⁶

Během první světové války byla činnost svazu složitá, protože kromě jiného byla měď rekvírována na válečné účely. Elektrické sítě se tedy musely budovat železné, a to způsobovalo velké ztráty elektřiny. Počet odběratelů elektřiny byl ke konci roku 1917 v Kolíně okolo 1 100, na venkově přes 800 a navíc elektřinu odbíralo přes 100 průmyslových podniků. V tomto roce byl ale vydán zákaz realizace dalších přípojek, s výjimkou úřadů, výroby potravin, zásobování a podniků důležitých pro válečné úsilí. Problém byl také s nedostatkem kvalifikovaných pracovníků, jejich klesající životní úroveň a zásobováním prostředky nezbytnými k provozu elektrárny, což zvýšilo cenu elektřiny. Kromě nedostatku oleje se ke konci roku 1917 projevil již kritický nedostatek uhlí. I přesto činil zisk společnosti za rok 1917 slušných 42 611 korun a 94 haléřů. Po válce se znovu přešlo na měděné vedení, které v letech 1919 – 1921 znovu nahradilo provizorní vedení železné. Válečná léta však měla i pozitivní dopady na rozvodnou síť, neboť kvůli nedostatku jiných energetických zdrojů byl dáván důraz na nové investice.⁷²⁷

V roce 1920 přistoupily za podílníky společnosti také země a stát. Když byl ESSO na základě elektrizačního zákona výnosem ministerstva veřejných prací ze dne 18. 2. 1921 prohlášen výše zmíněným všeužitečným podnikem, disponoval elektrárnami v Kolíně,

⁷²⁵ K tomuto např. srovnej: MIKEŠ, Jan, *Elektrifikace Československa do roku 1938*, 2016, s. 143-233.

⁷²⁶ SÁBLÍK, V., *Elektrifikace středního Polabí*. In: ŠTOLBA, Josef (ed.), *Kolín město a okres*, 1934, s. 79.

⁷²⁷ K tomu např. srov. SOKA Kolín, f. AM Pečky, inv. č. 1, *Kronika (1922-1947)*, s. 219.

v Nymburce a v Poděbradech. Status všeužitečnosti otevřel svazu nové možnosti, např. vyvlastnění pozemků za náhradu i navzdory vůli vlastníků, takže vedení už nebylo odkázáno jen na síť silnic, ale mohlo se ubírat nejkratší a nejvýhodnější trasou k odběratelům. Zákon také umožňoval zřizovat na domy či zahradní sloupky konzoly. Stát také zpočátku poskytoval daňové a jiné finanční úlevy.⁷²⁸ Kmenový kapitál ESSO, který byl už roku 1919 zvýšen na 4 850 000 Kč, byl po přistoupení státu a země opět zvýšen. V této výši pak kmenový kapitál vydržel až do okupace Československa.

Tab. 29: Datum připojení okresů do ESSO a jejich (včetně dalších subjektů) finanční vklad

Okres/subjekt	Rok připojení	Vklad v Kč
Čáslav	1916	450 000
Český Brod	1916	300 000
Chlumeck nad Cidlinou	1916	180 000
Kolín	1916	460 000
Poděbrady	1916	250 000
Kostelec nad Černými lesy	1916	100 000
Kouřim	1916	310 000
Městec Králové	1916	200 000
Nymburk	1916	400 000
Nový Bydžov	1917	340 000
Habry	1918	120 000
Uhlířské Janovice	1919	170 000
Země Čechy	1920	1 800 000
Československý stát	1920	1 800 000
Celkem	1920	2 650 000

Zdroj: SOkA Kolín, f. Elektrárenský svaz středolabských okresů, bez inv. č., výroční zprávy 1914-1940; *Statistická příručka republiky Československé 1928*, Praha: Státní úřad statistický, 1928, s. 90.

⁷²⁸ K vývoji svazu do roku 1928 srov. Přehled soustavné elektrisace Československé republiky od r. 1918 do r. 1928. In: TOMÁNEK, Jaroslav (ed.), *Elektrisace Československa 1918–1928*, Praha: ESČ, 1928, s. 60.

Tím byla skončena etapa výstavby svazu. Z bednárný bývalého lihovaru zřídil ESSO kanceláře svazu, garáž a byty. Prvním ředitelem svazu se stal bývalý zaměstnanec Kolbenových závodů v Praze, ing. Bohumil Fiala. Toho roku 1923 nahradil ing. Josef Smola, který zůstal ve funkci do konce dvacátých let, kdy byl vyměněn za dosavadního místopředsedu ing. Václava Budila. Z několika předsedů sboru jednatelů byl pak, kromě starosty kolínského okresu a velkostatkářské kurie panské sněmovny Říšské rady JUDr. Ladislava Radimského, nejvýznamnější Pavel Zedník, sedlák z Bošína a starosta okresu Nymburského. Bilanční zisk měla firma roku 780 426 Kč a 94 h v roce 1920, v roce 1930 pak 636 121 Kč a 69 h a dokonce i během okupace ESSO vykázal plusovou hodnotu v protektorátní měně 1 238 733 K a 77 h za rok 1940.⁷²⁹

Za rok 1914 vyrobil svaz 1 300 000 kWh elektřiny, ovšem v roce 1939 to už bylo 40 000 000 kWh. V roce 1916 pak ESSO disponoval 270 km sítí vysokého napětí 15 kV, zatímco roku 1939 tato délka vzrostla na zhruba 1 300 km, z toho bylo 14 km dokonce kabelových. Největšího tempa dosáhla stavba sítí v letech 1927 až 1929, kdy poměrně dobré hospodářské poměry na venkově i v průmyslu a zákony o podpoře elektrifikace venkova dovolovaly značné investice. Nejmenší zatížení sítě bylo v době žní.⁷³⁰

Tab. 30: Připojená hodnota výkonů v transformátorech

Rok	Hodnota elektrického výkonu v kVA
1911	1 070
1919	4 600
1933	35 106
1940	48 000

Zdroj: SOkA Kolín, f. Elektrařenský svaz středolabských okresů, Kolín, bez inv. č., výroční zprávy 1914-1940.

Z celkového počtu 553 obcí a 193 osad v přidělené oblasti bylo zelektrizováno do konce roku 1933 celkem 431 obcí a 75 osad a zbývalo elektrizovat již jen malé obce a osady. V roce 1940 pak bylo podle jiného rozdělení již elektrifikováno 21 měst, 21 městysů, 448 obcí a 69 osad, tedy už naprostá většina sídel v působnosti oblasti ESSO. V rámci celkového procesu elektrifikace byly z větších sídel sledovaného regionu po vzniku Československa elektrifikovány především Úvaly, které si na rozdíl od většiny ostatních měst

⁷²⁹ SOkA Kolín, f. Elektrařenský svaz středolabských okresů, Kolín, bez inv. č., výroční zprávy 1914-1940.

⁷³⁰ Tamtéž.

a městysů musely počkat na rok 1922.⁷³¹ Ještě o rok déle pak musel na elektrifikaci prostřednictvím ESSO vydržet Český Brod.⁷³² Kromě elektrifikace v okresech tvořících ESSO bylo k roku 1933 elektrifikováno i 20 obcí a osad v okrese Kutná Hora a 1 obec v okrese Brandýs nad Labem. Zároveň bylo z místa působnosti svazu předáno 16 obcí k odběru elektřiny z jiných elektráren, když to pro ně bylo výhodnější. Za okupace bylo dále dostavěno 70 km dálkového vedení 100 kV, 48 km vedení o 35 kV a také 20 km na 315 kV a v samotném Kolíně na 3 kV. Tím bylo připojeno dalších 7 obcí a 4 osady.⁷³³

ESSO prodával elektrickou energii velkoodběratelům, obcím a družstvům i drobným odběratelům. Peněžní prostředky pro výstavbu elektrických děl (elektráren, elektrických vedení, transformačních stanic aj.) si společnost opatřovala výpůjčkami od peněžních ústavů, od obcí a okresů nebo přímo od odběratelů, kterým byly poskytovány jistiny. Prostředky pro zařízení místních sítí poskytovaly obvykle jednotlivé obce nebo odběratelé spojující se v družstva. Nutno dodat, že ESSO rozhodně nepatřil mezi největší elektrárenské svazy v Československu. Například v roce 1922 byl s výrobou elektřiny ve výši 9 705 029 kWh až na 19. místě z 25 československých elektrárenských oblastí. Naproti tomu Moravskoslezské elektrárny vyrobily za stejný rok 264 202 757 kWh.

Roku 1932 zřídil svaz vlastní cejchovnu elektroměrů, která ale byla v roce 1950 zrušena Pražskými energetickými závody. Roku 1937 vznikl v součinnosti se sousedními elektrárenskými podniky projekt na dálkové vedení 110 kV. V roce 1938 pak začal vznikat projekt parovodu dálkového topení v Kolíně, který se ovšem rozeběhl až během okupace. V roce 1938 proběhla i rekonstrukce přespolních sítí tzv. patkováním. Při něm se dřevěné sloupy opatřovaly betonovou základovou patkou (sloupkem), čímž se životnost dřevěných impregnovaných sloupů zdvojnásobila. Během 20. let se ESSO pustil do prodávání domácích elektrických spotřebičů. Jednalo se např. o elektrické lustry nebo malé absorpční ledničky firmy Elektro lux. Další elektrické výrobky byly např. vysoušeče vlasů, žehličky, dvojité plotýnky, kuchyňské sporáky a mnohé kuchyňské strojky, většinou vyrobené firmou Siemens.

⁷³¹ Na široce očekávanou elektrifikaci poskytla půjčku Městská spořitelna v Českém Brodě. ADAMEC, S. a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, 2004, s. 43.

⁷³² SOkA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928, s. 219.

⁷³³ SÁBLÍK, V., Elektrisace středního Polabí. In: ŠTOLBA, Josef (ed.), *Kolín město a okres*, 1934, s. 79-91. ESSO schopně plnil svojí úlohu při elektrifikaci středního Polabí, takže se ke konci sledovaného období mohl vykázat téměř plnou elektrifikací svěřeného území. Svou relativní samostatnost ztratil svaz už v roce 1941, kdy jeho elektrárny dotlačili němečtí pověřenci k fúzi do akciové společnosti Východočeských elektráren (VČE) v Hradci Králové. Po skončení války byly svazové elektrárny na základě dekretu prezidenta republiky č. 100 z roku 1945 znárodněny a podřízeny Československým energetickým závodům (ČEZ). V roce 1946 byla vyhláškou ministerstva průmyslu č. 1230 začleněna Kolínská elektrárna do národního podniku Východočeské elektrárny n.p. Hradec Králové (VČE). A nakonec došlo k 1. lednu 1950 v rámci reorganizace československé energetiky k definitivnímu rozdělení ESSO. A to ze dvou třetin do Pražských Energetických závodů nár. podnik Praha (RPR), kde byly utvořeny okresní správy Kolín a Nymburk – a zbývající třetina území byla začleněna do Hradeckých energetických rozvodných závodů (RPA) a Budějovických rozvodných závodů (RČB).

Úpravou sazeb bylo možno postupně využívat elektřinu nejen k pohonu motorů a ke svícení, ale i k topným účelům, v zemědělství (např. líhně, pařeniště atd.) a při chlazení (chladicí stroje v pivovarech, hostincích, u řezníků atd.).⁷³⁴

V roce 1933 ESSO tvrdil, že chce *“Umožniti používati elektřinu všem obyvatelům území, pro všechny účely za přiměřené ceny a tím zvyšovati jejich životní úroveň. O tom že zčásti bylo toho již dosaženo svědčí to, že jsou již v Kolíně domácnosti a domy plně zelektrisované.”*⁷³⁵

V původní elektrárně ing. Křížíka byly instalovány dva starší ležaté dvouválcové sdružené kompaundní parní stroje První brněnské strojírny, každý po 1 000 HP při 125 ot/min. Oba stroje s kondenzačními vývěvami přímo poháněly na ně napojený třífázový generátor firmy Křížík o výkonu 750 kVA a napětí 3 300 V. O něco později byl instalován stojatý parní stroj Breitfeld - Daněk o výkonu 350 HP při 178 ot/min., přímo spojený s generátorem firmy Křížík o výkonu 280 kVA a napětí 3 300 V. V počátečním období byl využíván jako rezerva pro noční provoz s malým odběrem elektrické energie. V prvních letech sloužil jako rezervní jen v noci, kdy byl malý odběr elektrické energie. Do kotelny byly instalovány čtyři ležaté parní vodotrubné kotle Steinmüller, do nichž bylo uhlí přikládáno ručně, a voda byla odebírána z nádrže ležící vedle kotelny. To však nebyl jediný zdroj vody, neboť elektrárna jí odebírala z vodojemu postaveného na nádraží.

Primární rozvod elektřiny po městě Kolíně byl zřízen pomocí kabelové sítě o 3 kV, pro přenos do vzdálenějších měst byla vybudována venkovská síť pro napětí 15 kV. To však zdaleka nestačilo a proto v parní elektrárně v Kolíně byla přistavěna a rozšířena především v letech 1918-1923 kotelna, v níž byly postaveny celkem 4 vodotrubnaté kotle o 15 atm. přetlaku a teplotě páry za přehříváčem 350 °C. Jako první byl v roce 1918 pořízen kotel Carbe o výhřevné ploše 400 m² od firmy Breitfeld a Daněk a spol., který byl roku 1924 rozšířen o nový rošt pro spalování uhelného mouru a uhelných odpadků podle patentu ruského profesora Lomšaka. Další dva kotle typu Oschatz s posuvnými rošty byly pořízeny roku 1922 ze Škodových závodů, každý o výhřevné ploše o 460 m². Jako poslední přibyl v roce 1924 další kotel Oschatz o stejné velikosti, ale tentokrát s roštem typu Pluto – Stocker pro spalování mourů a uhelných odpadků. Uhlí dopravoval kapsový výtah a pásový transportér do

⁷³⁴ Srov. SOkA Kolín, f. Elektrárenský svaz středolabských okresů, Kolín, bez inv. č., výroční zprávy 1914-1940.

⁷³⁵ SÁBLÍK, V., Elektrisace středního Polabí. In: ŠTOLBA, Josef (ed.), *Kolín město a okres*, 1934, s. 91.

násypek před kotli a postavena byla i přípravná vody. Původní dva ležaté a jeden stojatý stroj s generátory byly demontovány a prodány.⁷³⁶

Ve strojovně byla v roce 1921 instalována parní turbína Breitfeld a Daněk pro výrobu 3 500 HP při 3 000 ot/min. o 14 atm. vstupního tlaku páry o přehřátí 320 °C, s třífázovým turbogenerátorem firmy Siemens & Schukert určeným pro výkon 3 000 kVA, 3 150 V. V roce 1924 přibyla jako rezerva další parní turbína vyrobená ve Škodových závodech v Plzni 4 750 HP při 3 000 ot/min. při 14 atm. vstupního tlaku vstupního tlaku páry o přehřátí 320°C třífázový generátor firmy Českomoravská-Kolben o výkonu 4 750 kVA, 3 150 V. Pára použitá v parních turbínách se po kondenzaci ochlazovala ve dvou dřevěných chladicích věžích o výkonu 250m³/hod., respektive 750 m³/hod. S rozšiřováním strojovny a postavením dalších 140 km 15 kV sítí souviselo i rozšíření již nedostačujícího Křižíkova transformačního zařízení. V roce 1926 byl postaven firmou Českomoravská - Kolben nový manipulační rozvaděč a nová rozvodna o 3 a 15 kV s dálkovým elektromagnetickým ovládním v samostatné budově vedle elektrárny. Ta byla ovšem zničena roku 1944 při bombardování.⁷³⁷

Toto rozšíření ale nestačilo rostoucím požadavkům a připojením celé řady průmyslových podniků, nových obcí a dalších odběratelů, se stala bezpodmínečně nutnou stavba dalšího velkého parního agregátu. Protože rozšíření stávající elektrárny nebylo možné pro nedostatek místa a chladicí vody, byl zakoupen bývalý cukrovar rytíře Horského na Zálabském předměstí Kolína. Po jeho demolici začaly roku 1929 přípravné práce k nejdůležitější stavbě ĚSSO - nové parní elektrárny v Tovární ulici. Projektu nové elektrárny, která se stala skvostem meziválečné funkcionalistické architektury, se ujal slavný český architekt Jaroslav Fragner.⁷³⁸ Dlouhodobému řediteli kolínské elektrárny a brzkému řediteli ESSO, ing. Václavu Budilovi, nejdříve postavil v Kolíně v letech 1928-1929 soukromou vilu a poté mu vyprojektoval nový elektrárenský komplex. Fragner pak svému klientovi postavil nejen další svazové obytné domy, administrativní budovy nebo rozvodny, ale také letní vilu v Kostelci nad Černými lesy. Důležité bylo, že zvolený stavební pozemek leží přímo na pravém břehu Labe, vedle trati severozápadní dráhy a v dostatečné výšce nad hladinou řeky tak, aby ani při velkých záplavách nemohl být zaplaven. Navíc byl komplex situovaný tak, že mohl dostávat uhlí po dráze i po vodě a potřebnou chladicí vodu mohl odebírat přímo z řeky. Velikost pozemku a dostatek chladicí vody dovolovaly prodloužením strojovny a kotelny rozšířit výkon nové elektrárny až na 60 000 kW a upravit

⁷³⁶ *Staviteleské listy* XXIX., 1933, s. 76–79. Srov JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 98-99; KRONUS, J., *150 let rozvoje*, 1998, s. 35.

⁷³⁷ Tamtéž.

⁷³⁸ K návrhům elektrárny od Jaroslava Fragnera viz: FRAGNER, Benjamin (ed.), *Jaroslav Fragner – náčrty a plány*, Praha: Galerie Jaroslava Fragnera, 1999.

tam skládku o obsahu 10-12 000 t. uhlí. Bylo použito práškové uhlí, skládané transportéry na velké hromady a odtud dalšími transportéry až k příslušným kotlům. Uhelné hromady ale poměrně často doutnaly a dusivý kouř pak zamořoval okolí elektrárny.⁷³⁹

Se stavbou budov a komína bylo započato v roce 1930 a montáží kotlů, turbíny a ostatního vnitřního zařízení byla roku 1931 a v polovině roku 1932 dána do provozu. Celá výstavba byla rozvržena na několik etap. V první etapě byla postavena kotelna, strojovna a komín, které postačují pro výkon 30 000 kW, budova rozvodny, pumpovny, přívodní a odpadní zařízení chladicí vody a zauhlovací zařízení, postačující pro konečnou výstavbu 60 000 kW. Ovšem další etapy výstavby elektrárny se již kvůli změněným politickým podmínkám nepodařilo uskutečnit, i když určité úpravy a dostavby probíhaly v areálu ještě v prvních letech po druhé světové válce. V budově kotelny byly instalovány dva strmotrubnaté kotle firmy Škoda se třemi v celku kovanými bubny a sběrači páry, každý o výkonu 27 t. páry za hodinu při přetlaku 45 atm. A teplotě páry 450 °C za přehřívací. Kotle byly opatřeny řetězovými rošty soustavy Weckovy, které dovolovaly spalovat i moury. Každý kotel měl bunkr na uhlí o obsahu 90 t. Další kotel pak elektrárna instalovala roku 1942.⁷⁴⁰

Celá budova kotelny byla vyprojektována 23 m vysoká, ze železné příhradové konstrukce a se stěnami vyplněnými zdivem a sklem a dovolovala umístění dalších 2 kotlů pro topení práškem. 120 m vysoký komín se světlym průměrem 5 m byl v meziválečném období nejvyšší ve střední Evropě a dodnes je nejvyšším cihelným komínem v České republice. Projektovaný byl pro výkon 30 000 kW. V budově strojovny byly instalovány 2 turboagregáty firmy Českomoravská Kolben-Daněk, a to jeden o výkonu 9 400 kW, druhý o výkonu 11 200 kW. Oba 3 000 ot/min. a 4 100 V napětí. Budova strojovny byla postavena ze železné konstrukce z plnostěnných ráků se stěnami vyplněnými lindbetonovými tvárniciemi a skleněnými tabulemi. Byla dimenzována pro 3 agregáty o 7 500-15 000 kW. Příslušné napájecí pumpy a pumpy na chladicí vodu byly poháněny elektromotory a navíc byly opatřeny rezervními parními turbínkami.⁷⁴¹

Ke každému generátoru příslušel transformátor stejného výkonu, stojící venku před budovou rozvodny, jímž se zvyšovalo stávající napětí generátoru 6 600 V na napětí rozvodné sítě 15 700 V. Budova rozvodny byla postavena ze železobetonu a byl v ní umístěn manipulační rozvaděč, rozvodna 15 kVA, ústřední rozvaděč vlastní spotřeby, akumulátorová baterie a laboratoř. Rozvodna v nové centrále byla spojena třemi paralelními kabely

⁷³⁹ Srov. FRAGNER, Jaroslav, Elektrárna elektrárenského svazu středolabských okresů. In: *Volné směry* XXIX, 1932, s. 97–99.

⁷⁴⁰ K technickým parametrům elektrárny viz: Srov. KRONUS, J., *150 let rozvoje*, 1998, s. 35-36

⁷⁴¹ Tamtéž.

s rozvodnou staré parní elektrárny a jedním kabelem s rozvodnou v hydroelektrárně. Dále byla elektrárna spojena vedením o napětí 100 kV s elektrárnami v Přelouči, Poděbradech a Nymburce a později byla propojena s elektrárnami po celém státě sítí o napětí 500 kV. Samotná kolínská elektrárna ESSO dodávala v meziválečném období elektřinu do 535 obcí a 139 osad a páru k výrobním a topným účelům po celém Kolíně. Dálkové topení parou vedlo potrubím uloženým v betonových kanálech pod uliční dlažbou a na Masarykově mostě pod chodníky.⁷⁴²

Kromě elektráren parních disponoval ESSO také několika hydroelektrárnami. Stejně jako ostatní vodní elektrárny byly ve vlastnictví státu. Hydroelektrárny pak byly dále pronajímány soukromým společností, jako byl právě ESSO. Ten postupně disponoval až čtyřmi vodními elektrárnami. Stát vlastnil vodní elektrárny z důvodů spojených s regulačními, kanalizačními nebo melioračními pracemi. Samotná regulace středního Labe začala po dlouhém odkladu až krátce před první světovou válkou a pokračovala dále i po skončení sledovaného období. Hydroelektrárna Poděbrady z nich byla připojena jako první. V Poděbradech bylo v rámci regulace Labe odkloněno koryto řeky dále od města, aby zde mohla být v letech 1915-1923 vybudována vedle státem postaveného jezu na levém břehu nová hydroelektrárna podle projektu slavného poděbradského rodáka Antonína Engela. Stát jí postavil základy a ESSO v roce 1919 dostavěl vrchní část budovy a instaloval dvě Francisovy turbíny. Ve stejném roce jí svaz při výkonu zhruba 1 300 kVA napojil na svou rozvodnou síť. V roce 1923 pak ESSO přestavěl dřívější dřevěnou budovu na zděnou a osadil strojovnu dalšími dvěma Francisovými turbínami. V manipulační budově byly umístěny rozvaděče a transformátor, který završuje 13 m vysoká věž pro rozvod sítě.⁷⁴³ Jako druhou získal svaz do pronájmu hydroelektrárnu v Nymburce. Když stát postavil v rámci regulace Labe v Nymburku zdymadlo, začala kromě výstavby plavební komory na levém břehu i výstavba hydroelektrárny na břehu pravém. Ta byla dokončena v roce 1924 a její strojovna osazena čtyřmi Francisovými turbínami a jednou turbínou Kaplanovou se souhrnným výkonem generátorů 1 640 kVA. Na vedlejších ostrově doplňovala hydroelektrárnu třípatrová manipulační budova.⁷⁴⁴

Další hydroelektrárna byla v letech 1923-1931 vybudována pod obloukem Masarykova mostu v Kolíně. Ten byl v rámci kanalizace středního Labe ve výstavbě již od roku 1913, ale dostavěn byl až po 14 letech. Nová vodní elektrárna byla postavena jako

⁷⁴² Není bez zajímavosti, že teplárenský provoz se stal budoucností elektrárny, když na něj v 60. letech 20. století začala postupně přecházet.

⁷⁴³ *Zprávy veřejné služby technické VIII*, 1926, s. 67–72; *Zprávy veřejné služby technické XIX*, 1937, s. 345.

⁷⁴⁴ *Zprávy veřejné služby technické VIII*, 1926, s. 69–71; *Zprávy veřejné služby technické XIX*, 1937, s. 345.

náhrada za zrušení starého pevného jezu mezi mlýny Formánkovým a Radimského. Vodní práva těchto mlýnů nebyla, na rozdíl od jejich ostatních držitelů na středním Labi, vykoupena, proto jim stát jako náhradu za absenci vodní síly postavil tuto hydroelektrárnu. Její stavba byla stejně jako v případě nového mostu zahájena už před první světovou válkou, ale na dokončení si musela počkat až do začátku 30. let. Voda pro čtyři Francisovy turbíny byla zvednuta třemi pohyblivými bubny pod dalšími třemi oblouky mostu. Celkový výkon byl 750 kW. V roce 1927 byla státem za 12 milionů Kč postavena také vodní elektrárna v Přelouči, kterou si díky souhlasu Východočeského elektrárenského svazu (VČES) v Pardubicích ESSO pronajal. Hydroelektrárna s výkonem 1500 kVA byla na síť svazu napojena v roce 1935.⁷⁴⁵

Ing. Václav Budil (1890-1979),⁷⁴⁶ dlouholetý ředitel kolínské elektrárny a později také ESSO, byl synem úspěšného sládky pivovaru v Kostelci nad Černými lesy Václava Budila (1855-1932) a místní měšťanské dívky. V Kostelci nad Černými lesy se také narodil. Jeho otec v pivovaru působil od roku 1883 jako podstarší panského pivovaru a postupně se vypracoval. Roku 1908 získal v tomto městě domovskou příslušnost a získal si zde značný respekt a byl mnohokrát společensky a odborně oceněn.⁷⁴⁷ Jeho syn získal dobré vzdělání, nejprve v proslulém reálném gymnáziu v Kutné Hoře a později na pražské technické univerzitě, kde ještě před první světovou válkou promoval jako strojní inženýr. Za první světové války působil v odborných pozicích na Ministerstvu války a po první světové válce se stal ředitelem kolínské elektrárny a později celého ESSO. V této pozici se podílel na výše zmíněné stavbě nové kolínské elektrárny, probíhající od roku 1930 podle návrhu architekta Jaroslava Fragnera, který pro něj už před tím (v letech 1928-1929) postavil proslulou soukromou vilu v jeho oblíbeném funkcionalistickém slohu. Tato obdélná třípodlažní vila se železobetonovou konstrukcí patří k nejzajímavějším realizacím Jaroslava Fragnera. Ing. Václav Budil s rodinou sice bydlel v Kolíně, ale vila byla určena především pro Budilova otce a sestru a rovněž jako jeho letní sídlo. Funkcionalistický sloh ing. Budil přijal za svůj a snažil se jej propagovat i před veřejností.⁷⁴⁸ Také v ESSO se snažil jeho talentu využít a Jaroslav Fragner tak pro něj realizoval i rozvodnu s prodejnou a byty v Kostelci nad

⁷⁴⁵ *Zprávy veřejné služby technické XVI*, 1934, s. 364; *Zprávy veřejné služby technické XIX*, 1937, s. 345. Srov. KRONUS, J., *150 let rozvoje*, 1998, s. 36

⁷⁴⁶ K ing. Václavu Budilovi rov. SÁBLÍK, V., *Elektrisace středního Polabí*. In: ŠTOLBA, Josef (ed.), *Kolín město a okres*, 1934, s. 79-91.

⁷⁴⁷ *Průboj*, roč. IV, č. 41, 8. 10. 1932.

⁷⁴⁸ K jeho letní vile, nazývané někdy zkráceně „Buvila“, která byla 20. 5. 2013 zapsána do Ústředního nemovitého seznamu českých památek, více viz: ŠVÁCHA, R. a HERMANOVÁ, H., *Slavné vily Středočeského kraje*, 2010.

Černými lesy, rozvodnu s bytovým domem v Uhlířských Janovicích nebo přímo v Kolíně kancelářskou budovu svazu.

Ing. Václav Budil patřil mezi nejvýznamnější regionální osobnosti a jeho působnost se neomezovala jen na energetiku. Mimo osvětových přednášek o architektuře se účastnil také spolkového dění a mimo jiné také pomohl obnovit v Kolíně tenisový klub. Jeho začlenění do sociální sítě regionální elity bylo zpečetěno roku 1922, kdy si vzal Irenu Jelínkovou, dceru kolínského advokáta JUDr. Alfréda Jelínka (1835-1906). Ten v letech 1904-1906 a 1911-1919 působil jako kolínský starosta. Od roku 1946 přesídlil do Hradce Králové, kde působil jako ředitel národního podniku Východočeských elektráren. Od roku 1955 pracoval v Laboratoři energetiky Československé akademie věd a později od roku 1963 v Ústřední správě energetiky. Zemřel 30. listopadu 1979 v Kolíně.⁷⁴⁹

⁷⁴⁹ K ing. Václavu Budilovi, jeho základním životním datům a fotografickým dokladům dále viz: ŠANDOVÁ, Irena, *Ing. Václav Budil (1890-1979)*, Kolín: vl. nákladem, 2015.

15. Hospodářské elity v regionu

15.1 Hospodářské elity v letech 1850-1914

Ve sledovaném období lze v souvislosti s procesem modernizace pozorovat zásadní proměnu společnosti. Na jejím počátku byla ještě do jisté míry stavovská, rozdělená podle příslušných privilegií, ale postupně se v procesu dekorporatizace strukturovala podle odlišného vzorce na jednotlivé třídy. V tomto rámci prochází změnou také elity. Kvůli zaměření této práce se pokusím vyzdvihnout proměnu elit hospodářských. Přesto se analýza hospodářských elit bude prolínat s elitami mocenskými, neboť ve sledované době byla dělicí čára velmi tenká. K hlubší analýze bohužel není příliš archivního materiálu ani přípravných studií, ale pokusím se u nich vyzdvihnout alespoň nejdůležitější trendy, které vyhodnotím na základě analýzy dostupných údajů o jednotlivcích. Biografie některých těchto jednotlivců a rodin uvádím níže, případně je lze nalézt jako součásti jiných kapitol této práce.⁷⁵⁰

Nutno dodat, že problém nedostatečného zpracování je u příslušníků elit přeci jen méně zásadní, než u příslušníků nižších společenských vrstev v regionu, neboť ti se v odborných textech objevují jen velmi okrajově. Lze samozřejmě z dochovaných pramenů dovodit vzestup jejich životních podmínek, přičemž v procesu industrializace se rozevíraly především nůžky mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými pracovníky.⁷⁵¹ To je však především problematika větších obcí. V nich se také výrazněji uplatňoval přechod od autoritativních agrárních vzorců chování k liberálnějším hodnotám, které výrazně proměnily společenské vztahy. Co se týče venkova, lze také částečně podpořit tezi Otto Urbana o určitém kulturním poměšťování venkovské společnosti od přelomu 70. a 80. let 19. století, které je podpořeno vyšší koncentrací komunikačních sítí. Avšak také je třeba potvrdit teze Pavly Horské, že se dlouhodobě život značné části venkova měnil poměrně nezávisle na větších městech, což odeznívalo jen velmi pomalu. Určitý zlom tak nastává až po elektrifikaci vesnice, která ve sledovaném regionu proběhla většinou ve 20. letech 20. století.⁷⁵²

⁷⁵⁰ K moderním hospodářským elitám srov. KUBŮ, Eduard a ŠOUŠA, Jiří, České (Československé) finanční elity v evropském kontextu. Komparace domácích a evropských finančních elity – cesta k poznání jejich původu, zrání, mentality, místa v národní společnosti a na mezinárodní scéně. In: ŠTAIF, Jiří (ed.), *Moderní podnikatelské elity. Metody a perspektivy bádání*, Praha: Dokořán, 2007, s. 49; JINDRA, Z., JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí*, 2015, s. 134.

⁷⁵¹ Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 133-134.

⁷⁵² HORSKÁ, P. a kol., *Zrod velkoměsta*, 2002, s. 232.

Mezi roky 1850 a 1938 lze sledovat zrod a rozvoj moderní podnikatelské elity, jejíž zdroj bohatství již není jen v privilegovaném udržování a rozvíjení agrárního hospodářství, popřípadě v městech ve vlastnictví nemovitostí a v některých případech výnosných řemeslných aktivit, především vaření piva.⁷⁵³ Jiný charakter této elity však neznamená, že by mezi jejími příslušníky nebyli představitelé elit agrárních, kteří ostatně v době počátku modernizace měli vůči ostatním složkám obyvatelstva výhodu vyšší možnosti vzdělání, potřebných sociálních vazeb a kapitálového zajištění. Naopak, tento jejich symbolický kapitál, který v dosud převážně agrárním národnostně českém vnitrozemí nabyl při industrializaci velké důležitosti, byl výrazným faktorem jejich úspěchu.⁷⁵⁴

Ve městech byl znak příslušnosti elit na počátku sledovaného období ve vlastnictví nemovitosti. Charakter a výnosnost řemeslné výroby byly až sekundární, ačkoliv nejen spoluúčast na vaření piva, ale také zainteresovanost na zemědělských výnosech či na jejich zpracování patřily v této úrodné oblasti k důležitým předpokladům pozdějšího hospodářského vzestupu. Jen částečně se vymykala židovská menšina, stále ještě koncentrovaná v Kolíně, která se podílela na místním obchodě, ale v první fázi modernizace se jí ještě nepodařilo využít své předpoklady a zařadit se mezi úspěšné pionýry industrializace. Přesto tu okolo poloviny 19. století vzniká moderní hospodářská elita, kterou Josef Alois Schumpetera považoval za rozhodující faktor industrializace. Iniciační role připadla německojazyčným podnikatelům a částečně ještě dříve i tradiční šlechtě.⁷⁵⁵

Co se týče šlechty, lze v regionu sledovat dva odlišné modely. U budoucího průmyslového centra v Kolíně není na počátku příliš příslušníků šlechtických rodů, kteří by se podíleli na vzniku moderního průmyslu. Lze vysledovat pouze účast Theodora svobodného pána Hrubý z Jelení z Červených Peček a hraběte Harracha na Konárovicích při zakládání akciového cukrovaru roku 1864 a poté z evangelických kruhů pocházejícího Jana Pavla Szalatnaye, který spoluzakládal kolínskou Úvěrní banku.⁷⁵⁶ Naopak ve zbytku regionu je šlechtická účast na modernizaci mnohem výraznější. Největší osobností je bezesporu rod

⁷⁵³ Za elitu je v této práci považován okruh jedinců, kteří jsou na vrcholu společenského žebříčku kvůli získanému sociálnímu statusu, dosaženému vzdělání, materiálnímu zajištění, privilegovanému původu, nebo ve většině případech prolutím těchto faktorů. Tyto elity se tedy neomezovaly jen na jeden obor působnosti, ale figurovaly v politice, spolkové činnosti, kultuře, určitém specializovaném oboru či podnikatelských aktivitách. Charakteristikou příslušníků elity je rovněž vytváření vzájemných sítí, kterými se vymezují vůči ostatním skupinám obyvatelstva a zároveň si tak upevňují finanční a sociální kapitál. Srov. KUBŮ, Eduard a ŠOUŠA, Jiří (ed.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha: Dokořan, 2008.

⁷⁵⁴ JINDRA, Z., JAKUBEC, I. a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí*, 2015, s. 33-56.

⁷⁵⁵ K tomuto viz: SCHUMPETER, Joseph, Alois, The Creative Response in Economic History. In: *Journal of Economic History*, 1947, s. 149-159. K významné roli německojazyčných podnikatelů v počátcích průmyslového podnikání v Habsburské monarchii viz: MEIXNER, Wolfgang, *Aspekte des Socialprofils österreichischer Unternehmer im 19. Jahrhundert*, disertační práce, Universität Innsbruck, Wien, 2001.

⁷⁵⁶ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 20-49.

Lichtenštejnů, přičemž po většinu sledovaného období byl v jeho čele Jan II. z Lichtenštejna. Ten se nesmazatelně zapsal do lokálních dějin neúnavnou charitativní, veřejně prospěšnou a hospodářskou aktivitou, takže při různých modernizačních počinech lze pravidelně nalézt jeho iniciativu. Měl výrazný podíl jak na rozvoji komunikačních sítí, tak i na podnikatelských aktivitách. Kromě zemědělských dvorů provozoval také moderní průmyslové podniky, jako byly cukrovar v Liblicích, založený jeho otcem Aloisem II. z Lichtenštejna roku 1838 coby první cukrovar v regionu a od 90. let 19. století také cukrovary v Českém Brodě a v Pečkách nebo pivovar v Kostelci nad Černými lesy. Druhým nejvýznamnějším šlechticem byl evangelický duchovní Justus Emanuel Szalatnay, bratr Jana Pavla, který spolu s ním v zásadě započal industrializaci Velimi, nemluvě o jeho dalších aktivitách nadregionálního významu. Rod Hrubých z Jelení pak povznesl městys Červené Pečky, kde provozoval nejen pivovar se sladovnou, ale také cihelnu. Na panství v Zásmukách zase Šternberkové provozovali pivovar a cukrovar. Cukrovar a vcelku moderní pivovar na svém panství ve Svojsčicích postavili také Althannové.

Regionální průmyslové podnikání šlechty bylo z velké části spojené s potravinářstvím, ve kterém mohla uplatnit produkty svého agrárního hospodaření, které stále tvořilo základ jejího hospodářského vlivu. Toto zemědělské zázemí nejprve procházelo konjunkturou, neboť finanční náhrady za vyvázání poddaných a celkově lepší podmínky pro modernizaci výroby pomohly šlechtické velkostatky rozvíjet. Po příchodu zemědělské krize od konce 70. let 19. století se však situace zkomplikovala, a ačkoliv stále byla hospodářská pozice šlechticů jedinečná, postupem času (především od přelomu 19. a 20. století) již většinu ze svých velkostatků a podniků šlechtické rody předávaly do nájmu soukromníkům (mezi nejvýznamnější nájemce patřili Hellerové).⁷⁵⁷ Ti pak měli často lepší hospodářské výsledky. Nelze také zapomenout na nobilitované jedince, z nichž je nejvýznamnější František Horský z Horskýsfeldu, majitel kolínského panství, jehož aktivity jsou však lokalizovány spíše mimo sledovaný region. Další podnikatelské elity se snažily dosáhnout alespoň alodiálních velkostatků, které je de facto zařazovaly mezi pozemkovou nobilitu i bez oficiálního povýšení do šlechtického stavu. Mezi ně od přelomu 19. a 20. století patřila rodina Mandelíků, židovských obchodníků z Kolína, kteří si pořídili alodiální velkostatek se zámkem v Ratboři. Další byla kolínská mlynářská rodina Radimských, která si pořídila velkostatek Pašinka. A už

⁷⁵⁷ Např. KOTYŠKA, V., *Úplný místopisný slovník království českého*, 1895.

ve 30. letech 19. století se takto konstituovala rodina Veselých, která si pořídila zámek a velkostatek v Molitorově u Kouřimi.⁷⁵⁸

Mimo šlechtu, kterou na základě výše řečeného lze mezi moderní hospodářskou elitu počítat jen částečně, je možné ve sledovaném regionu v letech 1850-1938 vyčlenit čtyři základní kategorie moderních hospodářských elit. První jsou zdatní jedinci, pocházející z německojazyčného prostředí, kteří v regionu vedle šlechtických podnikatelů plnili roli iniciátorů industrializace.⁷⁵⁹ V Kolíně byl takovou osobností Karel Latzel st., který spolu se skupinou podnikatelů z Krnovska stál u pionýrského projektu úspěšného místního lihovaru.⁷⁶⁰ V regionu pak podobnou funkci plnila především dvojice Karel Weinrich a Bedřich Kodweis v případě Peček (v širším regionu Sadské), kde vytvořili nejvýznamnější cukrovar v regionu a rovněž neúnavně šířili osvětu v cukrovarnictví, na což později navázal Weinrichův syn Mořic. Mimo ně pak působili v místních podnicích a velkostatecích vzdělání německojazyční odborníci a úředníci. Takový byl např. ředitel Weinrichova cukrovaru Theodor Hahn, který se stal roku 1864 prvním voleným starostou Peček.⁷⁶¹ Pečky přitahovaly německé podnikatele i nadále, takže v roce 1872 zde díky německému kapitálu vznikla Chemická továrna na umělá hnojiva, spódium, kostní klíh a kyselinu sírovou.⁷⁶² Další tři kategorie již zahrnují jedince domácího původu, což odpovídá zjištění D. Řezníkové, podle níž bylo asi 86 % podnikatelů v Čechách tuzemského původu.⁷⁶³ Byli to úspěšní rolníci, měšťané a příslušníci židovské menšiny.⁷⁶⁴

V Kolíně, kde se čím dál více koncentrovaly hospodářské aktivity regionu, patřili mezi úspěšné hospodářské elity s rolnickými kořeny František Horský a generace úspěšných staročeských politiků a podnikatelů JUDr. František Havelec nebo Josef Formánek. Dalším byl JUDr. Václav Radimský ((1839-1907), který pocházel z majetné kolínské mlynářské

⁷⁵⁸ K působení šlechty v době industrializace viz: MATĚJČEK, J. a MACHAČOVÁ, J., *Nástin sociálního vývoje českých zemí*, 2010, s. 290-318.

⁷⁵⁹ K iniciační roli německojazyčných podnikatelů a celkově ke geografickému a sociálnímu původu srov. POPELKA, Petr, *Zrod moderního podnikatelstva. Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace*, Ostrava. Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2011, s. 28-72.

⁷⁶⁰ VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 251.

⁷⁶¹ O Theodoru Hahnovi píše kronikář František Volák: „Roku 1864 provedeny byly volby obecního zastupitelstva dle nového obec. zřízení; prvním starostou zvolen Weinrichův ředitel Theodor Hahn, Němec, ale člověk spravedlivý.“ VOLÁK, F., Pečky v nové době. In: *Pečky*, 1927, s. 42.

⁷⁶² Naopak pozdějším příkladem neúspěšného podnikatele je vedle Mořice Weinricha také Bruno Bauer, Němec ze Žitavy, který rovněž v Pečkách založil roku 1891 malou chemickou továrnu, která však koncem tohoto desetiletí zkrachovala. Srov. Tamtéž, s. 50.

⁷⁶³ POPELKA, P., *Zrod moderního podnikatelstva*, 2011, s. 33.

⁷⁶⁴ V Kolíně lze doplnit ještě další kategorii, do které patřily bohaté mlynářské rodiny Radimských, Palečků, Karabáčků a Pernerů.

rodiny, ale díky nákupu velkostatku Pašinka a významným podnikatelským a politickým aktivitám se jeho působení neomezovalo jen na Kolín.⁷⁶⁵

Na pomezí hospodářské činnosti v Kolíně a užším regionu byl pak rovněž rolník J. A. Prokůpek z nedalekých Kutlířů, Horského přítel, velký propagátor jeho myšlenek a spoluzakladatel kolínské Lučební továrny. Spolu s ním plnil funkci hospodářské osvěty v regionu a oba stáli také u počátku moderní zemědělské výroby v regionu. Na J. A. Prokůpkovi je rovněž vidět charakter této generace, která se již snažila o příslušné vzdělání, které chápala jako základ vlastního společenského vzestupu, ale také jako úhelný kámen rozvoje národnostně českého hospodářství. Sám se snažil vystudovat střední školu, avšak po smrti otce se musel ujmout gruntu, což mu však nezabránilo v soustavném vzdělávání, osvětě a aplikaci teorie do praxe na vlastním hospodářství. Získal tím značný symbolický kapitál.⁷⁶⁶ Jako úspěšný podnikatel, který měl rolnické kořeny, byl také Josef Jouza z Chotutic a Václav Jouza z Vítězova, kteří roku 1874 nejprve založili továrnu na zemědělské stroje nejprve v Chotuticích u Radimi a po dvou letech přesídlili do nedalekých rozvíjejících se Peček.⁷⁶⁷ A rovněž nelze zapomenout na rolníky, kteří především v 60. letech

⁷⁶⁵ Rodina Radimských je jedním z fenoménů regionálních hospodářských, ale také politických či spolkových elit. Od roku 1851 vlastnila mlýn na kolínském Zálabském předměstí. Nejvýznamnější osobností je právě JUDr. Václav Radimský, který se narodil v Čelakovicích a rodinný mlýn převzal roku 1864. Patřil k proslulé generaci místních staročeků. Absolvoval na Karlo-Ferdinandově univerzitě studium práv a v roce 1867 se dokonce stal kolínským purkmistrem, ale z nejasných důvodů už po roce odešel. Na politiku ovšem nezanevřel a působil v okresním zastupitelstvu, kde mezi roky 1889 a 1893 dokonce vykonával funkci okresního starosty. V letech 1880-1895 vykonával funkci poslance na zemském sněmu a od roku 1885 byl s bratrem Janem Radimským (1840-1903), rovněž zemským, ale i říšským poslancem, spoluvlastníkem velkostatku Pašinka. Jeho stopy lze nalézt v řadě kolínských zakladatelských aktivit. Podílel se na založení akciového cukrovaru, Lučební továrny, akciové plynárny, ale také na vzniku Občanské záložny. Právě zde získal zkušenosti, které zúročil při založení kolínské Úvěrní banky, v níž vykonával doživotně funkci předsedy správní rady. Úspěch této banky, vlastnictví alodiálního velkostatku a zemské i říšské politické funkce rodině získalo celostátní význam. Z jeho spolkové a charitativní činnosti se nejvíce těšilo obdivu vybudování a finanční dotování okresního sirotčince a rovněž spolupráce při založení Sokola. Z jeho třech synů se nejvíce proslavil Václav Radimský, jako význačný dobový malíř a JUDr. Ladislav Radimský. Ladislav Radimský (1871-1922) po otci převzal mlýn v Kolíně a rovněž zdědil i členství ve správních radách zmíněných podniků. Mimo to však zasedal i ve správní radě kolínské továrny na cikorii, Továrny na vozy a v řadě dalších společností v Kolíně, v Praze i jinde. Sám také podniky zakládal, jako např. konzervárnu Bohemia aj. Zdědil také politické zaměření svého otce, takže zůstal věrný uvádajícím staročekům. Zasedal v okresním výboru a v letech 1913-1919 byl okresním starostou. Nevzdal se ani komunální politiky v Kolíně, kde téměř celé druhé desetiletí 20. století zasedal v městské radě a rovněž byl i poslancem zemského sněmu a říšským poslancem. Mimo jiné se podílel na založení Elektrárenského svazu středolabských okresů, v němž od roku 1916 vykonával funkci předsedy, ale také se podílel na chodu oborových organizací, jako byl ústřední spolek mlynářů nebo Ústřední matice školské v Kolíně. Později pak výraznějšího úspěchu dosáhl také právník a spisovatel JUDr. Ladislav Radimský (1897-1970), který získal proslulost pod pseudonymem Petr Den. Původně působil jako diplomat na Ministerstvu zahraničních věcí, po druhé světové válce však emigroval do USA a věnoval se zde vydávání literatury v rámci československé exilové komunity. *Zlatá Praha (II)*, roč. XVI., č. 18, 1899, s. 216; *Labské proudy*, roč. XII, 30. 1. 1907; *Hlas demokracie*, roč. III (XX), č. 15, 8. 4. 1922. Srov. JANČÍK, Drahomír, Od regionálních finančních elit k elitám metropolitním. In: KUBŮ, E. a ŠOUŠA, J. (ed.), *Finanční elity v českých zemích*, 2008, s. 125, 131-133; HOLOVSKÝ, J., *České město v procesu modernizace*, 2017, s. 98-99.

⁷⁶⁶ V tomto textu využívám pro analýzu termíny Pierra Bourdieua. Viz např.: BOURDIEU, Pierre, *Distinction: a social critique of the judgement of taste*, přel. Richard Nice, Cambridge: Harvard University Press, 1984.

⁷⁶⁷ *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 26-27; VOLÁK, F., *Pečky v nové době*. In: *Pečky*, 1927, s. 46.

a na počátku 70. let 19. století zakládali při řepné konjunktúře akciové cukrovary napříč regionem. Za všechny lze připomenout Františka Lišku, majitele velkostatku v Bečvárech, který se podílel na založení místního Spolkového rolnického cukrovaru, nebo Františka Pokorného, prvního předsedu českobrodského akciového cukrovaru. František Pokorný (1827-1908), rolník z Českého Brodu, také vlastnil cihelnu, stal se prvním okresním starostou a v době české pasivní resistance let 1867-1874 byl třikrát zvolen do Českého zemského sněmu.⁷⁶⁸

Úspěšní rolníci v první generaci moderní hospodářské elity prokázali relativně dobrou adaptaci na modernizační impulzy, které přinášeli především německojazyční podnikatelé a odborníci. Stali se hlavní složkou národnostně českého obyvatelstva, která se podílela na první fázi industrializace regionu. Využili přitom kombinace vzdělání, národnostně pojatého spolčování, přebytků z hospodaření na úrodné zemědělské půdě a umění odložit spotřebu do budoucna ve prospěch investování. Přestože cílem bylo především povznést sebe i národní společenství na německou úroveň, metoda dosažení byl západoevropský vzor vzestupu, založený na získání obdobné prestiže a vzdělání využitím vlastních předností.⁷⁶⁹ Je tedy dějinným paradoxem, že česká agrární zaostalost se při vhodné strategii stala naopak základem národnostně českého hospodářského vzestupu.

Další kategorie, která je však v první generaci významná jen v Kolíně, jsou úspěšní měšťané.⁷⁷⁰ Čeněk Hevera a Karel Winter původem přímo z Kolína a J. L. Bayer pocházející z Prahy využili možností, které město oproti vesnici nabízelo a rovněž jisté kulturní převahy svého prostředí. Z dalších měst se však měšťané spíše přidávali až v druhé generaci, neboť jim zřejmě ještě chyběly dostatečné finanční možnosti. Z první generace je pak částečnou výjimkou slévač a mistr Josef Suchý, společník Josefa Jouzy, který se však osamostatnil až v roce 1893, kdy postavil v městysu Pečky vlastní slévárnu a později také továrnu na hospodářské stroje aj.⁷⁷¹

Rovněž židovské rodiny, působící v regionu, se na počátku industrializace regionu příliš neprojevíly a významnými se staly až s končícím 19. stoletím. Tím se zbytek regionu příliš neliší od samotného Kolína, přezdívaného kvůli vysokému počtu židů někdy „Jeruzalém na Labi“. V něm sice židé do velké míry ovládali místní obchod a disponovali vyšším ekonomickým kapitálem, jejich podnikatelské aktivity v průmyslu však nejdříve nedopadly

⁷⁶⁸ *Národní politika*, roč. XXVI, č. 107, 17. 4. 1908, s. 3.

⁷⁶⁹ Podle P. S. Wandycze byla druhá metoda, využívaná především v Rusku na Balkáně a částečně v Uhrách, založená na dorovnání úrovně domácích a zahraničních elit ve spotřebě, což však vedlo ke značnému „rozevírání nůžek“ mezi elitami a zbytkem společnosti. Srov. WANDYCZ, P., S., *Střední Evropa v dějinách*, 1998, s. 139.

⁷⁷⁰ Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 67-68, 81.

⁷⁷¹ *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 27.

příliš dobře a nezanechaly velkou stopu. Selikovského podnik na výrobu oleje, první moderní továrna v Kolíně, ukončil činnost velmi brzy (už koncem 50. let 19. století) a rodina Fischerů, která jí odkoupila, později rovněž zkrachovala. Lépe dopadl Weissbergerův lihovar, ale např. Feldmannové se navzdory určitým úspěchům výrazněji prosadili až koncem 19. století.⁷⁷² Nejvýznamnější židovskou rodinou v regionu jsou tak Mandelíkové, pocházející z Kolína. Bernard Mandelík, věkově ještě příslušník stejné generace jako např. Jan Antonín Prokúpek, uspěl v obchodě a podílel se na řadě podnikatelských aktivit v čele s Úvěrní bankou v Kolíně. Ale s aktivním řízením průmyslového podniku začal až na přelomu 80. a 90. let, kdy vedl velkostatek s cukrovar v Ratboři, který brzy odkoupil i se zámkem a přemístil sem svou rodinu. Stal se tak rovněž pozemkovou elitou vlastníci alodiální velkostatek.⁷⁷³

V roce 1892 pak do Velimi přišla židovská rodina Glaserů ze severočeských Lenešic, koupila místní Velimskou továrnu na kávové surogáty a čokoládu a přetvořila ji v celostátně proslulý podnik. Podobnou kapitolou je rodina Hellerů, původem z Nymburska, jejíž rozvětvené příbuzenstvo se výrazněji rovněž projevovalo až s končícím 19. stoletím. Relativní výjimkou jsou Mořic a Raimund Hellerové, kteří sice tehdy ještě hospodařili na Kutnohorsku (Chmeliště, Hlízov), ale podíleli se již v Kolíně na stavbě parního mlýna. Nutno dodat, že tyto židovské rodiny se v každé další generaci intenzivněji začleňovaly českého národního hnutí a jejich židovská identita slábla. Významný byl také faktor značné prostorové mobility.

Výše zmíněné hospodářské elity se z velké části podílely také na spolkovém a politickém životě regionů. Některé z nich, jako rodiny Mandelíků, Radimských, Veselých či Glaserů se pak podílely i na politice zemské či státní, případně byli jejich členové součástí oborových spolků, komisí aj. První tři tyto rodiny pak vlastnily rovněž alodiální velkostatek se zámkem, takže patřily nejméně mezi elitu zemskou a po vzniku Československa již v elitu metropolitní. Rodiny Mandelíků a Radimských se na tuto společenskou úroveň dostaly

⁷⁷² K Václavovi Radimskému např. *Národní politika*, roč. XXV, č. 25, 25. 1. 1907, s. 2. Srov. JOUZA, L. a kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 67-69, 81.

⁷⁷³ Problematiku vztahu rodiny a podnikatelské činnosti zásadně zpracovával pro německé prostředí Jürgen Kocka, viz: KOCKA, Jürgen, *Familie, Unternehmer und Kapitalismus. An Beispielen aus der früher deutschen Industrialisierung*. In: *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 24, 1979, s. 99-135. Přehled této problematiky v rámci českých zemích vypracoval Petr Popelka: POPELKA, P., *Zrod moderního podnikatelství*, 2011, s. 72-84. V zásadě se práce na toto téma shodují, že potomci podnikatelských rodin zůstávali ve své většině již v této sociální skupině, k čemuž jim pomáhal jejich ekonomický, kulturní a celkově symbolický kapitál, ačkoliv jejich rodiče či prarodiče pocházeli často z různých dalších sociálních skupin. Nicméně v dalších generacích se často objevovali někteří členové rodiny, kteří se vydávali na jinou, dráhu, např. uměleckou či se řadili mezi inteligenci. Výběr této životní dráhy jim usnadňoval jejich původ, díky kterému mohli využít ekonomické zdroje své rodiny i její kulturní kapitál. Sňatky probíhaly většinou mezi příslušníky jiných podnikatelských rodin. Hradba byla taktéž mezi podnikatelskou skupinou a tradiční šlechtou, kterou přitom v majetku moderní podnikatelé často již překonávali. Vzájemné sňatky mezi rodinami podnikatelů byly nejen prostředkem k udržení sociálního statusu, ale také prostředkem k budování pragmatických sociálních sítí a rovněž někdy způsobem sociálního vzestupu.

především účastí na zakládání Úvěrní banky v Kolíně, která pak na konci 19. století přesídlila do Prahy.⁷⁷⁴

Od 90. let 19. století lze vysledovat novou generaci hospodářských elit v regionu, do níž se již více zapojovali jedinci z měšťanských rodin, jako např. českobrodský měšťan Josef Černovský v tomto městě založil továrnu na hospodářské stroje, ve které mu dělal společníka další měšťan a pozdější starosta Viktor Weidenhoffer, nebo Jana Kubín, který založil továrnu na umělé tuky a sladové výtažky VEGA v Úvalech.⁷⁷⁵ K nim přibyla řada menších podnikatelů s měst a obcí, jako např. František Živec a jeho parní pila v Kostelci nad Černými lesy, Josef Klíma, zakladatel parní pily v Českém Brodě, Josef Brož z Velimi, zakladatel továrny na výrobu pian, nebo mlynář Karel Kosina (automatický mlýn v Pečkách). Podobně se více zapojovali také jedinci z židovských rodin (Glaserové, Mandelíkové, Hellerové, v Kolíně také Feldmannové či Kafkové), které v okolo přelomu století velmi posílily svůj finanční i symbolický kapitál. Byla to generace, která vyrůstala už v době industrializace a nebyla vázána tradičními vzorci chování. V této generaci již mimo stále žádané právnické vzdělání posílil vliv vysokoškolsky vzdělaných inženýrů, jako byl kolínský architekt, podnikatel a politik Čeněk Křička, vzdělání odborníci z průmyslových podniků a potomci předchozích podnikatelských elit (např. JUDr. Adolf Prokůpek).⁷⁷⁶ Odborníci, disponující již značným symbolickým kapitálem, se projeví především v chemickém průmyslu, např. ing. Antonín Pavec, který mimo kolínské Lučební továrny působil také v její dceřiné společnosti - Chemické továrně na umělá hnojiva v Pečkách.⁷⁷⁷ V této továrně v 90. letech 19. století také působil významný český chemik, biolog a fyziolog Julius Stoklasa.⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ K tomuto tématu srov. JANČÍK, D., Od regionálních finančních elit k elitám metropolitním. In: KUBŮ, E. a ŠOUŠA, J. (ed.), *Finanční elity v českých zemích*, 2008, s. 110-148.

⁷⁷⁵ Srov. DVOŘÁK, M., *Český Brod*, 1992, s. 42.

⁷⁷⁶ V Kolíně byli příslušníci druhé generace podnikatelských elit např. Karel Latzel ml., ing. Vojtěch Formánek, JUDr. Ladislav Radimský nebo syn tiskaře J. L. Bayera Josefa. Srov. JOUZA, L. kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 93, 87, 132.

⁷⁷⁷ Ing. Antonín Pavec, Dr. h. c. (1851-1927) absolvoval pražskou polytechniku v roce 1873 a nastoupil do Lučební továrny, kde se velmi osvědčil, takže po čtyřech letech zde získal místo ředitele. V Lučební továrně působil až do roku 1920. Byl velmi odborně i politicky činný, především v komunální politice, přičemž v Kolíně působil dokonce v zastupitelstvu a městské radě. Podílel se na zakládání České chemické společnosti pro vědu a průmysl, byl členem Národohospodářského odboru České akademie pro vědy, slovesnost a umění a za první republiky předsedal Sdružení československých průmyslníků chemiků. Působil rovněž v Národohospodářském ústavu České akademie věd. Psal mnoho odborných publikací a podílel se i na zakládání některých chemických podniků v zahraničí. *Hlas demokracie*, roč. VI (XXIV), č. 15, 10. 4. 1926. Srov. JOUZA, L. kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 83.

⁷⁷⁸ Julius Stoklasa (1857-1936) se narodil v Litomyšli. Absolvoval vysokoškolská studia ve Vídni a Lipsku. Později rovněž působil v Paříži, v Pasteurově ústavu. V roce 1894 se habilitoval v oboru agrochemie. Několikrát vykonával funkci děkana Vysoké školy zemědělského a lesnického inženýrství a patřil mezi zakladatele Zemského výzkumného ústavu v Brně roku 1898 a Československé akademie zemědělské. V roce 1913 byl pasován Františkem Josefem I. na rytíře. Dlouhodobě žil v pražských Vinohradech. Je autorem řady vědeckých

Oceňovaným odborníkem na pěstování ovoce byl pak ing. Jaroslav Veselý, majitel velkostatku a zámku v Molitorově.

Oproti předchozí generaci je tato elita mobilnější, zvyšuje se intenzita stěhování z jiných regionů a Prahy, což je zřejmě určitou reakcí na velký příliv obyvatel do měst, který dal do pohybu některé tamnější schopnější jedince. Ti zase z přicházeli do jiných regionů a nesli tak často s sebou kompetence, potřebné pro modernizační impulzy.⁷⁷⁹ Zvyšovala se rovněž intenzita zahraničního vzdělání a zkušeností, takže např. druhá a další generace rodiny Mandelíků již studovaly v Německu (na univerzitách v Braunschweigu a Halle) a tamtéž studoval i Adolf Prokůpek (univerzita v Halle).⁷⁸⁰ Elitní příslušníci této generace se více zapojovali do zemských orgánů, podíleli se na spolkové činnosti a někteří rovněž na činnosti politické. Někteří z nich se díky možnostem skvělého vzdělání a finančního zabezpečení mohli vzdát podnikání, což je nejlépe vidět na malíři Václavu Radimském. Jejich působení přesáhlo poslední desetiletí Rakousko-Uherské monarchie a pokračovalo do meziválečného Československa.

Třetí generaci, která se socializovala v době druhé průmyslové revoluce a projevila se především v období první republiky, rovněž tvoří potomci židovských rodin Mandelíků, Glaserů a Hellerů, u nichž už nejsou výjimkou konverze a sňatky s křesťankami. Podobně jsou úspěšní potomci rodin Radimských či Veselých, takže lze vysledovat značnou kontinuitu až do první světové války. Zároveň samozřejmě po pozemkové reformě ustupují do pozadí šlechtické rody v čele s Lichtenštejn, ale vedle již dříve zmíněných jedinců elitu obohacují např. pražský podnikatel Karel Macháček,⁷⁸¹ který v Českém Brodě založil továrnu na plynová kamna a vařidla KARMA, černokostelecký měšťan ing. Václav Budil, ředitel kolínské elektrárny a ESSO,⁷⁸² mlynář Václav Apltauer z Kouřimi nebo kolínští bratři Bohuslav a Karel Prchalové, kteří zde založili významný elektrotechnický závod.⁷⁸³ Níže uvedené trendy pokračovaly i ve změněném prostředí první republiky a např. rodina Hellerů, která profitovala z dlouhodobých pronájmů šlechtických velkostatků, dokázala překonat poválečné nepokoje kvůli zásobování, u nichž jim přitížil židovský původ, i pozemkovou reformu, v jejímž rámci byli nuceni odkupovat zbytkové velkostatky.

poznatků v oboru fyziologie rostlin, agrochemie a biologie a je po něm pojmenováno také ocenění za vědecké výstupy na České zemědělské univerzitě v pražském Suchbátově. *Národní listy*, roč. LII, č. 95, 5. 4. 1936, s. 4.

⁷⁷⁹ Srov. MACHAČOVÁ, J. a MATĚJČEK, J., Město a městská společnost v českých zemích v 19. století. In: KLADIWA, P. a ZÁŘICKÝ, A. (ed), *Město a městská společnost*, 2009, s. 38. Z dobových kolínských elit se např. Antonín Hlaváček narodil v Příkazech u Kostelce nad Orlicí a Čeněk Kříčka v Libici nad Cidlinou.

⁷⁸⁰ Srov. JOUZA, L. kol., *Historie a současnost podnikání*, 1999, s. 134-134.

⁷⁸¹ *Naše hlasy*, roč., XLVI, č. 4, 1926, s. 3.

⁷⁸² *Průboj*, roč. IV, č. 41, 8. 10. 1932.

⁷⁸³ PAVEC, Antonín, Hospodářský význam Kolína. In: *Město Kolín, 1927*, s. 25. s. 35-36.

Skutečně zásadní přelom jsou v dějinách regionální hospodářské elity především období druhé světové války, které tragicky přerušilo působení židovských rodin Mandelíků, Glaserů a Hellerů a definitivní tečkou je pak poválečné období a nástup komunistické strany.

Pokud se podíváme na vliv blízkosti Prahy na tento region z pohledu elit, lze konstatovat, že z Prahy sice přišly výrazné osobnosti typu Karla Macháčka a Jana Kubína, ale mimo Úvaly a západní část regionu vůbec, která se již otevřeně orientovala na Prahu, lze pozorovat především „nasávání“ významných osobností ze strany metropole. Do Prahy tak odešel kolínské osobnosti Čeněk Kříčka, rodina Petschků, Karel Winter, Jan Chudoba, J. L. Bayer či Josef Jettmar, ale odešla tam také řada členů rodiny Hellerů a původně českobrodští architekti Jan Koula a Antonín Balšánek a mnoho dalších. Do Prahy se také přestěhovalo ústředí velimské továrny rodiny Glaserů nebo kolínská Úvěrní banka. Řada vynikajících osobností z rodin Mandelíků, Glaserů, částečně Hellerů, ale i Radimských a Veselých však v regionu hospodářsky působila až do násilného přerušení vývoje v období po roce 1938.⁷⁸⁴

15.2 Vybraní představitelé hospodářských elit působící v regionu

15.3.1 Karel Weinrich

Karel Weinrich (1800-1860), původem Němec z Hesenska, je nejen jeden z největších iniciátorů cukrovarnického průmyslu v regionu, ale bezesporu patří k osobnostem evropského významu.⁷⁸⁵ Narodil se v Klein Rechtenbachu nedaleko Wetzlaru a po studiu na gymnáziu ve Wiesbadenu se nejprve pokusil vyučit jako knihkupec, ale později přešel na univerzitu v Göttingenu, kde se věnoval přírodním vědám. Už tehdy se vyznačoval značnou aktivitou, rozhodností a cílevědomostí, což pomohlo jeho ekonomickému a odbornému vzestupu. Po prvních cukrovarnických pokusech v rámci rodinného hospodářství a psaní článků o zpracování cukrové řepy si jeho schopností všiml kníže Karel Anselm Thurn-Taxis, který ho v roce 1830 pověřil vybudováním cukrovaru v Dobrovici na Mladoboleslavsku. V této roli se osvědčil a do roku 1837 postupně vytvořil racionálně promyšlený výrobní systém, díky

⁷⁸⁴ K tomuto srov. HOLOVSKÝ, J., *České město v procesu modernizace*, 2017, s. 91-92.

⁷⁸⁵ Karel Weinrich bohužel stále nemá odpovídající monografii, kterou by si pro svůj význam jistě zasloužil. Je však zmíněn v řadě publikací, zabývajících se vývojem cukrovarnického průmyslu. Z dobových např. *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 24–25; VOLÁK, F., *Pečky v nové době*. In: *Pečky*, 1927, s. 42, 49; DIVIŠ, Jan Vincenc, *Příspěvky k dějinám průmyslu cukrovarnického v Čechách*, Kolín: Komitét pro uspořádání Kol. výstavy cukrovar., 1891. Z novějších pak: DUDEK, F., *Vývoj cukrovarnického průmyslu*, 1979. Značnou pozornost mu věnoval také Daniel Froněk ve své práci o cukrovaru v Dobrovici: FRONĚK., Daniel, *170 let výroby cukru v Dobrovici*, Praha: Cukrovar a rafinerie cukru Dobrovice TTD, 2001.

kterému se cukrovar stal jedním z nejvýznamnějších v českých zemích. Dobrovický cukrovar byl vybudován pro výrobu cukrového sirupu (tzv. sirobárna), který se převážel k rafinaci do Jíren u Prahy. Tedy do provozu, na jehož založení se rovněž podílel.

Karel Weinrich a jeho přítel Bedřich Kodweiss, který v dalším cukrovaru v Malé Chuchli vykonával funkci správce, tak do Čech přinesli nový pohled na výrobu cukru, tzv. německou cukrovarnickou školu, která z důvodu rychlé návratnosti považovala i menší kapitál za vhodný k založení cukrovaru. V souvislosti s tím využil pro Dobrovický cukrovar stávající prostory v budově zdejšího zámku a co nejjednodušší vybavení. Investovaný kapitál v Dobrovici tak v rámci úspor snížil na 40 201 zl., nicméně i díky špatné úrodě byly ještě první tři kampaně ztrátové. Cukrovar vykázal zisk až v kampani 1834/35 (13 000 zl.). Situace se rychle lepšila a na konci 30. let cukrovar zpracovával mezi 40 a 60 tisíci víd. centy cukrovky, což mu vynášelo ročně čistý zisk asi 20 tisíc zl.⁷⁸⁶ Podle dobrovického vzoru Weinrich zakládal další podniky, což nejprve uplatnil ve výše zmíněném cukrovaru knížete Oettingen-Wallersteina v Malé Chuchli u Prahy, kde zase využil původní mlýnské budovy. Zde se však projevil nedostatek vody, což znamenalo první kampaň ztrátou, nicméně v dalších letech už byl zaznamenán zisk. Cukrovar byl menší, a tak zpracovával nejprve jen přes 5 tisíc víd. centů řepy, později byl přestěhován do Zbraslavského pivovaru, kde se zpracování zvýšilo na 30 tisíc víd. centů.

O své práci stále psal odborné publikace a vzdělával pracovníky v oboru. Tím se dostal do zajímavého kontrastu s dobovými cukrovarnickými empiriky, kteří si výrobní postupy a odborné znalosti nechávali pro sebe jako výlučně soukromé know-how. S Kodweissem během 30. let 19. století postupně vymysleli nový výrobní postup, kterému se říkalo „česká práce“. Jeho základem bylo čerění řepné šťávy vápnem ve spojení s původně Achardovým způsobem čerění kyselinou sírovou. S Kodweissem se nicméně rozešli ve způsobu, jakým přistupovat k budování cukrovarů. Zatímco Weinrich trval na co nejmenších nákladech a hledání úspor, aby byl podnik co nejrychleji finančně soběstačný a mohli ho vybudovat i podnikatelé s menším kapitálem, Kodweiss se spíše přikláněl k tzv. francouzskému způsobu. Tento způsob počítal s většími investicemi a co nejkvalitnější výbavou, která zvyšovala dlouhodobou rentabilitu provozu. Ve 40. letech se ukázalo, že Kodweissův přístup byl prozíravější, neboť krizová léta lépe zvládaly právě větší podniky.⁷⁸⁷

⁷⁸⁶ DUDEK, F., *Vývoj cukrovarnického průmyslu*, 1979, s. 50-51.

⁷⁸⁷ Tamtéž, s. 58, 63-64.

V druhé polovině 30. let 19. století se Weinrichův věhlas natolik zvýšil, že ho začali oslovovat i další příslušníci české šlechty, kteří chtěli včlenit jeho typ cukrovaru do svých velkostatků. Výrazně se tak podílel na zakladatelské horečce prvních továrních cukrovarů, probíhající zhruba v letech 1835-1838. Většinou šlo o menší továrny, které vyráběly syrový cukr a sirob, který byl následně převážen do rafinérií, přičemž odpadky byly určeny ke krmení dobytka. Weinrich byl často zván alespoň na inspekci těchto zařízení a poskytoval šlechtě rovněž řadu důležitých rad. Jedna z nejlepších ukázek tohoto přístupu pochází přímo ze sledovaného regionu. Hrabě Leopold Šternberk totiž vybudoval továrnu na řepný sirup v Zásmukách, kterou zapojil do systému komercionalizované zemědělské výroby na jeho velkostatkách. Sirup pak dodával do cukrovaru Suchdol. Weinrich však nezakládal jen sirobárny, ale po vzoru nejmodernější rafinérie ve Zbraslavi založil roku 1835 rafinérii v Karlíně, kde také poprvé využil vlastní vynález, tzv. horkou maceraci.⁷⁸⁸

V Dobrovicích působil Weinrich ve funkci ředitele a inspektora v letech 1831-1837 a odsud prováděl inspekce dalších cukrovarů. Podporoval rovněž dodavatele řepy, neboť jim za pouhých 9 zl. prodával pluky, vhodné při pěstování cukrové řepy. V širším regionu pak mimo jiné založil v letech 1837-1838 cukrovar v Sadské a mimo to několik dalších napříč českými zeměmi. Ve 40. letech se Weinrich podílel na další zakladatelské vlně českých cukrovarů, které však již byly ve znamení nastupující buržoazie. V tomto duchu založil i cukrovar v Pečkách v letech 1847-1848, kdy již prozíravě využil nově postavenou železnici mezi Prahou a Olomoucí. Do nového provozu, úsporně zařízeném podle jeho vlastní metody, vkládal velké naděje, takže prodal i svůj dřívější provoz v Sadské. Od roku 1848 cukrovar zpracovával 50 tisíc víd. centů řepy a poměrně prospíval. Ani poté Weinrich nesnížil své zakladatelské tempo a s rodinou odjel do Frankfurtu nad Mohanem, kde se usadil a rovněž vybudoval dva nové cukrovary.⁷⁸⁹ Díky přílišnému pracovnímu vytížení se mu však postupně zhoršilo zdraví, zvláště po silném zápalu plic v roce 1855. Karel Weinrich nakonec zemřel roku 1860 a provozování cukrovarů, včetně toho pečeckého, po něm převzal syn Mořic. Ten sice otcovy podniky dále rozšiřoval a snažil se o jejich modernizaci, avšak v roce 1884 zkrachoval a před dluhy utekl do Spojených států amerických.⁷⁹⁰

⁷⁸⁸ Základ horké macerace spočívá ve vyluhování řepných plátků horkou vodou a čištění přebytkem vápna za studena. Pokusy s teplou macerací byly prováděny jak v cukrovaru ve Slaném, který Weinrich založil roku 1835 ve spolupráci se statkářem J. A. Oppeltem, tak i v cukrovaru v Sadské. Zkoušel však také studenou maceraci, která byla sice finančně méně náročná, ale nebyla příliš efektivní. Problém pak řešila až v 60. letech 19. století tzv. Robertova difúze. Srov. tamtéž, s. 41-44.

⁷⁸⁹ Tamtéž, s. 64, 68.

⁷⁹⁰ *Pamětní list Sokola pečeckého*, 1899, s. 24–25; VOLÁK, F., *Pečky v nové době*. In: *Pečky*, 1927, s. 49.

15.3.2 Jan II. z Lichtenštejna

Kníže Jan II. z Lichtenštejna (1840-1929) byl nejvýznamnějším šlechticem, který měl vliv na formování regionu a celkově velmi zajímavou, avšak stále nepříliš doceněnou osobností.⁷⁹¹ Jeho význam je samozřejmě celoevropský, neboť nebyl jen jedním z nejvýznamnějších rakousko-uherských šlechticů, ale rovněž panovník suverénního státu Lichtenštejnsko. Jan II. se narodil jako šesté dítě (a první syn) Aloise II. z Lichtenštejna (1796-1858) a Františky Kinské z Vchynic a Tetova (1813-1881). Byl velmi vzdělaný a zajímal se umění a vědu. Studoval nejen ve Vídni, ale samozřejmě i v zahraničí – v Bonnu, Karlsruhe, v Bruselu i Paříži. Vedení rodu, rodového majetku a Lichtenšenska se musel ujmout už v 18 letech po smrti otce. Není bez zajímavosti, že jeho vláda pak trvala přes 70 let, což z ní činí nejdéle vládu evropského panovníka po Ludvíku XIV. Osobně byl však velmi plachý a uzavřený, což znamenalo, že se vyhýbal politice a neúčastnil se ani zasedání horní komory Říšské rady, kde měl přidělený mandát. Na druhou stranu se však zapojil do činnosti v samosprávách a v letech 1875-1883 vykonával v regionu dokonce funkci starosty samosprávného okresu Kostelec nad Černými lesy, i když něj úřadoval náměstek Antonín Eypert.⁷⁹² Kde se naopak velmi angažoval, byla filantropie. Jeho dary a podporu lze sledovat u velkého množství veřejně prospěšných projektů, např. u výstavby škol, oprav i budování nových kostelů, investic do nových nemocnic (včetně např. okresní nemocnice v Českém Brodě) nebo podpory spolkové činnosti.

Z jeho sběratelské vášně pak těžila řada velkých muzeí, kterým daroval velké množství uměleckých předmětů, např. Slezské zemské muzeum, Moravská galerie nebo Uměleckoprůmyslové muzeum v Brně, ale i ústavy ve Vídni. A na stavbu nové budovy Slezského zemského muzea v Opavě např. daroval i pozemek. Sponzoroval např. archeologické vykopávky v Osmanské říši, nebo přestavby historických budov. Dotoval i opravy památek aj. Podle odhadů rodové ústřední účtárny vydal kníže Jan II. na veřejně prospěšné projekty mezi roky 1875 a 1925 až 73,5 milionu švýcarských franků, z toho 28 milionů na pomoc fyzickým osobám, 10,5 milionu na vědu a umění, 1,5 milionu dal na školství, 12 milionů na další dobročinné projekty, 5 milionů předal přímo Lichtenštejnsku

⁷⁹¹ O Janovi II. z Lichtenštejna stále neexistuje odpovídající monografie. Informace o jeho osobě je však zpracována v řadě publikací, zabývajících se širšími souvislostmi dějin rodu Lichtenštejnů. Např. JURÍK, P., *Dominia Smířických a Liechtensteinů v Čechách*, 2012; WANGER, Harald, *Die regierenden Fürsten von Liechtenstein*, Triesen: Frank P. van Eck Verlagsanstalt, 1995.

⁷⁹² HODINÁŘ, K. a KLÍMA, V., *Kronika města Kostelec n. Černými lesy*, 1912, s. 220.

a 10,5 milionu na soukromé dary. Už v roce 1862 získal řád zlatého rouna od císaře Františka Josefa II. a získal si přívlastek „Dobrotivý“.⁷⁹³

Velmi se zasadil o zlepšení hospodářského stavu rodového majetku na Moravě, ve Slezsku, v Čechách i v Lichtenštejnsku, kde podporoval růst lehkého průmyslu. V roce 1873 financoval vznik ovocnářsko-vinařské školky ve Valticích, v roce 1895 v nedaleké Lednici vybudoval Vyšší ovocnářskou a zahradnickou školu, toho času první v Evropě. V Lednici ještě roku 1912 založil Ústav pro zušlechťování rostlin J. G. Mendela, ve Vídni podporoval farmakologický ústav na Vídeňské univerzitě a podporoval vědu celkově desítkami tisíc zlatých ročně. Podporoval budování infrastruktury, včetně lesních železnic na Břeclavsku či ve Velkých Losinách, snažil se také finančně podpořit propojení svého černokosteleckého panství železnicí, avšak neúspěšně. Železnici vybudoval i v Lichtenštejnsku. Budoval i kvalitní silnice a podnikal, v čemž vynikal právě ve sledovaném regionu, kde se zapojil do cukrovarnického průmyslu, ale provozoval také pivovary (např. pivovar v Kostelci nad Černými lesy či Škvorci), mlýny a v Poštorné a v Rakovníku vlastnil a řídil rovněž keramické závody. Zabýval se i rozvojem lesnictví, což se projevilo i na jeho panství v Kostelci nad Černými lesy a na zámku Úsov dokonce zřídil první lesnickou školu na Moravě a ve Slezsku. V Jeseníkách založil roku 1903 přírodní rezervaci o velikosti 172 ha, která se stala první na Moravě. Ochranu vyhlásil také nad pralesy v Javořině v Bílých Karpatech a nad oblastmi v Pálavě a v Litovelském Pomoraví.

Jan II. z Lichtenštejna se nikdy neoženil a neměl žádné potomky. Před první světovou válkou rod vlastnil panství na katastrech skoro 600 obcí v rámci 40 správních okresů a třech států. Zemřel roku 1929 na rodovém zámku ve Valticích, jeho pohřeb byl významnou společenskou událostí, na kterou se sjely tisíce lidí, včetně množství příslušníků šlechty. Jeho nástupcem se stal jeho mladší bratr František I. z Lichtenštejna (1853-1938), nadšený milovník umění a historie.⁷⁹⁴

15.3.3 Jan Antonín Prokůpek

Asi nejvýznamnější rolnickou postavou sledovaného regionu je Jan Antonín Prokůpek (1832-1915).⁷⁹⁵ J. A. Prokůpek se narodil do starobylé selské rodiny v Obci Kutlíře, kde pak také na rodinném statku celý život hospodařil. Byl vášnivým čtenářem, a tak ačkoliv musel studia v hlavní škole v Kolíně roku 1848 ukončit, aby po úmrtí otce převzal hospodářství,

⁷⁹³ Srov. *Ottův slovník naučný. Patnáctý díl*, 1900, s. 1055-1057; JUŘÍK, P., *Dominia Směřických a Liechtensteinů v Čechách*, 2012, s. 160-165.

⁷⁹⁴ Srov. *tamtéž*, s. 161-163.

⁷⁹⁵ První monografie o J. A. Prokůpkovi vyšla už 24 let po jeho smrti: NOŽIČKA, J., *Jan Antonín Prokůpek*, 1939.

nadále se vzdělával. Jeho sebezdokonalování a přirozená zvědavost z něj udělaly úspěšného propagátora zemědělské osvěty, v čemž navazoval na svůj velký vzor a rovněž přítele Františka Horského, majitele a modernizátora kolínského panství.⁷⁹⁶ Stejně jako on se věnoval systematické racionalizaci agrárního hospodaření, jeho komercializaci, úzkému propojení s potravinářským průmyslem a rovněž propagoval používání umělých hnojiv. Právě s Františkem Horským ostatně roku 1871 zakládal proslulou Lučební továrnu v Kolíně, jejímž byl akcionářem a později také mimo jiné předsedou správní rady. Byl též akcionářem kolínského Akciového cukrovaru, s nímž provázal svou rozsáhlou produkci cukrové řepy.

Při pohledu na 33 hektarů, kterými J. A. Prokúpek disponoval, je překvapivé, jaký pokrok na tomto hospodářství vykonal. Nejen, že plně přešel na střídavé zemědělství, mechanické a důkladné orání a setí či používání zmíněných umělých hnojiv, ale sám dokonce vymyslel systém s osmi osevními postupy, které mu umožnily zvýšit produkci všech plodin (jak pro průmyslové využití i pro zpracování na samotném statku), zvýšit živočišnou výrobu a dosahovat tak vysokého zisku. Se svými postřehy a názory přispíval například do Šimáčkova periodika *Posel z Prahy*. Rovněž psal řadu odborných článků a snažil se o povznesení selského stavu a prosazování jeho zájmů.⁷⁹⁷

V Kutlířích požíval velké vážnosti a v letech 1861-1862 a 1887-1889 tu vykonával funkci starosty. To však byla pouze výchozí pozice pro jeho další politické ambice. Nejen že od roku 1865 působil v kolínském okresním zastupitelstvu a okresním výboru, ale v letech 1889-1895 rovněž za staročechy vykonával funkci zemského poslance, když byl zvolen za volební obvod Kolín, Kouřim a Čáslav do Českého zemského sněmu.⁷⁹⁸ V roce 1902 předal rodinný statek synovi **Adolfovi** (1868-1934), pozdějšímu poslancovi Národního shromáždění

⁷⁹⁶ František Horský (1801-1877) patřil k nejvýraznějším modernizátorům českého zemědělství a propagátorům zemědělské osvěty v 19. století. Rodák z Bíliny nejprve studoval na hospodářském ústavu v Českém Krumlově a následně přešel do služby ke knížeti Janu Adolfovi Schwarzenberkovi. Zde úspěšně působil až do roku 1862, když již v pokročilém věku koupil kolínské panství a postupně z tohoto nepřilíh rozvinutého velkostatku vytvořil velice výnosný agrárně-průmyslový komplex. Nejprve obnovoval zanedbaná pole, přeměňoval močály na úrodnou půdu, vytvářel vlastní infrastrukturu, stavěl nové zemědělské dvory, prováděl finanční racionalizaci jejich správy, věnoval se ovocnářství a v Býchorech si nechal vybudovat zámek v módním novogotickém stylu. Postupně pak své panství rozšiřoval, zaváděl střídavý osevní postup i kvalitní mechanizaci a zaměřil se na efektivní hnojení umělými hnojivy, k jehož zabezpečení v roce 1871 založil Lučební továrnu v Kolíně. Ještě předtím, v roce 1870, vybudoval i soukromý cukrovar na Zálabském předměstí v Kolíně a vlastnil rovněž pivovar, který postupně integrálně včlenil do hmoty kolínského zámku. Mimo jiné vynalezl řádkové rozsvadlo a působil jako vyhlášený odborník v českých zemích i v zahraničí. Na rozdíl od J. A. Prokúpeka bylo jeho panství velmi rozsáhlé, v době jeho smrti se skládalo z 1 064 hektarů zemědělské půdy a 959 ha lesa. František Horský byl v roce 1867 pasován císařem Františkem Josefem I. na rytíře, přičemž od té doby používal přídomek „z Horskýsfeldu“. Jeho dědicem se stal nakonec vnuk Adolf Richter (1847-1924), který hospodářství dále rozvíjel a vybudoval zde roku 1894 proslulou řepařskou drážku. K Rytíři Horskému srov. VÁVRA, J., *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé*, 1888, s. 439; *Hlas demokracie*, roč. V (XXII), č. 36, 6. 9. 1924; SKALA, Ladislav, *František Horský a české zemědělství*, Praha: Agrospoj, 1991.

⁷⁹⁷ O nadregionálním významu J. A. Prokúpeka svědčí i jeho nekrolog v Národní politice: *Národní politika*, roč. XXXIII, č. 57, 26. 2. 1915, s. 6.

⁷⁹⁸ *Národní listy*, roč. XXIX, č. 181, 3. 7. 1889.

za Agrární stranu, jemuž financoval studia na Právnické fakultě Univerzity Karlovy a Vysoké škole zemědělské v německém Halle. Sám se s manželkou přestěhoval do pražských Vinohrad. Adolf se stal předsedou české sekce Zemské zemědělské rady roku 1908 a následovala jeho zmíněná politická kariéra, když byl roku 1911 zvolen za kurii venkovských obcí obvodu Benešov, Neveklov a Vlašim do Českého zemského sněmu. Po válce pak do roku 1920 působil v Revolučním národním shromáždění a poté poslancem Národního shromáždění. Ve své funkci působil až do smrti roku 1934 a zabýval se odbornou prací ve výborech pro pozemkovou reformu či zemědělství. Mimo jiné byl předsedou Zemědělské jednoty Československé republiky a rovněž nadále vykonával funkci předsedy Zemské zemědělské rady.⁷⁹⁹

15.3.4 Justus Emanuel Szalatnay de Nagy Szalatna

Zajímavou kapitolou hospodářských a náboženských dějin regionu jsou Szalatnayové, potomci uherského evangelického šlechtického rodu, který se do českých zemí přistěhoval koncem 18. století. Justus Emanuel Szalatnay de Nagy Szalatna (1834-1910) byl jednou z nejdůležitějších historických postav Velimi a rovněž celého regionu.⁸⁰⁰ Justus byl evangelický farář reformované církve a zároveň nositelem Řádu železné koruny III. třídy a majitel záslužné medaile za 40leté služby. Narodil se v obci Moraveč u Pelhřimova, kde později získal čestné občanství, do rodiny evangelického faráře. Studoval ve Vídni i v Basileji a ovládal němčinu i angličtinu. Od roku 1871 byl seniorem čáslavského obvodu a v roce 1889 se stal dokonce superintendentem. Ve Velimi působil od roku 1857 až do své smrti, přičemž tu roku 1882 získal čestné občanství. Díky své dvojnásobné návštěvě USA získal nové poznatky o organizaci a řízení práce, které chtěl uplatňovat v praxi.

Jeho jméno je tak spjato se začátky velimského Akciového cukrovaru i místní továrny na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky, kterou založil spolu s bratrancem **Janem Pavlem Szalatnay de Nagy Szalatna** (1830 – 1898) v roce 1869.⁸⁰¹ Jan Pavel Szalatnay v té době působil již jako ředitel cukrovaru Ovčárech a podílel se na založení Úvěrní banky v Kolíně v roce 1870 a zasedal ve správní radě cukrovaru v Záboří nad Labem. Na provozování továrny ve Velimi se zřejmě podílel také jejich bratr Jose Gustav Adolf.⁸⁰² Bratři

⁷⁹⁹ Viz např. článek v Národních listech k jeho padesátým narozeninám „Adolf Prokúpek padesátníkem“: *Národní listy*, roč. LVIII, č. 8, 9. 1. 1918, s. 4. K jeho dalšímu působení např. viz nekrolog v Národních listech: Tamtéž, roč. LXXIV, č. 286, 17. 10. 1934, s. 2.

⁸⁰⁰ TOUL, Jan, *Jubilejní kniha česko-bratrské evangelické rodiny*, České Budějovice: J. Toul, 1931, s. 167-168.

⁸⁰¹ *Národní listy*, roč. IX, č. 355, 24. 12. 1869; VEDRALOVÁ, Marie, *Kapitoly z dějin obce Velimi*, Velim: MNV, 1982, s. 38. O účasti Josefa Szalatnaye víme jen z názvu firmy.

⁸⁰² Např. srov. HREJSA, Ferdinand, *Jan Szalatnay a jeho paměti z doby toleranční*, Praha: Blahoslavova společnost, 1931, s. 40. Manželkou Jana Pavla byl Anna Schönfeldová, která pocházela z vesnice Tatce, ležící

měli významný symbolický kapitál, proto se továrně na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky dařilo poměrně dobře, roku 1872 jí tak mohli dokonce zakcionovat a roku 1879 získali dokonce ocenění od Hospodářského klubu pro Čechy. Szalatnayové jí vedli do roku 1892, kdy továrna skončila v likvidaci a následně jí koupila rodina Glaserů.⁸⁰³

Justus Emanuel se však ve Velimi nepodílel jen na podnikání a náboženském životě evangelické komunity. Stál také u počátků velimské železniční zastávky. Zajímal se rovněž o politiku a udržoval kontakty s důležitými osobnostmi své doby. Byl tak velkým přívržencem T. G. Masaryka, který ho na faře ve Velimi roku 1901 dokonce navštívil. Stýkal se i s významnými osobnostmi v regionu, jako např. s rytířem Františkem Horským. Udržoval rovněž úzké kontakty se evangelickou skupinou v Kolíně, která se seskupila okolo Čeňka Duška a Čeňka Kříčky. Vlastní děti neměl, ale po svatbě s Annou Kulichovou roku 1862 se staral o její tři děti. V roce 1900 mu bylo přiznáno dědictví po předcích s predikátem „z Nagy Szalatna“. Velimi byl dlouhodobě věrný a nabídky od jiných sborů vytrvale odmítal. Když 1. května roku 1910 tento oblíbený farář zemřel, vlálo na jeho počest ve velimských oknech mnoho černých praporů. Po něm už význam Velimi v politickém a náboženském životě poklesl.

15.3.5 Rodina Glaserů

Rodina Glaserů⁸⁰⁴ byla další židovskou rodinou, která hluboce ovlivnila dění v regionu. Měla kořeny v Lenešicích, kde založila místní cikorkou. Oba švagři taktéž vlastnili alodiální statek Hoblík u Loun a k tomu ještě jeden statek v Lenešicích. Adolf Glaser starší (1850-1918) působil spíše v Lenešicích, kde zastával nejen veřejné funkce, ale také místo člena správní rady zdejšího cukrovaru a v Lounech, kde mezi lety 1876 – 1879 podnikal ve sklárství. V roce 1892 rodina Glaserů koupila Velimskou továrnu na kávové surogáty a čokoládu, podnik výše zmíněné evangelické šlechtické rodiny Szalatnay z roku 1869.⁸⁰⁵ Adolf Glaser starší a jeho švagr a jmenovec Adolf Glaser mladší měli oba stejný podíl, vlastnili přes nově založenou firmu Velimská továrna na čokoládu, cukrovinky a kávové

nedaleko Peček. JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 20.

⁸⁰³ Srov. *Národní listy*, roč. XXXII, č. 297, z 27. 10. 1892, s. 3; JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 21-22; VEDRALOVÁ, M., *Kapitoly z dějin obce Velimi*, 1982, s. 38.

⁸⁰⁴ Glasery a jejich podnikání poměrně detailně a kvalitně analyzovala dvojice Ladislav Jouza a Miroslava Jouzová. Jejich již výše uvedená práce byla výrazným zdrojem informací pro sledování historie této rodiny: JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 20-49. Z dalších publikací srov. SOKA Kolín, knihovna, HÖNIG, J., VOLF, J. a RŮŽIČKA, V., *Velim 100 let*, 1969; KRÁMSKÝ, S. a FEJTL, J., *Kniha o čokoládě*, 2008.

⁸⁰⁵ *Národní listy*, roč. XXXII, č. 297, z 27. 10. 1892, s. 3; VEDRALOVÁ M., *Kapitoly z dějin obce Velimi*, 1982, s. 38.

náhražky Adolf Glaser et Co. (Velimer Chocolate – Canditen und Kaffeesurrogatfabrik et Co.).⁸⁰⁶ Z této továrny, která měla ústředí v Praze, se pak stala jedna z nejvýraznějších fabrik ve svém oboru v Čechách. Stala se vyhlášeným výrobcem kávových náhražek se skvělým marketingem,⁸⁰⁷ producentem čokoládových a ovocných cukrovinek a rovněž průkopníkem výroby žvýkaček v Čechách podle amerického vzoru.⁸⁰⁸ Glaserové také výrazně přebudovali a rozšířili areál továrny ve Velimi.⁸⁰⁹

Po odchodu z firmy roku 1912 se **Adolf Glaser starší** usídlil v Teplicích, kde také zemřel.⁸¹⁰ To **Adolf Glaser mladší** (1855 - 1928) se do Velimi přestěhoval hned roku 1892, nicméně zde s rodinou vydržel jen tři roky, protože se odstěhoval do Prahy, kde formoval nové hlavní sídlo firmy. Od roku 1899 celá rodina bydlela na rohu Dlážděné ulice a Senovážného (tehdy Havlíčkova) náměstí v č.p. 992. Zde se stal roku 1913 komerčním radou, účastnil se komise pro zahraniční obchod při ministerstvu obchodu.⁸¹¹ Po vypuknutí první světové války se stal roku 1916 členem rozdělovací úřadovny pro sušené čekankové kořeny v Praze a po válce se stal jednatelem Společnosti průmyslníků kávových náhražek pro zahraniční obchod, společnost s r. o. v Praze.⁸¹² Kromě toho byl členem správní rady firmy Měďárna Čechy a už od předválečného období vykonával důležité posty v židovské obci. Ačkoliv nebyl Adolf Glaser ml. ortodoxním židem, náboženským otázkám přikládal velký význam. Působil ve funkci staršího Španělské synagogy, od svého zvolení roku 1909 až do roku 1922 byl členem reprezentace pražské Židovské náboženské obce, poslední dva roky dokonce jako její prezident. Národnostně byl pak poměrně nevyhraněný.⁸¹³

Během první světové války a po ní zažili Glaserové ve svém podnikání komplikované období, spojené se s problematickou hospodářskou situací a sociálními nepokoji, ale postupně svůj majetek konsolidovali a rozvíjeli v nových podmínkách Československé republiky.⁸¹⁴ Zaměřili se hlavně na výrobu cukrovinek, v níž si továrna vydobyla slušné renomé. Znamé

⁸⁰⁶ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 21-22.

⁸⁰⁷ *Národní politika*, roč. XIX, č. 72, 13. 3. 1901, s. 6.

⁸⁰⁸ *Národní listy*, roč. XLII, č. 43, 6. 2. 1902, s. 4.

⁸⁰⁹ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 34-35.

⁸¹⁰ Tento čas strávil provozováním dvora Ptyč u Hlince na Kralovicku. Tento statek na severním Plzeňsku si pořídil již roku 1913. Tamtéž, s. 25

⁸¹¹ *Národní listy*, roč. LIII, č. 353, 28. 12. 1913.

⁸¹² Tamtéž, roč. LVI, č. 316, 14. 11. 1916, s. 4; Tamtéž, roč. LX, č. 326, 27. 11. 1920, s. 5; Tamtéž, roč. LXI, č. 54, 30. 7. 1921, s. 6.

⁸¹³ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 28-29.

⁸¹⁴ VIKTOŘÍK, M., Průmysl čokolády a cukrovinek (do roku 1948). In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, 2003, s. 72-76.

byly především duté celočokoládové figurky, opatřené ručně namalovaným obalem.⁸¹⁵ 6. března 1925 nastala další etapa v historii továrny, když svůj podíl Adolf ml. přepsal na své tři syny Jindřicha, Alfreda Antonína a Rudolfa, přičemž se pasoval do role vlastníka čtvrtiny tohoto svého bývalého podílu. Ještě před svojí smrtí ho pak rozdělil mezi své tři syny. Továrna se nyní jmenovala Velimská továrna na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky Adolf Glaser a spol. (Velimer Chocolate, Canditen u. Kaffeessurrogatfabrik Adolf Glaser a Co.). Po smrti svého otce vystupovali bratři Glaserovi v rámci firmy jako osobně ručící společníci.⁸¹⁶

Spolumajiteli firmy byli **ing. Jindřich Glaser** (1886 - 1938) a **Rudolf Glaser** (1891 - 1944). První z nich se zapojil v roce 1912 a druhý v předposledním roce první světové války.⁸¹⁷ Jindřich, absolvent strojnického oddělení vysoké školy technické v Praze (s německým vyučovacím jazykem), se jako důstojník dělostřelectva účastnil bojů první světové války na frontách v Haliči a Itálii.⁸¹⁸ Se svou rodinou bydlel v Praze, ale ve Velimi vlastnil vilu a statek. V Polabí také jeho dvě děti trávily léto. Jindřich se v rámci firmy soustředil především na obchodní stránku podnikání. Stejně tak jeho bratr Alfred Anton. Byl místopředsedou Spolku průmyslu čokolády a cukrovinek⁸¹⁹, členem výboru Ústředního spolku továrníků kávových náhražek⁸²⁰ a po otci Adolfovi ml. se stal členem správní rady Měďárny Čechy.⁸²¹

Jeho bratr Rudolf, absolvent čtyř tříd reálného gymnasia a čtyř tříd obchodní akademie, byl přímo odpovědný za správu továrny. I on prošel první světovou válkou, ostatně už před ní složil pyrotechnické zkoušky. Byl dokonce vyznamenán za statečnost (medaile II. třídy), povýšen na poručíka, ale zároveň přišel v boji o ruku.⁸²² S manželkou a třemi dětmi se brzy přestěhoval z Prahy do Velimi, kde se kromě podnikání zajímal i o věci veřejné. V roce 1931 dokonce uspěl se svojí nepolitickou občanskou stranou v obecních volbách.

⁸¹⁵ SOKA Kolín, knihovna, HÖNIG, J., VOLF, J. a RŮŽIČKA, V., *Velim 100 let*, 1969.

⁸¹⁶ Není bez zajímavosti, že společností právně zastupoval JUDr. Oskar Glaser, advokát v Praze II., Krakovská 18. JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 35-36.

⁸¹⁷ *Národní listy*, roč. LII, č. 283, 13. 10. 1912, s. 8.

⁸¹⁸ Vojenský ústřední archiv, kmenový list a kvalifikační listina Jindřicha Glasera.

⁸¹⁹ *Národní listy*, roč. LXXIV, č. 142, 25. 5. 1934, s. 6.

⁸²⁰ *Národní politika*, roč. XLIX, č. 120, 1. 5. 1931, s. 12.

⁸²¹ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 39.

⁸²² VÚA, kmenový list a kvalifikační listina Rudolfa Glasera. Srov. JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 39.

Zároveň byl častým donátorem místní školy.⁸²³ Účastnil se také regionálního dění, neboť byl členem výboru Klubu průmyslníků středolabských okresů.⁸²⁴

Rodina Glaserů továrnu dále rozšiřovala, investovala do nového vybavení a před koncem sledovaného období tak ovládala renomovanou firmu s asi půl tisícovkou zaměstnanců. Glaserové se snažili také vystupovat sociálně citlivým způsobem a např. za Velké hospodářské krize zkoušeli svým pracovníkům v rámci možností pomoci.⁸²⁵

Po okupaci na podzim roku 1938 většina rozvětvené rodiny Glaserů opustila republiku. Rudolf a jeho manželka zemřeli v Osvětimi, jedna z jejich dvou dcer zemřela krátce po osvobození na tyfus a syn Tomy, sloužící jako stíhací letec ve Velké Británii, zemřel brzy po skončení války při letecké nehodě. Po válce už zbylí členové rodiny Glaserů továrnu zpět nezískali,⁸²⁶ neboť na něj byla na základě dekretu č. 5/1945 uvalena národní správa.⁸²⁷

15.3.6 Rodina Mandelíků

Mezi výrazné postavy dějin regionu patří také rodina Mandelíků. Rodina, která patřila mezi starousedlíky v kolínské židovské komunitě, zbohatla na obchodu s obilím a posléze na cukrovarnickém boomu.⁸²⁸ Hlavní postavou tohoto vzestupu byl **Bernard Mandelík** (1844-1910). Jeho otec Josua byl obchodníkem se zeleninou a rodina provozovala také krupařský krám. Bernard pak spolu s bratrem Ignácem začal úspěšně obchodovat s obilím a dalšími potravinami a vypracoval se mezi kolínskou podnikatelskou elitu. Během 70. a 80. let investoval do řady dalších podniků, např. do kolínské akciové společnosti parního mlýna a přilehlé Továrny na kovové zboží, do místní sušárny na čekanku a stal se i členem správní rady proslulé Lučební továrny. Byl rovněž akcionářem místní dráhy Kolín - Čerčany, která

⁸²³ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 40-41. V tomto článku je také zmíněno, že se Rudolf stal v dubnu roku 1939 dokonce obětí vydírání, nicméně pachatel byl brzy zatčen.

⁸²⁴ *Národní listy*, roč. LXIX, č. 108, 19. 4. 1929, s. 6; Tamtéž, roč. LXX, č. 88, 30. 3. 1930, s. 6.

⁸²⁵ JOUZA, L. a JOUZOVÁ, M., Podnikání ve sladkostech s trpkým koncem. In: HAMÁČKOVÁ, M., LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách 2*, 2009, s. 40.

⁸²⁶ V Osvětimi zemřel i Jindřichův syn Saša. Osvětim přežil syn Jindřicha Glasera Viktor, který nakonec emigroval do USA. Poslední z rodinných spolujednatelů továrny Alfred Anton do USA utekl už před válkou. Dcera Rudolfa Věra pak emigrovala do Kanady. Tamtéž, s. 42-45.

⁸²⁷ První vyrobenou poválečnou cukrovinkou byl prý nečokoládový dezert máčený v cukrové polevě. KRÁMSKÝ, S. a FEJTL, J., *Kniha o čokoládě*, 2008, s. 63.

⁸²⁸ Z novějších prací se touto významnou rodinou zabývala především Klára Zubíková, která se soustředila na jejich spolupráci s proslulým architektem Janem Kotěrou: ZUBÍKOVÁ, K. a JOUZA, L., Rodina Mandelíků a architekt Jan Kotěra. In: *Židé v Kolíně a okolí – řada společenskovední IX*, 2005, s. 99-117. Dějiny celého rodu pak ve svém velmi kvalitním článku popisuje Ladislav Jouza: JOUZA, L., Osudy rodiny Mandelíků. In: HAMÁČKOVÁ, V. a LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách*, 2007, s. 164-185. Především posledně zmíněná práce mi byla významným zdrojem informací k poznání života a působení této rodiny.

vedla přes jeho cukrovar v Ratboři.⁸²⁹ Později spolupracoval na vzniku České společnosti pro rafinování petroleje v Kolíně roku 1901 a stal se rovněž cenzorem Rakousko-Uherské banky.⁸³⁰

Jak již bylo řečeno, největšího úspěchu dosáhl v cukrovarnictví. K němu se dostal roku 1888 jako pověřený správce cukrovaru v Ratboři, který byl v majetku Terezy baronky z Birnic. Po úspěšné správě cukrovaru v roce 1890 koupil i s alodiálním velkostatkem, čímž se stal rovněž majitelem zámku. Svůj majetek pak postupně rozšiřoval, pronajal si v letech 1904 až 1905 dvory Sedlov a Kbel, velkostatek v Červeném Hrádku a původně šternberský cukrovar na surový cukr v Zásmukách.⁸³¹ Po jeho vyhoření a zrušení v roce 1902 rychle koupil rovněž vyhořelý, ale potenciálně mnohem slibnější akciový cukrovar v Bečvárech a nakonec roku 1910 i velkostatek barona Hrubého z Jelení v Červených Pečkách.⁸³²

Vzhledem ke svému postavení se účastnil i politického dění, byl členem kolínského městského i okresního zastupitelstva. Stal se čestným členem společenstva krupařů a pekařů, členem výboru kolínského obchodního grémia č. 6, členem Rybářského klubu v Kolíně a přičinil se o výraznější zapojení židovské komunity do českého národního hnutí, když mimo jiné spolupracoval na vzniku a následném provozu Českožidovské národní besedy v Kolíně.⁸³³ Věnoval se rovněž charitativní činnosti a byly oceňovány jeho bezprostřední osobnostní rysy, což zapříčinilo, že byl vysoce oceňován i některým jindy antisemitským tiskem.⁸³⁴ S manželkou Jindřiškou (1851-1890), kterou si vzal roku 1874, měl čtyři syny – Roberta, Otta, Arnošta a Ervína.⁸³⁵ Nutno dodat, že původně židovská rodina Mandelíků si po získání alodiálního velkostatku osvojila životní styl křesťanské aristokracie. Bernard Mandelík zemřel dne 6. října 1910 a byl pohřben na novém židovském hřbitově na Zálabí, přičemž jeho životní dráhu připomíná i výrazný náhrobek, který v rozporu s židovskou tradicí obsahuje bystu s podobou zemřelého.⁸³⁶

Jeho synové pokračovali v otcově podnikatelském úsilí a dále ho rozvíjeli. Nejúspěšnějším byl z nich asi **Robert Mandelík** (1875-1946), který se stal významnou

⁸²⁹ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti král. města Kolína nad Labem (1836) 1886-1900 (autor František Potůček), s. 82, 123 a 271.

⁸³⁰ *Kolínské listy*, roč. XI, 1910, č. 41, 8. 10. 1910; Tamtéž, č. 42, 15. 10. 1910; Úmrtí. In: *Listy cukrovarnické* XXIX, 1910-1911, č. 2, 10. 10. 1910, s. 39, 44.

⁸³¹ Cukrovar v Zásmukách. In: *Listy cukrovarnické* XX, 1901-1902, č. 27, 20. 6. 1902, s. 452-453.

⁸³² *Labské proudy*, roč. XV, č. 37, 23. 9. 1910, s. 6; JANČÍK, D., Od regionálních finančních elit k elitám metropolitním. In: KUBŮ, E. a ŠOUŠA, J. (ed.), *Finanční elity v českých zemích*, 2008, s. 125.

⁸³³ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., Paměti král. města Kolína nad Labem (1836) 1886-1900 (autor František Potůček), s. 226, 227, 436, 681.

⁸³⁴ *Labské proudy*, roč. XV, č. 37, 23. 9. 1910, s. 6;

⁸³⁵ SOKA Kolín, f. AM Kolín, bez inv. č., *Knihy domovských příslušníků*, s. 99.

⁸³⁶ JOUZA, L., Osudy rodiny Mandelíků. In: HAMÁČKOVÁ, V. a LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách*, 2007, s. 171-175.

postavou českého a československého cukrovarnického průmyslu.⁸³⁷ K této dráze byl ostatně vychováván už od útlého dětství. Byl součástí generace regionálních elit, která již studovala v zahraničí, přičemž Bernard Mandelík upřednostňoval pro své děti studium v Německé říši. Po studiích chemie na pražské technické univerzitě studoval přímo obor cukrovarnictví v Braunschweigu, takže se s ním od počátku počítalo jako s hlavním dědicem otcova cukrovarnického podnikání. Po dokončení studia začal rovnou pracovat v rodinném cukrovaru v Ratboři a zřejmě v roce 1901 byl dosazen na místo ředitele. Vedl si dobře, a tak byl roku 1912 zvolen do výboru Východočeského cukrovarnického spolku a následně do Spolku pro průmysl cukrovarnický v Čechách. I díky svému známému Gustavu Heidlerovi, jednomu z organizátorů československého cukrovarnického průmyslu v Československu, byl roku 1918 jmenován do Československé komise cukerní. V této pozici se stýkal s vedoucími postavami nového Československa a jezdil k pracovním jednáním do zahraničí, především do Francie, kde uzavíral významné obchodní smlouvy.

V roce 1926 se stal členem Národní banky Československé, od roku 1927 pak dokonce předsedou výkonného výboru cukrovarnického kartelu. Nicméně navzdory účasti na celonárodním dění se staral i o dění regionální, takže se, stejně jako jeho otec Bernard, podílel v Kolíně na činnosti Českožidovské národní besedy nebo Literárního spolku. Právě jeho působení v Českožidovské národní besedě ukazuje, že se také snažil o začlenění židovské menšiny do českého národního společenství, což završil přestupem ke katolictví roku 1906 po sňatku s Hermínou Frauenbergovou, dcerou majitele velkostatku Kbel.⁸³⁸ Mimo to byl v letech 1909-1919 a 1924-1939 starostou Ratboře, kde mimo jiné zřídil dětskou opatrovnu, působil jako člen školní rady a podporoval děti z chudých rodin a nezaměstnané. Rodina Mandelíků ostatně proslula svou sociální citlivostí, a to i v době těžkých let válečných a poválečných.

Robertův bratr **Otto Mandelík** (1876-1959) zastával rovněž funkci ředitele cukrovaru v Ratboři a také se stal členem správní rady České akciové společnosti pro rafinování petroleje v Kolíně. Další bratr **Ervín Mandelík** (1883-1971), který vystudoval na zemědělském ústavu univerzity v Halle, byl členem správní rady kolínské Bayerovy tiskárny. Spravoval především velkostatky ve vlastnictví rodiny Mandelíků, rovněž se stal předsedou šlechtitelského spolku v Praze a v Ratboři založil stanici na šlechtění obilnin. Poslední bratr

⁸³⁷ Zajímavým souhrnným článkem o životě a působení Roberta Mandelíka do počátku října roku 1935 je článek v Národních listech s názvem „President Robert Mandelík šedesátníkem“: *Národní listy*, roč. LXXV, č. 276, 8. 10. 1935, s. 7.

⁸³⁸ K jeho veřejné činnosti viz např. *Kolínské listy*, roč. I, č. 12, 19. 10. 1895; Tamtéž, č. 13, 26. 10. 1895, s. 1.

Ernst Mandelík (1877-1914) se také věnoval podnikání, nicméně předčasně zemřel při dopravní nehodě.⁸³⁹

Velkým společným dílem všech bratrů byla stavební aktivita na rodinném zámku a allodiálním symbolu jejich nadregionálního postavení v Ratboři, která probíhala ve spojitosti s významným architektem Janem Kotěrou.⁸⁴⁰ Nejprve si v letech 1911-1913 nechali postavit tzv. Nový zámek v klasicizujícím stylu moderny, vyzdobený mimo jiné sochami Jana Štursy a v letech 1912 a 1915 pak bratři provedli přestavbu staršího barokního zámku, který Kotěra přizpůsobil dobovým standardům. Zajímavostí je, že nový zámek je někdy považován za poslední stavbu zámeckého typu, i když jeho zařazení bývá předmětem diskuzí.⁸⁴¹

15.3.7 Rodina Veselých

Rodina Veselých patří mezi nejvýznamnější představitele národnostně českých velkostatkářů, kteří značně překročili regionální význam Kouřimska a výrazně se zapsali především do dějin českého ovocnářství. Rodina původem ze severních Čech začala v regionu

⁸³⁹ Všichni bratři nakonec přežili druhou světovou válku. Robert a Ervín požívali navzdory židovskému původu určité ochrany a v roce 1942 nebyly transportováni do Terezína díky tomu, že žili v manželství s „árijkami“. Byli však vystaveni útokům antisemitského tisku a Ervín se v roce 1940 pokusil o sebevraždu. Právě Ervín rovněž navázal styky s odbojem roku 1943, byl zatčen Gestapem a převezen do Malé pevnosti v Terezíně a v červnu 1944 do Osvětimi. Na konci války přežil i pochod smrti, než byl 5. května 1945 osvobozen americkou armádou. Zatčen byl i JUDr. Jiří Mandelík, Robertův syn, který však na konci války uprchl z vězení a přežil. Otto Mandelík emigroval. Jeho syn ing. Dr. Bernard Mandelík (1910-2004) bojoval v řadách československé zahraniční armády ve Francii, od roku 1941 působil ve Velké Británii a v roce 1945 se stal členem 1. československého armádního sboru v Sovětském Svazu. Na konci války měl hodnost kapitána dělostřelectva v záloze. Robert zemřel roku 1946 a zbytek rodiny se snažil obnovit své ekonomické postavení a znovu převzít rodinné firmy. To se však kvůli novým podmínkám v hospodářství zkomplikovalo a postupně byli z jejich vedení odstaveni. Hlavní zdroj jejich postavení – cukrovar v Ratboři – byl znárodněn roku 1947. Zpět nezískali ani oba zámky v Ratboři. Nový zámek místo toho krátce po válce sloužil jako sběrný tábor pro osoby obviněné z kolaborace s nacistickým Německem a od roku 1947 byl přeměněn na školu. Po roce 1948 byli Mandelíkové připraveni o zbytek majetku a k Ottovi Mandelíkovi se v emigraci přidal i ing. Dr. Bernard Mandelík. JUDr. Jiří Mandelík pak musel nastoupit na místo železářského dělníka v podniku Armabeton. JOUZA, L., *Osudy rodiny Mandelíků*. In: HAMÁČKOVÁ, V. a LHOTOVÁ, M., (ed.), *Židé v Čechách*, 2007, s. 180-184.

⁸⁴⁰ Architekt Jan Kotěra (1873-1923) patřil mezi přední modernistické architektky v Čechách. Tento Brněnský rodák a syn středoškolského profesora studoval na Akademii výtvarných umění ve Vídni u Otto Wagnera, a to v generaci s Adolfem Loosem, Jože Plečnikem nebo Josefem Hoffmannem. Studijně pobýval též v Římě a mimo Wagnerovský modernismus byl ovlivněn i italským klasicismem. Jeho první významná realizace byl Peterkův dům v Praze. Po působení na pražské Uměleckoprůmyslové škole, kde mimo jiné studoval i Josef Gočár se v roce 1910 dostal na místo profesora v Akademii výtvarných umění, kde mezi jeho studenty patřil Bohuslav Fuchs či baťovský architekt František L. Gahura. Věnoval se publikační činnosti i činnosti v rámci Spolku výtvarných umělců Mánes. Mezi jeho nejslavnější realizace patří Trmalova vila v pražských Strašnicích (1902), Národní dům v Prostějově (1905-1907), soubor technických budov pro vodárnu ve Vršovicích z roku 1906, jeho vlastní vila na Vinohradech z let 1908-1909 a budova městského muzea v Hradci Králové z let 1909-1913. Ve sledovaném regionu pak mimo obou zámků v Ratboři obtiskl svou stopu i do další realizace spojené s rodinou Mandelíků – vytvořil totiž zajímavý náhrobek pro Ernsta Mandelíka, který tragicky zesnul v roce 1914. O Janu Kotěrovi vyšly, mimo řadu článků, už dvě monografie, první již roku 1958 od Otakara Novotného: NOVOTNÝ, Otakar, *Jan Kotěra a jeho doba*, Praha: SNKLHU, 1958. Druhou pak v roce 2001 vypracoval kolektiv okolo Vladimíra Šlapety: ŠLAPETA, Vladimír a kol., *Jan Kotěra: 1871-1923, zakladatel moderní české architektury*, Praha: Obecní dům a KANT, 2001.

⁸⁴¹ Dokumentace nového zámku je uložena v Archivu architektury Národního technického muzea: Archiv Národního technického muzea, fond Jan Kotěra.

působit od roku 1838, kdy Rafael Veselý koupil zámek v Molitorově nedaleko Kouřimi i s velkostatkem. Jeho syn **JUDr. Hubert Veselý** (1842-1914) se narodil v Klášterci nad Ohří, ale po otci Molitorov zdědil a usadil se zde. Studoval gymnázium v Praze na Malé Straně a na pražské Karlo-Ferdinandově univerzitě dokončil v roce 1867 studium práv. Velmi vášnivě se věnoval politice, a to na třech různých úrovních. Jako staroček byl zvolen roku 1874 za venkovské obce Český Brod, Brandýs nad Labem či Karlín do Říšské rady, avšak v době obstrukcí českých politiků se nedostavil do sněmovny a mandát mu tak zanikl. V roce 1879 ho však získal za kurii měst Kolín či Poděbrady znovu, ale už následující rok (prý) ze zdravotních důvodů rezignoval. Aktivnější byl na nižší úrovni, neboť mezi roky 1872 a 1884 působil jako starosta Kouřimi (od roku 1848 byl Molitorov součástí Kouřimi) a v letech 1873 a 1892 jako okresní starosta samosprávného okresu Kouřim. V těchto funkcích se podílel na hospodářském životě regionu, přičemž nejvíce se zapojil do zpracování cukrové řepy a pěstování ovoce. Zemřel roku 1914 v Královských Vinohradech.⁸⁴²

Pěstování ovoce se posléze stalo hlavním zájmem jeho syna **Jaroslava Veselého** (1876-1948). Narodil se na Molitorově a po studiích se plně zapojil do rozvoje ovocnářství nejen na jeho velkostatku, ale v celých českých zemích. Postupně vybudoval sady, ve kterých na počátku 20. století rostlo na asi 50 hektarech více než 10 tisíc ovocných stromů. Pěstoval i další ovoce, např. jahody, rybíz nebo maliny. Zároveň zveleboval ovocné školky, které pokrývaly asi 60 ha jeho velkostatku a rozvíjel i následné zpracování ovoce, když v roce 1913 vybudoval továrnu na výrobu ovocných produktů (povidla, marmelády, kompoty aj.). Z Molitorova se tak stalo jedno z center českého ovocnářství. Jaroslav Veselý také o ovocnářství publikoval řadu odborných textů, které v Molitorově vydával vlastním nákladem.⁸⁴³

Roku 1923 založil tamtéž zahradnictví, které se zabývalo i zahradní architekturou. Předsedal také několika oborovým organizacím, jako Svazu potravinářského průmyslu, Svazu československých školkařů nebo Československé ovocnické jednotě. Jaroslav Veselý se však nezajímal jen o ovocnářství, ale také o kulturu a umění. Mimo jiné se rád věnoval hudbě. Jedním z jeho největších odkazů je spolupráce se slavným slovenským architektem Dušanem Jurkovičem, který v období před první světovou válkou tvořil originální stavby, inspirované

⁸⁴² *Národní listy*, roč. LIV, č. 170, 23. 6. 1914, s. 3.

⁸⁴³ K publikační činnosti Jaroslava Veselého viz: VESELÝ, J., *Vliv ovocnictví na výnosnost zemědělského podniku*, 1912; VESELÝ, J., *Podpora ovocnictví službou veřejné správy*, 1938. Informace k jeho činnosti viz: Z novějších dějin ovocnářství na Českobrodsku a Kolínsku. In: *Ovocná stezka* [on-line]. © 2012, MAS Podlipansko, o.p.s. [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz/ovocnarstvi/z-novejsich-dejin-ovocnarstvi-na-ceskobrodsku-a-kolinsku>; Ze starších dějin ovocnářství na Kolínsku a Českobrodsku. In: Tamtéž, [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz/ovocnarstvi/ze-starsich-dejin-ovocnarstvi-na-kolinsku-a-ceskobrodsku>.

lidovým uměním. V tomto duchu také v letech 1908 a 1909 přebudoval interiér zámku v Molitorově. V Kouřimi pak Jaroslav Veselý vybudoval roku 1907 vlastní cihelnu. V dalších letech navzdory řadě komplikací, např. poškození jeho sadů velkým mrazem roku 1929, pokračoval ve své podnikatelské a propagační činnosti. Po únorovém puči v roce 1948 byl však zámek rodině Veselých zabaven a téhož roku dne 6. října Jaroslav Veselý umírá v Praze.⁸⁴⁴

⁸⁴⁴ Srov. SOKA Kolín, knihovna, BRADÁČ, J., *Cihelna Molitorov*, 1951, nepublikovaný rukopis; ŠULC, Roman, Molitorov. In. *Kolínsko* [on-line]. Cesty a památky [cit. 16. 12. 2017]. Dostupné z: <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/molitorov>.

16. Závěr

„Přichází rok 1938, který jest zapsán nesmazatelně v hlavách a srdcích všech těch lidí, jež jej přežili. Do obce přicházejí lidé z území našich hranic, odkud pro zlovolnost pronásledování od německého obyvatelstva museli utéci.“⁸⁴⁵

„Nejen obyvatelstvo prchalo před hrůzami blížící se války, nýbrž do vnitrozemí se stěhovaly celé podniky a tovární sklady. V bývalé továrně na hospodářské stroje bylo uskladněno na 500 vagonů obilí, ve starém cukrovaru v Liblicích celý tovární sklad mýdla a tuků z Rakovníka.“⁸⁴⁶

„Dne 30. září v 5 hod. odpoledne vyslechnuta rozhlasová zpráva o mnichovské konferenci. Po této zprávě mnoho občanů plakalo, když byl znám celý obsah našeho národního neštěstí.“⁸⁴⁷

Těžkým rokem 1938 skončilo jedno dlouhé období vývoje, které si navzdory první světové válce a vytvoření nového státu udrželo určitou kontinuitu. Jak se toto období, které provázelo množství historicky bezprecedentních změn, projevilo na sledovaném regionu mezi Prahou a Kolínem? Na počátku jsem stanovil tři základní „průřezové otázky“, na které jsem se v předchozích kapitolách, snažil najít odpověď. Ty lze shrnout následovně:

1) Modernizace regionu je z velké části spjatá s jeho zemědělským zázemím. Industrializaci a celkové množství zdrojů bylo možné iniciovat a podporovat především díky značnému pokroku, který byl učiněn právě v zemědělství. Zavádění střídavého osevního postupu, zavádění nových plodin v čele s cukrovkou, zvyšování produkce, technické vybavenosti, růst vzdělanosti a aktivity některých významných osobností (v regionu J. A. Prokůpek nebo František Horský), svépomocné sdružování a vyvázání hospodářské síly venkova z poddanství umožnily vytvořit ze zemědělství faktor, který inicioval hospodářský vzestup regionu a nutno dodat, že region svým významem značně přesahoval. Na roztržitém rolnickém kapitálu se etablovalo regionální bankovníctví, včetně veleúspěšné

⁸⁴⁵ Pamětní kniha obce Klučova 1950. Díl II., s. 99. In: *Obec Klučov, Lstiboř, Skramníky a Žhery* [on-line]. © 2013, Oficiální stránky obce Klučov [cit. 3. 4. 2018]. Dostupné z: <http://www.klucov.cz/data/kroniky/klucov/2str099.htm>.

⁸⁴⁶ SOKA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938, s. 309.

⁸⁴⁷ Zápis v nestránkované Kronice obce Ratboř k roku 1938. Viz: *Kronika obce Ratboř. Pamětní kniha*. In: *Obec Ratboř* [on-line]. Oficiální stránky obce Ratboř [cit. 12. 9. 2018]. Dostupné z: <http://www.ratbor.cz/hlavni-menu/informace-o-obci/kronika/>.

Úvěrní banky, pojišťovny ve Velimi a později pobočky Rakousko-Uherské banky v Kolíně. A díky úvěru, zpracování zemědělských produktů a iniciativě rolníků vznikaly i první průmyslové podniky. Přitom první průmyslové podniky v regionu vznikaly již ve 30. letech 19. století, kdy byly založeny dva šlechtické cukrovary v Zásmukách a Liblichích u Českého Brodu a ve 40. letech 19. století, kdy vznikl na dlouho největší podnik v regionu – cukrovar Karla Weinricha v Pečkách. Sice díky svému úspěchu působily jako vhodný vzor k následování, ale žádnou velkou zakladatelskou vlnu nespustily a pouze roku 1853 vznikl cukrovar v Ratboři. Během 2. poloviny 19. století pak podnikání šlechticů ustupovalo do pozadí a své hospodářské jednotky začali spíše pronajímat soukromníkům. Výjimku tvořila především specifická evangelická rodina Szalatnay, která se mimo jiné podílela na modernizaci Velimi. Mezi nadregionální elitu s šlechtickými atributy se však později díky podnikatelským úspěchům etablovala původně mlynářská rodina Radimských a rovněž židovští Mandelíkové.

Skutečnou zakladatelskou vlnu však spustila kombinace politických a společenských změn, akumulace zemědělského kapitálu v záložnách a úspěchu kolínského lihovaru skupiny kolem německojazyčného podnikatele Karla Latzela st. Následovala pak vlna nových potravinářských podniků, většinou akciových cukrovarů (dle německého vzoru), ale také továrny na cikorii ve Velimi nebo několika parních mlýnů a pivovarů, vrcholící v období „Gründerzeit“ v letech 1867-1873, na které v závěru tohoto období navázaly dvě továrny na lučebniny v Kolíně a v Pečkách a v průběhu 70. let některé strojírenské podniky v Kolíně a v Pečkách. U počátku modernizace a „transplantace“ inovací v tomto národnostně českém zemědělském regionu tak je výrazná německá stopa. Místní obyvatelstvo v čele s rolníky však postupně německý náskok snižovalo. Se značným zpožděním a nejednoznačně se projevoval vliv železnice Olomouc – Praha, která sever regionu propojila roku 1845 a převzala vedoucí roli v dopravě od třech státních silnic. Potravinářský průmysl byl v této době zakládán ještě poměrně nezávisle na železnici, avšak strojírenský a chemický průmysl byl již soustředěn v její blízkosti. V letech 1867-1875 však byla želeniční síť zahuštěna, Kolín se stal železničním uzlem a význam dráhy se pro napojené obce rychle zvyšoval.

Industrializace začala měnit dosavadní demografii regionu, která bývala poměrně homogenní, přičemž soudní okresy Kolín a Kouřim byly o něco lidnatější, než soudní okresy Kostelec nad Černými lesy a Český Brod. Trochu méně lidnatý než okresy Kolín a Kouřim byl okres Poděbrady. Až do 70. let 19. století vcelku rychle rostlo obyvatelstvo měst, městeček i venkova, přičemž obyvatelstvo industrializujících se sídel (kromě Kolína také Český Brod, Úvaly, Pečky, Velim, mimo železnici Ratboř) se rozrůstalo ještě rychleji. Na to reagoval i stavební vývoj. Naopak Kostelec nad Černými lesy a Kouřim, které nebyly

napojeny na železnici a ztrácely i správní význam, rostly populačně i stavebně výrazně pomaleji. Jednotlivá sídla postupně získala obecní samosprávu, od 60. let se rozbujeł spolkový a politický život a z veřejných budov se stavěly především školy. Avšak prozatím nebyla nucena plánovitě promýšlet městský prostor a budování nové komunální infrastruktury.

Poté, co byla „odstartována“ masová industrializace zemědělského regionu, však přišlo po roce 1873 období ekonomické a od konce 70. let 19. století také agrární krize. Méně zasáhlo Kolín a jeho soudní okres nebo Pečky (i když na krátko zkrachoval Weinrichův cukrovar) s diverzifikovanější ekonomikou, avšak okresy Český Brod, Kostelec nad Černými lesy a Kouřim se především po vypuknutí agrární krize propadly do dlouhotrvající hospodářské stagnace (Český Brod) nebo otevřeného úpadku (Kostelec nad Černými lesy, Kouřim). Účinky hospodářských problémů v Českém Brodě snižovala správní funkce centra politického okresu a napojení na hlavní železnici Olomouc – Praha. V 80. letech 19. století zde vznikl dokonce nový akciový pivovar a počala zde činnost později významné továrny na hospodářské stroje. Právě tehdy započala výrazná mechanizace zemědělské výroby, která sice prospěla racionalizaci, ale na druhou stranu dále snižovala potřebu pracovní síly. Také se začal propadat demografický přírůstek velké části měst, městeček a vesnic, což bylo nejmarkantnější u obcí, které byly málo nebo vůbec industrializovány a nebyly napojeny na železnici Olomouc - Praha. To s určitou setrvačností sledoval také vývoj zástavby, přičemž se stavěly vedle škol první sokolovny (Kolín, Český Brod). Železniční síť se dále zahušťovala, když v 80. letech přibýly místní dráhy z Poříčan do Nymburka a z Peček do Kouřimi, Zásmuk a Bečvár. Pro napojené obce šlo sice o zlepšení dopravní situace, ale na jejich další industrializaci to příliš vliv nemělo. U Peček to však zvýšilo jejich hospodářský význam.

Hospodářské oživení v 90. letech 19. století bylo pozvolné a týkalo se především již industrializovaných míst okolo hlavní železnice Olomouc – Praha. Tam se soustředil vznik nových průmyslových podniků či zásadní rozvoj těch stávajících. Mimo Kolín, který se touto dobou přeorientoval z potravinářského na chemické průmyslové centrum, čemuž daly základ rozvoj staršího lihovaru a Lučební továrny, šlo především o Velim, kde místní továrnu na cikorii převzala židovská rodina Glaserů a Pečky, kde vznikla nová strojírna. Pečky však už, podobně jako mnohem větší Kolín, zažívaly pokles populačního růstu. Populačně stagnovaly také Úvaly. Většina ostatních větších či menších obcí regionu, včetně Českého Brodu, zažívala stále demografické a hospodářské potíže, přičemž z těch menších se lépe dařilo především obcím, které měly v dosahu industrializované sídlo a mohly se zde uplatnit tzv. kovorolníci. Pro politický okres Český Brod se situace částečně zlepšila až po roce 1900, kdy se začal více rozvíjet samotný Český Brod, nastal dynamický růst míst, které se začaly

propojovat s Prahou (Úvaly, Jevany) a Kostelec nad Černými lesy začal alespoň stagnovat. Naopak Kouřim pokračovala v pozvolném úpadku. Začalo také období masových politických stran, spojené se změnou volebního systému, přičemž v průmyslovějších obcích začaly vítězit socialistické strany, zatímco na venkově se přirozeně etablovala Agrární strana.

Celkově se od přelomu 19. a 20. století zlepšila, přes neúspěch některých projektů v polickém okrese Český Brod, dopravní situace vybudováním místní dráhy mezi Kolínem a Posázavím, která mimo jiné napojila Ratboř, již „ovládanou“ rodinou Mandelíků a přes Bečváry se spojila se zdejší „lokálkou“. Prosazují se už hospodářské elity, které se socializovaly během industrializace, opouštějí tradiční konzervativní vzory chování, zvyšuje se prestiž odborného vzdělání a více se zapojují židovské rodiny (vedle Mandelíků Glaserové a Hellerové). V industrializovaných místech, jejichž zástavba s různými výkyvy a zpožděními reaguje na populační růst, je už kvůli vyšší koncentraci obyvatel a důsledkům průmyslové výroby kladen vyšší důraz na budování komunální infrastruktury a mimo školy a sokolovny, které již budují i menší a méně dynamická sídla, je více budována také infrastruktura kulturní (knihovny, muzea), nemocnice (hlavně okresní v Českém Brodě a v Kolíně) aj. Složitější to bylo s infrastrukturou technickou. Moderní vodovod mimo Kolín do roku 1914 nezavedlo žádné jiné sídlo, plynárnu postavil pouze Český Brod a moderní kanalizace nevznikla nikde. Kouřim však zavedla díky napojení na Kolín telefon o dekádu dříve, než Český Brod a Kostelec nad Černými lesy a o dvě dekády dříve než Úvaly. Český Brod a Úvaly pak byly elektrifikovány až o dekádu později než Kouřim, Pečky a Kostelec nad Černými lesy, které to stihly ještě před první světovou válkou.

Ta se stala výraznou diskontinuitou ve vývoji a vedle utrpení a úbytku obyvatelstva také v řadě směrů zpomalila modernizaci regionu. Neplatilo to však o elektrifikaci regionu, která měla nahradit nedostatkové zdroje pro energetiku. Právě elektrifikace se po skončení války a vzniku Československa stala jedním z hlavních projevů modernizace regionu. Se státní podporou tak ještě ve 20. letech byla všeužitečným podnikem ESSO elektrifikována většina obcí, včetně těch nejmenších. Spolu s hospodářským oživením a státní podporou výstavby pak velká část obcí zažila určitý růst populace a dynamické rozšiřování zástavby. Zdaleka nejrychleji rostly obce, jejichž vývoj je již provázán s Prahou (Úvaly, Jevany). Český Brod získal na významu jako sídlo gymnázia a rolnické školy a stal se vedle Kolína centrem středního školství v regionu. Rostl počet evangelíků. Zvyšovaly se investice do komunální infrastruktury (a tím i zadlužení), často díky úsilí sociálně demokratických politiků. Školy, knihovny a někdy sokolovny začaly masověji budovat i mnohé malé obce. Podobně se „transplantací“ vzorů rozšiřoval i spolkový život. Určitou podporu růstu představuje také

pozemková reforma, která však z regionu z velké části vyhnala šlechtu, která se na jeho rozvoji značně podílela. Na druhou stranu vznikly efektivní „zbytkové statky“, jejichž nejnápadnějšími regionálními majiteli byli členové židovské rodiny Hellerů.

Navzdory rozvoji automobilismu se v meziválečném období průmysl (a s ním i obyvatelstvo) stále více koncentruje v industrializovaných obcích podél hlavní železnice Olomouc – Praha. Nové progresivní obory vznikají v Kolíně, který již dlouho roste pomalu, méně už v Českém Brodě a spíše stagnaci zažívají Pečky a Velim. Naopak obdobím hospodářského rozkvětu procházely Úvaly, kam již proudil pražský kapitál (Petrolka, těsně před 1914 VEGA). Jejich založení bylo velmi specifické, neboť nenavazovalo na starší podniky (většinou provázané se zemědělstvím), jako tomu bylo v případě jiným průmyslových sídel v regionu. V Kostelci nad Černými lesy, který začal i mírně populačně růst, zažilo tradiční hrnčířství krátkou dobu slávy jeho továrního zpracování. V Kouřimi je sice zachráněn malý cukrovar, ale město pokračuje v úpadku, kterému nezabránila ani kvalitní zemědělská produkce, zaměřená mimo cukrovku a rostoucí živočišnou výrobu na pěstování ovoce. V něm si rodina Veselých z Molitorova získala celostátní věhlas. Kontinuálně působily etablované hospodářské elity, jako byly rodiny Radimských nebo právě Veselých, ale také židovské rodiny Mandelíků a Glaserů, které se již značně asimilovaly. V dynamických letech 1921-1930 zde byl, s výjimkou Kouřimska, které zůstalo převážně agrární, dokončen proces marginalizace zemědělství ve prospěch průmyslu z hlediska zaměstnanosti obyvatelstva.

Příchod Velké hospodářské krize zasáhl všechna sídla v regionu. Složitá byla situace především v dělnických vrstvách, neboť dlouhodobě zadlužené statky díky podpoře státu nepodléhaly masovým exekucím. Výrazně byl zredukován potravinářský průmysl v čele s pivovary a cukrovary, ale silně postiženy byly také strojírný v Českém Brodě a Pečkách, výroba keramiky v Kostelci nad Černými lesy aj. Z pěti nejdůležitějších podniků regionu – Pečecké rafinerie cukru, a.s., továrny na kávové náhražky a čokoládu ve Velimi, Lučební továrny v Kolíně, Petrolky v Kolíně a továrny Petrolea v Úvalech, zavřela první z nich s výjimkou cukrovaru v Českém Brodě všechny své regionální cukrovary, a to včetně podniků v Pečkách (již 1929), které zaměstnávaly výrazně přes tisíc lidí. Lučební továrna v Kolíně pak rovněž v Pečkách zrušila místní pobočku, což z nich učinilo asi nejvíce zasažené město. Celkově pokročila centralizace a kartelizace výroby, nicméně průmysl se z hospodářského šoku nestihl do roku 1938 plně vzpamatovat. Poklesla také stavební aktivita i přírůstek obyvatelstva. Situaci neprospěla ani zhoršující se mezinárodní politická situace. Slibný, i když příliš předimenzovaný projekt labského přístavu v Kolíně, který měl potenciál hospodářského impulzu pro velkou část regionu, se nepodařilo do roku 1938 realizovat.

Ve 30. letech 20. století se řada sídel dostala do značných finančních problémů. Předchozí velká stavební aktivita, spojená s nepřiměřeným zadlužením, čím dál vyšší závislost na státu a nečekané hospodářské problémy způsobily některým městům téměř neřešitelné problémy. Samosprávy tak zkolabovaly vedle Kolína také v Pečkách a Kouřimi, přičemž jen s obtížemi své dluhy vyrovnal Český Brod. Třem zmíněným městům s nucenou správou výrazně zatížilo rozpočet mimo jiné i budování moderních vodovodů, plánované ještě v období konjunktury 20. let. Ostatně Český Brod se kvůli špatnému finančnímu stavu k jeho vybudování vůbec nedostal. Avšak vzhledem k tomu, že jako jediný vedle Kolína vybudoval alespoň částečnou systematickou kanalizaci, nebyla jeho absence tak palčivá. Bez kolapsu samosprávy pak své moderní vodovody vybudovaly i Úvaly, Kostelec nad Černými lesy a nedaleká obec Krupá. Modernizaci a význam regionu naopak posílilo vybudování strategicky významné radiové vysílací stanice v Liblicích u Českého Brodu a Školního lesního podniku při Lesnické fakultě ČVUT v Kostelci nad Černými lesy. Z problematičtějšího vývoje hospodaření obcí politicky těžila především Agrární strana.

2) Co se týče analýzy proměny struktury regionu a jeho vazeb, je třeba znovu uvést, že na počátku byl region populačně poměrně homogenní. Nicméně jeho východní část byla celkově úrodnější, lépe přístupná a tedy o něco lidnatější než část západní. Sídelní struktura byla také celkem pravidelná, přičemž při hlavních silnicích, po nichž se z vídeňských a pražských pólů rozvoje vedle osob a statků šířily (byly „transplantovány“) inovace, byla rozložena nejlidnatější města (Kolín, Český Brod, Kostelec nad Černými lesy). Kolín byl sice 2-3x větší než další největší města v regionu, ale sám byl ve stínu lidnatější Kutné Hory a jeho prosperitu podlamovala i hustá síť královských měst v širším regionu. První průmyslové podniky (šlechtické cukrovary) ve 30. letech 19. století však vznikaly v menších Zásmukách a ve vsi Liblice u Českého Brodu. Zprovoznění železnice v severní části regionu roku 1845 začalo přirozeně vazby v regionu měnit, ale velmi pozvolna a výrazněji se projevilo až po zahuštění celé sítě v letech 1867-1875 a následné hospodářské krizi. Dlouhodobě největší podnik regionu, Weinrichův cukrovar, vznikl sice nedlouho po příchodu železnice do Peček, ale šlechtický cukrovar v Ratboři vznikl opět mimo železnici a dokonce první průmyslové podniky v Kolíně od 2. poloviny 50. let vznikaly v relativní vzdálenosti od dráhy. Zakladatelská vlna průmyslových podniků v čele s akciovými cukrovary z 60. a počátku 70. let se také neomezovala na železnici, ale probíhala plošně v zemědělských oblastech.

Struktura a vazby v regionu se díky železnici začaly zásadně proměňovat až po vypuknutí hospodářské krize roku 1873 a zvláště následné krize agrární po roce 1879. Tehdy

se začal formovat pověstný rozdíl mezi dynamickými průmyslovými sídly a zaostávajícím venkovem. Ten se přitom paradoxně začal výrazně poměšřovat. Severní část regionu získávala, navzdory rozdílnému stupni industrializace zdejších sídel, relativně průmyslový charakter, rychleji sem proudily metropolitní inovace (které byly rozdílně adaptovány dle konkrétní situace), hospodářské změny zvládala lépe a v Českém Brodě, v Pečkách nebo Velimi byly (vedle Kolína) zakládány nové podniky či zásadně rozvíjeny podniky stávající. Jižní část regionu, v čele s většinou obcí v okresech Kostelec nad Černými lesy a Kouřim, se dostala do pozice zásobárny pracovních sil a dodavatelů surovin. Slovy neoklasických ekonomů, v rámci jediného regionu se vytvořil dvousektorový model ekonomiky, kde vedle sebe existovaly dvě odlišné oblasti s různou produktivitou, neboť proběhl radikální přesun produkčních možností k železnici v severní části, kde byla produktivita díky industrializaci mnohem vyšší. Vyšší stupeň industrializace a tedy i produktivity přitahoval další podnikatele a investice, takže se relativně homogenně uspořádaný region rozdělil na nejméně dvě nerovnoměrně se rozvíjející části, kde ta druhá, jižní, plnila funkci zásobárny pracovních sil a vylidňovala se. Na tento vývoj některá sídla reagovala snahou o využití jiných možností, které jim modernizace nabízela, tedy především nabízením specifických služeb. Jiná, která nechtěla či nemohla nic jiného nabídnout, procházela dlouhodobou stagnací či úpadkem.

Tento model se příliš nezměnil ani po rozvinutí automobilové dopravy a elektrifikaci většiny regionu během druhé a třetí dekády 20. století, protože jednou vytvořené průmyslové centrum přitahovalo další investice. Jen se rychlost změn zmírnila. Podniky v sídlech mimo hlavní železniční trať sice mohly být samy o sobě úspěšné (např. cukrovar Ratboř, zpracování hrnčířských jílu v Kostelci nad Černými lesy nebo zdejší pivovar), avšak další výraznější podnikatelské aktivity do těchto obcí nepřibyly. Nicméně i ve více industrializovaných sídlech probíhal nekompromisní proces centralizace, na který doplatily především Pečky, v nichž od konce 20. let 20. století zanikl celostátně významný cukrovarnický průmysl i místní továrna na lučebniny. Na významu hospodářského, správního a vzdělávacího centra naopak získával Český Brod a samozřejmě Kolín, který se (navzdory mnohem pomalejšímu růstu než u nedalekých Pardubic) stal hegemonem východní části středních Čech a zastínil tradičního rivala Kutnou Horu. Především během první republiky se stal relativním lokálním pólem rozvoje, v němž se vytvořilo určité kreativní (inovační) prostředí (chemický a elektrotechnický průmysl, ESSO, fotografická avantgarda) se značným vlivem na zbytek regionu. Nutno také dodat, že po stránce kreativity a originality se zajímavě projevovala také továrna na kávové náhražky a čokoládu ve Velimi. Pro rozvoj venkovských obcí pak bylo důležité, zda měly v dosahu průmyslové sídlo, které poskytovalo obživu „kovorolníkům“.

Do uvedeného rámce však specificky vstoupil další faktor – rozšiřující se pražská aglomerace. Většinu regionu hospodářsky dlouhodobě ovlivňovala, mimo správní funkci, především difuzí inovací a nových myšlenek vůbec podél hlavních dopravních tras v čele se železnicí do Olomouce a „odsáváním“ elit s částí populace. Ale díky rychlému růstu začala pražská aglomerace od přelomu 19. a 20. století ovlivňovat západní část regionu již napřímo a vazby jednotlivých obcí k sobě navzájem začala postupně částečně nahrazovat vazba těchto obcí na Prahu. Nejvíce se to projevilo u Úval a Jevan. Úvaly se staly doslova „noclehárnou Prahy“, začaly bezprecedentně růst, fugnovaly i jako výletní místo pro Pražany a zatímco jediná dosavadní místní továrna - cukrovar, propojený s akciovou společností Pečecká rafinerie cukru, ukončil činnost roku 1930, do města mohutně vstupoval pražský kapitál, který zde „na zelené louce“ postavil řadu průmyslových podniků v čele s továrnou VEGA a Petrolkou. Upadající obec, ležící uprostřed lesů a podél jedné z mála dochovaných rybníčních soustav, Jevany, se stala zase oblíbeným výletním místem Pražanů, kteří si zde stavěli letní byty, a řada z nich se sem přistěhovala nastálo. S Prahou bylo vybudováno přímé autobusové spojení a ekonomika obce se přeorientovala na poskytování služeb pražské klientele. Výsledkem byl mezi jinými vesnicemi v regionu nevídaný růst populace i občanské vybavenosti. K Praze se částečně začaly obracet i Kostelec nad Černými lesy, který se stal pro Pražany zajímavý pro turistické výlety či rehabilitace a také Český Brod, který se stal vedle Úval konečnou zastávkou pro některé vlaky z Prahy a nejvýznamnější meziválečnou firmu (KARMA) zde založil pražský podnikatel František Macháček.

Vzájemné vazby původně homogenního regionu se tedy začaly rozvolňovat a přeskupovat. Západní část více či méně začala tíhnout k Praze, východní (včetně Kouřimi) ke Kolínu, jehož růst však byl sám ovlivňován a omezen relativní blízkostí Prahy (a absencí větších ložisek nerostných surovin). Zároveň se region rozdělil na průmyslový sever a stagnující či upadající jih. Zajímavým aspektem je pak případ Peček, které měly silnou historickou a správní vazbu k Poděbradům, ale železnice je hospodářsky silněji propojila s dalšími sídly na trati, zatímco s Poděbrady se vztahy pomalu rozvolňovaly. To se projevilo i na činnosti zmíněné akciové společnosti Pečecká rafinerie cukru, do níž z širšího regionu patřily pouze cukrovary při železnici Olomouc – Praha (s výjimkou cukrovaru v Uhříněvsi).

3) V práci bylo blíže analyzováno pět typologicky rozdílných sídel - Český Brod, Kostelec nad Černými lesy, Úvaly, Kouřim a Pečky a jejich vývoj v rámci procesu modernizace mezi roky 1850 a 1938. Český Brod byl původně královským městem, které bylo sice dobře dopravně napojeno včetně první železnice a stalo se také správním centrem

nad třemi soudními okresy, ale jeho přednosti se kupodivu prosazovaly pozvolna. Sice neprve zažil rychlý populační růst, ale od 80. let 19. století rostl jen pomalu. Podobné to bylo i v dalších sledovaných aspektech. V roce 1898 se z politického okresu Český Brod dokonce odpojil soudní okres Říčany, který se přimkl k pražské aglomeraci, konkrétně k politickému okresu Žižkov. Od počátku 20. století se sice rychlost rozvoje města zvýšila, ale teprve v období první republiky lze mluvit o skutečném rozkvětu, který by zužitkoval jeho potenciál. Jsou s ním spojena jména Josef Miškovský a František Macháček. Překotné investice, kterými chtělo město dohnat předchozí pomalou modernizaci, však spolu s nepříznivým ekonomickým vývojem způsobily předlužení a téměř kolaps samosprávy. Nutno dodat, že za pomalejším tempem rozvoje města jistě stála blízkost Prahy, přílišná závislost průmyslu na svém stagnujícím zemědělském zázemí, minimum blízkých nalezišť nerostných surovin i neúspěch při realizaci místních železnic, které by z města vytvořily železniční uzel.

Kostelec nad Černými lesy je naopak případem poddanského městečka, které zažívalo od 18. století dynamický rozvoj, bylo centrem místního významného lichtenštejnského panství a rovněž centrem hrnčířské výroby. Jeho vývoj však zasáhla absence železnice a správní reformy, po kterých se od roku 1868 stal jen sídlem soudního a samosprávného okresu. Následovalo období úpadku, které mírnila přetrvávající ústřední role v rámci velkého lichtenštejnského panství a rozvoj hrnčířství. Lesnictví naopak velký efekt nemělo. Přesto je město, v čele se starostou Bedřichem Kaše a za podpory knížete Jana II. z Lichtenštejna, příkladem sídla, které se nepříznivému vývoji snažilo vzepřít. Až do prvních let první republiky se všemožně snažilo přivést do města železnici a přes neúspěch se poměrně rychle napojilo alespoň na elektřinu a autobusovou dopravu. Po roce 1918 pak objevilo svou přidanou hodnotu v atraktivní okolní přírodě, díky níž sem mířili turisté, rozšiřovala se rezidenční zástavba a přicházeli se léčit pacienti s TBC. Městu se dařilo skloubit dlouhodobé budování komunální infrastruktury s udržitelným hospodařením a začalo populačně růst.

Úvaly byly městy, jehož vývoj se ve sledovaném období dělil na dvě části. Po napojení na železnici nejprve mezi roky 1850 a 1900 následovalo období populačního a hospodářského růstu, které se však postupně zpomalovalo. Podobně jako v Českém Brodě byl místní průmysl, reprezentovaný pouze cukrovarem, příliš závislý na agrárním zázemí, procházejícím zemědělskou krizí. Navíc neměl žádnou výraznější správní funkci. Hlavními iniciátory alespoň částečných investic do komunální infrastruktury byli místní faráři. Kolem roku 1900, kdy byla i v souvislosti s rozvojem nedalekých Klánovic, „objevena“ výhodná poloha městyse Pražany, se situace zásadně změnila. Následovalo období nevídaného růstu, vrcholícího ve 20. letech. Úvaly se od základu proměnily a populačně, kulturně i hospodářsky

propojily s Prahou, díky níž se výrazněji industrializovaly. Tradiční městečko, rozdělené železnicí, muselo pro nové obyvatele narychlo budovat „městskou“ infrastrukturu a plánovitě se rozvíjet. To se mu však do konce sledovaného období povedlo jen částečně.

Kouřim je příklad původně královského města, které už dávno nebylo tím významným historickým správním centrem a po období menšího populačního a hospodářského růstu do konce 70. let 19. století zažívalo setrvalý úpadek. Na rozdíl od Kostelce nad Černými lesy se navíc částečně smířilo se svou situací. Do modernizačních projektů, jako bylo postavení místní dráhy, se sice zapojovalo, ale nebývalo iniciátorem. A po napojení na slepou odbočku místní dráhy roku 1882 už do dalších projektů nechtělo tolik investovat, přestože bylo centrem vlastního samosprávného a soudního okresu. Těžilo alespoň z úzkého napojení na Kolín, z něž přišly relativně brzy telefon i elektrifikace. Do svého rozvoje začalo „z donucení“ výrazně investovat až v období první republiky. Ve výsledku to znamenalo předlužení a kolaps samosprávy, obzvláště při jeho malých zdrojích. Úpadek města neskončil ani ve 20. letech 20. století, kdy velká část ostatních sídel více či méně rostla. Bylo tak závislé na zemědělském okolí a díky rodině Veselých proslulo alespoň jako centrum ovocnářství.

Pečky byly tradiční zemědělská vesnice, kterou od základu proměnil fakt, že zde byla roku 1845 otevřena železniční stanice pro asi 10 kilometrů vzdálené Poděbrady. Následovalo založení Weinrichova cukrovaru a poté dalších potravinářských, chemických a strojírenských podniků, pevně spjatých se zemědělskou výrobou v širokém okolí. Rozvinutý průmysl přežil hospodářskou i zemědělskou krizi a obec rychle rostla, takže mohla být roku 1879 povýšena na městys a po několika pokusech roku 1925 na město. Byly v ní postupně budovány typicky městské stavby a částečně též infrastruktura, což akcelerovalo na přelomu 19. a 20. století. Období rychlého růstu však skončilo už s první světovou válkou a poválečná snaha o dobudování infrastruktury v čele s vodovodem a celkovou fyzickou proměnu na město vyvrcholila kolapsem samosprávy. Pečky tak sice dokončily svůj přerod na město, avšak neměly žádnou výraznou správní funkci a byly tak plně závislé na svém průmyslu. Jenže ten po roce 1929 zažíval velkou krizi, kterou z velkých podniků přežilo jen místní strojírenství.

Celkově lze sledovaný region brát jako poměrně úspěšný příklad modernizace, spojené s jeho zemědělským zázemím. Jako úspěšný byl region ostatně brán i svými současníky. Nicméně modernizace tento region značně proměnila, rozrušila jeho relativní homogenitu a pro většinu obcí v okresech Kostelec nad Černými lesy a Kouřim znamenala hospodářskou zaostalost a vylidňování, což se u prvního zmiňovaného podařilo zmírnit až obrácením k Praze. Jednou „rozdané karty“ pak zcela zásadně ovlivňovaly i jeho další vývoj.

17. Prameny a literatura

17.1 Nevydané prameny

SOkA Kolín, fond Antonín Hlaváček.

SOkA Kolín, fond Archiv města Český Brod.

SOkA Kolín, fond Archiv města Kolín.

SOkA Kolín, fond Archiv města Kostelec nad Černými lesy

SOkA Kolín, fond Archiv města Kouřim.

SOkA Kolín, fond Archiv města Pečky.

SOkA Kolín, fond Elektrárenský svaz středolabských okresů.

SOkA Kolín, fond Okresní zastupitelstvo Český Brod.

SOkA Kolín, fond Rodinný archiv Koulů.

SOkA Kolín, fond Tělocvičná jednota Sokol Kolín.

SOkA Kolín, fond Tělocvičná jednota Sokol Český Brod.

SOkA Kolín, knihovna.

SOkA Nymburk (se sídlem v Lysé nad Labem), Archiv obce Tatce.

Vojenský ústřední archiv, kmenové listy a kvalifikační listiny.

17.2 Vydané prameny

25. *výroční zpráva o činnosti Obilního skladiště v Kouřimi za rok 1924–1925*, Kouřim, 1925.

50. *let Klubu československých turistů 1888-1938*, Praha: KČST, 1938.

Adresář republiky Československé pro průmysl, živnosti, obchod a zemědělství, svazek I, Praha: Rudolf Mosse, 1932.

Akciová společnost dříve Škodovy závody, Praha, vl. nákl., 1924.

Akciová společnost dříve Škodovy závody v Plzni, Praha: vl. nákl., 1941-1944.

Album strojiren I, Praha: K. Procházka, okolo 1900, nestr.

BERNAT, Josef, *Schematismus der Bierbrauereien in Böhmen, Mähren und Schlesien*, Prag: Ottomar Beyer, 1883.

BRANT, Bernard, *Historie obchodního školství v Kolíně 1897-1912-1937*, Kolín: Spolek pro chudé žactvo obchodního školství, 1937.

BROŽ, Otakar a SOMMER, Václav (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, Úvaly: Místní školní rada, 1929.

BURDOVÁ, Pavla (ed.), *Tereziánský katastr český 3, Dominikál*, Praha: Archivní správa ministerstva vnitra ČSR, 1970.

Deset let Československé republiky, sv. II., Praha: s.n., 1928,

Die Gross Industrie Österreichs III, Wien, 1908.

Die Gross-Industrie Österreichs IV, Wien, 1910.

DIVIŠ, Jan Vincenc, *Příspěvky k dějinám průmyslu cukrovarnického v Čechách*, Kolín: Komitét pro uspořádání Kol. výstavy cukrovar., 1891.

ČERNÝ, Václav, *Pozemková reforma v 18. stol., Praha: Českomor. podniky tiskařské, 1928.*

Československá statistika, sv. 42, Praha: Státní úřad statistický, 1927.

Československá statistika, sv. 120, Praha: SÚS, 1936.

Československá vlastivěda. Díl VI. Práce, Praha: Sfinx, 1930.

Divadlo v Kolíně. Památník vydaný Divadelním družstvem, spolkem pro postavení divadla v Kolíně, k otevření nového divadla dne 12. listopadu 1939, Kolín: Divadelní družstvo, 1939.

- FLÖGL, Jaroslav, *Obecní rozpočet*, Praha: Svaz českých okresů, 1923.
- FLÖGEL, Jaroslav, *Praktická příručka pro obecní a okresní funkcionáře*, Praha: Vl. Orel, 1931.
- GOLD, Hugo (ed.), *Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a přítomnosti*, Brno/Praha: 1934.
- HODINÁŘ, Karel a KLÍMA, Václav, *Kronika města Kostelec n. Černými lesy, obecně Černý Kostelec zvaného*. Kostelec nad Černými lesy: Knihtiskárna Fr. Kadeřábka v Kostelci nad Černými lesy, 1912.
- HOLUB, Alois, V., *Památky, roboty, Zásmuky*, 1898.
- HREJSA, Ferdinand, *Jan Szalatnay a jeho paměti z doby toleranční*, Praha: Blahoslavova společnost, 1931.
- HUML, J., *Paměti o školách českobrodských od nejstarších dob až do r. 1888. Prvá školní zpráva měšťanské a obecné školy chlapecké, obecné školy dívčí, opatrovny a pokračovací školy průmyslové v Českém Brodě, Český Brod*, 1888.
- JÖNDL, J. P., *Poučení o stavitelství pozemním*, 3. vyd., Praha: I. L. Kober, 1874.
- KAŇKA, Josef, *Základy správy obecní. Správní příručka českých zemí*, 2. rozšíř. vyd., Kutná Hora: vl. nákl., 1927.
- KARLÍK, Hanuš, *Paměti dra Hanuše Karlíka*, Praha: Ústřední spolek československého průmyslu cukrovarnického, 1927.
- KAZIMOUR, Josef, *Státní péče o lesy v Čechách*, Praha: Československé zemědělské museum, 1933.
- KLAPKA, Jaroslav, *Okresní zastupitelstva a výbory (Systematický výklad a texty zákonů)*, Vysoké Mýto: Československá Obec samosprávná, 1930.
- KLIMENT, Josef, *Základy obecního zřízení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Systematický výklad zákonů o způsobu jednání obecních orgánů a návrh jednacích řádů*, Brno: Rolnická tiskárna, 1930.

Kolínsko v číslech. Statistická a početní příručka škol. okresu kolínského, Kolín: J. L. Bayer, 1933.

KOTYŠKA, Václav, *Úplný místopisný slovník království českého*, Praha: Bursík & Kohout, 1895.

KŘIVÁNEK, J., *Památník na oslavu padesátileté činnosti Masarykovy měšťanské školy chlapecké v Českém Brodě 1883-1933*, Český Brod, 1933.

KUDRNÁČ, Václav, *Adresář politického okresu kolínského*, Jičín: Václav Kudrnáč, 1902.

LOTH, Johann. *Kauřimský kraj w Králowstwi českém (Kartografický dokument)*, Praha: Friedrich Kretzschmar, 1847.

Masarykův slovník naučný, díl 5. N-Q, Praha: Československý kompas, 1931.

Město Kolín: Jeho vývoj dějinný, kulturní a průmyslový, Kolín: Odbor Klubu čsl. turistů, 1927.

MÍKA, Alois, *Slavná minulost českého rybníkářství*, Praha: Orbis, 1955.

MIŠKOVSKÝ, Josef, *Českobrodské pivovarnictví*, Český Brod, 1913.

MRŠTÍK, Vilém, *Bestia triumphans*, Praha: Rozhledy, 1897.

NAVRÁTIL, Michal, *Almanach sněmu království Českého 1895–1901*. Praha: Edvard Beaufort, 1896.

NEUMANN, Karl August, *Vergleichung der Zuckerfabrikation aus in Europa einheimischen Gewächsen mit der aus Zuckerrohr in Tropenländern mit Bezug auf Staats- und Privatwirtschaft*, Prag: Gottlieb Haase Söhne, 1837.

NEUMANN, Karel, Cyril (ed.), *Průvodce kolektivní výstavou průmyslu cukrovarnického v Čechách na Všeobecné zemské jubilejní výstavě v Praze 1891 v Praze*, sv. II., Praha: Komitét pro kolektivní výstavu cukrovarnickou, 1891.

NOŽIČKA, Josef, *Jan Antonín Prokůpek. Apoštol hospodářského pokroku a národní svornosti*, Praha: Novina, 1939.

OEHM, Vincenc, *Paměti královského města Kouřimě. Díl 1. Od založení župního hradu až do začátku válek husitských (r. 1419)*, Praha: vl. nákl. 1894

ORT, Jan a SLÁDEK, František, *Topograficko-statistický slovník Čech*, Praha: I.L. Kober, 1870.

Österreichisches Städtebuch auf Grund der Berichte von gröseren österreichischen Städten, XIV. Band; Wien, 1913.

Österreichische Statistik N. F. Bd. 3: Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich. Heft. 8, Böhmen, Wien: Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1916.

Österreichisches Statistisches Handbuch, 30 jg., 1911, Wien: Verlag der K.K. Statistischen Central-Commission, 1912.

Ottův slovník naučný. Šestý díl, Praha: J. Otto, 1893.

Ottův slovník naučný. Patnáctý díl, Praha: J. Otto, 1900.

Ottův slovník naučný. Dvacátýprvý díl, Praha: J. Otto, 1904.

PALACKÝ, František, *Popis království Českého*. Praha: J.G. Kalve, 1848.

Památník Českobratrského evang. Farního sboru ve Velimi, vydaný k oslavě 150-letého trvání za podpory staršovstva Sdružením Českobratrské evang. mládeže ve Velimi: 1783-1933, Velim: Sdružení Českobratrské evang. mládeže, 1933.

Pamětní list k sedmdesátým pátým narozeninám Dra h. c. ing. Hanuše Karlika, Praha: Ústřední spolek československého průmyslu cukrovarnického, 1925.

Pamětní list Sokola pečeckého, Český Brod: Sokol, 1899.

PAVEL, Antonín, *Pozemková reforma československá*, Praha: Novina, 1937.

Pečky. Pamětní list vydaný při slavnosti odhalení pomníku osvoboditele a prvního presidenta čsl. republiky Dra. T. G. Masaryka, Pečky: nákl. města, 1927.

Podlipansko v číslech. Statistická a početní příručka školního okresu českobrodského, Český Brod: L. Beneš, 1929.

Podrobný seznam míst v Čechách. Vydán Cís. Kr. Statistickou ústřední kommissí., Wien: Alfred Hölder, 1885.

PRÁGR, Alois, Václav, *Potřeba a nutnost dalších kulturních podniků v Kolíně*, Kolín: vl. nákl., 1918, nestr.

PROKŮPEK, Jan, Antonín, *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích na počátku 19. a 20. století: Vzpomínky a úvahy*, Praha: Čs. zeměd. museum, 1931.

Půl století záložny občanské v Českém Brodě, 1864-1914, Český Brod: Občanská záložna, 1914.

REICH, Edvard, *Prameny a základy zemědělského pokroku*, Praha: Ministerstvo zemědělství ČSR, 1936.

ROHR, T., R., *Adressbuch der Brauereien, Brennereien und Zuckerfabriken in Oesterreich-Ungarn*, Leitmeritz, 1880.

SAAL, J., *15 let práce firmy Dr. Ing. A. Hráský - Ing. F. Jenč, stavební inženýři a stavitelé v Mladé Boleslavi*, Mladá Boleslav: A. Hráský, F. Jenč, 1938.

SCHUMPETER, Joseph, Alois, *Business cycles: a theoretical, historical and statistical analysis of the capitalist proces*, New York: McGraw-Hill Book Col, 1939.

SEVĚTÍNSKÝ, Jan, *Dějiny lesů v Čechách*, Písek: J. Sevětínský, 1895.

SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt XII., sv. Kauřimer Kreis*, Praha: Friedrich Ehrlich, 1844.

Spořitelna města Kolína 1894-1924, Kolín: Spořitelna města, 1925.

Stanovy akciové společnosti „Místní dráha Kolín – Čerčany – Kácov“, Praha, 1906.

Statistická příručka republiky Československé 1928, Praha: Státní úřad statistický, 1928.

Statistický lexikon obcí v Zemi české. Úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nař., Praha: Orbis, 1934.

SVOBODA, Jan, *Dějiny kaple Rodičky Boží a podle stojícího chudobince*, Kolín: J. Svoboda, 1882.

ŠAFRÁNEK, Jan, *Vzpomínky na Kolín*, Praha: Ústř. matice školská, 1924.

Šedesát let československé samosprávy, Praha: Svaz československých měst v Československé republice, 1925.

ŠIMÁČEK, František, *Za poznáním města Kostelce n.Č.L. a jeho okolí, Kroniky díl I.-Místopis, dějiny kosteleckého panství, domy, statistiky*, Kostelec nad Černými lesy: Fr. Kadeřábek, 1935.

ŠTOLBA, Josef (ed.), *Kolín město a okres*, Praha: Národohospodářská propagace Československa, 1934.

ŠUBRT, F., A., BOROVSÝ, F. A. a JIRÁSEK, A (ed.), *Ottovy Čechy. Společnou prací spisovatelův a umělcův českých. Díl IV. Polabí*, Praha: J. Otto, 1888.

TAINÉ, Hippolyt, *Philosophie de l'Art*, Paris: Hachette, 1926 (1865).

TITL, J., *Schematismus velkostatků v království českém*, Praha: Jos. Baštář, 1894.

TOMÁNEK, Jaroslav (ed.), *Elektrisace Československa 1918–1928*, Praha: ESČ, 1928.

TOUL, Jan, *Jubilejní kniha českobratrské evangelické rodiny*, České Budějovice: J. Toul, 1931.

TRNKA, Václav, *Kounice a Přerov v Čechách: historicko statistický přehled*, Praha: V. Trnka, 1873.

TŮMA, Josef, *Kolínsko a Kouřimsko: obraz poměrů přírodních, života obyvatelstva i paměti časů minulých, Díl třetí, Paměti osad na Kouřimsku*, Kolín: Učitelstvo školního okresu kolínského, 1915.

TŮMA, Josef, *Kolínsko a Kouřimsko: Obraz poměrů přírodních, díl druhý – Paměti osad na Kolínsku*, Kolín: Učitelstvo školního okresu kolínského, 1915.

VÁVRA, Josef, *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení první do roku 1618*, Kolín: J. L. Bayer, 1878.

VÁVRA, Josef, *Dějiny královského města Kolína nad Labem. Oddělení druhé od roku 1618 až po naše časy*, Kolín: J. L. Bayer, 1888.

VESELÝ, Jaroslav, *Vliv ovocnictví na výnosnost zemědělského podniku*, Molitorov: vl. nákl., 1912.

VESELÝ, Jaroslav, *Podpora ovocnictví službou veřejné správy*. Molitorov: vl. nákl., 1938.

VODNRÁŠEK, Karel, *Soustavná elektrisace v republice Československé. Knihovna veřejné správy a samosprávy*, sv. XII, Praha: Knihovna veřejné správy a samosprávy, 1936.

VOŽENÍLEK, Jan, *Předběžné výsledky československé pozemkové reformy: země Česká a Moravsko-slezská*, Praha: J. Voženílek, 1930.

WIRTH, Zdeněk, *Antonín Wiehl a česká renesance*, Praha: Jan Štenc, 1921.

X. účetní zpráva spořitelny královského města Kolína za rok 1904, Kolín: Spořitelna města, 1905.

Zpráva o činnosti ústředního výboru pro statistiku polního a lesního hospodářství v království českém za rok 1868. Výbor pro statistiku polního a lesního hospodářství v Království českém. Praha: Mercy, 1868.

Zpráva zemského výboru o žádosti koncesionářů místní dráhy Kolín-Čerčany s odbočkou Rataje-Šternber-Kácov za povolení zemské subvence na stavbu této dráhy, Praha, 1892.

Zprávy kanceláře pro statistiku polního a lesního hospodářství v království Českém na rok 1872, II, 1872.

Živnostenská záložna v Kolíně – Zálabí, Dvacet pět let živnostenské záložny 1910-1935, Kolín, 1935.

Zřízení obecní a řád volení v obcích pro království České ze dne 16. dubna 1864, Praha: Nákladem Linnekogla a Funka, 1872.

17.3 Periodicky vydávané prameny

Batovcův politický kalendář a adresář na rok 1899, roč. 7., Praha: F. B. Batovec, 1899.

Batovcův Almanach – politický kalendář a adresář na rok 1910, roč. 18., Praha: F. B. Batovec, 1910.

Batovcův Almanach – Politický kalendář občanský a adresář zemí koruny České na rok 1913, Praha: F. B. Batovec, 1913.

Batovcův Almanach – politický kalendář a adresář republiky Československé na rok 1929, roč. 37., Praha: F. B. Batovec, 1929

Budivoj, roč. 17, č. 11, 1881.

Časopis cukrovarnický 3, 1874.

Československý statistický věstník, Praha: Státní úřad statistický, 1926.

Elektrotechnický obzor XIX, 1930.

Hlas demokracie, roč. III (XX), č. 15, 1922.

Hlas demokracie, roč. V (XXII), č. 18, 1924.

Hlas demokracie, roč. V (XXII), č. 36, 1924.

Hlas demokracie, roč. VI (XXIV), č. 15, 1926.

Hlas demokracie, roč. IX (XVII), č. 4, 1929.

Hlas demokracie, roč. IX. (XXVII.), č. 6, 1929.

Hlas demokracie, roč. IX (XXVII), č. 9, 1929.

Hlas demokracie, roč. XVII (XXVIII), č. 42, 1935.

Humoristické listy, roč. 45, č. 13, 1902.

Kolínské listy, roč. I, č. 12, 1895.

Kolínské listy, roč. I, č. 13, 1895.

Kolínské listy, roč. XI, č. 41, 1910

Kolínské listy, roč. XI, č. 42, 1910.

Kolínské listy, roč. XIV, č. 1, 1913.

Labské proudy, roč. IV., č. 44, 1899.

Labské proudy, roč. VII., č. 32, 1902.

Labské proudy, roč. IX., č. 12, 1904.

Labské proudy, roč. XII, 1907.

Labské proudy, roč. XV, č. 37, 1910.

Labské proudy, roč. XVIII, č. 35, 1913.

Listy cukrovarnické XII, 1893–1894.

Listy cukrovarnické XX, 1901–1902.

Listy cukrovarnické XXVI, 1907–1908.

Listy cukrovarnické XXIX, 1910–1911.

Národní listy, roč. IX, č. 355, 1869.

Národní listy, roč. XVIII, č. 227, 1878.

Národní listy, roč. XXII, č. 64, 1882.

Národní listy, roč. XXVI, č. 314, 1886 (odpolední vydání).

Národní listy, roč. XXVIII, č. 70, 1888.

Národní listy, roč. XXIX, č. 181, 1889.

Národní listy, roč. XXXII, č. 297, 1892.

Národní listy, roč. XXXIII, č. 348, 1893.

Národní listy, roč. XL, č. 314, 1900.

Národní listy, roč. XLI, č. 128, 1901.

Národní listy, roč. XLI, č. 357, 1901.

Národní listy, roč. XLII, č. 43, 1902.

Národní listy, roč. LII, č. 283, 1912.

Národní listy, roč. LIII, č. 353, 28. 12. 1913.

Národní listy, roč. LIV, č. 170, 1914.

Národní listy, roč. LV, č. 68, 1915 (večerní vydání).

Národní listy, roč. LVI, č. 316, 1916.

Národní listy, roč. LVIII, č. 8, 1918.

Národní listy, roč. LX, č. 326, 1920.

Národní listy, roč. LXI, č. 54, 1921.

Národní listy, roč. LXIII, č. 135, 1923.

Národní listy, roč. LXIII, č. 139, 1923.

Národní listy, roč. LXIII, č. 146, 1923.

Národní listy, roč. LXVII, č. 281, 1927 (příloha).

Národní listy, roč. LXIX, č. 108, 1929.

Národní listy, roč. LXX, č. 88, 30. 3. 1930.

Národní listy, roč. LXXIV, č. 142, 1934.

Národní listy, roč. LXXIV, č. 286, 1934.

Národní listy, roč. LXXV, č. 276, 1935.

Národní listy, roč. LXXIX, č. 333, 1939.

Národní politika, roč. V, č. 206, 1887.

Národní politika, roč. XIX, č. 72, 1901.

Národní politika, roč. XXV, č. 25, 1907.

Národní politika, roč. XXVI, č. 107, 1908.

Národní politika, roč. XXXIII, č. 57, 1915.

Národní politika, roč. XLIX, č. 120, 1931.

Naše hlasy, roč. XXVIII, č. 41, 1908.

Naše hlasy, roč. XXIX, č. 52, 1909.

Naše hlasy, roč. XXXI, č. 5, 1911.

Naše hlasy, roč. XXXII, č. 47, 1913.

Naše hlasy, roč. XXXII, č. 51, 1913.

Naše hlasy, roč. XXXV, č. 26, 1915.

Naše hlasy, roč. XLVI, č. 4, 1926.

Naše hlasy, roč. XLVII, č. 44, 1927.

Naše hlasy, roč. L, č. 27, 1930.

Naše hlasy, roč. LVI, č. 35, 1936.

Naše hlasy, roč. LVI, č. 39, 1936.

Nezávislost, roč. 1925, č. 36, 1925.

Neue Freie Presse, Nr. 10287, 1893.

Pivovarské listy, roč. XIV, č. 19, 1896.

Pivovarský časopis „Kvas“, roč. XLV, č. 24, 1917.

Pivovarský časopis „Kvas“, roč. XLV, č. 20, 1917.

Pivovarský časopis „Kvas“, roč. XLV, č. 28, 1917.

Pokrok II, 1863.

Polabská stráž, roč. VIII., č. 30, 1926.

Polabská stráž, roč. XXVIII., č. 15, 1936.

Polabská stráž, roč. XXVIII., č. 28, 1936.

Posel z Prahy, roč. 1, č. 28, 1864.

Posel z Prahy, roč. 1., č. 51, 1864 (příloha Spojenými silami).

Pozemková reforma, úřední věstník Pozemkového úřadu, 1938, roč. 19, č. 3.

Prager Tagblatt, roč. 43, č. 196, 1918.

Pražský denník, roč., XVIII, č., 1883.

Průboj, roč. IV, č. 41, 1932.

Radioamatér XV, 1936.

Ročenka města Kolína a okresu I, Kolín: město Kolín, 1941.

Statistická ročenka Republiky československé, Praha: Státní úřad statistický, 1937.

Statistická ročenka Republiky československé, Praha: Státní úřad statistický, 1938.

Statistický obzor XIV, 1933.

Stavitel XVIII, 1937–1938.

Stavitelské listy XXIX., 1933.

Středočeské hlasy, roč. X., 1924.

Středočeské hlasy, roč. XI., č. 21, 1925.

Středočeské hlasy, roč. XII., č. 33, 1926.

Středočeské hlasy, roč. XVIII., č. 5, 1932.

Středočeské hlasy, roč. XVIII., č. 49, 1932.

Středočeské hlasy, roč. XXII., č. 37, 1936.

Technický obzor XII, 1904, č. 3.

Věstník Československé akademie zemědělské 13, Praha: Česká akademie zemědělská, 1937.

Věstník Československé akademie zemědělské 15, Praha: Česká akademie zemědělská, 1939.

Volné směry XXIX, 1932.

Zlatá Praha, roč. VI, č. 50, 1889.

Zlatá Praha (II), roč. XVI., č. 18, 1899.

Zprávy veřejné služby technické VIII, 1926.

Zprávy veřejné služby technické XVI, 1934.

Zprávy veřejné služby technické XIX, 1937.

17.4. Digitalizované prameny

II. vojenské mapování - Františkovo. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=2vm.

III. vojenské mapování – Františko-josefské. In: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm.

ALEX. Historische Rechts- und Gesetzestexte Online [on-line]. Österreichische Nationalbibliothek [cit. 30. 11. 2018]. Dostupné z: <http://alex.onb.ac.at>.

Archiv leteckých měřických snímků [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html.

EPRAVO.CZ [on-line]. © EPRAVO.CZ, a.s., 1999-2018, ISSN 1213-189 [cit. 3. 12. 2018].. Dostupné z: <https://www.epravo.cz>.

Kontaminovaná místa. In: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 11. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>.

Kronika obce Ratboř. Pamětní kniha. In: *Obec Ratboř* [on-line]. Oficiální stránky obce Ratboř [cit. 12. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www.ratbor.cz/hlavni-menu/informace-o-obci/kronika/>.

Náhledy map Stabilního Katastru. In: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_htm/.

Pamětní kniha obce Klučova 1950. Díl II., s. 84. In: *Obec Klučov, Lstiboř, Skramníky a Žhery* [on-line]. © 2013, Oficiální stránky obce Klučov [cit. 3. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.klucov.cz/data/kroniky/klucov/2str084.htm>.

Virtuální knihovna právních předpisů [on-line]. Masarykova univerzita [cit. 3. 11. 2018]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>.

17.5 Literatura a statistické práce (po roce 1945)

100 let místní dráhy Kolín – Ledčecko, Kolín, 2000, nestr.

Acta Polytechnica, vol. 52, no. 5, 2012.

ADAMEC, Stanislav a kol., *Úvaly v průběhu staletí*, Úvaly: Město Úvaly, 2004.

Agrostroj Roudnice n. Lab., n. p., Roudnice nad Labem: vl. nákl., 1960.

Almanach 100 let zemědělského školství v Českém Brodě, Český Brod, 1986.

APLTAUEROVÁ, Bohumila, *Živnostenská škola pokračovací Kouřim 1879 - 1943. Prozatímní inventární seznam*, ev.č. 234, 1990.

Archivní prameny Kolínska, Kolín: SOA v Praze – SOKA Kolín, 2000.

Archivní prameny Kolínska, Kutná Hora: Státní okresní archiv Kolín, 2001.

Archivní prameny Kolínska, Kolín: SOA v Praze – SOkA Kolín, 2004.

Archivní prameny Kolínska XV, Kolín: SOA v Praze – SOkA Kolín, 2009.

BALÁČEK, Bohuslav, *Velimské příběhy*, Velim, 2011.

BEDNAŘÍK, Karel, *Šest set let českobrodského pivovarnictví*, Český Brod: Okresní archiv, 1960.

BĚLINA, Pavel, *Kolín. 18. 6. 1757*, Praha / Litomyšl: Paseka, 1997.

BERAN, Lukáš a VALCHÁŘOVÁ, Vladislava (ed.), *Pražský industriál: technické stavby a průmyslová architektura Prahy*, Praha, ČVUT, 2005.

BERAN, Lukáš a VALCHÁŘOVÁ, Vladislava (ed.), *Konference na lodi: Vodní dílo v krajině*, Praha: ČVUT, 2006.

BERMAN, Marshall, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, London and Brooklyn: Verso, 2010.

Bibliografie regionálního tisku na okrese Kolín (1863-1893), Kolín 1984.

BLAŽEK, Jiří a UHLÍŘ, Jiří, *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, implikace*, Praha: Karolinum, 2011.

BOURDIEU, Pierre, *Distinction: a social critique of the judgement of taste*, přel. Richard Nice, Cambridge: Harvard University Press, 1984.

Buttimer A. (ed.): *Creativity and Context: A Seminar Report. Lund Studies in Geography. B. Human Geography 50*, Gleerup Lund, 1983.

Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci. Fenomén českého hospodářství v 19. a 20. století, Prameny a studie 47, Praha: Národní zemědělské muzeum / Národní technické muzeum, 2011.

CULEK, Martin, *Biogeografické členění České republiky*, Praha: ENIGMA, 1996.

ČEJDOVÁ-MATHONOVÁ, Květoslava a MAREK, Robert (ed.), *Kolín, město dobré obchodní a průmyslové tradice*, Praha – Brno: Národohospodářská propagace Československa, 1947.

- ČORNEJ, Petr, *Lipanské ozvěny*, Praha: H & H, 1995.
- GÖTZ, Antonín a NOVOTNÁ, Marie, *Geografie zemědělství ČR*, 1. vydání, Plzeň: Pedagogická fakulta ZČU, 1995.
- DITRICH, Břetislav, *Co se stalo v Cerhenicích. Stránky ze života obce*, Cerhenice: Obecní úřad, 2006.
- DUDEK, František, *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*, Praha: Academia, 1979.
- DUDEK, František, *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, Praha: Academia, 1985.
- DVOŘÁK, Miloš, *Český Brod. Stručné dějiny, umělecké památky, pamětihodnosti na Českobrodsku*, Český Brod: Interes, 1992.
- EFMERTOVÁ, Marcela, C., *K vývoji české elektrotechniky od druhé poloviny 19. století do roku 1945*, Praha: ČVUT, 1997.
- FARSKÝ, Ivan a MATĚJČEK, Tomáš. *Vybrané kapitoly z fyzické geografie*, Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 2008.
- FIALOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva v Českých zemích*, Praha: Mladá fronta, 1998.
- FRAGNER, Benjamin a ZIKMUND, Jan (ed.), *Co jsme si zbořili: Bilance průmyslové éry – deset let*, Praha, ČVUT, 2009.
- FRAGNER, Benjamin (ed.), *Jaroslav Fagner – náčrty a plány*, Praha: Galerie Jaroslava Fagnera, 1999.
- FRONĚK., Daniel, *170 let výroby cukru v Dobrovici*, Praha: Cukrovar a rafinerie cukru Dobrovice TTD, 2001.
- FRONĚK, Daniel, *Dobrovické bílé zlato v proměnách času: 180 let cukrovaru v Dobrovici, 140 let cukrovaru v Českém Meziříčí, 140 let lihovaru v Chrudimi*, Dobrovice: Tereos TTD, 2011.
- GERSCHENKRON, Alexander, *Economic Backwardnis in Historical Perspective*, Cambridge-Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 1962.

GERŠLOVÁ, Jana a SEKANINA, Milan, *Lexikon našich hospodářských dějin. 19.-20. století v politických a společenských souvislostech*, Praha: Libri, 2003.

HÁJEK, Jan a LACINA, Vlastislav, *Od úvěrních družstev k bankovním koncernům*, Praha: Historický ústav AV ČR, 1999.

HALL, Peter et al., *Containment of Urban England*, London: The Royal Geographical Society, 1973.

HAMPL, Martin, *Teorie komplexity a diferenciacie světa se zvláštním zřetelem na diferenciaci geografickou*, Praha: Univerzita Karlova, 1971.

Historický vývoj právní úpravy správního řízení a dalších postupů ve veřejné správě v českých zemích (1918-2005), Olomouc: Právnická fakulta, 2007.

HAMÁČKOVÁ, Vlastimila a LHOTOVÁ, Marie, (ed.), *Židé v Čechách. Sborník příspěvků ze semináře konaného 24. a 25. října 2006 v Liberci*, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007.

HAMÁČKOVÁ, Vlastimila a LHOTOVÁ, Marie, (ed.), *Židé v Čechách 2. Sborník ze semináře konaného v říjnu 2009 v Liberci*, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2009.

HAMÁČKOVÁ, Vlastimila a LHOTOVÁ, Marie, (ed.), *Židé v Čechách 4. Sborník příspěvků ze semináře konaného v Turnově v říjnu roku 2012*, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2013.

HLAVAČKA, Milan, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha: Academia, 1990.

HLUŠIČKOVÁ, Hana. (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II*, Praha: Libri, 2002.

HLUŠIČKOVÁ, Hana (ed.), *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku III*, Praha: Libri, 2003.

HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, JANÁK, Jan a DOBEŠ, Jan, *Dějiny správy českých zemí: od počátku státu po současnost*, Praha: NLN, 2005.

HOFFMAN, Petr, *Dějiny státní autobusové dopravy v českých zemích a na Slovensku. I. díl. Poštovní autobusy 1908-1914*, Litoměřice: Vydavatelství dopravní literatury, 2010.

- HOLUB, Zbyněk (ed.), *Region, regionalistika, regionalismus a regionalisté*, České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, 2007.
- HÖNIG, J., VOLF, J. a RŮŽIČKA, V., *Velim 100 let. 1869-1969*, Velim, 1969, nestr.
- HONS, Josef, *Dějiny dopravy na území ČSSR*, Bratislava: Alfa, 1975.
- HONS, Josef, *Čtení o severní dráze císaře Ferdinanda*, Praha: Nadas, 1991.
- HONS, Josef, *Velká Cesta: Čtení o dráze olomoucko-pražské*, Praha: Mladá fronta 2007.
- HORÁČEK, Michal, *Benešov technický a industriální*, Benešov: Muzeum Podblanicka, 2017.
- HORÁK, Ondřej, *Liechtensteinové mezi konfiskací a vyvlastněním. Příspěvek k poválečným zásahům do pozemkového vlastnictví v Československu v první polovině dvacátého století*, Praha: Libri, 2010.
- HORČIČKA, Václav a ŽUPANIČ, Jan, *Šlechta na křižovatce. Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století*, Praha: Agentura Pankrác, 2017.
- HORSKÁ, Pavla a kol., *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropy*, Praha, Litomyšl: Paseka, 2002.
- HORSKÝ, Jan, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním: úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*, Praha: Argo, 2009.
- HOZNAUEROVÁ, Libuše, *Historie Zásmuk*, Zásmuky: Město Zásmuky, 2009.
- JAKUBEC, Ivan, JINDRA, Zdeněk a kol., *Dějiny hospodářství českých zemí: od počátku industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha: Karolinum, 2006.
- JAKUBEC, Ivan a kol., *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848-1992*, Praha: Oeconomia, 2008.
- JAKUBEC, Ivan, *Stručné dějiny oborů: Obchod, bankovníctví, podnikání, právo*, Praha: Scientia, 2002.
- JÁSEK, Jaroslav a kol., *Vodárenství v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha: MILPO, 2000.

JINDRA, Zdeněk, JAKUBEC, Ivan a kol., *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha: Karolinum, 2015.

JELÍNEK, Zdeněk a HELFERT, Zdeněk, *Kolínsko*, Praha: Středočeské nakladatelství a knihkupectví, 1990.

JOUZA, Ladislav a kol., *Historie a současnost podnikání na Kolínsku*, Pardubice: Městské knihy, 1999.

JUŘÍK, Pavel, *Dominia Smiřických a Liechtensteinů v Čechách*, Praha: Libri, 2012.

KÁRNÍK, Zdeněk, *České země v éře První republiky, Díl 1. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929)*, Praha: Libri, 2000.

KÁRNÍKOVÁ, Ludmila, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích*, Praha: Československá akademie věd, 1965.

KADERÁBKOVÁ, Jaroslava a KHENDRICHE TRHLÍNOVÁ Zuzana, *Region a regionální vědy: (vybrané sociální, kulturní a environmentální aspekty)*, vyd. 1, Praha: Vysoká škola finanční a správní, 2008.

KELLER, Petr, *Teorie modernizace*, Praha: Sociologické nakladatelství, 2007.

KISCH, Egon, Erwin, *Pražská dobrodružství*, Praha: Svoboda, 1968.

KLADIWA, Pavel a kol., *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850-1914*, II. díl, 2. sv., Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2009.

KLADIWA, Pavel a ZÁŘICKÝ, Aleš (ed.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740-1918*, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2009.

KOUŘILOVÁ, J. a kol., *Synergie vztahu město-venkov*, Praha: Alfa Nakladatelství, 2012.

KOUTNÝ, Jan, *Moderní urbanistické koncepce (Vývoj urbanistických koncepcí)*, Praha: Ústav územního rozvoje, 2001.

KRABBE, Wolfgang, R., *Kommunalpolitik und Industrialisierung: Die Entfaltung der städtischen Leistungsverwaltung im 19. und früheren 20. Jahrhundert, Fallstudien zu Dortmund und Münster*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz: Kohlhammer, 1985.

- KRÁMSKÝ, Stanislav a FEJTL, Josef, *Kniha o čokoládě*, Praha: Milpo media, 2008.
- KREJČÍ, Tomáš, *Regionální rozvoj: teorie, aplikace, regionalizace*, 1. vyd., Brno: Mendelova univerzita, 2010.
- KRONUS, Jaroslav, *150 let rozvoje kolínského průmyslu*, Kolín: Jaroslav Kronus, 1998.
- KUBAČÁK, Antonín, *Dějiny zemědělství v českých zemích, Díl 1: Od 10. století do roku 1900*, Praha: Česká zemědělská tiskárna, 1994.
- KUBAČÁK, Antonín, *Dějiny zemědělství v českých zemích, II. díl: 1900-1989*, Praha: Ministerstvo zemědělství, 1995.
- KUBŮ, Eduard a ŠOUŠA, Jiří (ed.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha: Dokořán, 2008.
- KUBŮ, Eduard, PÁTEK, Jaroslav a kol., *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha: Karolinum, 2000.
- KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 1., A – G, Praha: Libri, 1996.
- KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 3., KOLÍ - MIRO, Praha: Libri, 1998.
- KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 5., Par – Pra, Praha: Libri, 1998.
- KUČA, Karel, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, díl 7., Str –UG, Praha: Libri, 2008.
- KUTNAR, František a MAREK, Jaroslav, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví: Od počátku národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, 2. vyd., Praha: NLN, 1997.
- LACINA, Karel, *Regionální rozvoj a veřejná správa*, Praha: Vysoká škola finanční a správní, 2007.

- LANDES, David, S., *The Unbound Prometheus. Technological Changes and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- LÁNÍK, Jaroslav, *Historie a současnost podnikání Praha – Východ*, Žehušice: Městské knihy, 2007.
- LEDEČ, Josef, *Kronika českobrodské nemocnice*, Český Brod: St. okres. nemocnice, 1955.
- LEDVINKA, O., (ed.), *Chemopetrol, koncernový podnik, Koramo Kolín, 1901–1976. 75 let výroby mazacích olejů*, Kolín, 1976.
- LÍŠKOVÁ, Marie, *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách 1861-1913*, Praha: SÚA, 1994.
- LUHMANN, Niklas, *Die Religion der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp, 1998.
- MAIER, Gunther a TÖDTLING, Franz, *Regional- und Stadtökonomik I, Standorttheorie und Raumstruktur*, 4. vyd., Wien/New York: nakl. Springer, 2006.
- MAIER, Karel, *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*, Praha: Academia, 2005.
- MATĚJČEK, Jiří a MACHAČOVÁ, Jana, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*, 2. vydání, Praha: Karolinum, 2010
- MATOUŠEK, Václav, *Čechy krásné, Čechy mé: Proměny krajiny Čech v době industriální*, Praha: Krigl, 2010.
- MENCL, Václav, *Lidová architektura v Československu*, Praha: Academia, 1980.
- MRVÍK, Vladimír, *Dějiny černokosteleckých domů: historická topografie města Kostelce nad Černými lesy*, Praha: Město Kostelec nad Černými lesy, 2009.
- MYŠKA, Milan, *Region a industrializace: Studie k dějinám industrializace Slezska (1800-1918)*, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2014.
- MYŠKA, Milan, *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia sekundárního sektoru*, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2010.

Některé otázky vývoje veřejných financí z hlediska dluhového financování a veřejných výdajů, Praha: VŠE Praha, 1996.

NOVOTNÝ, Otakar, *Jan Kotěra a jeho doba*, Praha: SNKLHU, 1958.

Padesát let gymnasia v Českém Brodě, Český Brod: Sdružení rodičů a přátel školy při Střední všeobecně vzdělávací škole v Českém Brodě, 1969.

Památník Farního sboru Českobratrské církve evangelické ve Velimi. 1783 – 2003, Velim: Farní sbor Českobratrské církve evangelické ve Velimi, 2003.

PAVLÍČEK, Stanislav, *Naše lokálky*, Praha: Dokořán, 2002.

Pečky a Okolí, Praha: nakl. Polygrafia 2, 1960, nestr.

Pečky: Příroda a společnost, Pečky: Městský úřad Pečky, 1995.

Pečky. Město 25. výročí osvobození naší vlasti sovětskou armádou, Pečky: Město Pečky, 1970.

PEJŠA, Jaroslav a STAREC, Milan. *Historické pivovary Kolínska*. Praha: ČVUT v Praze, 2011.

PEŠEK, Jiří, *Od aglomerace k velkoměstu: Praha a středoevropské metropole 1850-1920*; Praha: Scriptorium 1999.

PETRÁŇ, Josef, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha: NLN, 2011.

PLUNDR, Jaroslav a kol., *Český Brod a okolí*, Český Brod, 1975.

POLLARD, Sidney, *Peaceful Conquest. The Industrialisation of Europe 1760-1970*, Oxford: Oxford University Press, 1981.

POPELKA, Petr, *Zrod moderního podnikatelstva. Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace*, Ostrava. Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2011.

Práce Muzea české vesnice, mimořádné číslo, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1977.

Práce muzea v Kolíně, sv. 2, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1982.

- Práce muzea v Kolíně, sv. 3*, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1984.
- Práce muzea v Kolíně, sv. IV*, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1987.
- Práce muzea v Kolíně, řada společenskovední VI*, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1996.
- Práce muzea v Kolíně, řada společenskovední IX*, Kolín: Regionální muzeum Kolín, 2005.
- Prameny a studie, sv. 11*, Praha: Československé zemědělské museum ÚVTIZ, 1978.
- Pražský sborník historický 1969 - 1970*, Praha: Orbis, 1970.
- PRŮCHA, Václav a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992. 1. díl, období 1918-1945*, Brno: Doplněk, 2004.
- PSOTA, JAN a kol., *Drobné památky v Úvalech a okolí*, Úvaly: Klub přátel historie a přírody Úval a okolí, 2009.
- RAK, Jiří, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Jinočany: H & H, 1994.
- Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850-1970*, Praha: SEVT, 1978.
- REULECKE, Jürgen, *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985.
- RIŠLINK, Vladimír, *Kouřim a okolí. Průvodce po kulturních památkách*, Kouřim: Město Kouřim, 2011.
- ROSTOW, Walt, Whitman, *The Stages of Economic Growth: A Non-communist Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- RŮŽKOVÁ, Jiřina a ŠKRABAL, Josef (ed.), *Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005*, Praha: Český statistický úřad, 2006.
- ŘÍHA, Oldřich, *Počátky českého cukrovarnictví*, Praha: Univerzita Karlova, 1976.
- SATAJUKOW, Silke, *Bahnhofstrassen: Geschichte und Bedeutung*, Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2008.
- Sborník Kostelec nad Černými lesy*, Kolín: Regionální muzeum Kolín, 1970.

- SCHELLE, Karel, *Vývoj české veřejné správy*, Ostrava: KEY Publishing s.r.o., 2008.
- SCHÖPFER, Gerald, *Klas & Fest, Geschichte des Hauses Liechtenstein*, Riegersburg: Universität Graz, 1996.
- SCHREIER, Pavel, *Zrození železnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha: Baset, 2004.
- SKALA, Ladislav, *František Horský a české zemědělství*, Praha: Agrospoj, 1991.
- STRNAD, Jiří, *Úzkorozchodné železnice na bývalé Severozápadní a České obchodní dráze I*, Poděbrady: vl. nákl., 2010.
- SOJKA, Milan, *Dějiny ekonomických teorií*, Praha: Havlíček Brain Team, 2010.
- SOUČEK, J., *Znáte Poříčany? Publikace OÚ Poříčany k 700. výročí první písemné zmínky*, Poříčany: Obec Poříčany, 1995.
- STOČES, F., *Postavení zemědělské malovýroby v kapitalistické ČSR*, Praha: SNPL, 1958.
- SVATOŠ, Jan a TŘEŠTÍK, Michael, *Kostelecká keramika*, Louňovice: Jan Svatoš, 2008.
- ŠANDOVÁ, Irena, *Ing. Václav Budil (1890-1979)*, Kolín: vl. nákladem, 2015.
- ŠIMKA, Alois, *Sto let Severozápadní dráhy*, Jihlava: Okresní archiv v Jihlavě, 1971.
- ŠLAPETA, Vladimír a kol., *Jan Kotěra: 1871–1923, zakladatel moderní české architektury*, Praha: Obecní dům a KANT, 2001.
- ŠTAIF, Jiří (ed.), *Moderní podnikatelské elity. Metody a perspektivy bádání*, Praha: Dokořán, 2007.
- ŠVÁCHA, Rostislav a HERMANOVÁ, Hana, *Slavné vily Středočeského kraje*, Praha: Foibos, 2010.
- TOUŠEK, Václav, KUNC, Josef a VYSTOUPIL, Jiří, *Ekonomická a sociální geografie*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008.
- URBAN, Otto, *Česká společnost 1848-1914*, Praha: Svoboda, 1982.
- URBAN, Otto, *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha: NLN, 2003.

Vědecké práce Československého zemědělského muzea 16, Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1978.

VEDRALOVÁ, Marie, *Kapitoly z dějin obce Velimi*, Velim: MNV, 1982.

VENCOVSKÝ, František a kol., *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha: Bankovní institut, 1999.

VĚŽNÍK, Antonín, *Geografie zemědělství I.*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987.

Vlastivědný sborník Českobrodsko - 2, Praha: Krajský dům osvěty v Praze – Kabinet muzejní a vlastivědné práce, 1959.

Volby do zákonodárných orgánů Československa a České republiky 1920-2006, Praha: ČSÚ, 2009.

VONDRUŠKOVÁ, Alena a VONDRUŠKA, Vlastimil, *Průvodce českou historií. Vesnice*, Praha: Vyšehrad, 2014.

VOŽENÍLEK, Jiří, *Vývoj urbanismu*, Praha: ČVUT, 1979.

WANGER, Harald, *Die regierenden Fürsten von Liechtenstein*, Triesen: Frank P. van Eck Verlagsanstalt, 1995.

WANDY CZ, Piotr, S., *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti – cena svobody*, Praha: Academia, 1998.

WILLIAMS, David, *Condorcet and Modernity*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004.

Zalešany a okolí, Zalešany, 2000.

Židé v Kolíně a okolí, Práce muzea v Kolíně – řada společenskovední IX, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 2005.

17.6 Kvalifikační práce

HOLOVSKÝ, Jan, *České město v procesu modernizace mezi lety 1850 až 1914 na příkladu Kolína*, rigorózní práce, Univerzita Karlova, Tatce, 2017.

MEIXNER, Wolfgang, *Aspekte des Socialprofils österreichischer Unternehmer im 19. Jahrhundert*, disertační práce, Universität Innsbruck, Wien, 2001.

MIKEŠ, Jan, *Elektrifikace Československa do roku 1938*, disertační práce, Univerzita Karlova v Praze, Praha, 2016.

RYŠAVÝ, Michal, *Chladírna ovoce Karla Minaříka*, seminární práce - předmět Rekonstrukce a ochrana památek, KA Fsv ČVUT v Praze, 2008.

SPLITKOVÁ, Irena, *Život a dílo A. V. Prágra: Portrét osobnosti sokolského a spolkového pracovníka v Kolíně*, bakalářská práce, Slezská univerzita v Opavě, Opava, 2000.

ŠTEMBERK, Jan, *Hospodářský vývoj okresu Brandýs nad Labem v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, Praha, 2000.

VESELÝ, Tomáš a SRB, Vladimír, *Činnost politických spolků a stran v Kolíně v letech 1861-1938*, seminární práce, Univerzita Karlova v Praze, 1995.

ZUBÍKOVÁ, Klára, *Architektura a Urbanismus města Kolína 1850-1950*, diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc, 2002-2004.

KUČEROVÁ, Hana, *Stavební vývoj města Kolína jako prostředek realizace ambic městských elit v letech 1918-1934 na příkladu stavby spořitelny, divadla, obchodní akademie a sboru Církve československé*, diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, Praha, 2009.

17.7 Periodika po roce 1945

Českobrodský zpravodaj 1965, č. 3-5.

Českobrodský zpravodaj 1985, č. 6.

Českobrodský zpravodaj, roč. 38, č. 7/8 1998.

Dějiny a současnost, č. 6/98.

Dějiny a současnost, č. 9/2006.

Dějiny a současnost, č. 8/2014.

Historická sociologie 1/2013.

Hospodářské dějiny/Economic History, sv. 12, 1984.

Hospodářské dějiny/Economic History, sv. 15, 1986.

Hospodářské dějiny/Economic history, sv. 19, 1991.

Journal of Economic History, 1947.

Národopisný věstník československý 27-28, 1934-1935.

Památky středních Čech 12/1. Zpravodaj Památkového ústavu středních Čech v Praze, 1998.

Vesnické noviny českobrodského okresu 10, 1959, č. 2.

Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, 24, 1979.

17.8 Elektronické zdroje

Atlas obyvatelstva [on-line]. © 2013, URRLab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 1. 8. 2018]. Dostupné z: <http://www.atlasobyvatelstva.cz/cs/31-historicke-aspekty-migrace-v-cesku>.

Českobratrská církev evangelická ve Velimi [on-line]. Farní sbor ČCE [cit. 17. 12. 2017]. Dostupné z: <http://velim.evangnet.cz/historie>.

Historický GIS [on-line]. © 2013, URRLab - Urbánní a regionální laboratoř [cit. 1. 1. 2019]. Dostupné z: <http://www.historickygis.cz/aplikace/mapa.html>.

Hornictví.info [on-line]. Vladislav Konvička [cit. 21. 1. 2018]. Dostupné z: <http://podzemi.solvayovylomy.cz>.

Industriální topografie [on-line]. © 2011-2019, VCPD FA ČVUT v Praze [cit. 19. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.industrialnitopografie.cz>.

Jevany [on-line]. © 2012, Jevany, obecně prospěšná společnost [cit. 21. 1. 2018]. Dostupné z: <http://www.jevany.cz>.

Ovocná stezka [on-line]. © 2012, MAS Podlipansko, o.p.s. [cit. 12. 8. 2017]. Dostupné z: <http://ovocnastezka.podlipansko.cz>.

Pekařství Jan Hankovec [on-line]. © 2016, pekařství Jan Hankovec [cit. 25. 2. 2019]. Dostupné z: <http://www.hankovec.cz>.

Lidé, osobnosti a události Českobrodská [on-line]. © 2019, eStránky.cz [cit. 25. 2. 2018]. Dostupné z: <http://www.cesbrod.estranky.cz>.

Limonády Koli [on-line]. Sodovkárna Kolín [cit. 28. 2. 2018]. Dostupné z: <http://www.sodokolin.cz>.

Demografická příručka - 2007 [on-line]. Praha: Český statistický úřad, zveř. 18. 12. 2008 [cit. 21. 5. 2018]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/demograficka-prirucka-2007-a3sd41aew>.

Kolínsko [online]. Cesty a památky [cit. 16. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.cestyapamatky.cz/kolinsko>.

ŽelPage [on-line]. © 2001-2018, Spolek ŽelPage [cit. 1. 2. 2015]. Dostupné z: <http://www.zelpage.cz>.

18. Seznam tabulek

Tab. 1: Největší „jádrová“ města a městečka v širším regionu a v Praze roku 1843	41
Tab. 2: Počet obyvatel dle okresu v letech 1880-1930	74
Tab. 3: Počet obyvatel vybraných sídel v širším regionu	79
Tab. 4: Změna počtu obyvatel vybraných sídel v širším regionu	80
Tab. 5: Obyvatelstvo ve vybraných sídlech v regionu.....	82
Tab. 6: Obcovací řeč / národnost v regionu v letech 1880 a 1930	86
Tab. 7: Náboženství v regionu v letech 1880 a 1930.....	88
Tab. 8: Pravidelné spoje na tratích v regionu mezi roky 1900 - 1938	113
Tab. 9: Akciové společnosti v regionu a jejich akciový kapitál v letech 1899-1910.	125
Tab. 10: Vývoj podílu zaměstnaných v rámci jednotlivých sektorů v letech 1910-1930	130
Tab. 11: Vývoj podílu zaměstnaných v rámci jednotlivých sektorů v roce 1930	131
Tab. 12: Procentuální rozpětí osevu cukrové řepy ve vybraných soudních okresech v letech 1872 a 1927.....	138
Tab. 13: Průměrná plocha osevu hlavních plodin v hektarech a jejich procentuální podíl na celkovém osevu v letech 1920-1930.....	139
Tab. 14: Průměr sklizně na ha v roce 1927 v q.....	140
Tab. 15: Ovocné stromy a jejich výnos v okrese Kouřim v roce 1926.....	142
Tab. 16: Procentuální podíl využití půdy jednotlivých okresů v regionu v roce 1927.....	144
Tab. 17: Výtěžek z veškeré hospodářsky využívané půdy u jednotlivých obcí k roku 1927.	144
Tab. 18: Struktura zemědělského obyvatelstva v soudních okresech Kolín a Kouřim k roku 1930	148
Tab. 19: Množství půdy přidělené z jednotlivých velkostatků v soudních okresech Kolín a Kouřim	149
Tab. 20: Porovnání hospodářských výsledků Občanské záložny v Kouřimi a Občanské záložny v Kolíně	196
Tab. 21: Porovnání okresů Kolín, Kouřim, Kutná Hora a Uhlířské Janovice z hlediska vkladů v Kč v roce 1926.....	196
Tab. 22: Růst počtu domů dle okresu	214
Tab. 23: Počet domů ve vybraných městech a obcích v letech 1869-1930	215
Tab. 24: Změna počtu domů ve vybraných městech a obcích v letech 1869-1930 v %.....	216
Tab. 25: Počet domů ve vybraných sídlech regionu dle dobového rozsahu.....	217
Tab. 26: Růst počtu domů ve vybraných sídlech regionu dle dobového rozsahu	218

Tab. 27: Porovnání roku vzniku a zásadních přeměn jednotlivých ústavů, podniků a vybavení měst v českých zemích v rámci komunální infrastruktury do roku 1914.....	242
Tab. 28: Instituce, průmysl, živnosti a služby ve vybraných sídlech regionu k roku 1932....	251
Tab. 29: Datum připojení okresů do ESSO a jejich (včetně dalších subjektů) finanční vklad	269
Tab. 30: Připojená hodnota výkonů v transformátorech.....	270

19. Seznam zkratk

SOkA – Státní okresní archiv

SOA - Státní oblastní archiv

VÚA – Vojenský ústřední archiv

AM – Archiv města

AO – Archiv obce

OÚ – Okresní úřad

OZ – Okresní zastupitelstvo

ESSO - Elektrárenský svaz středolabských okresů

ČVUT – České vysoké učení technické v Praze

ČSD – České státní dráhy

SPÚ - Státní pozemkový úřad

Tab. – Tabulka

Obr. - Obrázek

č.p. – číslo popisné

inv. - inventární

č. - číslo

f. – fond

inv. - inventární

roč. – ročník

s. – strana

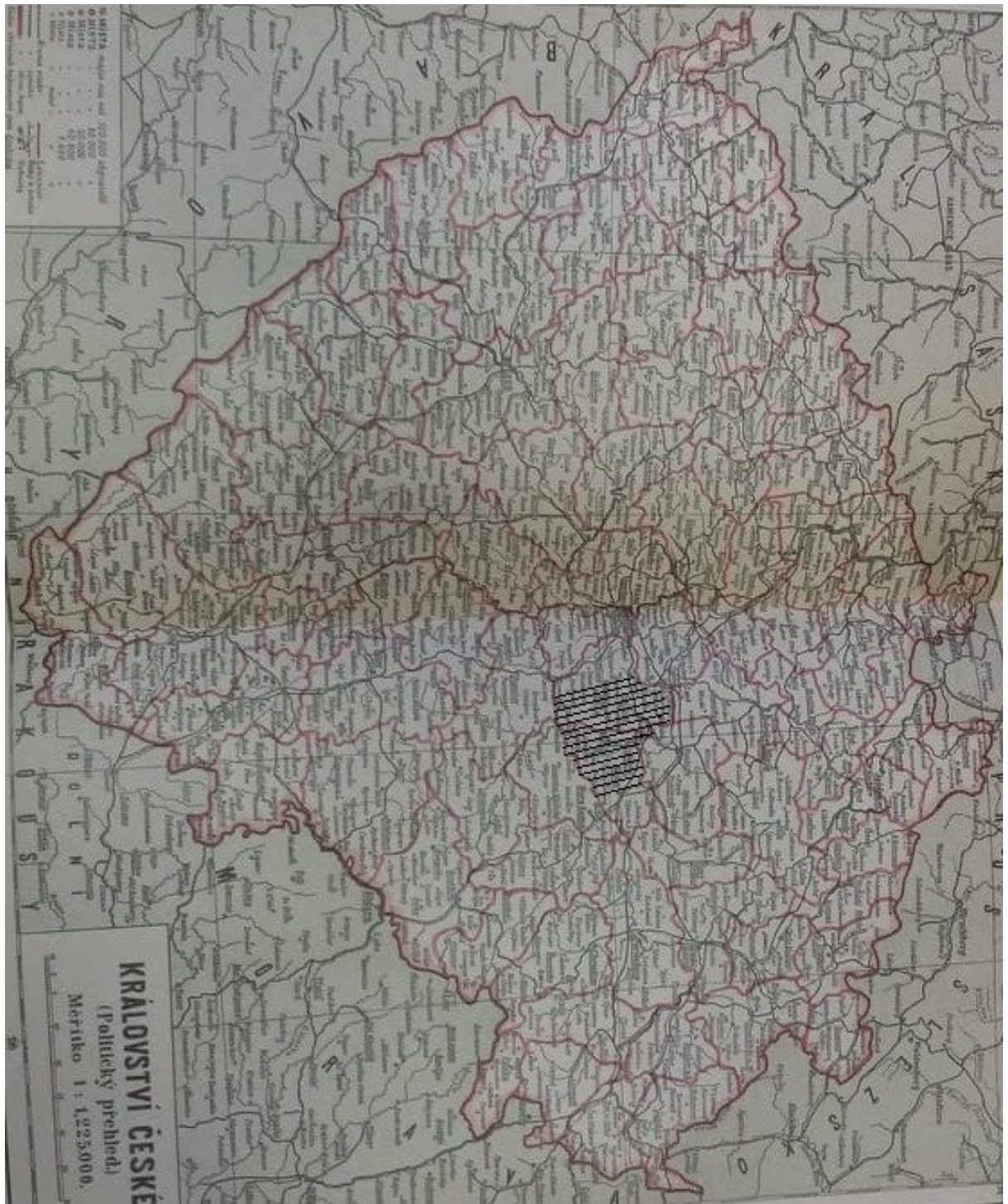
20. Obrazová příloha

Obr. 1: Vymezený region na mapě politických okresů v Ottově slovníku naučném z roku 1893	348
Obr. 2: Sledovaný region na mapě politických a soudních okresů k 1. lednu 1938.....	349
Obr. 3: Zemědělské závody s 20 a více dělníky na mapě v Ottově slovníku naučném z roku 1893	350
Obr. 4: Nezemědělské závody s 20 a více dělníky na mapě v Ottově slovníku naučném z roku 1893	351
Obr. 5: Nezemědělské závody s 20 a více dělníky na mapě v Ottově slovníku naučném z roku 1893 (vysvětlivky)	352
Obr. 6: Mapa politického okresu Český Brod z roku 1928 (horní část).....	353
Obr. 7: Mapa politického okresu Český Brod z roku 1928 (dolní část).....	354
Obr. 8: Mapa politického okresu Český Brod z roku 1923	355
Obr. 9: Mapa politického okresu Kolín z roku 1896	356
Obr. 10: Mapa politického okresu Kolín z počátku 20. století	357
Obr. 11: Mapa Českého Brodu ve Stablním katastru Čech (1824-1843).....	358
Obr. 12: Mapa Českého Brodu v III. vojenském mapování (1877-1880).....	359
Obr. 13: Letecký pohled na Český Brod 1. 7. 1938.....	360
Obr. 14: Panorama Českého Brodu na fotografii z počátku 20. století	361
Obr. 15: Severní část náměstí v Českém Brodě na fotografii z počátku 20. století	361
Obr. 16: Jižní část náměstí v Českém Brodě na fotografii z počátku 20. století	362
Obr. 17: Pohled na náměstí v Českém Brodě z východu na fotografii z počátku 20. století	362
Obr. 18: Pohled sokolovnu v Českém Brodě od severu na fotografii z počátku 20. století	363
Obr. 19: Budova Občanské záložny při severní části náměstí v Českém Brodě na fotografii z počátku 20. století (v pozadí budova sokolovny)	363
Obr. 20: „Staré“ nádraží v Českém Brodě na fotografii z počátku 20. století.....	364
Obr. 21: „Staré“ a nové nádraží v Českém Brodě na fotografii z konce 20. let 20. století	364
Obr. 22: Nové nádraží v Českém Brodě na náčrtku Františka Kouly z 2. poloviny 20. let 20. století.....	365
Obr. 23: Plán nového nádraží architekta Františka Kouly v Českém Brodě z roku 1927	366
Obr. 24: Stavba anténní věže rozhlasové stanice v Liblicích u Českého Brodu na počátku 30. let 20. století.....	367
Obr. 25: Mapa Kostelce nad Černými lesy ve Stablním katastru Čech (1824-1843).....	368
Obr. 26: Mapa Kostelce nad Černými lesy v III. vojenském mapování (1877-1880).....	369

Obr. 27: Letecký pohled na Kostelec nad Černými lesy 1. 7. 1938	370
Obr. 28: Celkový pohled na Kostelec nad Černými lesy na pohledu z počátku 20. století....	371
Obr. 29: Pražská ulice v Kostelci nad Černými lesy na pohlednici z počátku 20. století	371
Obr. 30: Panoramatický pohled na Kostelec nad Černými lesy z 20. let 20. století.....	372
Obr. 31: Náměstí v Kostelci nad Černými lesy z 20. let 20. století.....	372
Obr. 32: Pohled na zámek v Kostelci nad Černými lesy z 20. let 20. století.....	373
Obr. 33: Kostelec nad Černými lesy na pohlednici z počátku 20. století.....	373
Obr. 34: Mapa Úval ve Stablním katastru Čech (1824-1843).....	374
Obr. 35: Mapa Úval v III. vojenském mapování (1877-1880).....	375
Obr. 36: Letecký pohled na Úvaly z roku 1953.....	376
Obr. 37: Celkový pohled na Úvaly na pohlednici z roku 1922	377
Obr. 38: Nová zástavba v Úvalech a náměstí na pohlednici z roku 1938	377
Obr. 39: Chemická továrna Petrolea v Úvalech v roce 1929.....	378
Obr. 40: Továrna VEGA v Úvalech v roce 1929	378
Obr. 41: Mapa Kouřimi ve Stablním katastru Čech (1824-1843)	379
Obr. 42: Mapa Kouřimi v III. vojenském mapování (1877-1880)	380
Obr. 43: Letecký pohled na Kouřim 1. 7. 1938	381
Obr. 44: Celkový pohled na Kouřim na pohlednici z počátku 20. století.....	382
Obr. 45: Pražská ulice v Kouřimi na pohlednici z počátku 20. století	382
Obr. 46: Nádraží v Kouřimi se skladištěm a cukrovarem na pohlednici z počátku 20. století	383
Obr. 47: Náměstí v Kouřimi s historickou radnicí na fotografii z 20. let 20. století.....	384
Obr. 48: Celkový pohled na Kouřim na pohlednici z 20. let 20. století	384
Obr. 49: Mapa Peček ve Stablním katastru Čech (1824-1843)	385
Obr. 50: Mapa Peček v III. vojenském mapování (1877-1880)	386
Obr. 51: Letecký pohled na Pečky ze severu, 20. léta 20. století	387
Obr. 52: Letecký pohled na Pečky 1. 7. 1938.....	388
Obr. 53: Celkový pohled na Pečky, asi 1914.....	389
Obr. 54: Pečky, pohled z jihovýchodu, asi 1914	389
Obr. 55: Pohled na nádraží v Pečkách od východu, asi 1914.....	390
Obr. 56: Pohled na Weinrichův cukrovar v Pečkách, asi 1914	390
Obr. 57: Kresba Weinrichova cukrovaru v Pečkách, asi 1914	391
Obr. 58: Kresba strojírny na hospodářské stroje Bratří Jouzů v Pečkách, asi 1914.....	391
Obr. 59: Jevany na pohlednici z roku 1905	392

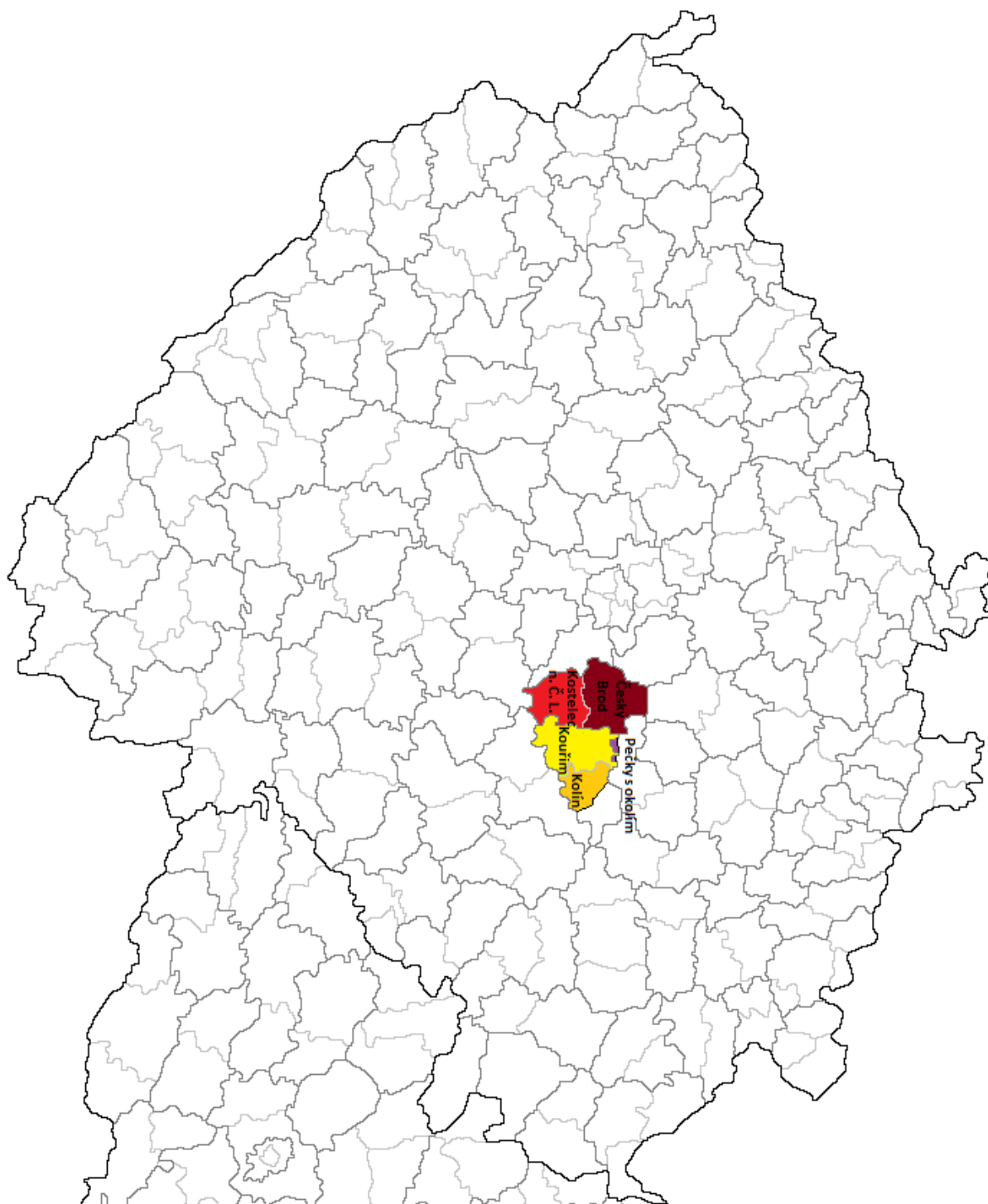
Obr. 60: Jevany při pohledu z terasy místního Grand Hotelu v roce 1935.....	392
Obr. 61: Chotouň na pohledu z roku 1904.....	393
Obr. 62: Chotouň na pohlednici z roku 1932.....	393
Obr. 63: Ratboř na pohlednici z roku 1902	394
Obr. 64: Ratboř na pohlednici z roku 1902	394
Obr. 65: Reklamní materiály Velimské továrny na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky	395
Obr. 66: Hlavička firemního dopisního papíru Velimské továrny na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky z roku 1936	395
Obr. 67: Dobová reklama na kávu Velimské továrny na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky.....	396
Obr. 68: Mapka nerealizovaných železničních tratí v okrese Český Brod.....	396
Obr. 69: Mapa vybudovaných elektrických sítí ESSO ke konci roku 1927	397
Obr. 70: Koláž s elektrárnou ESSO v Kolíně	398
Obr. 71: Průřez přepínací stanicí, kotelnou a strojovnou kolínské elektrárny ESSO.....	398
Obr. 72: Jan II. z Lichtenštejna	399
Obr. 73: Karel Weinrich	399
Obr. 74: Jan Antonín Prokůpek	400
Obr. 75: Justus Emanuel Szalatnay.....	400
Obr. 76: Bernard Mandelík.....	401
Obr. 77: Robert Mandelík.....	401
Obr. 78: Bedřich Kaše	402
Obr. 79: Josef Miškovský	402
Obr. 80: František Macháček.....	402

Obr. 1: Vymezený region na mapě politických okresů v Ottově slovníku naučném z roku 1893

Zdroj: *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Šestý díl.* Praha: J. Otto, 1893, příloha k Ottovu slovníku naučnému.

Obr. 2: Sledovaný region na mapě politických a soudních okresů k 1. lednu 1938

Zdroj: Mapa - Fext (Creative Commons, CC BY-SA 3.0). In: *Wikimedia Commons* [on-line]. Wikimedia Foundation [cit. 9. 3. 2018]. Dostupné z: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Okresy_1938.png#/media/File:Okresy_1938.png. Upraveno autorem.

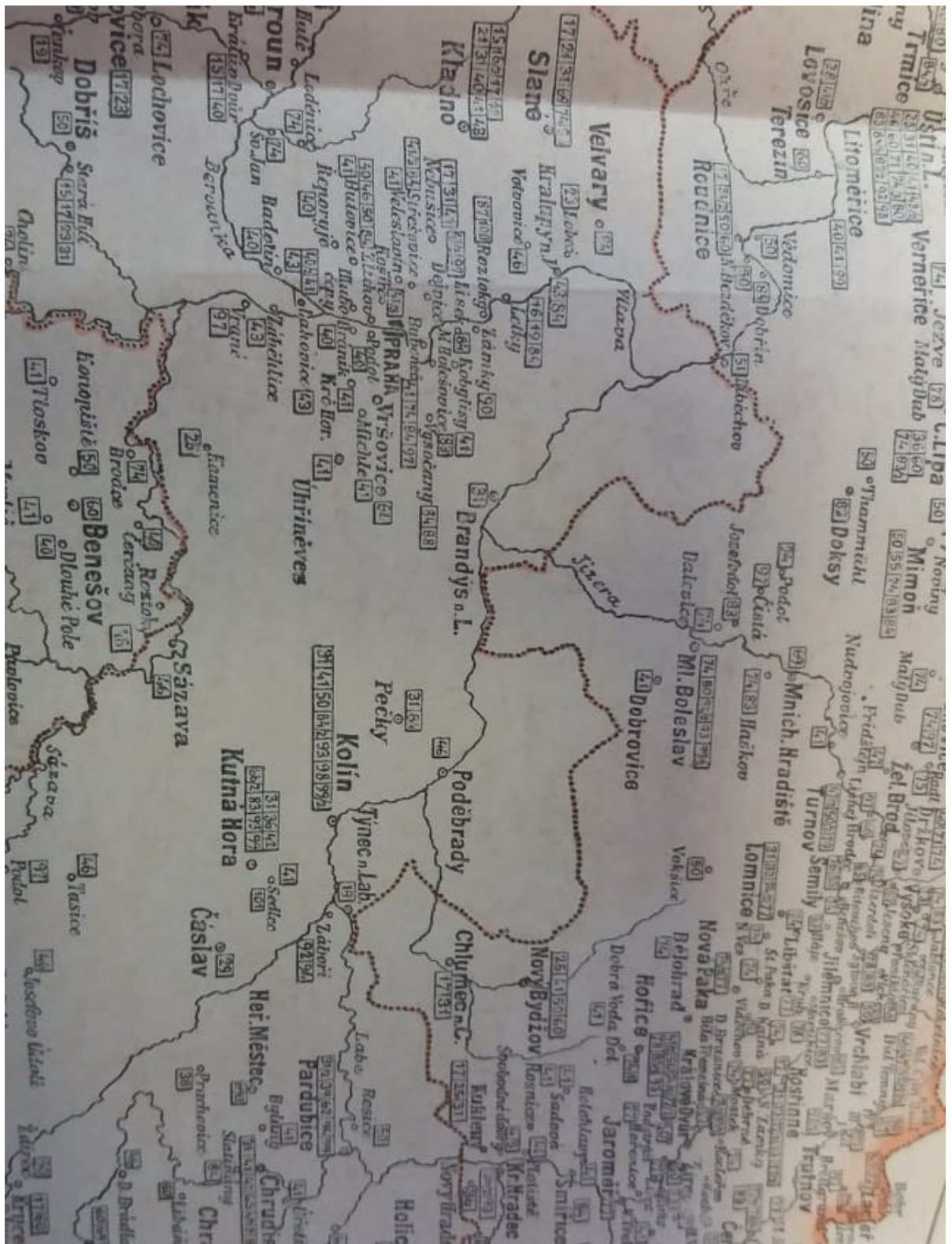
Obr. 3: Zemědělské závody s 20 a více dělníky na mapě v Ottově slovníku naučném z roku 1893

Zdroj: *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Šestý díl.* Praha: J. Otto, 1893, příloha k Ottovu slovníku naučnému.

Pozn.: Značky znamenají následující: 1. cukrovar rafinerie, 2. sladovna, 3. pivovar, 4. lihovar rafinerie, likéry, 5. výr. kvasnic (droždí), 6. mlýn, 7. pecnářství, 8. výr. tovarů těstových, 9. výroba škrobu, 10. výr. syrobu nebo jiných škrobových tovarů, 11. sušárna čekanky, mláta, řípy, 12. výr. kávových náhražek, 13. výroba čokolády, cukrovinek, 14. výr. oleje lněného nebo řepkového. Zlomky vyjadřují v čitateli průmyslové odvětví a ve jmenovateli počet závodů, kde se toto odvětví provozuje.

Obr. 4: Nezemědělské závody s 20 a více dělníky na mapě v Ottově slovníku naučném z roku 1893

Zdroj: Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Šestý díl. Praha: J. Otto, 1893, příloha k Ottovu slovníku naučnému.

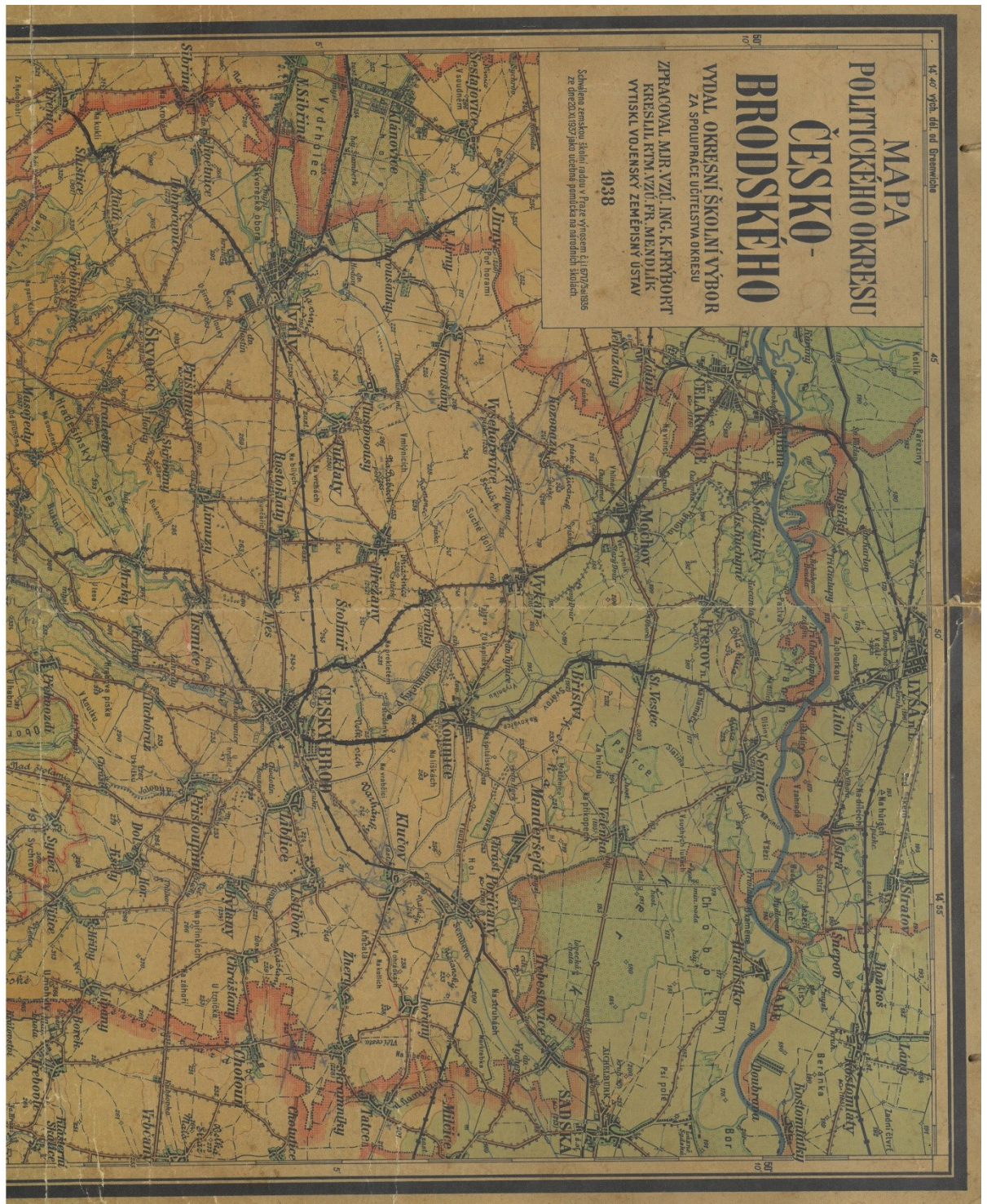
Obr. 5: Nezemědělské závody s 20 a více dělníky na mapě v Ottově slovníku naučném z roku 1893 (vysvětlivky)

Z n a o k y.			
16	vysoká pec.	66	výt. zboží gumového.
16	výt. železa zkoušecího a oceli.	66	koželuha, jehárna, barvírna koží.
17	slévárny.	67	výt. tkanin.
18	výt. plecho, kolejnic, rour, kovaných přednostů.	68	výt. plátna voskovaného a koflítko.
19	výt. zboží kovářského, zámečnického, oružnického.	69	výt. kaničů.
20	výt. dráta, břehůk, žebel.	69	přídoba železa, čistírna peří.
21	výt. drátěných lan, plechy kované.	69	výt. peřina zboží látkového, krawat, kotrovalek.
22	výt. zboží plechového, lamp.	69	výt. oděvu (krajčovství).
23	výt. železného nádobí, žic.	69	výt. zámečnické a deltsnické.
24	hutě na ostatní kovy obecné.	69	rukavičářství.
25	výt. zboží měděného.	69	obuvnictví, výt. svítek.
26	výt. zboží cílového.	70	výt. zboží plastického.
27	výt. staniolových a kovanéch kapsul.	71	výt. klobouků slaměných.
28	výt. kovových knoflíků.	72	výt. bav.
29	výt. zboží mosazného, bronzového, niklovaného.	73	výt. plátno, tkanin hedvábných.
30	výt. zboží zlatého, stříbrného.	74	výt. plátno, tkanin vlněných a bavlněných neb směsčných.
31	výt. strojů, elektrotechnický závod.	75	výt. zboží z poloviny, umělé vlny, vlněn.
32	výt. nástrojů a přístrojů osvětlovacích, vodových.	76	přídoba odpadků.
33	výt. vagonů, vozů, kočárů.	77	výt. plátno, tkanin lněných neb jutečných.
34	výt. vědeckých nástrojů, vah.	78	výt. tkanin směsčných, stušek.
35	výt. hodin.	79	výt. zboží kanojového.
36	výt. nástrojů hudebních.	80	výt. zboží stávkového, pleteného.
37	výt. zhraní.	81	výt. klobouk, zboží vyšívacého.
38	lám kamenný.	82	výt. pejsků, nitěných knoflíků.
39	kamenictví, výt. mlýn, kamenný.	83	bílido, apertura, barvírna, tiskárna látek.
40	výt. vápna, cementu, zboží cementového.	84	výt. křídlo, umělých hnojiv.
41	cihlovna.	85	impregnování dřeva.
42	výt. zboží hrnčířského.	86	výt. tuha.
43	výt. zboží kameninového, kamutového.	87	výt. bav. inkoustu, fermeže, laků.
44	plavárna kaolína, zaměsíých barev.	88	výt. dříví, pryskyřice, zboží usalovacího.
45	výt. porcelánu.	89	výt. káň.
46	sklárna, rafinerie skla.	90	výt. látky vlněných.
47	brusárna skla, drabakamó.	91	výt. smol.
48	výt. skleněných perel.	92	výt. mýdla, zboží voskového, parafinového.
49	výt. zrcadel.	93	plynárna.
50	pila.	94	rafinérna minerálních olejů.
51	mlýn na železo, barvení dřeva.	95	výt. asfaltických olejů, rohánek.
52	výt. dřevěné vlny, dřevoviny.	96	výt. hmoty papírové.
53	výt. hrubého zboží dřevěného.	97	výt. papír, zboží papírového, lepky.
54	bednářství.	98	výt. zboží knihářského, kartón, pouzder.
55	truhlářství, parhárna, výt. nábytku z ohybaného dřeva.	99	plamničářství, knihtiskárna, kamenná tiskárna.
56	výt. dřevěného zboží porcelánového, keramického.	100	výt. glazů, plastických figur, hraček z papírovky.
57	výt. pleteného (košík) zboží, hraček dřevěných.	101	výt. zboží tabákového.
58	výt. holl. zboží z kosti, šelchovny, rohu, perleti.	102	výt. sodové vody.

324 Je-li v některém číselném sloupci jest číselná značka průmyslového odvětví, znamená pak vyjadřuje, v kolika závodech se v dotýcena obci ona odvětví provozuje.

Zdroj: Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Šestý díl, Praha: J. Otto, 1893, příloha k Ottovu slovníku naučnému.

Obr. 6: Mapa politického okresu Český Brod z roku 1928 (horní část)

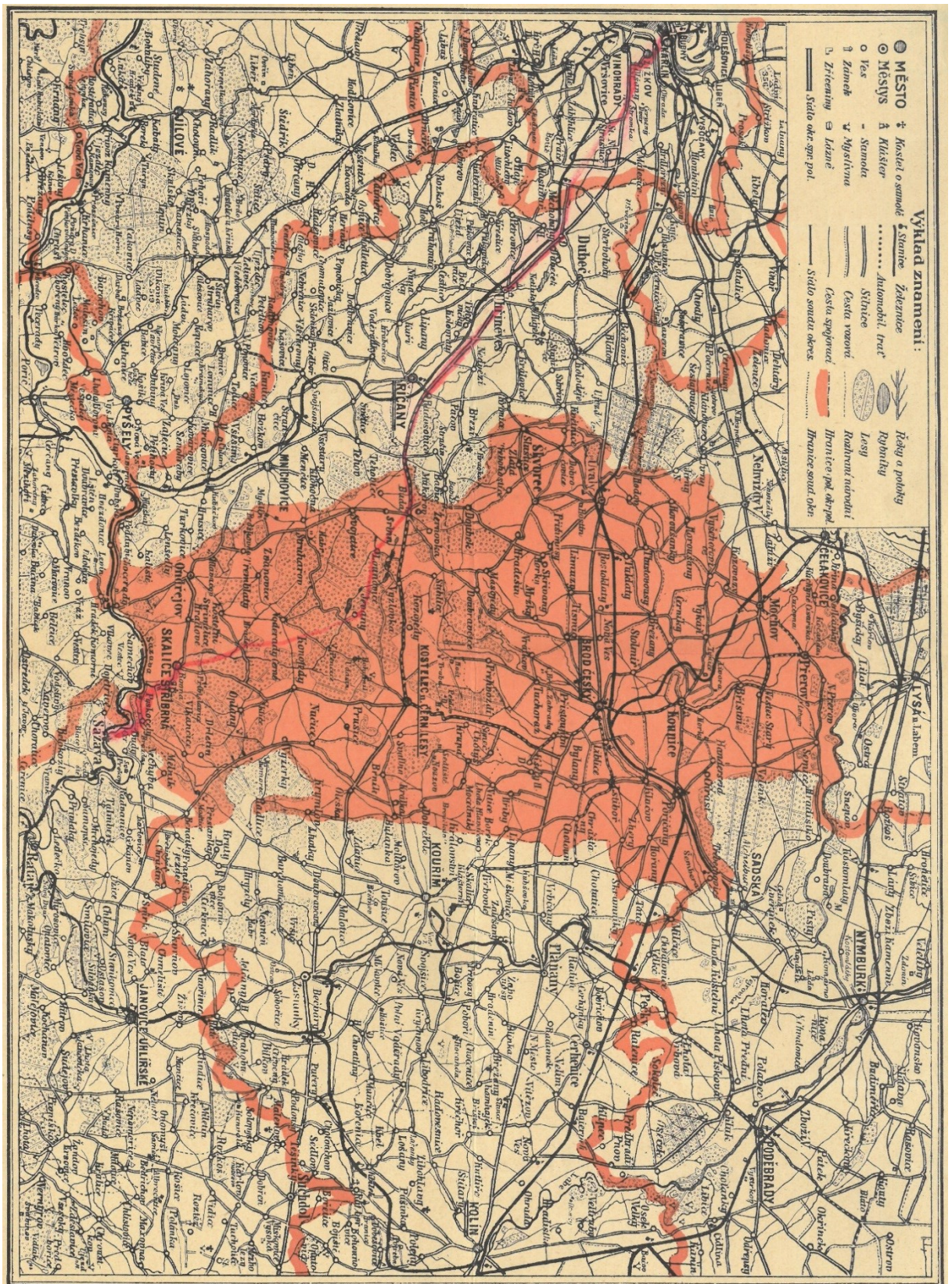
Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 7: Mapa politického okresu Český Brod z roku 1928 (dolní část)

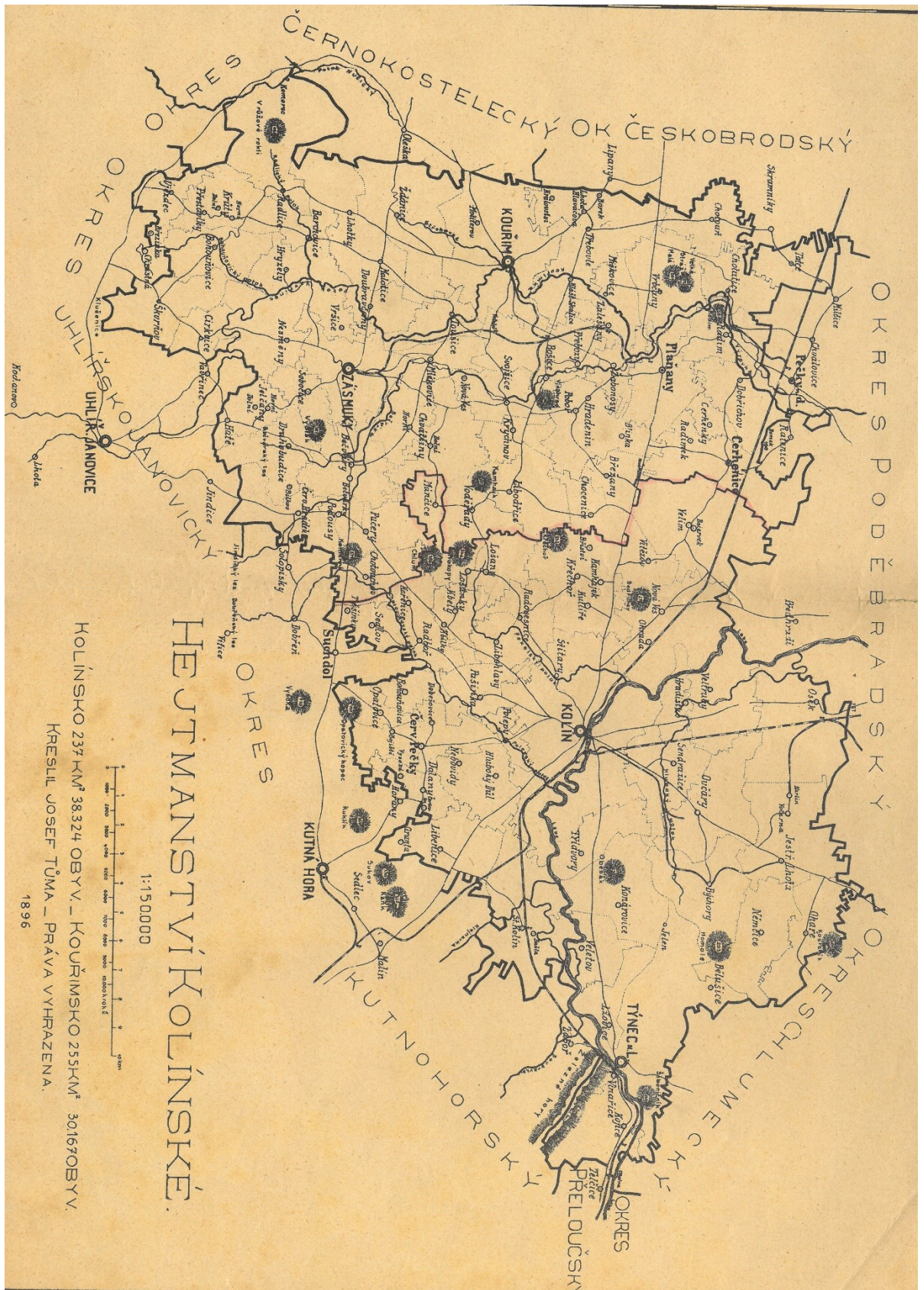
Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 8: Mapa politického okresu Český Brod z roku 1923

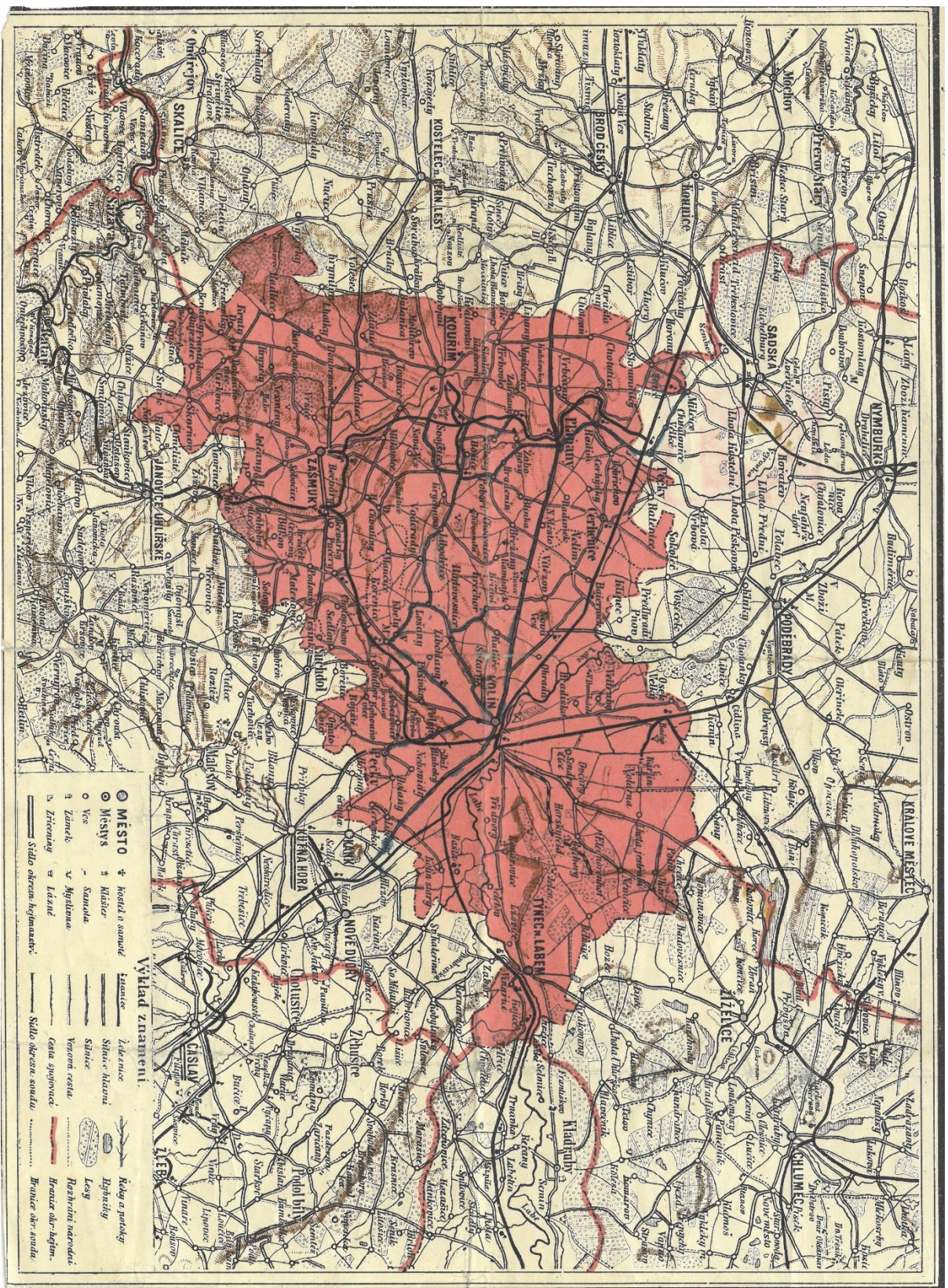
Zdroj: SOKa Kolín.

Obr. 9: Mapa politického okresu Kolín z roku 1896

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 10: Mapa politického okresu Kolín z počátku 20. let 20. století

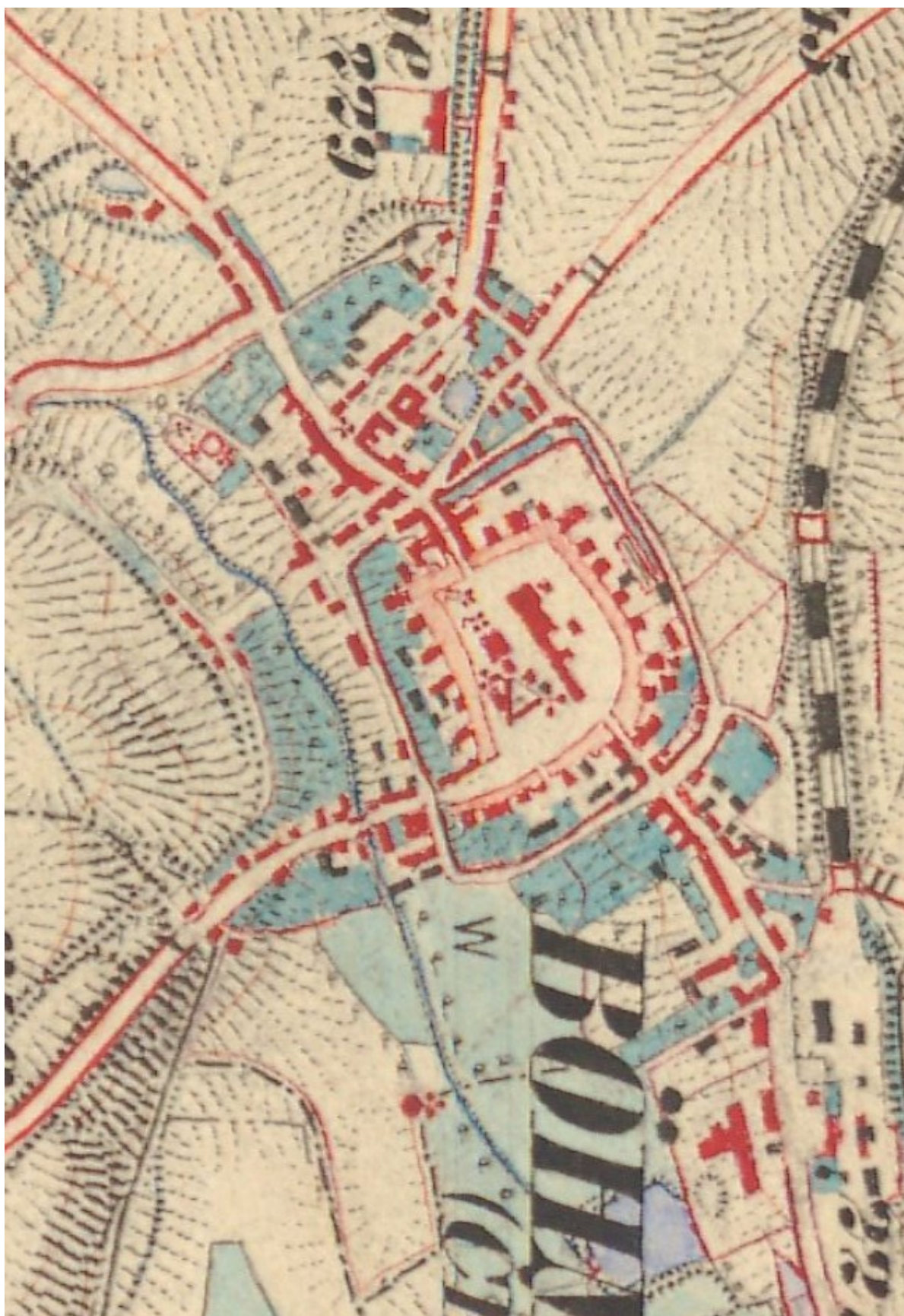
Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 11: Mapa Českého Brodu ve Stabilním katastru Čech (1824-1843)

Zdroj: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/.

Obr. 12: Mapa Českého Brodu v III. vojenském mapování (1877-1880)

Zdroj: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm.

Obr. 13: Letecký pohled na Český Brod 1. 7. 1938

Zdroj: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html.

Obr. 14: Panorama Českého Brodu na fotografii z počátku 20. století

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 15: Severní část náměstí v Českém Brodě na fotografii z počátku 20. století

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 16: Jižní část náměstí v Českém Brodě na fotografii z počátku 20. století

Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 17: Pohled na náměstí v Českém Brodě z východu na fotografii z počátku 20. století

Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 18: Pohled sokolovnu v Českém Brodě od severu na fotografii z počátku 20. století

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 19: Budova Občanské záložny při severní části náměstí v Českém Brodě na fotografii z počátku 20. století (v pozadí budova sokolovny)

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 20: „Staré“ nádraží v Českém Brodě na fotografii z počátku 20. století

Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 21: „Staré“ a nové nádraží v Českém Brodě na fotografii z konce 20. let 20. století

Zdroj: SOKA Kolín, fond Rodinný archiv Koulů, neuspoř.

Obr. 22: Nové nádraží v Českém Brodě na náčrtku Františka Kouly z 2. poloviny 20. let 20. století

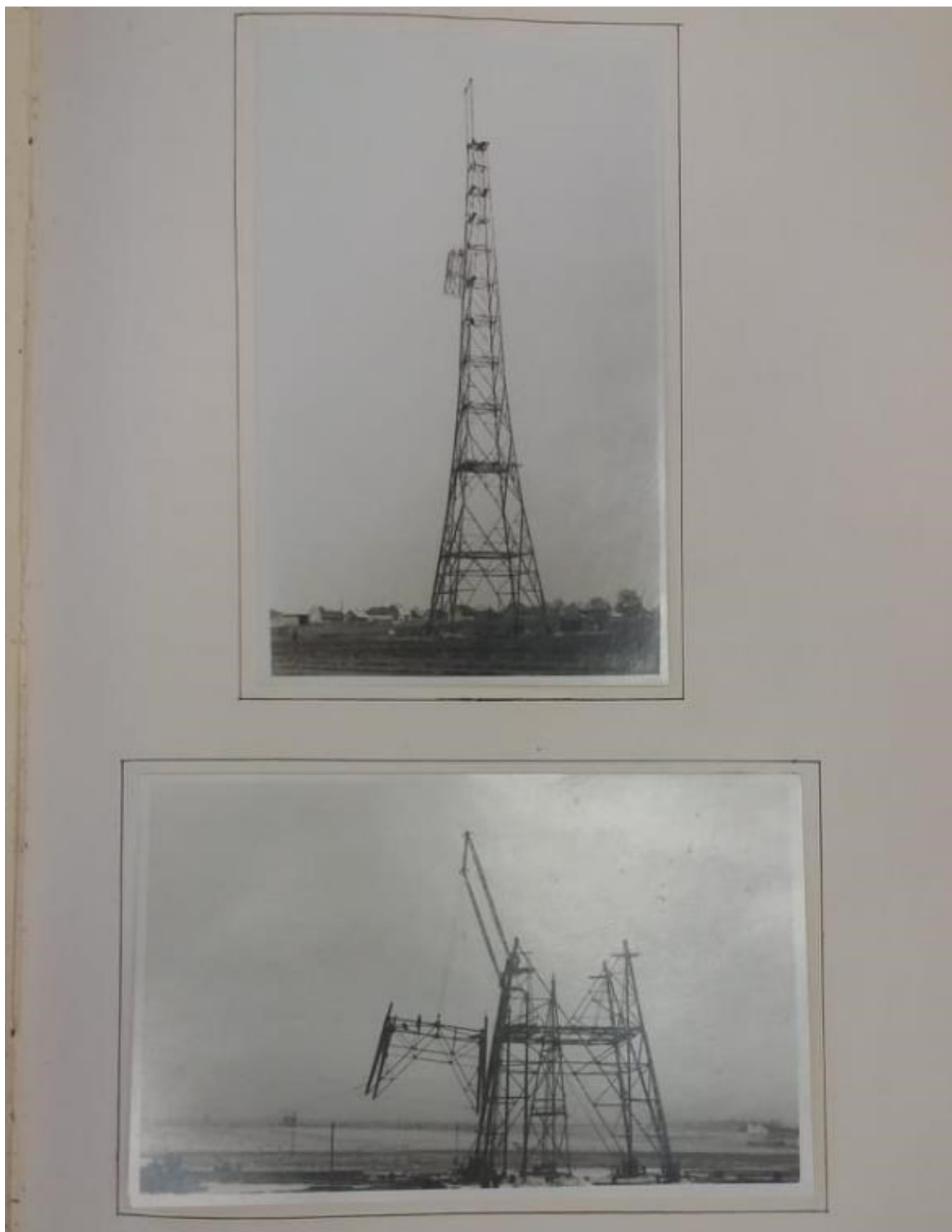
Zdroj: SOKA Kolín, fond Rodinný archiv Koulů, neuspoř.

Obr. 23: Plán nového nádraží architekta Františka Kouly v Českém Brodě z roku 1927

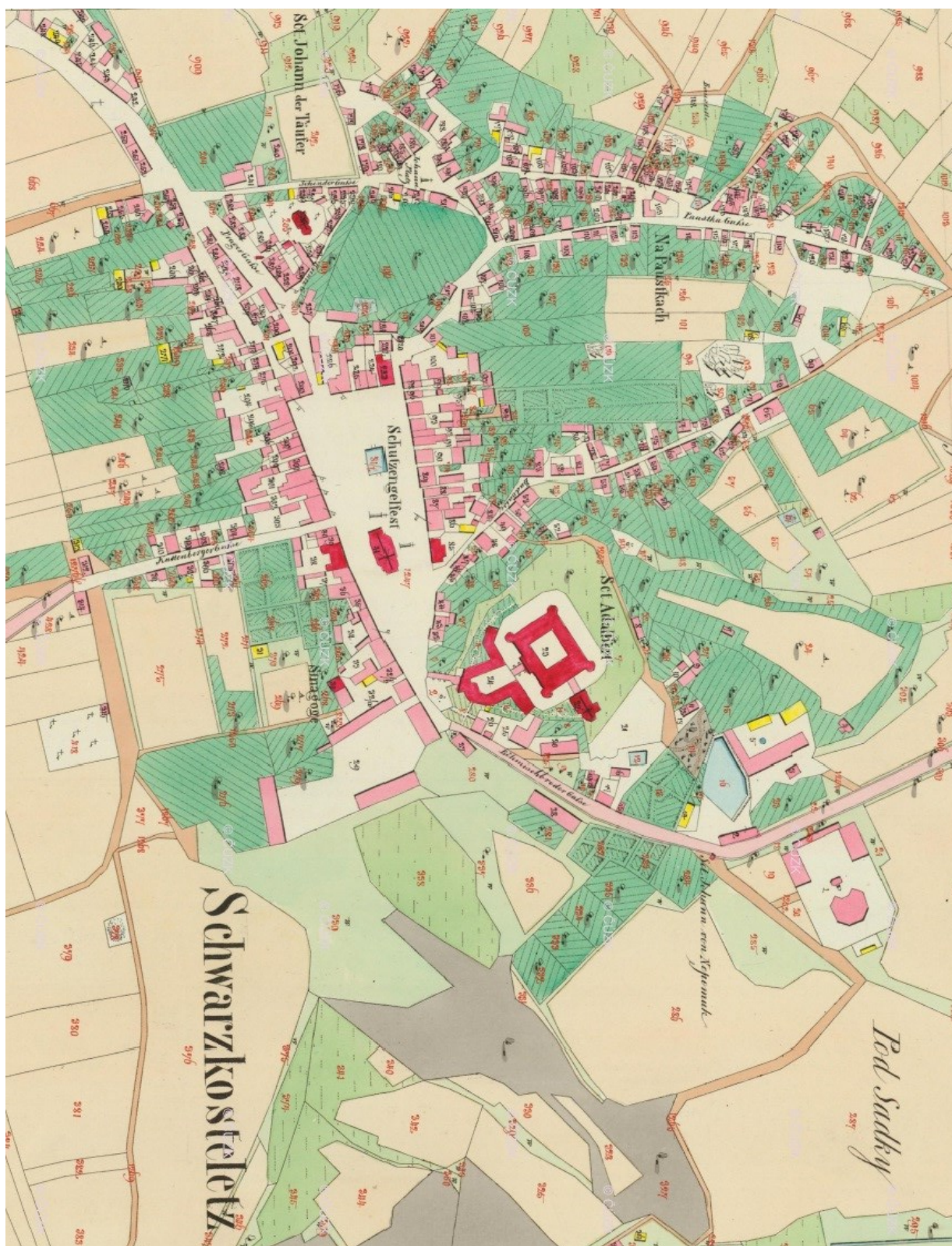
Zdroj: SOkA Kolín, fond Rodinný archiv Koulů, neuspoř.

Obr. 24: Stavba anténní věže rozhlasové stanice v Liblicích u Českého Brodu na počátku 30. let 20. století

Zdroj: SOkA Kolín, fond Archiv města Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha 1929-1938.

Obr. 25: Mapa Kostelce nad Černými lesy ve Stablním katastru Čech (1824-1843)

Zdroj: Laboratoř geoinformatiky [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/.

Obr. 26: Mapa Kostelce nad Černými lesy v III. vojenském mapování (1877-1880)

Zdroj: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm.

Obr. 27: Letecký pohled na Kostelec nad Černými lesy 1. 7. 1938

Zdroj: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html.

Obr. 28: Celkový pohled na Kostelec nad Černými lesy na pohledu z počátku 20. století

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 29: Pražská ulice v Kostelci nad Černými lesy na pohlednici z počátku 20. století

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 30: Panoramatický pohled na Kostelec nad Černými lesy z 20. let 20. století

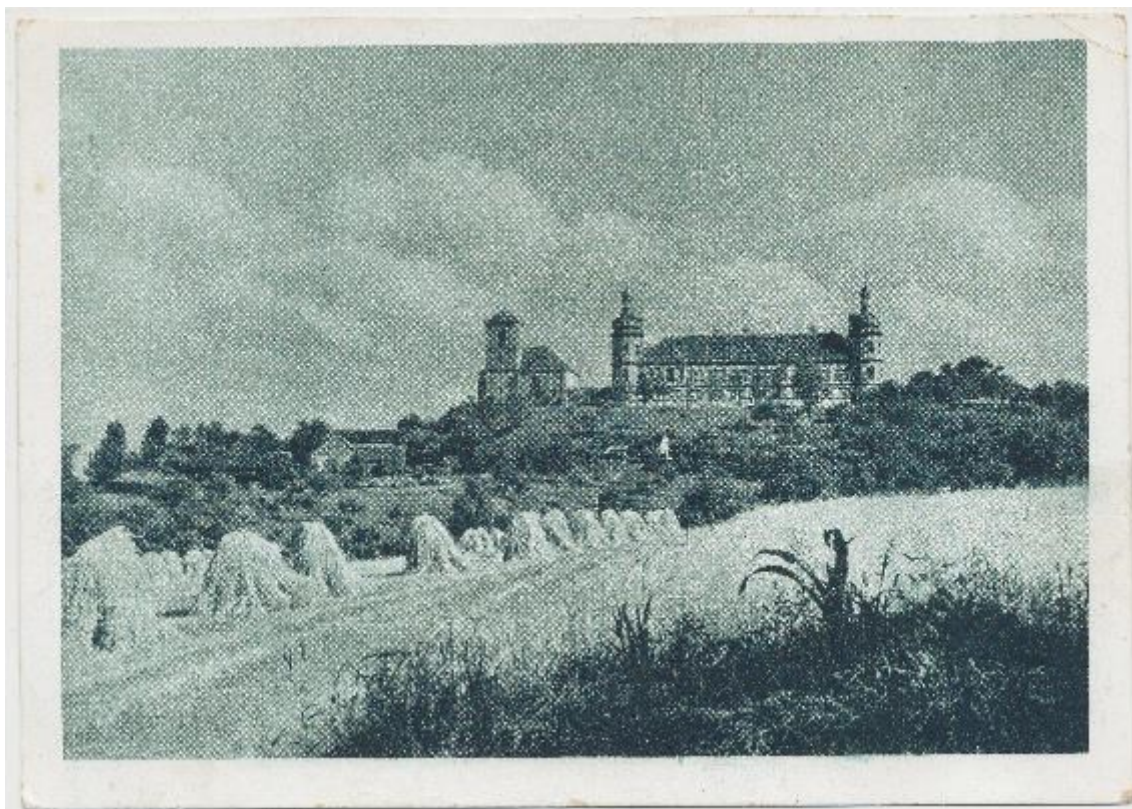
Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 31: Náměstí v Kostelci nad Černými lesy z 20. let 20. století

Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 32: Pohled na zámek v Kostelci nad Černými lesy z 20. let 20. století

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 33: Kostelec nad Černými lesy na pohlednici z počátku 20. století

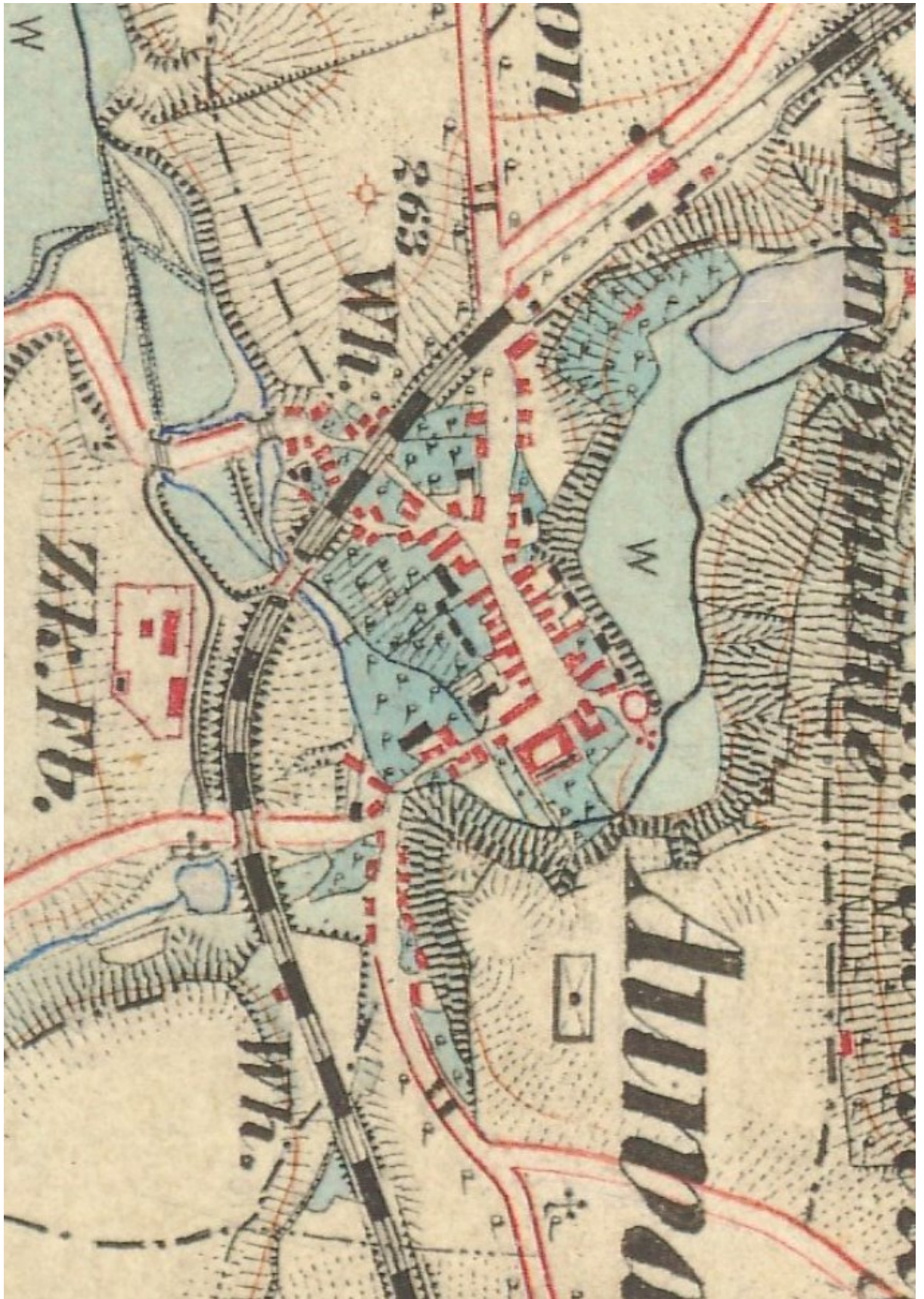
Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 34: Mapa Úval ve Stablním katastru Čech (1824-1843)

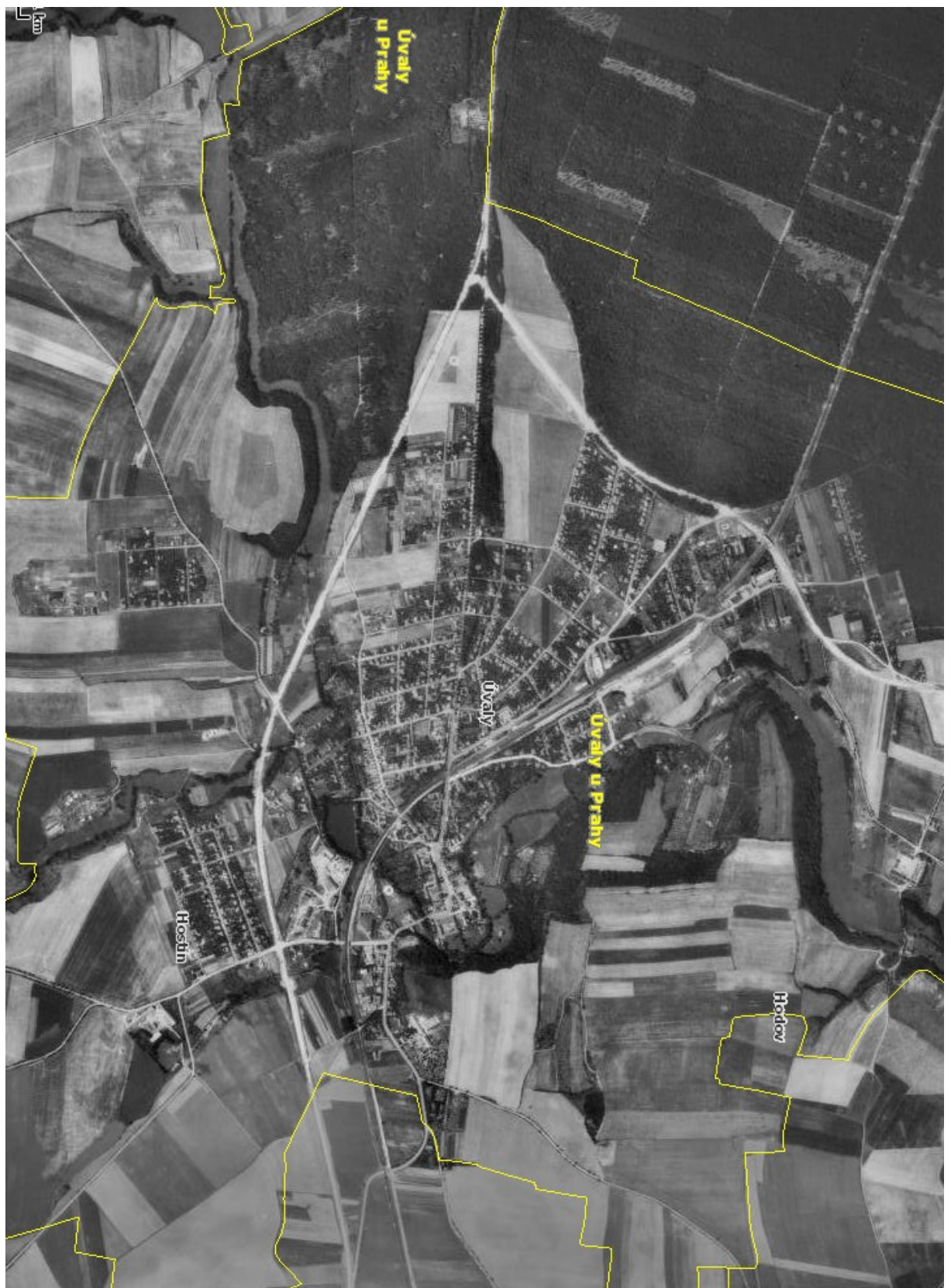
Laboratoř geoinformatiky [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018].
Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/.

Obr. 35: Mapa Úval v III. vojenském mapování (1877-1880)

Zdroj: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm.

Obr. 36: Letecký pohled na Úvaly z roku 1953

Zdroj: *Národní inventarizace kontaminovaných míst* [on-line]. © 2014, Státní fond životního prostředí České republiky/Ministerstvo obrany ČR [cit. 7. 11. 2018]. Dostupné z: <https://kontaminace.cenia.cz/>.

Obr. 37: Celkový pohled na Úvaly na pohlednici z roku 1922

Zdroj: Úvaly. In: *Fotohistorie* [on-line]. Ivo Petr [cit. 10. 8. 2018]. Dostupné z: <http://fotohistorie.cz/Stredocesky/Praha-vychod/Uvaly/Default.aspx>.

Obr. 38: Nová zástavba v Úvalech a náměstí na pohlednici z roku 1938

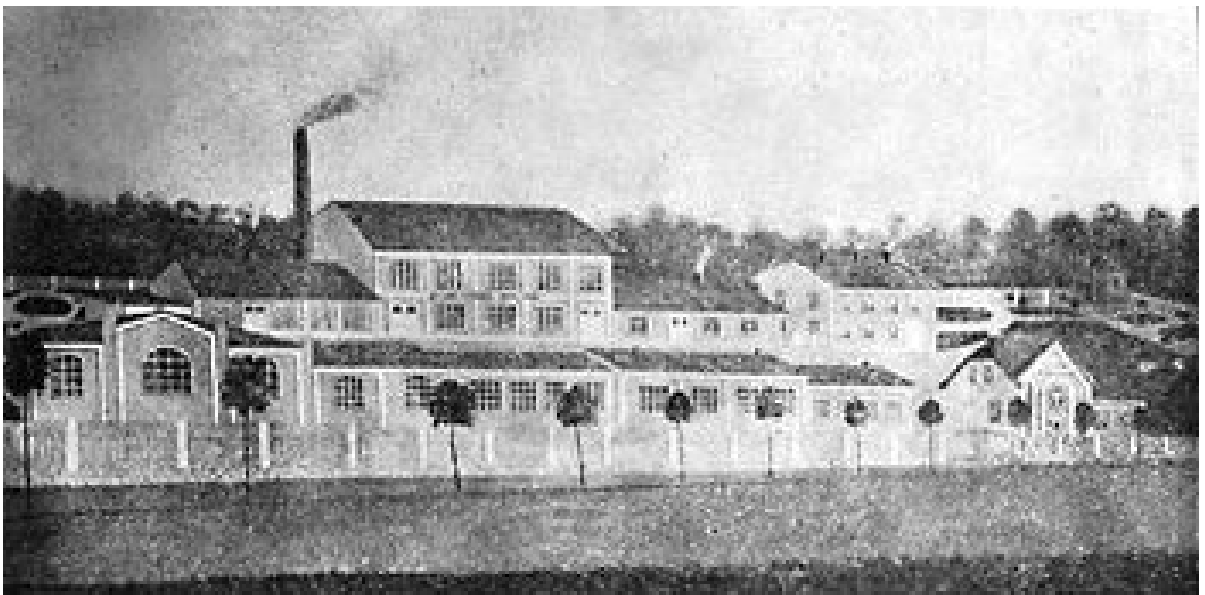
Zdroj: Úvaly. In: *Fotohistorie* [on-line]. Ivo Petr [cit. 10. 8. 2018]. Dostupné z: <http://fotohistorie.cz/Stredocesky/Praha-vychod/Uvaly/Default.aspx>.

Obr. 39: Chemická továrna Petrolea v Úvalech v roce 1929

Zdroj: BROŽ, Otakar a SOMMER, Václav (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, Úvaly: Místní školní rada, 1929.

Obr. 40: Továrna VEGA v Úvalech v roce 1929

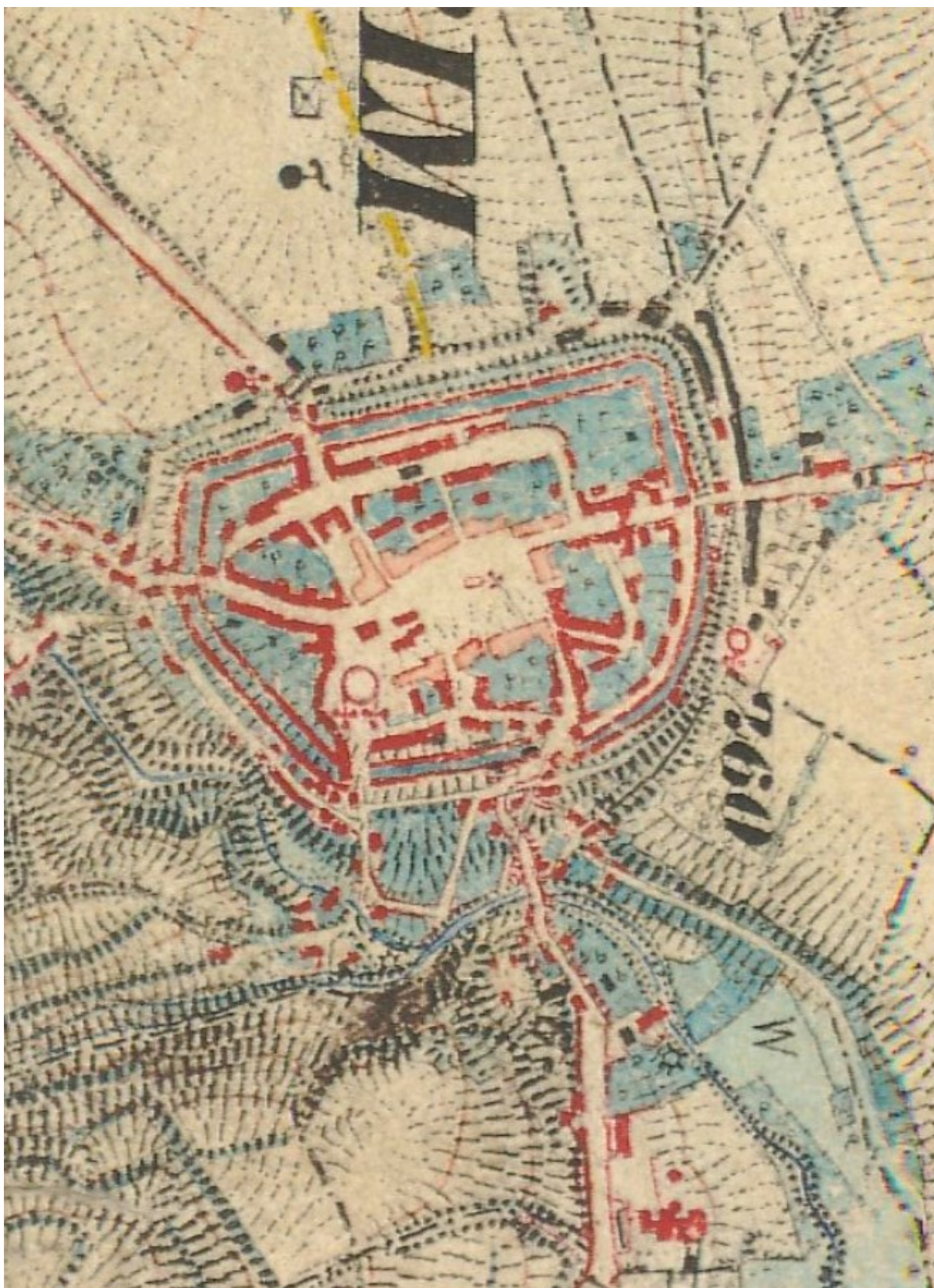
Zdroj: BROŽ, Otakar a SOMMER, Václav (ed.), *Úvaly jindy a nyní*, Úvaly: Místní školní rada, 1929.

Obr. 41: Mapa Kouřimi ve Stabilním katastru Čech (1824-1843)

Laboratoř geoinformatiky [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018].
Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/.

Obr. 42: Mapa Kouřimi v III. vojenském mapování (1877-1880)

Zdroj: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm.

Obr. 43: Letecký pohled na Kouřim 1. 7. 1938

Zdroj: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html.

Obr. 44: Celkový pohled na Kouřim na pohlednici z počátku 20. století

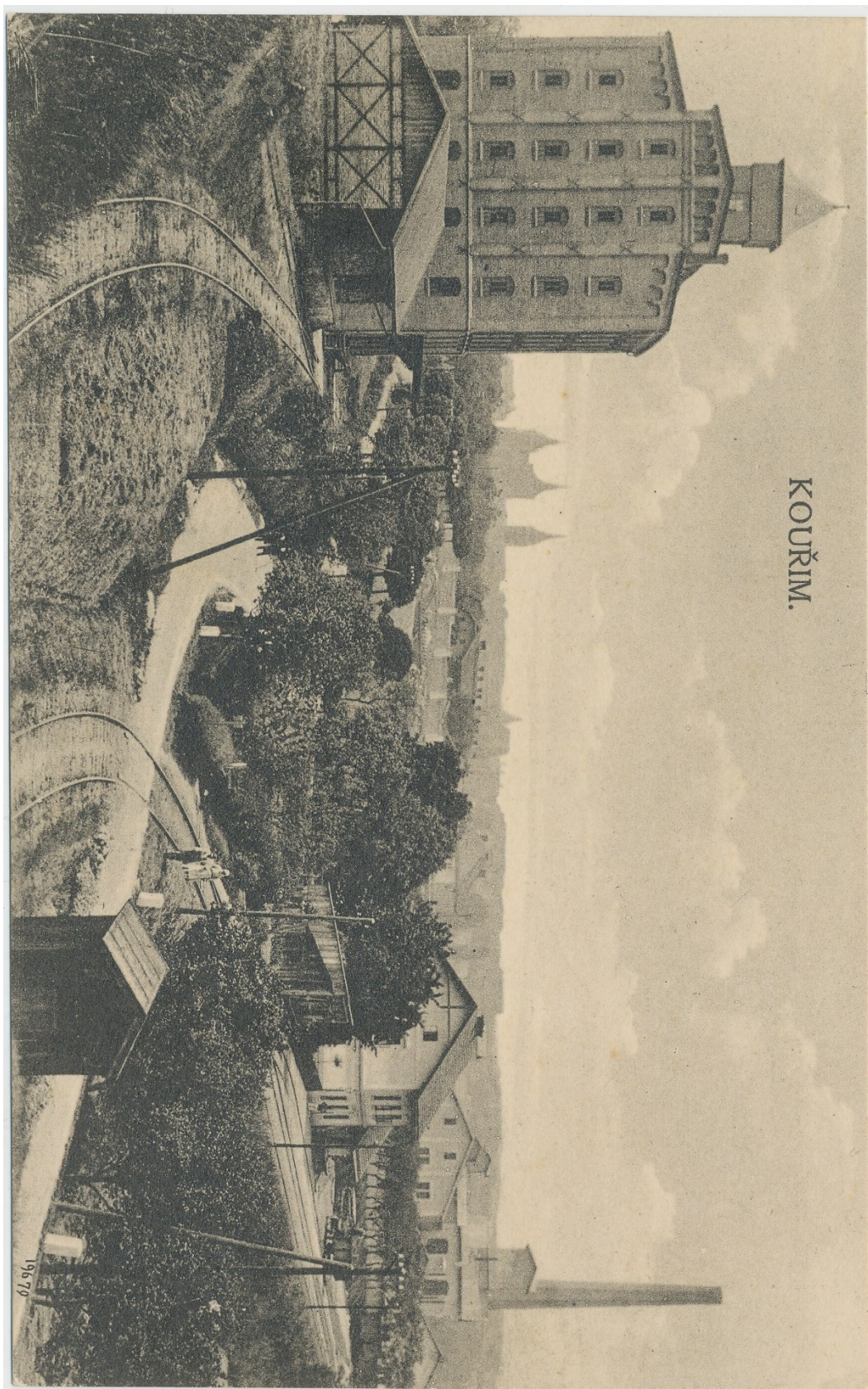
Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 45: Pražská ulice v Kouřimi na pohlednici z počátku 20. století

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 46: Nádraží v Kouřimi se skladištěm a cukrovarem na pohlednici z počátku 20. století

Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 47: Náměstí v Kouřimi s historickou radnicí na fotografii z 20. let 20. století

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 48: Celkový pohled na Kouřim na pohlednici z 20. let 20. století

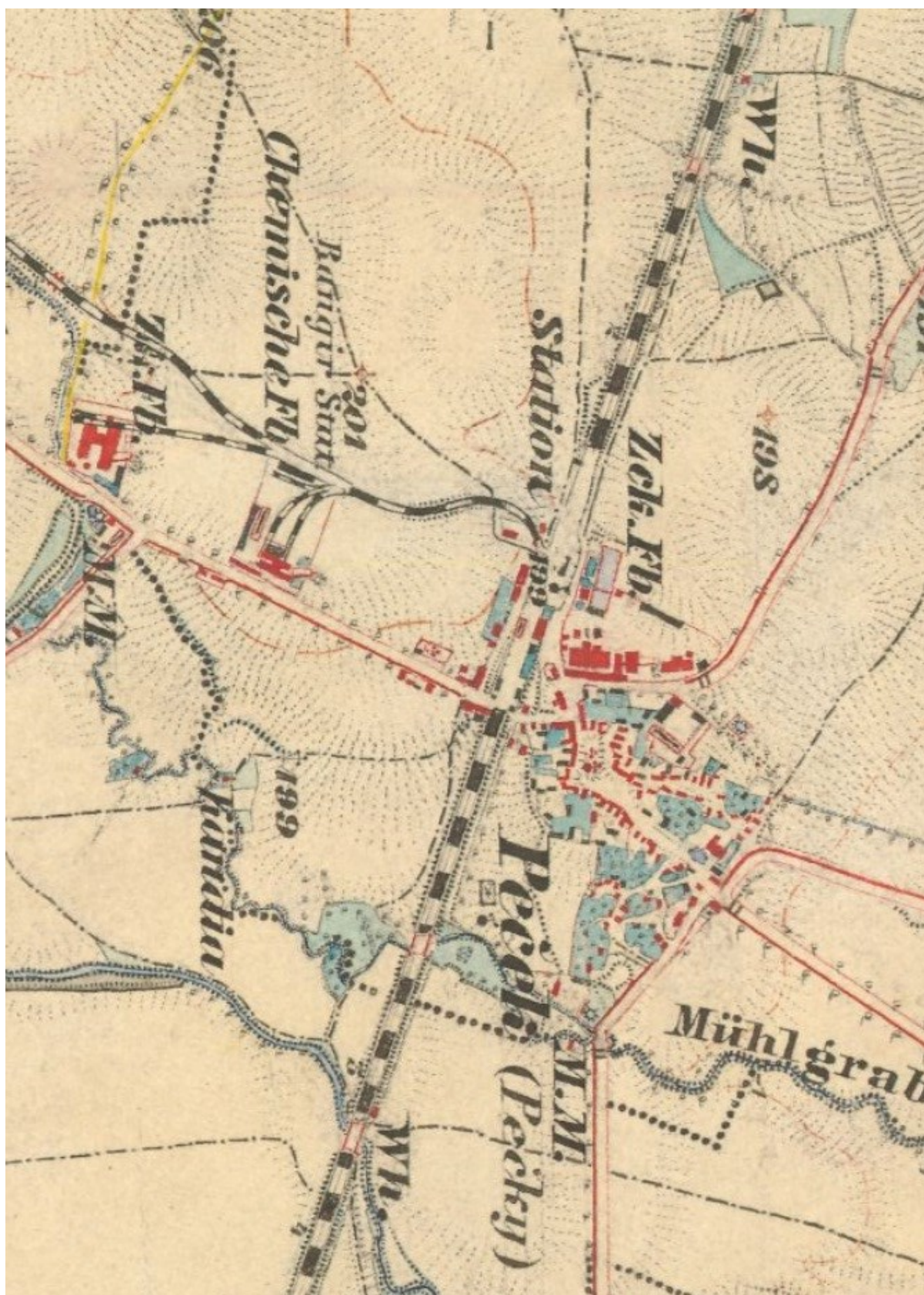
Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 49: Mapa Peček ve Stablním katastru Čech (1824-1843)

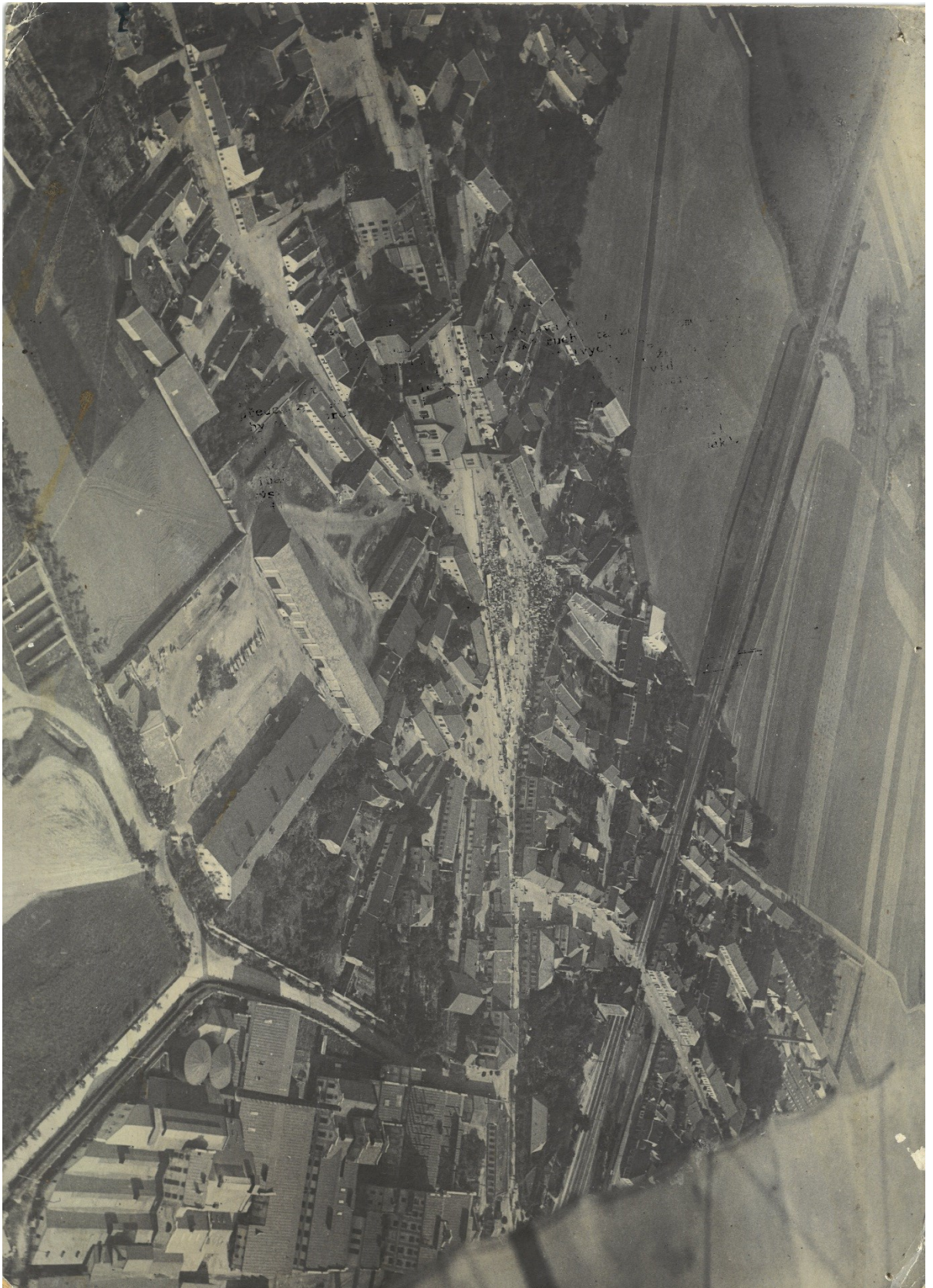
Zdroj: *Laboratoř geoinformatiky* [on-line]. © 2014, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 5. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/stkatr/zoom/zoom_html/.

Obr. 50: Mapa Peček v III. vojenském mapování (1877-1880)

Zdroj: *Laboratoř Geoinformatiky* [on-line]. © 2001-2017, Fakulta životního prostředí Univerzity J.E.Purkyně [cit. 4. 7. 2018]. Dostupné z: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=3vm.

Obr. 51: Letecký pohled na Pečky ze severu, 20. léta 20. století

Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 52: Letecký pohled na Pečky 1. 7. 1938

Zdroj: *Archiv leteckých měřických snímků* [on-line]. © 2019, ČÚZK [cit. 15. 1. 2019]. Dostupné z: https://lms.cuzk.cz/lms/lms_prehl_05.html.

Obr. 53: Celkový pohled na Pečky, asi 1914

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 54: Pečky, pohled z jihovýchodu, asi 1914

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 55: Pohled na nádraží v Pečkách od východu, asi 1914

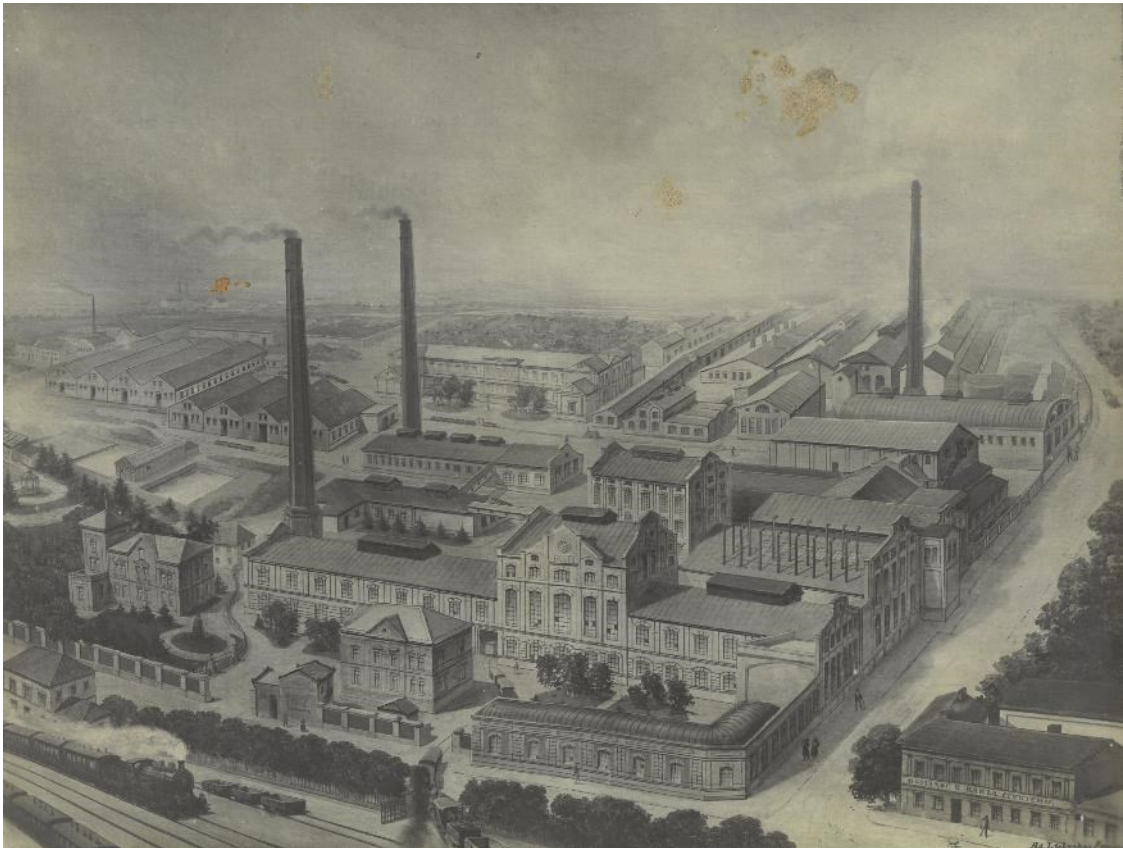
Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 56: Pohled na Weinrichův cukrovar v Pečkách, asi 1914

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 57: Kresba Weinrichova cukrovaru v Pečkách, asi 1914

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 58: Kresba strojírny na hospodářské stroje Bratří Jouzů v Pečkách, asi 1914

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 59: Jevany na pohlednici z roku 1905

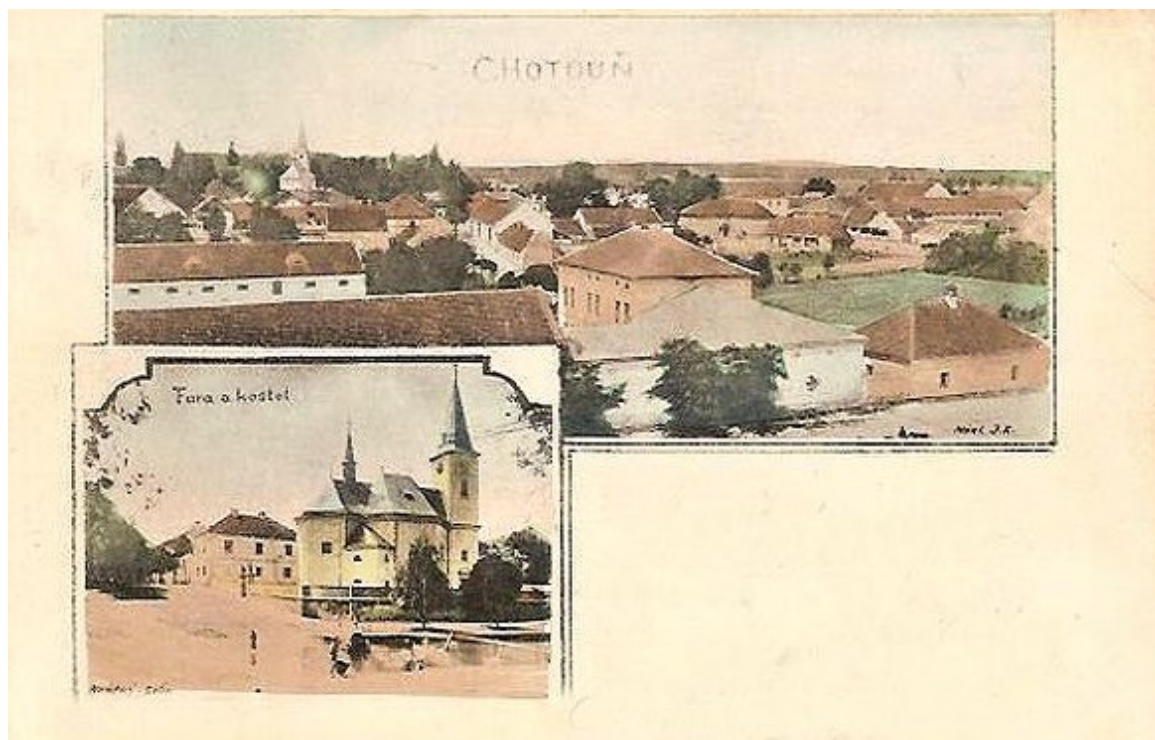
Zdroj: Jevany. In: *Fotohistorie* [on-line]. Ivo Petr [cit. 10. 8. 2018]. Dostupné z: <http://fotohistorie.cz/Stredocesky/Praha-vychod/Jevany/Default.aspx>.

Obr. 60: Jevany při pohledu z terasy místního Grand Hotelu v roce 1935

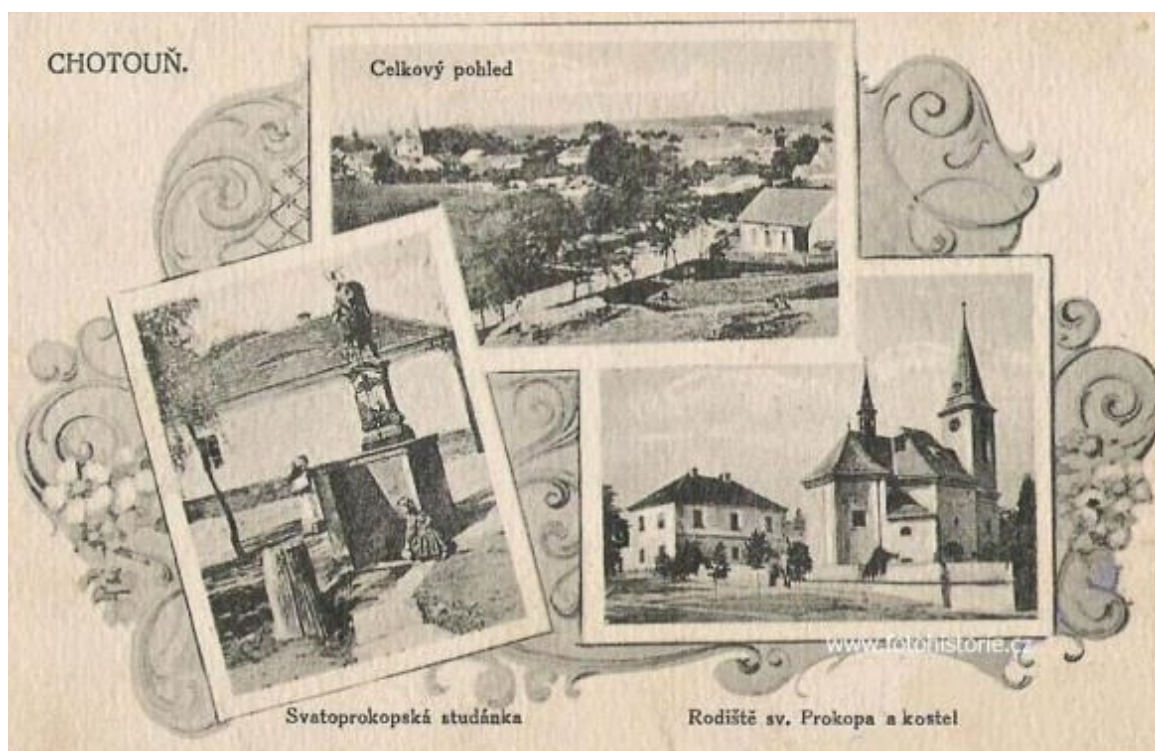
Zdroj: Jevany. In: *Fotohistorie* [on-line]. Ivo Petr [cit. 10. 8. 2018]. Dostupné z: <http://fotohistorie.cz/Stredocesky/Praha-vychod/Jevany/Default.aspx>.

Obr. 61: Chotouň na pohledu z roku 1904

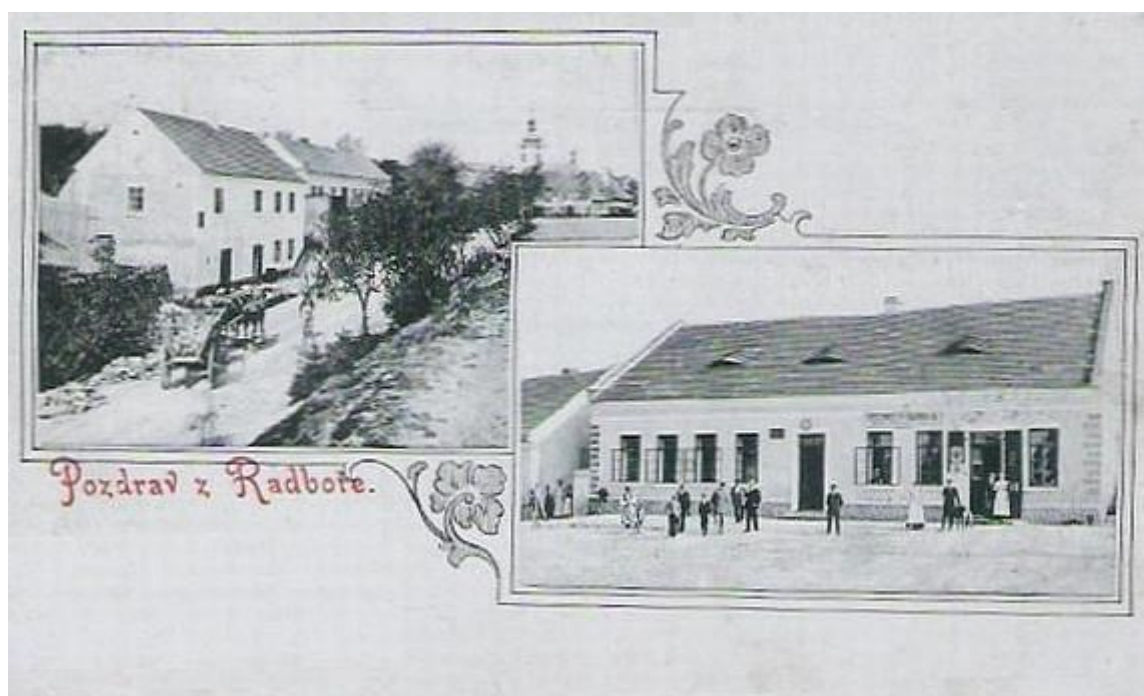
Zdroj: Chotouň. In: *Fotohistorie* [on-line]. Ivo Petr [cit. 10. 8. 2018]. Dostupné z: <http://fotohistorie.cz/Stredocesky/Kolin/Chotoun/Default.aspx>.

Obr. 62: Chotouň na pohlednici z roku 1932

Zdroj: Chotouň. In: *Fotohistorie* [on-line]. Ivo Petr [cit. 10. 8. 2018]. Dostupné z: <http://fotohistorie.cz/Stredocesky/Kolin/Chotoun/Default.aspx>.

Obr. 63: Ratboř na pohlednici z roku 1902

Zdroj: Ratboř. In: *Fotohistorie* [on-line]. Ivo Petr [cit. 10. 8. 2018]. Dostupné z: <http://fotohistorie.cz/Stredocesky/Kolin/Ratbor/Default.aspx>.

Obr. 64: Ratboř na pohlednici z roku 1902

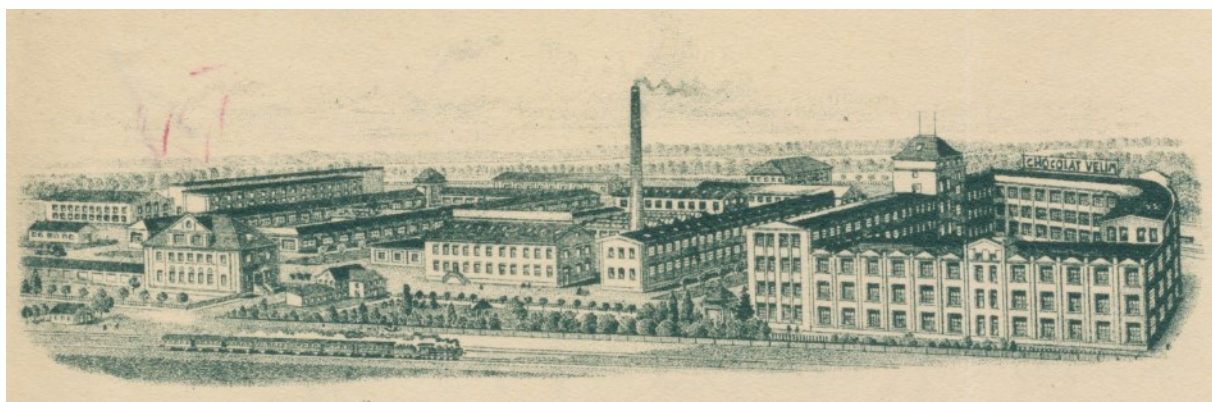
Zdroj: Ratboř. In: *Fotohistorie* [on-line]. Ivo Petr [cit. 10. 8. 2018]. Dostupné z: <http://fotohistorie.cz/Stredocesky/Kolin/Ratbor/Default.aspx>.

Obr. 65: Reklamní materiály Velimské továrny na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky

Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 66: Hlavička firemního dopisního papíru Velimské továrny na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky z roku 1936

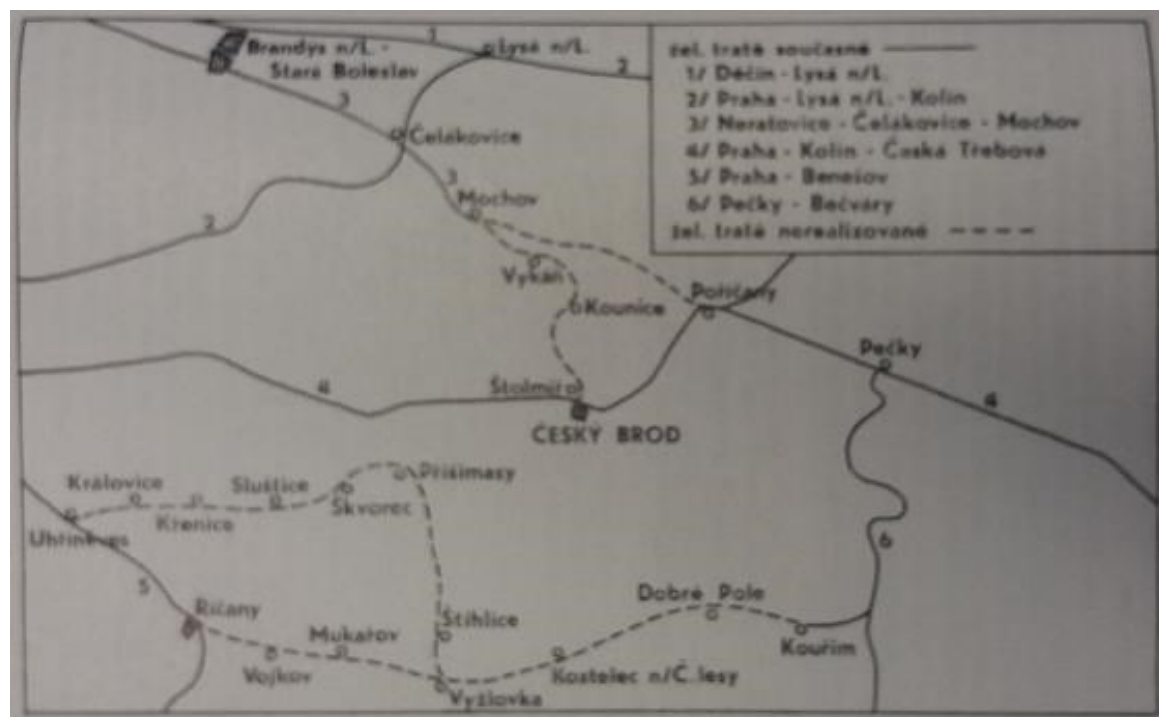
Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 67: Dobová reklama na kávu Velimské továrny na čokoládu, cukrovinky a kávové náhražky

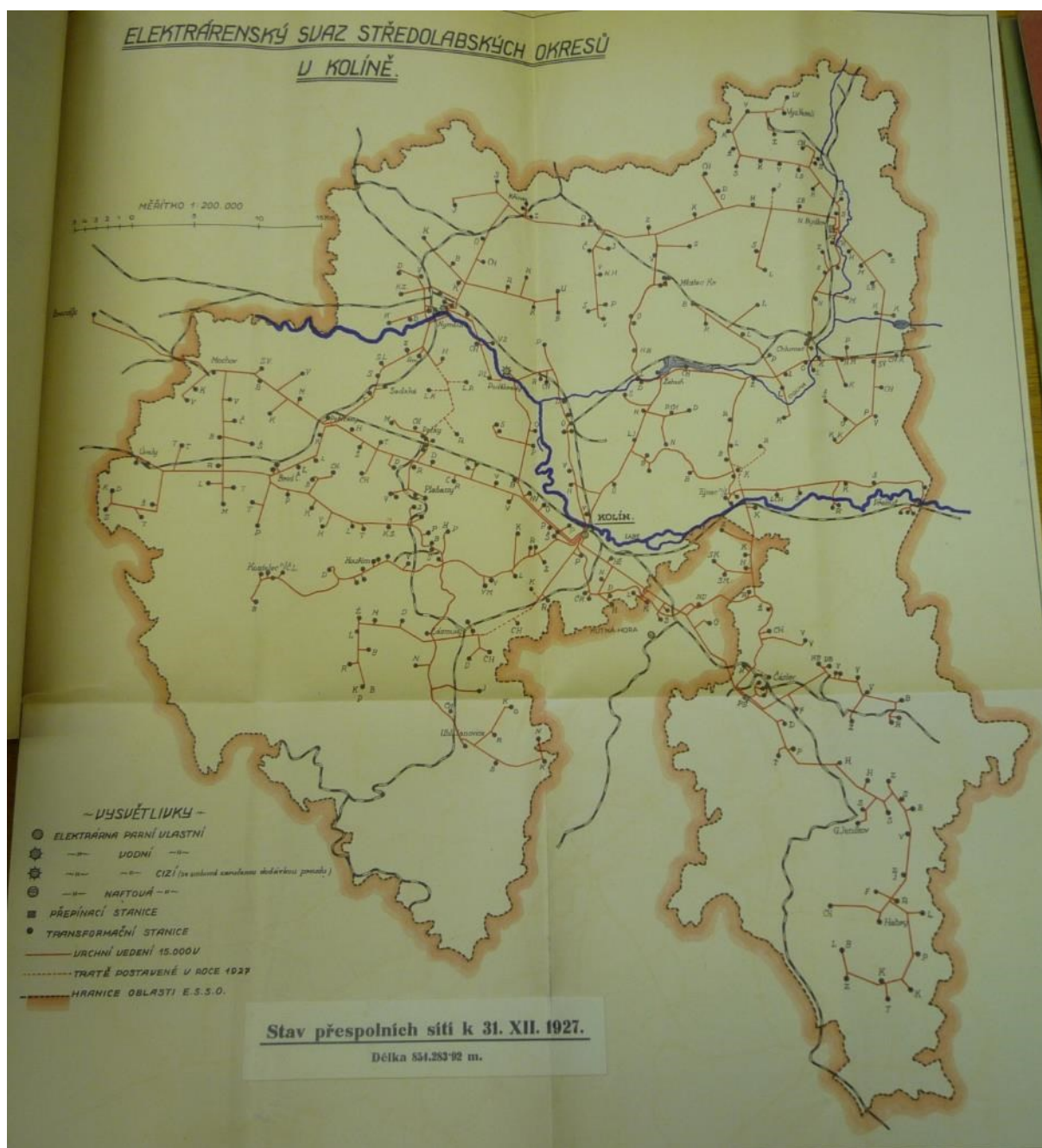
Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 68: Mapka nere realizovaných železničních tratí v okrese Český Brod

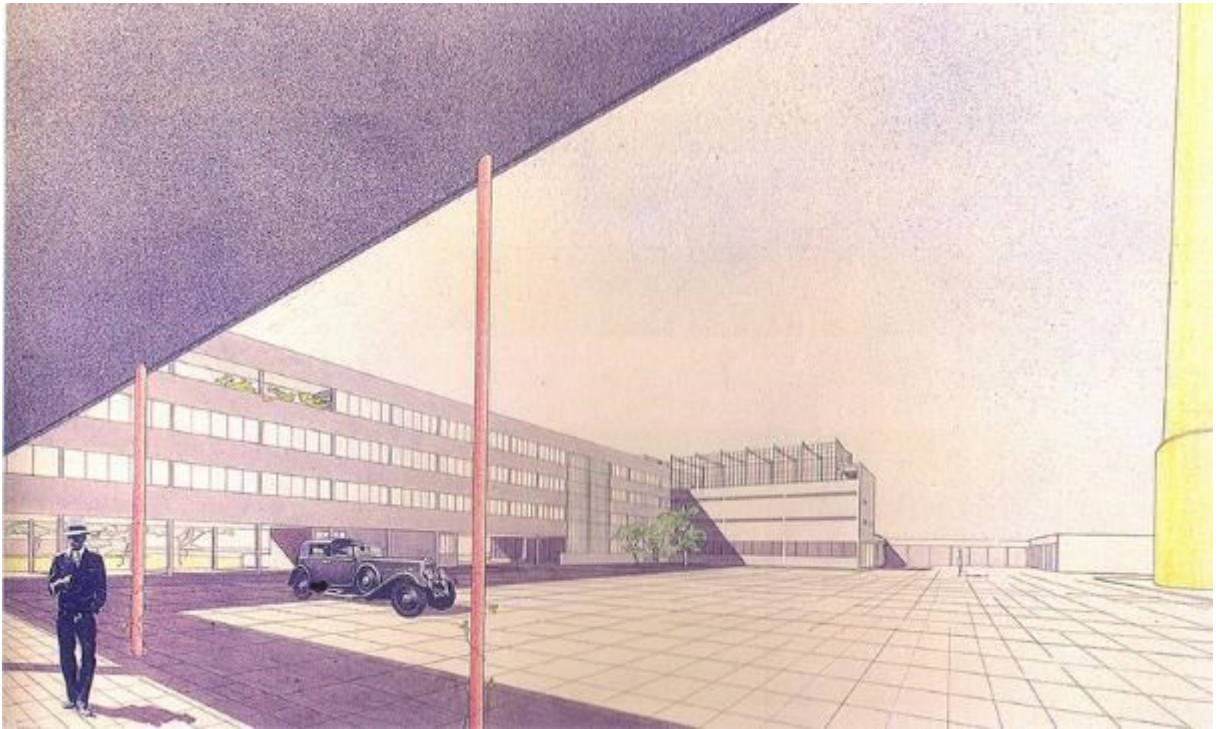
Zdroj: BEDNAŘÍK, Karel, O projektovaných a neprovedených drahách na území bývalého okresu Český Brod. In: *Práce muzea v Kolíně*, sv. 3, Kolín: Regionální muzeum v Kolíně, 1984.

Obr. 69: Mapa vybudovaných elektrických sítí ESSO ke konci roku 1927

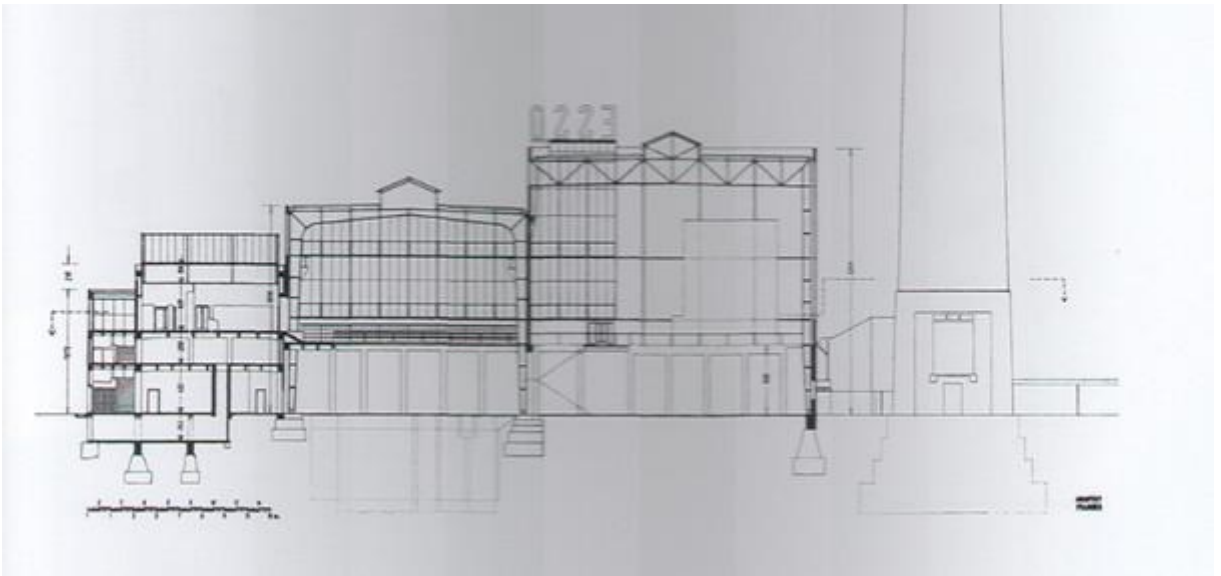
Zdroj: SOKA Kolín.

Obr. 70: Koláž s elektrárnou ESSO v Kolíně

Zdroj: FRAGNER, Benjamin (ed.), *Jaroslav Fragner – náčrty a plány*, Praha: Galerie Jaroslava Fragnera, 1999.

Obr. 71: Průřez přepínací stanicí, kotelnou a strojovnou kolínské elektrárny ESSO

Zdroj: FRAGNER, Benjamin (ed.), *Jaroslav Fragner – náčrty a plány*, Praha: Galerie Jaroslava Fragnera, 1999.

Obr. 72: Jan II. z Lichtenštejna

Zdroj: Josef Arpád Koppay. In: *Wikimedia Commons* [on-line]. Wikimedia Foundation [cit. 9. 3. 2018]. Dostupné z: https://en.wikipedia.org/wiki/Johann_II,_Prince_of_Liechtenstein#/media/File:Johann_II_v_Liechtenstein.jpg.

Obr. 73: Karel Weinrich

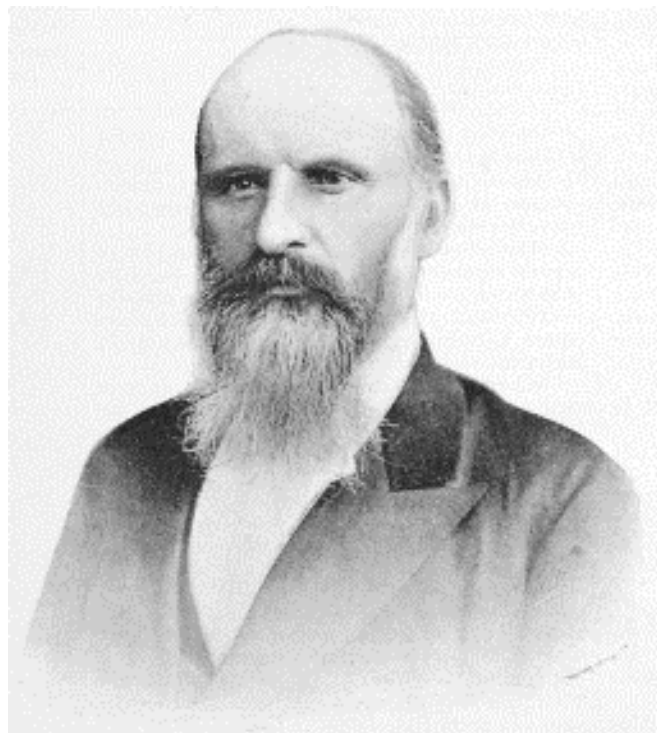
Zdroj: *Listy cukrovarnické a řepářské* [on-line]. VUC Praha [cit. 10. 3. 2018]. Dostupné z: http://www.cukr-listy.cz/on_line/2010/PDF/453.PDF.

Obr. 74: Jan Antonín Prokůpek

Zdroj: NOŽIČKA, Josef, *Jan Antonín Prokůpek. Apoštol hospodářského pokroku a národní svornosti*, Praha: Novina, 1939, titulní strana.

Obr. 75: Justus Emanuel Szalatnay

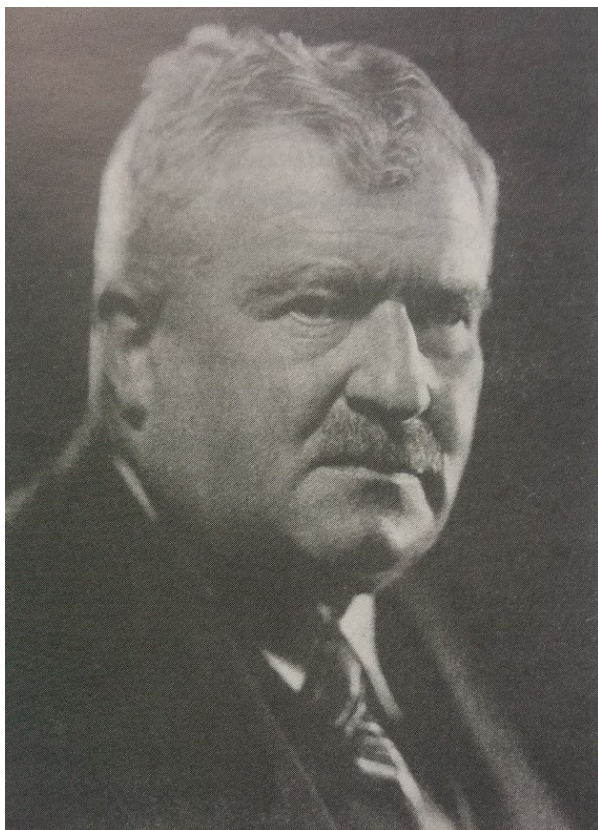
Zdroj: *Wikimedia Commons* [on-line]. Wikimedia Foundation [cit. 9. 3. 2018]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Justus_Emanuel_Szalatnay#/media/File:Justus_Emanuel_Szalatnay_1889.png.

Obr. 76: Bernard Mandelík

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 77: Robert Mandelík

Zdroj: SOkA Kolín.

Obr. 78: Bedřich Kaše

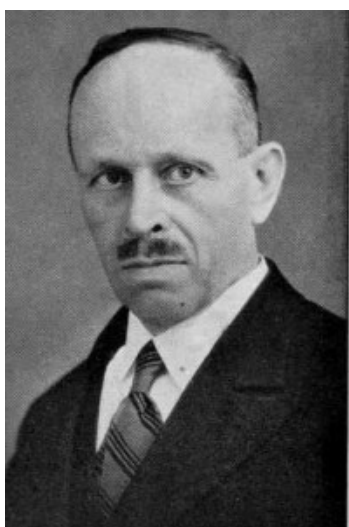
Zdroj: HODINÁŘ, Karel a KLÍMA, Václav, *Kronika města Kostelec n. Černými lesy, obecně Černý Kostelec zvaného*. Kostelec nad Černými lesy: Knihtiskárna Fr. Kadeřábka v Kostelci nad Černými lesy, 1912.

Obr. 79: Josef Miškovský

Zdroj: *Wikimedia Commons* [on-line]. Wikimedia Foundation [cit. 9. 3. 2018]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Jozef_Mi%C5%A1kovsk%C3%BD#/media/File:Miskovsky_Jozef.jpg.

Obr. 80: František Macháček

Zdroj: SOkA Kolín, f. AM Český Brod, bez inv. č., Pamětní kniha města Českého Brodu 1914-1928.